कै० विष्णुशास्त्री चिपळुणकरकृत

निवडक

निबंध मालेंतील निबंध

आवृत्ति पहिली.

प्रकाशक

कृष्णराव बापुजी मांडे

सन १९०७ इसवी.

किंमत दीड रुपया.

पुणें येथें
गंगाधर गोविंद गोंधळेकर यांच्या ' भारत भूषण '
छापखान्यांत छापिलें.

या पुस्तकांतील

विषयांची अनुक्रमणिका.

निबंधमालेंतील निवडक निबंध.

१ निबंधमालेचा उद्देश.

पिबामः शास्त्रौघान् !

उत विविधकाव्यामृतरसान् !

भर्तृहरी.

१. आलीकडे दोन तीन वर्षांत चोहोंकडे मोठी गडबड होऊन गेली आहे. पूर्वीप्रमाणें केवळ वाक्पांडित्य न चालतां देशहितार्थ पुष्कळ उद्योग जिकडे तिकडे खरोखरी होऊं लागला आहे हें मोठें सुचिन्ह होय. लोकशिक्षण, वर्तमानपत्रें यांचा पुष्कळ फैलावा होऊन लोकांत ज्ञान व समजूत हीं दिवसां दिवस वाढत चालली आहेत. आपलें शहाणें इंग्रज सरकार आपल्या पाठीवर असतां आतां आपणास काय कमी; दिवसां दिवस हिंदुस्थानची संपत्ति वाढून उत्तरोत्तर तीस इंद्रभुवनाचें साम्य येत चाललें आहे; आज आगगाडी झाली, उद्यां तारायंत्र झाले, परवां सूर्यकिरणांनीं क्षणार्द्धांत तजबीर काढण्याची अलौकिक कला या देशांत आली,—अहो काय आमचें भाग्य ! पेशवाईत कोणाच्या स्वप्नीं तरी या गोष्टी होत्या काय ? आज हजारों वर्षें जी हिंदुस्थानाचीं गेलीं ती एक महारात्रच गेली, आज परमेश्वरानें महाभाग्याचा सुदिन दाखविला;—असे प्रमादजनित उद्गार नुकते नुकते ऐकूं येत होते. त्यांचा घोष अजून आमचे कानांत घुमतो आहे ! पण या समजुती आतां बऱ्याच पालटत चालल्या आहेत. विलाययतेंतील कांहीं थोड्या थोर लोकांचीं कशीही मतें असलीं, तरी चार हजार कोसांवरून या उष्ण देशांत येऊन व गेलीं शंभर वर्षें सतत युद्धप्रसंग करून जे लोक आपले धनी होऊन बसले त्यांनीं एवढी यातायात केवळ परोपकार बुद्धीनें केली नाहीं व हिंदुस्थानचें राज्य करण्यांत या देशांच्या हिताव्यतिरिक्त त्यांचे कांहीं तरी हेतु असावे. हें आतां सर्वांच्या मनांत वागूं लागलें आहे. असो; वरच्या लिहिण्यानें हल्लींच्या राज्याचा आह्मी द्वेष करतों, किंवा त्यनें आपल्या देशावर जे अपरिमित उपकार आजपर्यंत केले व अजूनही करित आहे ते आह्मी जाणत नाहीं असें नाहीं, आह्मांस तर असें वाटतें कीं, असे विचार करण्याची आमच्या अंगीं शक्ति आणून त्यांचा उल्लेख उघडपणें करण्याची जी मोकळीक आमचें सरकार आह्मांस देत आहे, यापरतें औदार्य कोणतेंही नाहीं ! तें मनांत येऊन वरच्या सारखे लेख लिहितांना कृतघ्नत्वशंकेनें लेखणी वरचेवर अडखळते. असो; वरील लेखांत आमच्या लोकांची कच्ची समजूत, व आपण सुस्त बसलो तरी देशाची भरभर आपोआप चालणार आहे हें वेडे मत, या दोहोंवर आमचा मुख्यतः रोख होता; पण हीं दोन्हीं आतां कमी होऊन स्वतःच्या उद्योगाखेरीज राज्यकर्त्यांचे शहाणपण व उदारपण हीं आपल्या कामास येणार नाहींत असें लोकांस भासूं लागलें आहे

२. सध्या भाषेच्यासंबंधाने जो उद्योग चालू आहे तो मुख्यतः वर्तमानपत्रांच्या रूपानें चालतो आहे. यांत गेल्या आठ दहा वर्षांत जितकी सुधारणा झाली व दिवसां दिवस होत आहे, तशी मासीक पुस्तकांत व इतर ग्रंथांत ह्मणण्या सारखी झाली नाहीं व होतही नाहीं. ही गोष्ट एका प्रकारें आश्चर्याची होय; कां कीं, इतक्या काळांत साधारणतः विद्येचा इतका फैलावा झाला असतां व तिची साधनें इतकी वाढलीं असतां वर्तमानपत्रांची जशी भरभर झाली तशी पुस्तकांचीच कां होऊ नये ? असें होण्यास दोन तीन गोष्टी कारणभूत झाल्या आहेत असे आह्मांस वाटते. एक तर मागील अंकांत सांगितलेली विद्वान लोकांची मराठी भाषेविषयीची उपेक्षा बुद्धि. दुसरे वर्तमानपत्रेच वाचण्याकडे जुन्या नव्या अशा एकंदर लोकांची प्रवृत्ती ही प्रवृत्तीच. वर्तमानपत्रांच्या येवढ्या उत्कर्षाचे कारण व कार्य ही होय,—ह्मणजे तिच्यामुळे त्यांचा येवढा फैलावा झाला व होत आहे; व हा फैलावा झाल्याकारणाने ती अधिक प्रबळही झाली आहे. लोकांच्या सामान्यतः ज्या नव्या समजुती झालेल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांस ही पत्रे कारण होत, व एका प्रकारचे ज्ञानही लोकांत प्रसृत करण्यास ती उपयोगी पडतात. यास्तव त्यांची बुद्धी एके रीतीने अत्यत अभिनंदनीय होय तरी वर्तमान पत्रांची योग्यता लोक वास्तविकपणे जाणत नाहींत हे येथे लिहिणे अवश्य वाटते त्यांची समजुत अशी झाली आहे की, ज्ञानप्राप्तीचे परमस्थान ह्मणजे ही पत्रे होत: त्यांच्या पलीकडे ज्ञानाचा मार्गच नाहीं. या समजुतीचे उत्कृष्ट प्रमाण पुस्तकालयांची जी स्थिति दृष्टीस पडते ती होय. पुस्तकगृह हे सुधारणुकेचे एक मोठे कलम आहे असे जाणून त्यांची स्थापना लहानसान गावांतून सुद्धां झाल्याचे वरचेवर वाचण्यात येतें. पण स्थापनाचा समारंभ होऊन त्यांवर एकदा अक्षता पडल्या की आटपले; तेव्हांपासून त्यांची चालना फार करून केर झाडणाऱ्या गड्याच्या हातूनच कधीमधी होत असेल ती असेल. त्यांच्याहून मऊ हाताचा स्पर्श पुस्तकांस बहुधा होत असेलसा दिसत नाहीं. असो; याप्रमाणे मोठमोठे ग्रंथ नीट लक्षपूर्वक वाचून ज्ञानभांडार सांठविण्यापेक्षां वर्तमानपत्रांतीलच आणिक महत्वाच्या गोष्टी मनास सहजरीत्या करमणूक करून घटकाभर गप्पा मारण्यास उपयोगी पडण्याकरितां लोक वाचतात. व ही ढब पडून गेल्यामुळे अर्थातच पत्रे पुष्कळ वाढून पुस्तके मागे पडली तिसरे कारण वर्तमानपत्रे चालविणे पुस्तकांहून पुष्कळ सोपे पडतें हेंही असावें. बातम्या वगैरे तर सारी पत्रें एकमेकांतून घेतातच: शिवाय नोटिशी, पत्रें, जाहिराती यांनीही पुष्कळ भाग साजरा होऊन खेरीज मिळकतही होते. येऊन जाऊन पत्र प्रकाशकास स्वतःचा असा मजकूर दर खेपेस पराकाष्ठा दोन तीन घरे घालणें येतें. तो लिहिण्यास नेहमीं कांहींना कांही तरी लौकिक विषय बहुधा उपस्थित झालेला असतोच; व इतरांनीं प्रकट केलेले विचारही त्यासंबंधें त्यांस उपयोगी पडल्या सारखे असतातच. पण या सर्वांहून मोठी गोष्ट ही की, वर्तमानपत्रांतील मजकूर

कसाही असला तरी तो लोकांपुढें फार वेळ रहात नाहीं. वाचणारे आधीं तो भराभर वाचून जातात; व पुढील अंक आला कीं मागचा मागें पडून जातो, पण पुस्तकांची गोष्ट फार वेगळी. त्यांत दर वेळेस कांहीं तरी नवें असावें लागतें; व इतर पुस्तकांतील उतारे त्यांत राजरोस घेतां येत नाहींत. शिवाय त्यांत जो लेख एकदा पडला तो पडला. त्याची चर्चा होण्याचा पुष्कळ दिवस संबध असतो; कां कीं, वर्तमानपत्राप्रमाणें तो वर्षसहामहिन्यांत वाण्याचें दुकान पाहून प्रायः निर्भय होत नाहीं. याप्रमाणें पुस्तकाचीं इतकीं सर्व पानें स्वतःच्या मजकुरानें भरून शिवाय त्यांत दोष न राहण्याविषयीं मोटी खबरदारी ठेवावी लागते.

पुस्तकें मागें पडण्याचीं आमच्या मतें हीं तीन कारणें होत. यापैकीं पहिलीं दोन पुस्तकाच्या वृद्धीस फारच प्रतिबंधक आहेत; पण तीं नाहींशीं झालीं तर तिसरें मुळींच उरणार नाहीं. असो; आतां पुस्तकांची वृद्धी होणें देशसुधारणुकेस किती अवश्यक आहे, ती कशानें होते, वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

३ कांहीं वर्षांमागें वर्तमानपत्रांतून सर्व प्रकारच्या गोष्टी असत:—ह्मणजे वर्तमानें, व्यापारासंबंधीं माहिती, देशस्थितीवर विचार इत्यादि आतांप्रमाणें असून शिवाय भाषेसंबंधीही मजकूर असे. निबंध, पुस्तकांवर टीका, वगैरे पत्रकर्ते लिहीत, व इतर लोकही तसा मजकूर प्रसिद्ध करण्याकरितां त्यांकडे पाठवीत-पण आतांशा तसा प्रकार मुळींच नजरेस येत नाहीं हें पत्राच्या नांवाखालीं जी प्रतिज्ञा असते तिशीं विसंगत दिसतें; व ज्या सदरास पुढारीपणाचा मान दिला असतो त्याची दाद वर्षानवर्ष लागत नाहीं हें मोठें हास्यास्पदही होय. आतां हा विसंगतपणा वाचकांस जर भासत नाहीं, तर पत्रकर्त्यांनीं तरी त्याबद्दल कशाला उठाठेव करावी, हें खरें आहे. पण जर वाचकांचें त्यावाचून चालतें व पत्रकर्त्यांस ही त्याबद्दल उठाठेव करण्याचें नको, तर वर सांगितलेलें सदर मुळींच कां काढून टाकूं नये ?— किंवा तें उगीच ठेवायाचे तर दुसऱ्या तिहींच्या शेवटीं घालावें हें तरी कांहीं बरें. असो; याप्रमाणें भाषेसंबंधीं विषयांस वर्तमानपत्रांतून आलीकडे अगदीं थारा नाहींसा झाला आहे. ही गोष्ट एके प्रकारे फार चांगली झाली. कारण पत्रकर्त्यांनीं आपली हद्द नीट रेखून खुद्द भाषेचा विषय—जो वास्तविक त्यांचा नव्हे—तो निराळा केला. तो अर्थातच आतां मासिक पुस्तकें व इतर ग्रंथ करणाराकडे आला. यास्तव आह्मीं अशी उमेद बाळगितों कीं, वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं आपलें काम जसें खबरदारीनें सांभाळलें आहे तसेंच आमचे पुस्तककर्ते ही करून मागें पडल्याचा जो टपका त्यांवर आहे तो तेलवकरच काढून टाकतील.

४. या ठिकाणीं मासिक पुस्तकांचा इतिहास—ह्मणजे हा प्रघात इकडे केव्हां कोणी पाडला, ती पहिल्यानें कोणत्या प्रकारचीं होतीं व त्यांचें स्वरूप आतां कसें आहे, वगैरे गोष्टींविषयीं पूर्णपणें लिहिणें आमच्या मनांत होतें. पण तीं पुस्तकें आमच्यापाशीं सगळीं नसल्यामुळें व त्याविषयींची विशेष माहिती हे-

त्याचाही आह्मांस कधीं योग न आल्यामुळें तें आमच्यानें करवत नाहीं. तरी जवळ असणाऱ्या सामग्रीवरून आह्मांस जें कांहीं वाटतें तें येथें वाचकांस सादर करतों. हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नामें करून जो प्रसिद्ध विद्वान* आपणांमध्यें प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें-ते ' त्रैमासिक ज्ञानदर्शन ' नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते. तशींच त्या वेळेस ' दिग्दर्शन ' ' चंद्रिका ' ' ज्ञानप्रसारक ' हींही मासिक पुस्तकें निघत असत. या सर्वांवरून त्या वेळेस इंग्रजी भाषेच्या द्वारें जें ज्ञान आपणांस नुकतें होऊं लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्याद्वारें प्रगट करण्याची पुष्कळांस हौस होती असें दिसते. वरील सर्व पुस्तकें त्या वेळेस लोकांस फार आवडत होतीं; कारण इंग्रजी विद्येचा त्या वेळेस थोडथोडा नुकतांच प्रचार होऊं लागला असल्यामुळें, व वर्तमानपत्रेंही थोडींच निघत, यामुळें एकंदर लोकांस ज्ञानाचा मार्ग हाच कायतो एक होता. तसेच या पुस्तकांतून मनोरंजनाचे व अनेक प्रकारची माहिती होण्यासारखे विषयही असत. अलीकडे जीं थोडीं पुस्तकें चालू आहेत तीं तरी त्याच्याच धाटणीवर मुख्यतः निघाली आहेतसें दिसते. यांची व पूर्वीच्यांची तुलना करून कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, पूर्वीच्यांची सर यांस कांहींच येणार नाहीं. हें मत आह्मांस बहुतेक अंशी अत्युक्तीचें दिसतें. दोहोंची निःपक्षपात बुद्धीनें जर परिक्षा केली तर वरील मतास कोणी फारकरून मिळणार नाहीं अशी आह्मास खात्री वाटतें. आतां हें खरें कीं, अशीं पुस्तकें अजून फारच थोडी निघतात, व हल्लीच्या विद्याप्रसाराच्या मानानें तीं जशीं उत्कृष्ठ चालावीं तशींही चालत नाहींत. तरी गेल्या वीस वर्षांत आमच्या लोकांच्या बुद्धीची तीव्रता कमी होऊन तसि विशेष मांद्य आलें असेलसें आमचें मन अगदीं घेत नाहीं.

५. मासिक पुस्तकांची कल्पना फार अलीकडची आहे. खुद्द इंग्लंड देशांतच ती निघाल्यास सुमारें दीडशे वर्षे झालीं. आडिसन नामक कवि पहिल्यानें नामांकित निबंधकार झाला, त्याच्या पुढें जॉनसन, गोल्डस्मिथ वगैरे झाले. यांचे निबंध अगदीं लहान—ह्मणजे सामान्य पुस्तकांचीं दोन तीन पृष्ठें इतकेंच असत. पण पुढें या शतकाच्या आरंभीं तें मान फिरलें. तोंपर्यंत एकंदर लोकांत ज्ञानाची पुष्कळ वृद्धि होत गेल्यामुळें पहिले निबंध फारच लहान वाटून ते सरासरी लहानशा पुस्तकाएवढे मोठे निघू लागले. या अलीकडील निबंधकारांत मेकॉले हा फार प्रख्यात झाला. याच्यापुढेंही अर्थात तोच मोठमोठे निबंध लिहिण्याचा क्रम अजून चालू आहे. असो; हें इतकें येथें लिहिण्याचें कारण हेंच कीं, वरील निबंधकारांचें अनुकरण करतांना आमचे मासिक पुस्तककार देशस्थितिचा नीट विचार

* या प्रसिद्ध पुरुषाचे चरित्र कावेचरित्र,नामक पुस्तकांत थोडेसें लिहिलें आहे. तें वाचण्यास आमच्या वाचकांस आह्मी शिफारस करतों.

करीत नाहींत. पहा कीं, मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक 'ज्ञानदर्शन' हेंच असे. 'त्रैमासिक' या शद्बावरूनच विलायतेंतील 'एडिनूबरो' 'क्वार्टरली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केलें होतें हें स्पष्ट आहे. ज्याची बुद्धी येवढी विशाळ होती कीं, एकोणिसाव्यावर्षी विद्यालयांत विद्यागुरु होऊन तें काम वजनदारीनें चालविण्याचे त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आले, त्यास 'एडिनूबरो' त्रैमासिकसारख्या पुस्तकांत ही लिहिणें मोठेसें कठीण नव्हते; पण त्याची मोठी बुद्धि व विद्वत्ता ही त्याच्या वाचकांस काय होय ! त्यांच्या करितां ह्मणून जर पुस्तक चालावयाचें. तर त्यांतील विषयांचें ग्रहण करण्यास त्यांची बुद्धि समर्थ होईल कीं नाहीं हा विचार पहिल्यानें करायास नको काय ? भूगर्भशास्त्र, नीति शास्त्र, युरोपखंडाचा इतिहास इत्यादि विषय समजण्यापुरती त्या काळीं कितीकांची बुद्धि पोक्त असेल ? येवढाले विषय अजूनही आमच्या मासिक पुस्तकांतून खास शोभणार नाहीत. हीच चूक सध्यांच्याही पुस्तकांतून दृष्टीस पडते. अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, असे या पुस्तकांतील विषय कोण वाचीत असतील ते असोत ! ज्यांनी इंग्रजींतून ते विषय समजून घेतले आहेत त्यांस तर त्यांतून ते वाचण्याची गरज नाहींच; व ज्यांस इंग्रजी कळत नाहीं त्यांस हें किती गोड लागत असतील कोण जाणें ? त्यांतून इंग्रजी तर्कशास्त्रावरून मराठींत त्या विषयावर ग्रंथ लिहिणें तर आह्मांस फारच विलक्षण वाटतें ! एक तर या शास्त्राचा व्यवहारदृष्टया प्रायः मुळींच उपयोग नाहीं—ह्मणजे तर्कशास्त्र उत्तम पढिलें कीं सर्व खोटीं मतें नाहींशीं होऊन मन सत्यमय होतें असें नाही, व हे शास्त्र न पढतांही पुष्कळांची सत्यासत्यविवेचनशक्ति प्रखर असते असेही पण आढळतें. * दुसरें असें कीं, या शास्त्रावर संस्कृतांत ग्रंथ असल्यामुळें याच द्वारें त्याचें ज्ञान वांचकांस करून दिलें तर त्यापासून मराठी वाचकांस अधिक उपयोग होणार आहे असो; याप्रमाणें वरच्यासारख्या गहन शास्त्रांवर लिहिण्याचा जो उद्योग आमचे मासिक पुस्तककर्ते करतात तो आह्मांस अगदीं व्यर्थ वाटतो. तरी आपण अशीं शास्त्रें सुद्धां त्यांतून अगदींच असूं नयेत असें आमचें मत नाहीं. तीं कोणत्या प्रकारें असावीं हें खालीं लिहिण्यांत येईल.

६. तर मग मासिक पुस्तक असावें तरी कसें ? त्याचा उद्देश कोणता ? वगैरे सहजच विचारणें येतें. याविषयीं आह्मास जें वाटतें तें येथें लिहितों. मासिक पुस्तकांचा उद्देश बहुश्रुतपणा होय—ह्मणजे तीं वाचलीं असतां थोड्या वेळांत सहज मौजेनें पुष्कळ ज्ञान नानाविध विषयांचें व्हावें. हें ज्ञान त्या त्या विषयावरील मोठमोठे ग्रंथ वाचूनही होतेंच,—व पूर्ण ज्ञान होण्यास ते मोठच

---

* तर्कशास्त्राच्या उपयुक्ततेविषयीं ऐवढें निक्षून मत आह्मीं आधाराशिवाय लिहिलें नाहीं याविषयीं ज्यास संशय असेल त्यानें मेकॉलेचा 'लॉर्ड बेकन' हा निबंध पाहावा.

ग्रंथ वाचले पाहिजेत—पण वाचकास सामान्यतः हा मार्ग फार कठीण व कंटाळवाणा वाटून त्यांची उमेद खचते, व निराशा होऊन तो उद्योगच ते बहुधा सोडून देतात. वास्तव मोठमोठ्या कठीण पहाडांतून घाट बांधले असतां वाटसरांची जी सोय होते तीच ज्ञानेच्छु लोकांस मासिक पुस्तकांनी होतें —ह्मणजे मोठमोठे गहन विषयही सामान्य बुद्धीच्या लोकांस सुद्धां गम्य होऊन, पुन्हां श्रम होत नाहीत. असा सहज रीतीने एकदां प्रवेश झाला ह्मणजे पुढील मार्ग क्रमण्यास उमेद येऊन तितके आयास पडत नाहींत. हा प्रकार प्राचीनकाळी किंबहुना पांचशे वर्षांपूर्वी युरोपखडातही मुळीच अशक्य होता. कारण मुद्रणकलेचे ज्ञान त्या वेळेस नसल्यामुळे कोणी तसे दिग्दर्शनरूप ग्रथ केले असते तरी त्यांचा लोकांत प्रसार होणे फारच कठीण होते. पण हल्लीच्या काळी वरील कला पूर्णदशेस आल्यामुळे, व दुसऱ्याही शेकडो सोई नव्या झाल्यामुळे, ज्ञानाचा प्रसार आता फारच त्वरेने होऊ लागला आहे. व्यापारास कोणताही आटकाव न राहून पृथ्वीवरील सर्व देशांस सर्व देशांतील जिन्नस जसे सुलभ झाले आहेत, त्याप्रमाणेच ज्ञानाचा लाभही सध्यांच्याकाळी सर्वथा निष्प्रतिबध झाला आहे. देशविशेष किंवा स्थितिविशेष आतां पूर्वीप्रमाणे ज्ञानप्राप्तीस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा राहिला नाही. मनुष्य राजधानीसारख्या टोलेजग शहरांत असो, की भिकार खेड्यांत असो, घरचा मोठा सपन्न असो, की विपत्तीत असो, ज्यास त्यास ज्ञान सपादन करण्याची सांप्रतच्या काळी उत्कृष्ट सोय झाली आहे या सत्कृत्याच्या सबंधे मनुष्याच्या हातून जेवढे होण्यासारखे होते तेवढे बहुधा आतां झाले आहे. नाही ह्मणण्यास आतां दोन मात्र जबरदस्त अडथळे ज्ञानाच्या मार्गांत अजून राहिले आहेतः—एक आळस; व दुसरा ढपणा. यापुढे मात्र छापखाने, आगगाड्या, आगबोटी, इत्यादि ज्ञानप्रसाराची साधने सारी नाइलाज होऊन हात टेकतात ! पण इंग्लडसारख्या देशांत हेही ह्मणतां येणार नाही आळशी लोकांची मिजास सांभाळूनही त्यांस ज्ञानाच्या मार्गांत ओढण्यास कादंबऱ्या, नाटके वगैरे पुस्तकांची रेलचेल होत असून शिवाय नाटकप्रयोग, भाषणसमारभ इत्यादि त्याहूनही कमी श्रमाचे प्रकार निरंतर चालू आहेत. मोठा ढ असला तरी तेथे वरचेवर डोळ्यासमोरून व कानांवरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनांत कांहींना कांहीं तरी बिंबतीलच. सारांश, प्राचीन काळीं महापांडित होणे जितके कठीण होतें तितकेच आतां महाशंख होणे कठीण झाले आहे !

७. वरील गोष्ट मुख्यतः इंग्लडसारख्या देशाची झाली. तिची प्रचीति या देशांतही आलीकडे येत चालली आहे. गेल्या दहा वीस वर्षांत वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, इतर ग्रंथ पुष्कळ वाढल्याने व मुख्यतः इंग्रेजी भाषेच्या अभ्यासाच्या योगाने साधारण गोष्टींचे ज्ञान पुष्कळ वाढून लोकांच्या समजुतींतही पुष्कळ फेर पडत चालला आहे. पण इंग्रेजी लोकांच्या सहवासामुळें ज्ञानप्रसार

वरण्याची जी त्यांचीं उत्कृष्ट साधने आपणास अनकूळ झालीं आहेत, त्यांच्या मानाने पाहतां वर झाले तें कांहीच झाले नाही असे म्हटलें पाहिजे. वरील साधनांचा ते जितका उपयोग करून घेतात त्याचा लक्षांश करून घेण्यापुरती जर आपल्या लोकांत हिंमत असती तर आजपर्यंत आपल्या देशांतिल चालू भाषा, व त्यांत विशेषतः मराठी भाषा आज फारच निराळ्या स्थितीत असती, इतकेच पहा की, इंग्रज लोकांस संस्कृत भाषेचा शोध लागून* नुकतीं पन्नास पाउणशे वर्षे झाली; पण येवढ्याशा काळांत त्या भाषेच्या संबंधे त्यांनीं किती उद्योग केला! व आजुनही किती चालला आहे! आमच्या देशांतील लक्ष्मी जशी तिकडे जाऊन भरली तशीच तीहून अमूल्य अशी आमची विद्याही तिकडेच लुटून नेऊन यापुढे तिचे महापीठ तिकडेच स्थापिले जाणार असा अजमास दिसतो. पण आह्मी असे बाहाद्दर की, पहिल्या गोष्टीबद्दल कधीं स्वप्नींही खेद न होऊन जसे नेहमी चैनीत असतो; तसेच दुसरीविषयींही बेफिकीर असून मांजरपाटी कापडाप्रमाणे आमच्याच मालाच्या रूपांतराचे पुनःरूपांतर करून ते चोहोंकडे मिरवितो. भट्टाचार्य हॉग साहेबानीं आमच्या वेदाचीं मर्म काढलीं—कीं धांवला आमचा 'देशहितेच्छु' पुढे! साहेबमजकुरांस तीं व्याख्याने लिहितांना इतका गर्व वाटला नसेल, पण त्याचा महा प्रसाद झेलून तो आपल्या देशबांधवांस नजर केल्याने त्यावर अपार उपकार केल्याचा वरील 'हितेच्छु' स केवढा धन्य वाटला असेल! हे वेदांसारख्या विस्तिर्ण व दुर्बोध ग्रथाविषयीं झाले. आतां दुसरी मौज पहा. आमच्या भाषेत कांहीं वर्षांपूर्वी 'वेताळ पचविशीचे' भाषांतर झाले. पण झाले कसे! संस्कृतांतून थेट मराठींत काय? नाहीं! भाषांतरकर्ते प्रस्तावनेत ती परपरा लिहितातः—हा ग्रथ मूळचा संस्कृत, त्या भाषेतून याचा तर्जुमा फारशी भाषेत झाला; तीतून इंग्रेजींत, आणि शेवटीं इंग्रेजींतून मराठींत! केवढा द्राविडी प्राणायाम हा! इंग्रेजी भाषा ह्मणजे महातीर्थ होय; तीतून आल्याखेरीज कोणत्याही ग्रथास पवित्रता येणे नाहीं! असो; आपल्या मराठी भाषेविषयीं पाहिले तरी देखील तिच्या संबंधाचें मुख्य अचाट काम, ह्मणजे कोश हे इंग्रेजांनींच आपणाकरितां करून ठेवले आहेत. या कोशांची योग्यता अज्ञानास्तव व दुराभिमानास्तव आमचे लोक फारशी मानीत नाहीत; पण आमची अशी खात्री आहे कीं, त्यांनीं महाराष्ट्र भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यांस पार नाहीं! ते तयार करतांना शास्त्री लोकांचें साहाय्य पुष्कळ घेतलें, व

---

* 'संस्कृत भाषेचा शोध' हे शब्द आमच्या मराठी वाचकास चमत्कारिक भासतील. त्यांस येथें सांगणे अवश्य आहे कीं, कलकत्यास सर विल्यम जोन्स नामें जो विद्वान न्यायाधीश मागें होता त्याने सन १७८९ या वर्षी 'शांकुतल नाटकाचें भाषांतर प्रसिद्ध करून युरोपांतील पंडितांचें मन आपल्या अन्वर्थ 'संस्कृत भाषेकडे वेधविलें. तेव्हांपासून युरोपियन विद्वानांची प्रवृत्ति तिजकडे झाली.

दोघां साहेबांस त्या कामाबद्दल सरकारानें मोठें बक्षीसही दिलें, हें खरें आहे; पण येवढ्यावरूनच नाक मुरडण्यास कारण तें कोणतें झालें ? तितकें किंवा त्याहून चौपट साहाय्य मिळालें असतें तरी येवढें काम अंगावर घेण्यास आमचे विद्वान् कितीक तयार होते ? एकादे मोठें कृत्य करण्याचा बेत करून तें आमच्या लोकांनीं तडीस नेलें असें कोणतें सांपडलें ? आमच्या आरंभशूरत्वाचीं कृत्यें एक दोन आहेत काय ? सारांश, आपल्या अंगीं गुण नसणें हें एकेपरी वाईट; पण तो दुसऱ्याचे ठायीं दिसत असतांही त्याचें गुणत्व न भासणें ह्मणजे अंधत्वाची व दुराग्रहाची पराकाष्ठा होय !

हें कांहींसें विषयांतर झालें. तरी त्याच्या योगानें वर सांगितलेल्या गोष्टी जर आमच्या वाचकांच्या मनावर ठसतील तर त्याबद्दल आलेला दोषही आह्मी खुशाल पतकरूं. एकंदरींत आमचें आमच्या लोकांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, इंग्लिशलोकांच्या उत्कर्षाचाच नुसता हेवा करण्यापेक्षां त्यास कारणभूत जे त्यांचे अनेक गुण त्यांचा मत्सर करणें फार समंजस व अत्यंत हितावह होय. असो; तेव्हां आपल्या सुदैवानें ज्ञानप्रसाराचीं जीं अमोलिक साधनें आज आपणास अनकूळ आहेत त्यांचा उपयोग अद्याप व्हावा तसा झाला नाहीं हें मनांत वागवून तो करून घेण्यांत आमच्या देशबंधूंनीं अगदीं कसर करूं नये. असें केलें असतां त्यांनीं आपला धर्म जागविला व आपणास व आपल्या देशास मोठें भूषण आणलें असें होईल.

८. वर मासिक पुस्तकाच्या स्वरूपाविषयीं आह्मी आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्याचप्रमाणें हें पुस्तक करण्याचा आमचा बेत आहे हें सांगावयास नकोच हें प्रस्तुत मालेच्या उद्देशाविषयीं मुख्यतः झालें. आतां अशा पुस्तकांपासून उपयोग कोण कोणते घडणारे आहेत याविषयीं लिहितों.

९. सध्यां असें झालें आहे कीं, मराठी लिहिण्याची इच्छा आहे एकास; व शक्ति आहे दुसऱ्यास. वर्तमानपत्रांत लिहिणारे, त्यांजकडे पत्रें पाठविणारे, तसेंच या भाषेंत चांगले वाईट ग्रंथ करणारे, हे सर्व लोक बहुधां अर्धे मुर्धे शिकलेले व मराठी वर्तमानपत्रें, पुस्तकें यांवरून ज्ञान संपादन करणारे असे आहेत. सध्यां मराठीस मोठा आधार ह्मटला ह्मणजे अशांचाच आहे. हें पहिल्याविषयीं झालें. आतां दुसरे जे आहेत त्यांस सर्व गोष्टी अनकूळ आहेत; पण इच्छा मुळींच नाहीं. सरकारानें त्यास इंग्रेजींत वाकबगार केलें; संस्कृतादि अभियुक्त भाषांतही पुष्कळ गति करून दिली; नानाविध विषयांचीही थोडी बहुत बरीच माहिती करविली; —एकंदरींत उद्देश काय कीं, त्यांस कोणीकडे जरी फेंकलें, तरी त्यांनीं कचरूं नये पण येवढा जामानिमा करून व शेवटीं चान्सेलर साहेबांनीं पाठ थोपटून यांचें विसर्जन झाल्यावर हे करतात काय ? त्यांस वाटतें कीं, आज आपण विद्येच्या कडेस लागलों, देशास अक्षय भूषण आणलें,—तेव्हां आतां दुसरें काय क-

र्तव्य उरलें ? आपल्या कडकडीत व सतत जागृत असणाऱ्या तर्कशास्त्राच्या कोट्यांनीं जनाज्ञानांधकाराचा ध्वंस करण्याची परम दीक्षा धारण करून हे आपल्या देशबंधूंपुढें आपलें अगाध ज्ञान मिरवीत फिरतात. यथासुखं आयुष्यक्रमण करावें;हा त्यांचा एक मोठा सिद्धांत आहेसा दिसतो. मराठींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रेजी विद्वत्तेस बट्टा आ णें हें तर त्यांस अगदीं आवडत नाहींच; तरी प्रसंग आल्यास ते आपल्या महासनावरून मराठींतील ग्रंथांवर अभिप्राय देतात. पण तेही अडाणी लोकांच्या भाषेंत त्यांस समजतीलसे नव्हेत ! तर फॅशनेबल इंग्रेजींत ! ग्रंथकार होऊन लोकांचा प्रसाद जोडणें हें त्यांस हलक्या मनुष्याचें काम वाटून तें त्यांस कधीं पत्करत नाहीं; हवें तर आपल्या किताबाच्या झोकांत ते इंग्रजींत कोणाला 'मूर्ख' कोणाला 'पोरकट' कोणाला 'अप्रयोजक' असे अभिप्राय देतील; फारच कृपा झाली तर 'हा ग्रंथ बरा आहे' अशी गुळमुळीत शिफारस करतील. सारांश, प्राचीन काळीं रोम शहरांत प्याट्रिशियन् (महाजन) आणि प्लीबियन् (सामान्यजन)यामध्यें जसा द्वंद्वभाव होता, तसाच सांप्रतकाळीं विद्यालयांतून पसार झालेल्या लोकांचा व इतरांचा आहे. हें लिहिणें पुष्कळांस उगीच फुगवून लिहिलेलें व अगदीं गैरवाजवी असें वाटेल हें आह्मी जाणतों; व असें वाटण्याचें कारणही उघडच आहे कीं, नवीन विद्वानांविषयीं लोकांच्या मनांत सामान्यत: मोठी आदराची बुद्धि वागते. त्यांस नांव ठेवण्यास कोणी सहसा धजावत नाहीं. पण आजपर्यंत असा प्रकार घडला नाहीं येवढ्यावरूनच आतांही तो घडूं नये हा कोण न्याय ! भारवीनें ह्मटलें आहे:—

हितं मनोहारिच दुर्लभं वच:

' हितकर आणि मनोहरही असें भाषण दुर्लभ. ' हेंच वचन आह्मांस सध्यां मान्य आहे; व आमचे समंजस वाचकही वरच्यासारखे आमचे लेख वाचतांना तेंच ध्यानांत सतत ठेवतील अशी आमची आशा आहे.

तेव्हां प्रस्तुत निबंधांनीं अशा दुसऱ्या लोकांस—कीं ज्यांस विद्यालयांतील शिक्षणाचा वगैरे लाभ न घडल्यानें ज्ञानाचा मार्ग खुला नाहीं त्यांस—अनेक गोष्टींचें ज्ञान व्हावें हा एक ते लिहिण्याचा उद्देश आहे. व संस्कृत-विशेषत: इंग्रेजी भाषेंत जें आगाध ज्ञान भरलें आहे, त्याचा पाट फोडून जर आपल्या भाषेकडे वळवितां येईल तर केवढी मजा होईल ! सध्यांच्याकाळीं इंग्रजी विद्या पुरी शिकण्यापुरतें सामर्थ्य पैशाच्या अडचणींमुळें आपणांत फारच थोड्यांस असतें, व पुष्कळांस तेंही अनुकूळ असून दुसऱ्या कित्येक कारणांनीं विद्याभ्यास सोडून द्यावा लागतो. तेव्हां ज्ञानाचे खरे भोक्ते असें एकंदर लोकांच्या मानानें पाहतां सध्यां अगदींच थोडे आहेत यांत संशय नाहीं. बाकीचे एकंदर लोक अज्ञान व तज्जन्य जे अनर्थ—ह्मणजे दुर्मतें, आळस व दुराचरण—त्यांत बुडून राहिले आहेत. इंग्लडांत ज्ञानसंपादनाच्या सोई उत्कृष्ट असल्यामुळें तेथील

मजुरांस जें ज्ञान असले तें या लोकांपैकीं मोठे शहाणे ह्मणविणारांसही नाहीं. ही केवढी दु:खाची गोष्ट आहे. ! त्यांतून विशेष वाईट वाटण्याचे कारण हें कीं, आमच्या लोकांत कितीही दोष असले, तरी बुद्धीचा मंदपणा हा आमचा अत्यंत तिरस्कार करणारांच्यानेंही आमच्या माथीं मारवणार नाहीं. ! चलाखपणांत आह्मी कोणत्याही लोकांस हार जाणार नाहीं अशी आमची खात्री आहे;– आमच्या बुद्धीचे प्रभाव जगाच्या इतिहासावर अक्षय खोदलेले आहेत; व चंद्र सूर्य आहेत तोंवर त्यांचा झेंडा मिरवत राहील !

१०. अशा ग्रंथापासून लोकांत सदभिरुचीचा प्रसार होऊन ग्रंथ वाचण्याची त्यांस गोडी लागण्याचा जितका संभव आहे तितका दुसऱ्या कोणत्याही उपायापासून नाहीं. ही सदभिरुचि राष्ट्रास किती हितकर आहे हें इतिहास वाचणारांस माहीत असेलच. अडाणी व सुधारलेल्या राष्ट्रांत मोठा भेद हाच होय असें म्हटलें असतां चालेल. ही जेथें असेल तेथें विद्येचा व कलांचा उत्कर्ष, सभ्य चालचलणूक, वगैरे अर्थात आलींच. ही आपणांतही प्राचीन काळीं होतीच, पण परराजांची सत्ता येथें अखंड झाल्यामुळें तिचा अस्त झाला. पण सध्यांच्या उदार व शहाण्या सरकारच्या अमलांत तिचें पुनरुज्जीवन होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो; याप्रमाणे अशा ग्रंथांतून पुस्तक चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें, त्यांतील गुणदोष काय, वगैरे गोष्टींचें निरूपण वरचेवर होत गेले, ह्मणजे त्यापासून लोकांस, ग्रंथकारांस, व भाषेस फार उपयोग होतो. लोकांत मार्मिकपणा वाढून त्यांस विचार करण्याची संवय लागते, पुस्तकांची परीक्षा अगोदर झालेली असली ह्मणजे त्यांस तीं घेण्यास सोईवार पडते; मग अर्थातच चांगल्या ग्रंथकारांस तेव्हांच आश्रय मिळून वाईट पुस्तकें निवडलीं जातात, आणि इतकें झालें ह्मणजे भाषेंत सहजच चांगल्या ग्रंथांची समृद्धि होऊन उत्तरोत्तर तींत चांगले ग्रंथकार निपजतात. या प्रमाणें ज्ञानाची वृद्धि होत जाऊन चांगल्या ग्रंथकारांची दैना उडते.

११. वरील दोन उपयोग अशा ग्रंथांपासून सामान्यत: होणारे सांगितले. पण मराठी भाषेच्या सध्यांच्या स्थितीकडे पाहतां, असे ग्रंथ तर तीस अगदीं हवेतच; त्यांवांचून तिजवर मोठाले अनर्थ गुदरणारे आहेत; फार तर काय, पण आतां जर तिनें जीव धरला नाहीं, तर थोड्याच काळांत तिची समाप्ति होईल ! घरीं दारीं, उठल्या बसल्या, इंग्रजी तर हल्लीं सुद्धां बरीच झाली आहे आफिसांतून जाणारे लोक, इंग्रजीचा खरा खोटा बाणा बाळगणारे लोक, अशांच्या जिव्हाग्रीं तर इंग्रजीनें अक्षयीं वास केलेला असतोच; पण कित्येक बहादर तर असे आहेत कीं, धेडगुजरी मराठी तोंडांत बसण्याचें कारण जें इंग्रजीचें ज्ञान त्याचाही पण त्यांस गंध देखील नसतो ! असो; तेव्हां मराठीबुडण्याची

इत्यादि प्रकरणीं सध्यां चोहोंकडे येवढी गडबड चालली असतां, बिचाऱ्या मराठी भाषेची कोठेंच दाद लागू नये, हा केवढा चमत्कार आहे! तिजकडे अगदीं दुर्लक्ष करून तिची परभाषेच्या पायीं अनिवार विटंबना करण्यासही कारण होणें हें आमच्या देशाभिमानी विद्वानास केवढें भूषण होणार आहे! असो; या संबंधें गेल्या अंकांत आह्मीं बराच विस्तार केला आहे, यास्तव येथें आणखी लिहीत नाहीं. तेव्हां एकंदर सांगण्याची गोष्ट इतकीच कीं, या आणीबाणीच्या वेळीं मराठीस जें सहाय्य होईल तें तीस अनेक प्रकारांनीं उपयोगी पडणारे आहे!—एक तर तिचें पुनरुज्जीवन झाल्यासारखें होईल. तसेंच विटंबनानिवारण होईल. आणि शिवाय ग्रंथसमृद्धि होऊन ती उत्कर्षाच्या मार्गास लागेल!

१२. शेवटीं स्वत:च्याही संबंधें येथें कांहीं लिहिणें इष्ट वाटतें. तें इतकेंच कीं, आमच्या या लेखांवरून मराठी भाषेची योग्यता किती आहे हें जर लोकांस कळून येईल तर आम्हीं एक मोठेंच काम बजावलें असें आह्मीं समजूं. आपल्या भाषेच्या अंगी अर्थव्यंजकता, वर्ण सौंदर्य फार कमी आहे,—किंबहुना नसल्यासारखेंच आहे,—हा अलिकडील विद्वानांचा ग्रह कांहीं अंशीं तरी मोडून टाकण्यास जर आमचे निबंध कारण झाले, तर आमच्या हातून देशहिताचें एक मोठेंच कृत्य घडलेंसे आह्मी मानूं. तसेंच विद्यालयांतून शिकलेल्या लोकांवर इतके दिवस जो उगीच बसण्याचा आरोप लोक ठेवीत असत तो उडून आमचा प्रभाव लोकांस या पुढें जर दाखविण्यांत येऊं लागला, तर हेंही आह्मांस मोठेंच भूषण झालेंसें होईल. असो; आतां शेवटीं पुनः एकवार पहिलीच सूचना येथें करून लिहिणें आटपतों.

१३. या व मागील निबंधांत पुस्तकांवर, ग्रंथकारांवर वगैरे जेथें जेथें आह्मांस कांहीं विरुद्ध लिहिणें अवश्य वाटलें, तेथें तेथें तें आह्मी स्पष्ट व निर्भिडपणें लिहिलें आहे. याबद्दल कोणास वाईट वाटल्यास आमचा उपाय नाहीं. एकाद्या गोष्टीविषयीं जो स्वतंत्रपणें विचार करील, व ते लोकांस मोकळ्या मनानें जो प्रदर्शित करील, त्याचे अभिप्राय सर्वांच्या अभिप्रायांशीं नेहमी जुळतीलच, किंवा ते सर्वांस सारखे आवडतील, असें कदापि घडणार नाहीं. तरी ते अभिप्राय आह्मी केवळ सत्यनिरूपणाच्याच उद्देशानें लिहूं अशी आमची खात्री आहे. व आह्मीं दुसऱ्यास वाजवी रीतीनें नांवें ठेवण्यांस ज्याप्रमाणें मागें पुढें पाहणार नाहीं, त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांनीं आमच्या लेखांविरुद्ध मतें प्रदर्शित केल्यास त्यांत आह्मांसही अगदीं वाईट वाटणार नाहीं. आपणास जें खरें वाटतें तें स्पष्टपणें लिहिण्यांस जो भितो, किंवा तसें आपणाविरुद्ध कोणीं लिहिलेलें ज्यास आवडत नाहीं, तो खरा सत्यनिष्ठ नव्हे, असें आह्मी समजतों! आतां अशा रीतीनें प्रदर्शित केलेलें मत कदाचित् अगदीं खोटें ठरेल; पण तसें ठरलें असतांही तो मनुष्य प्रशं-

स्वच होय; कां तर तो तसे न करता, तर सत्याचा निवाडा होताना. मिल्टन् कवीनें ह्मटलें आहे कीं, 'चुकलेल्या मतांतूनच खरें मत पुढें निघतें.'* तर हें उत्कृष्ट वचन आमच्या होतकरू विद्वानांनीं नेहेमीं लक्षांत ठेवावें. दुसरें असें कीं, ज्यांवर पुष्कळ प्रकारांनीं मतभेद होण्याचा संभव असे जे भाषेच्या संबंधाचे वगैरे विषय त्यांवर कोणीं आपले विचार प्रगट केले असतां, त्यांवर इतरांची जर कांहींच चर्चा झाली नाहीं, तर त्यांत त्या लिहिणारास हर्ष मानण्याचें कारण मुळींच नाहीं! उलटें त्याबद्दल त्यास वाईटच वाटणें योग्य आहे; कारण तशानें त्याचा लेख त्याच्याचपाशीं राहिला असें होतें. जान्सन् ह्मणतो, 'ग्रंथकारास उपेक्षेसारखें भयाचें कारण कोणतें नाहीं.'*यास्तव आह्मी सर्वांस आणखी एकदां शेवटीं असें सुचवितों कीं, आमच्या विरुद्ध जर कोणाचे अभिप्राय येतील तर ते आह्मी मोठ्या प्रेमानें वाचूं. व ते लिहिणाराचे आभार मानून आमच्या बुद्धीनें जें त्यांवर आह्मास प्रत्युत्तर देणें सुचेल तें देऊन आमच्या दीन भाषेचा भाग्योदय झाला असे समजूं!

२ विद्वत्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातु संतु शिल्पितःतत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः॥

१. काव्यविवेचनाविषयक ग्रंथ इंग्रेजी भाषेप्रमाणें संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व हीं ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधिन आहे, वगैरे गोष्टींचे निरूपण केलेलें त्या भाषेंत कोठें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतांत कोठें कांहींच लिहिलेले नाहीं असा ह्मणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्य ग्रंथांतून, तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधे मोठें मार्मिक विचार प्रगट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचे भाषवैभव मुख्य कविताच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्व दशेस येऊन पोंचलेली दृष्टीस पडते, त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागीं दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवल नाहीं:- तसा तो नसता ह्मणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती! असो; तरी या विषयाचे विवेचन आलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—ह्मणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशांत ही झालें—नसेल असे ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचन शास्त्राचा आलीकडे मुळींच लय झाला आहे असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. आपल्या जून्या पंडितांस

---

* 'Frror is but an opinion in the making.' Milton.

* 'To an author nothing is more dangerous than neglect.' —Johnson.

* "सोन्याची कमलें कारागिरांच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रह्मदेवाचीच.

काव्याभिरुचि कितपत असते हें त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगीं मोठमोठ्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारचीं सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येते. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांसही अगदींच समजत नाहींत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्याचा जर हे परस्थ लोक आह्मांस न शिकवते तर तो आह्मांस कधींही समजताना यांतही अगदीं संशय नाहीं! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यास करून घेणें असेल त्यानें या विषयावरील इंग्रेजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केलें असतां काव्याचें मर्म जाणण्याची त्याच्या अंगीं उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचें एक मोठें साधन त्यानें अक्षय्या आपलेंसें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयीं सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाहीं. यांत येवढ्याच गोष्टीचा विचार करणें आहे कीं, कवित्व आणि विद्वत्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं;—ह्मणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि असला कीं तो विद्वान् असायाचाच असा कांहीं नित्य संबंध आहे किंवा काय? याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरितां अद्याप कोठें कांहींही लिहिलेलें आढळत नाहीं; यास्तव हा विषय त्यांस अगदीं नवा व त्यामुळें विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं या अंकांत लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता ह्मणजे काय याविषयीं विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनही फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयीं कधींही नीट विचार केला नसल्यामुळें व हा विचार करण्याची योग्यताही बहुतेकांस नसल्यामुळें, कवितेविषयीं त्यांच्या निरनिराळ्या समजुती असतात. जे अगदींच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते कीं, छंदोबद्ध पदरचना ह्मणजे पद्य हीच कविता, मग या पद्यांत कांहीं कां असेना! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, आलीकडे मुलांकरतां केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मतें कवितेखालींच मोडतात. उद्यां बाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासही 'रघुवंशा बरोबर व शेक्सपीयर कवीच्या नाटकाबरोबर ते काव्याच्या वर्गांत सामील करतील! सारांश, कवितेचें स्वरूप ते तिच्या नेहमींच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यानें तिचा वेष घेतला, तर दोहों ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची, यांच्या मतें ज्या पद्यांत यमकांची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा ह्मणजे स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अंगावरच्या दागदागिन्यांवर लेखण्यासारखी होय. या लोकांच्या मतें अर्थातच मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला

नाहीं व पुढें होणार नाहीं ! पण त्यांस येवढें समजत नाहीं कीं, यमकांची व प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धि व कवित्व हीं एक नव्हेत, अष्टावधानी, अठरा अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिमान् असतोच असा नेम नाहीं; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला अ-सला कीं तो मोठा शूर असून सेनाधिपत्यास नेहमीं योग्य असेलच असाही नेम सांगतां येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं यमकें, चमत्कारिक प्रास हीं साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शकच होय असें म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल यांत संशय नाहीं; पण तो चमत्कार वरच्या दोघां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच. त्यापासून खरा उपयोग फार थोडा आहे, म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच ! याहून ही वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गांत सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचे मुग्धविलास अगदींच कळत नाहींत ! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोटयांत घट्टन पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत नेहमीं झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मल्लांचें उग्ररूप पाहतांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो ! अशा दांडगाईची तीस सवंय कधीं नसल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते ! मग पुढची गोष्ट कशाला हावी ? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार; म्हणजे कोटयांवर कोटया लढवून जसें त्यांचें पीठनपीठ करून सोडायाचें तशीच कवितेची ही दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नाना तऱ्हेचे चित्रविचित्र अर्थ बसवावयाचे. शृंगाराचा वैराग्यपर, वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवीच्या स्वप्नींही आली नसेल अशी त्यांच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडायाची, शंकराचार्यांच्या नांवावर आनंदलहरी व अमरुशतक म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्यें संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे. पण आमच्या पंडितांस शब्दांचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधींही सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार शहाण्या टीकाकारानें 'शांकुतल' नाटकांतील आरंभींच्या श्लोकाशीं केला आहे असेंही ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे ! कां कीं न जाणों, त्याचें तें सगळें नाटकरचें नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेंही बांधलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनीं त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर येवढें नाटक रचूनही त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आ-

पल्या महाकवीच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्याचें आणखीही एक अलीकडचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पाहतां येईल.आमचे मराठीचे वैय्याकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग यांनीं 'केकावली' वर सुमारें आठ दहा वर्षांपूर्वी एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वांस माहित असेलच. त्यांत त्यांनीं बुद्धया आडरानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वी पुष्कळ चर्चा मागेंच झाली; व तींत येवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाही झाली ही येथें लिहिणें आम्हांस वाजवी वाटतें.असो.त्या टीकेच्यासंबंधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेंच कीं, तींत पहिल्या केकेवर व्याख्या देतांना दादोबांनीं वरील अप्रयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे.पहिल्या मंगलाचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्या देऊन तिचा अर्थ वेदांतपर लावला आहे ! असो, तेव्हां श्लेष म्हणजे कवितेचा जीवप्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष म्हणजे चार वर्षांच्या पोराच्या बोलण्यांतही निरनिराळे अर्थ काढणें, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनही वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा.यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असले कीं झाली उत्कृष्ट कविता.ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळयावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्यासारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचें एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे. याप्रमाणें निरनिराळ्या लोकांचीं कवित्वविषयींचीं भिन्न भिन्न मतें सांगितलीं. पण येवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं.या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशा विषयींच आग्रह नसतो.त्यांचा अभिप्राय नेहमीं चारचौघां विद्वानांसारखा पडावयाचा—म्हणजे ते जे म्हणतील त्यांचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत;ते स्वतःम्हणून कधीं विचार करावयाचे नाहींत.ढालीसारखीं पागोटीं जाऊन चंबूंचा प्रघात पडला,गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली, हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याचप्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टींविषयीं मतें वरचेवर फिरत असतात.यांची अशीं बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची ! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्यांच्या तोंडावर जसे रुचिभेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील,

तसे हुबेहुब आपल्याही तोंडावर ते उठवितील.—ह्मणजे प्रसंगानुसार साखरेच्या ही पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एकदा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून त्याचा स्वाद वाखाणतील ! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत. व यामुळे काव्य म्हणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

४. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठिण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील ‘ रसात्मकं काव्यम् ’ म्हणजे ‘ रसयुक्त तें काव्य ’ हें लक्षण सध्यांच्या पक्षीं आपणांस पुरे आहे. हें लक्षण ध्यानांत धरलें असतां वरील सर्व भ्रम दूर होतील, म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक,स प्रास, श्लेष, किंबहूना वर्णमाधुर्यही अवश्य हावेंच असा कांहीं नेम नाहीं हे तेव्हांच लक्षांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्यें आपल्या मराठींतही नाहींतशी नाहींत. हीं उदाहरणें पहा :—

“ कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं राहत होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगाती घेऊन एका लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य आस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय ! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय ! अशा अशा कल्पना करीत ते सुख घेत बसले असतां, तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरुन घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कांनीं पडून ते तिकडे पाहूं लागले. ” (बाळमित्र कांटेझाड)

ऋतूंचें वर्णन.

बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता. आणि म्हणतो अहाहा ! असा सदा हिंवाळाच असता तर बरें होतें ! याचें सुख काय सांगू ! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट ! लोंकरी वस्त्रें काय सुख देतात ! पोटांत भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती ! ’ तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास म्हणाला, ‘ बरें तर, म्हणतोस असेंच स्मरणवहींत लिहून ठेव. बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत, व नाना प्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत; बागांमध्यें कारंजीं उडविताहेत; त्यांचे तुषार अंगास लागून अत्यंत सुख करताहेत; तसेंच

पिकलेलीं फळें, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादिक जिन्हंस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा म्हणतो, ' अहाहा ! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें. ' गोविंदशेट म्हणाला, ' मुला, म्हणतोस असेंच स्मरणवहीवर लिहून ठेव. ' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्या समयीं जिकडे तिकडे हिरवींचार गवतें व नाना प्रकारचीं झाडें उगवलीं आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमले आहे; त्यांतून कागदांचीं तारवें करून मुलें पोंहवितात; डोईवर छत्र्या, सकलादीच्या टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें पिकलीं, त्यांत नाना प्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत, तें पाहून बाळा म्हणाला, बाबा, काय चमत्कार हा ! हा पावसाळा सदां असाच असता तर बरेंच होतें ! बाप म्हणाला,'मुला,हें त्या वहींत लिहून ठेव' ! बाळानें तसें केलें.'(कित्ता–तीनकाळ) अशीं काव्यें या ग्रंथांत (बाळमित्रांत)पुष्कळच आहेत; फार तर काय,पण हें सगळें पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मुळचें एका फ्रेंच बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हें भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे कीं, तें परभाषेंतील असेलशी शंका मुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हे पुरतेपणी चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें, व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें ! असो; या प्रसंगीं आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहवत नाहीं.

असेच उतारे ' इसापनीती, ' ' अरबी भाषेंतील गोष्टी, ' ' मुक्तमाला ' थोरले माधवराव, ' ' जयपाळ, ' अशा ग्रंथांतूनही आणखी हवे तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् असमंजसपणानें हंसूं येईल; पण त्यांनीं पक्कें समजावें कीं, असें जोंपर्यंत होईल, व त्यांत त्यांस अंतःकरणांस लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळला नाहीं ! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांसही वरील गोष्टीचा मोठाच चमत्कार वाटेल ! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतींत वाचीत आहों, किंवा हें लिहिणानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतींत लिहिलें असावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील ! पण दोघांपैकीं भ्रांतींत कोणीच नाहीं हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथें घेतों:—

तमसातीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा । शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय । रमणीयं प्रसन्नांबु सज्जनानां मनो यथा ॥ इदं तीर्थसमं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् । न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥

बालकांड—सर्ग २. (वाल्मीकिरामायण)

हें आद्यकवीचें काव्य कोणास 'रमणीय' वाटत नाहीं ? व कोणाचें चित्त 'प्रसन्न' व 'सौम्य' करीत नाहीं ?—वास्तविक पाहतां यांत येवढें काय आहे बरें ? गांवढळ कुणब्यांसही ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण ह्मणूनच हीं पद्यें येवढीं रमणीय झालीं आहेत ! तीं समजण्यास यत्किंचित्ही श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत अशी नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भरतात त्याच येथें कवीनें अगदीं साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे ह्मणण्यापेक्षां आला आहे हेंच ह्मणणें बरोबर आहे. कां कीं, तो इतका सहज आला आहे.—व ह्मणूनच त्या ठिकाणी इतका शोभतो—की, तो आणण्यास कवीस यत्किंचित्ही प्रयत्न पडला नसावा. असो; एकंदरीत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे ! ज्यानें आजपर्यंत कोट्यावधि मनुष्यांचें रंजन करून त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तब जें जसें काय काळास दाखवीत आहे त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दीन शब्दांनीं किती थोरवी येणार !

याचप्रमाणें पुढें क्रौंच पक्ष्याचा वृत्तांत लिहिला आहे तोही किती हृदयंगम आहे! तो वाचूनही ज्याची वृत्ति पहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहील त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाहीं,—एक त्या निषादाची (कोळ्याची)च साजेल ?

तेव्हां एकंदर सांगायाचें काय की, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं, यांपैकीं कोणाची सुद्धां बिलकूल गरज नाहीं ! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो रस अंतःकरणांत सहज बिंबून जातो त्यास काव्य म्हणावें. पण हें जर होत नाहीं, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ!

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल कीं, कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हें. तें ईश्वराचेंच देणें होय. यास्तव सौंदर्य, सुस्वर, इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बळेंच आपलें ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नास जितपत यश येतें, तितपतच अशा दांडगाईनें कवि होऊं पाहणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; ह्मणजे नुसत्या छानछुकींत व सुरेखपणांत जितकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या

कवित्वांत! आणि ज्याप्रमाणें छानछूक ही बहुधा हवें त्यास प्रयत्नांतीं साधण्या-सारखी असते, त्याचप्रमाणें कवितेचा बाह्यवेष ह्मणजे छंद, मृदुरचना इत्यादि-ही सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधिक, कोणास कमी, असें साधेल खरें; पण तें फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी खऱ्या रसिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाहीं कीं, जशी अगदीं सा-ध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल! उदाहरणः—

वर्षावावीण सागर। जैसा जळें निर्भर। तैसाची निरूपचार। संतोषी जो॥
व्यापक आणि उदास। जैसें कां आकाश। तैसें जयाचें मानस। सर्वत्र गा॥
संसारव्यथे फिटला। जो नैराश्ये विनटला। व्याधाहातोनि सुटला। विहंग जैसा॥
घरींचियां उजेड करावा।
परकियां अंधार पाडावा। हे नेणेचि गा पांडवा। दीप जैसा॥
जो खांडावया घाव घाली।
कां लावणी जेणें केली। दोघां एकचि सावली। दे वृक्ष जैसा॥
जो निंदेतें नेघे। स्तुतीतें न श्लाघे। आकाशा न लागे। लेप जैसा॥

ज्ञानेश्वरी.

हें भगवद्भक्तांचे वर्णन केवढें उदात्त आहे! व यांत छंद, पदरचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळें तर हे फारच शोभते. अशा ठिकाणीं संस्कृतांतले शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोठाले छंद, किंवा मराठींतले साकी, दिंडी इत्यादि मंजुळ वृत्तें अगदींच कामास पडती ना!

दुसरें:—

कांरे नाठविशी कृपाळु देवासी। पोशितो जगासी एकलाची॥
फुटे तरुवर उष्णकालमासी। जीवन तयासी कोण घाली॥
बाळा दुग्ध कोणी केलीसें उत्पत्ती। वाढवी श्रीपती सवें दोन्ही॥
तुका ह्मणे त्याचें नांव विश्वंभर। करा निरंतर ध्यान त्याचें॥
ऐसे संत झाले कळी। तोंडीं तमाखूची नळी॥
स्नान संध्या बुडविली। पुढें भांग ओढवली॥
भांगभूर्का हें साधन। पचनीं पडे मद्यपान॥
तुका ह्मणें अवघें ढोंग। तेथें कैचा पांडुरंग॥
आली सिंहस्थ पर्वणी। न्हाव्या भटां झाली धणी॥
अंतरीं पापाच्या कोडी। वरी बोडी डोई दाढी॥
जें बोडिलें तें निघालें। सांग काय पालटलें॥
पाप गेल्याची खूण। नाहीं पालटले अवगुण॥
भक्ति भावें वीण। तुका ह्मणे अवघा शीण॥

अंतरी निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्मअनुभवीं चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥
परस्त्रीचे ठायीं जो कां नपुंसक । त्याचे आंगा राख असो असो ॥
परद्रव्या अंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका ह्मणे ॥

आणखी एकः—

(वनाचें वर्णन)

देखे प्रचंड महागिरी । विशाळ पर्वताचीया दरी । जळें तुंबलीं सारितासरी । समुद्रतुल्य अगाध ॥ नाना वृक्षांचीं अचाट । डांगें लागलीं घनदाट । माजीं निर्झरोदकाचे पाट । सरोवरां धांवतीं ॥ माथां उच्चलती दिनकर । छाये रक्षिला अंधकार । माजीं श्वापदगणांचे भार । सुखावले सुखवस्ती ॥

(नदीचें वर्णन)

नदी मालिनी पवित्रजीवनी । वाहे जैशी देवतटिनी । तरंगलिगे सुफेनसुमनी । सुपूजितें शोभती ॥

(पुढील वृत्तांत)

मग गर्जूनि नराधीशें । ह्मणितलें आश्रमीं कोण असे । हें परिसोनि इंदिरावेशें । लावण्यकलिका प्रगटली । कनकलतिका सौदामिनी । कीं चंद्रकलिका तनुधारिणी । सुवर्णकेतकी पत्रवर्णीसुवर्णखाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६ येवढे उतारे पुरेत. यांवरून खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल तें हेंच कीं, इतर कोणत्याही गोष्टीचे साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्व्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्टवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवींशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवींची कवींसही ती सांगतां येणार नाहीं ! व ह्मणूनच या शक्तीसही कवि व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा ह्मणतात ! सामान्य मनुष्याची अक्कल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगापर्यंत मात्र पोंचेल; व ह्मणून काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोटालीं वृत्तें, अर्थालंकार, शब्दालंकार. इत्यादिकांचें मजबूत साह्य घेतल्याखेरीज त्यांचें कधींही चालणार नाहीं. पण वरील उतारे पहा बरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रही लागलें नाहीं. छंद ओवी व अभंग—ज्यांत इतर छंदाप्रमाणें मोठेसें माधुर्य आहे असें नाहीं; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळें गद्यांत व जींत फारसा फेर नाहीं; शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक येवढाच; आणि अर्थालंकारही मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातलें आहेत असेंही नाहीं. बरें, अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय ? कांहीं नाहीं. ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहेमींच्या माहित असतात त्याच प्रायः तींत असतात ! पण कवींच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं

पुरे; जादुगिराच्या कांडीनें त्याच पदार्थास जशी अपूर्वता प्राप्त होते, याप्रमाणें अशा नेहमींच्या गोष्टींसही कांहीं अपूर्व शोभा येते : एरवींचीं पद्यें कितीही उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एक दोनदां वाचनांच कंटाळा येऊन जातो; पण अशांचें सार्थ सौंदर्य शेंकडोदां वाचल्यानेंही कमी न भासतां वांचकांस 'प्रतिक्षण नवीच दे रुचि.'

७ असो; याप्रमाणें स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत तें बरेंच आलें असेल असें आम्हांस वाटतें. येथवर हातीं घेतलेल्या विषयाचा अर्धा भाग—ह्मणजे कवित्व ह्मणजे काय याविषयीं बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत अटपण्यासारखा नव्हे, ह्मणून सध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

विद्वत्व आणि कवित्व

अंक २ रा.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता । जनः स्पर्द्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा॥ भवेदद्य श्वोवा किमिह बहुना पापिनि कलौ । घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥ *

भवभूति.

१ मागील अंकांत अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—ह्मणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्यांचें—निरूपण करितों.

या विषयाच्या संबंधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शहाणा', असाही पुढें होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असें जर कोणी विचारील तर तेंही सांगणें कठीण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता कीं, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय रहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरीं ह्मणून मुळींच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थातच या दुसऱ्या वर्गांतलेच असत. पण गुरूच्या

---

* "ओढून ताणून शब्दांची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यास प्रसन्न आहे अशा महाकवीशीं जर स्पर्धा करूं लागला. तर आज उद्यां मडकीं घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रह्मदेवाचाही कलह लागेल ! ! कोणीं सांगावें ! "

घरीं बारा किंवा त्यांतूनही अधिक वर्षें राहून त्यांनीं नुसतीं काव्येंच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मिमांसा इत्यादि शास्त्रांत–कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकही होत, त्यांतही त्यास पारंगत व्हावें लागे. वास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला कीं तो विद्वान् असायाचाच असें लोकांच्या नेहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दाचा जर व्यत्यास केला–ह्मणजे विद्वान कवि असतात असें ह्मटलें–तर नेहमीं चालेलच असें नाहीं,या गोष्टीचा त्यांनीं नीट विचार केला नाहीं! असो; पुढें पुढें तर, ह्मणजे माघ, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं, कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून 'व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाही संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां आलीकडे तर 'रंडागीतानि काव्यानि' * येथपर्यंत येऊन मजल टेकली ! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार आलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी विद्येचा. ही विद्याही मागील संस्कृत विद्येप्रमाणचें कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे, किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय, असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसे काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधिष्ठान इंग्रजी विद्वत्ता होय असा या अप्रबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो! त्यांच्या मतें ही नवी विद्वत्ता ह्मणजे कांही मोठी अजब चीज होय ! ही जवळ असली कीं, त्या मनुष्यानें सभाग्रभागीं उभें राहून बृहस्पतीप्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावें, कालिदासाप्रमाणें जगास चिरकाळ मोहणारी कविता करावी, शाक्यमुनीप्रमाणें मानसिक व्यापाराची उपपत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्परविरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असें हे समजतात. फार तर काय, पण चार पांच वर्षें विद्यालयांत घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत किंबहुना युद्धकलादिकांत ही निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, कीं, उत्कृष्ट पाकसिद्धि करावयाची असली तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ घेईल ! सारांश,

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः

'' सर्व गुण एके ठिकाणी ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत नाहीं,–

* शास्त्रीय कोठ्यांत घटून त्याखेरीज दुसरें ज्यांस कांहीं रुचेनासेंच झालें. असे आपल्या देशांतील जुने पंडित वरील वाक्यानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करू पाहतात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते !

तर त्याच्या उलट दिसते;" असें सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी *जें कालिदासास वाटलें, व अगदीं आलीकडेपर्यंत लोकांस वाटत असे, तें सध्यांच्या काळीं एकाएकीं खोटें ठरत चाललें कीं काय कोण जाणे असें एखाद्यास वाटेल! मागील काळीं होमर, थुसिडिडीस्, आरिस्टाटल्, आलेक्झांडर, असे नामांकित पुरुष निपजायास फार दीर्घ काळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासानें वास करी; पण इंग्रेजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तों सगळेच मान एकदम फिरलें! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन आलीकडे जसे अद्भुत चमत्कार चोहोंकडे दृष्टीस पडतात त्याहीपेक्षां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फारच थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणाचा सहज समावेश व्हावा असें झालें आहे. असो; ईश्वरकृपेंकरून येवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन हो म्हणजे झालें.

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आम्ही जाणतों. तरी त्या सर्वांचें निराकरण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासही उचित नाही असें समजून त्यासंबंधे येथें कांहीं लिहित नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेची अगदी गरज नाही. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणें हें कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाही!

३. हे वाचून आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस मोठें आश्चर्य वाटेल; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आम्ही हें लिहिलें आहे असेंही कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतें:—

नटः-नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणेऽपि श्रूयते। तदिह चंद्रिकांचंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि।

सूत्रधारः-क इह विस्मयः।

येषां कोमलकाव्यकौशलकला
  लीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनो-

---

* हा काळ अगदीं निश्चित म्हणून आम्हीं येथें लिहिला नव्हे. पण ज्या अर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणीं पक्केपणीं केली नाहीं, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादासच अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

द्वारेऽपि किं हीयते ।
यैः कांताकुचमंडले कररुहाः
सानंदमारोपिता-
स्तैः किं मत्तकरींद्रकुंभशिखरे
नारोपणीयाः शराः ॥

प्रसन्नराघव नाटक.

" **नट**—हा कवि तर्कशास्त्रांतही मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असावीं त्याप्रमाणें त्याचें कवित्व व तर्कशक्ति एकेठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो !

" **सूत्रधार**—यांत कसचा चमत्कार! अरे ज्यांची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तींतूनच तर्कशास्त्राचीं तीक्ष्ण वचनेंही निघालीं असतां कोणती हानि झाली ?— ज्यांनीं कांताकुचमंडलीं आनंदेंकरून नखें रोंवलीं, त्यांसच मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरही बाण हाणण्यास कांहीं कठीण आहे काय ? "

याप्रमाणें सुमारे सात आठशें वर्षांपूर्वीच जयदेवासही 'कवितेचा व तार्किकत्वाचा' विरोध भासला. तेव्हां हें मत आम्ही बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सुज्ञ वाचकांची खचीत खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ बारकाईनें विचार करील त्यास खचीत कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचे मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थातच बहुधा भासमय असतात. तत्त्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निबळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनविण्याचें असतें. तत्त्वज्ञाचें रसायनवेत्त्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचें असतें. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना, व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथें घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्त्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघा ! ग्रीक व रोमन लोकांनीं चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ही वनांत पशूंमागें धावते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो ह्मणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न. तो उगवतांच कुमुदिनी (जणों काय हर्षानें) विकसतात ह्मणून त्यांचा

पति; रात्रींच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात ह्मणून तिचा नवरा; त्याच्या बिंबावर हरणाची आकृति दिसते ह्मणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास [जसें काय आनंदाचें] भरतें येतें, ह्मणून (दुसऱ्या कल्पनेनें) त्याचा मित्र; याचप्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य इत्यादि संबंधही त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रांस व शरीरास सुखद होत ह्मणून शीतकर, चंद्रकांतास द्रवविणारा इत्यादि कल्पनाही त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्त्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पहा ! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून तो समुद्रोत्थ रत्न नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, व कमलांचा विकास हीं आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांचीं फलें होत; हरण दिसतें तीं चंद्रावरील पर्वताची छाया; राहु ह्मणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करित जातो. शेवटीं चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवही त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो !! —झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्भिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो. वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचारशक्तीस कडक उनाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीही मोठी सरस व समर्पक होय. एक तर चांदणें शांत व रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें खरें पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तसेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरही त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यापासून चित्तवृत्ति शांत न होतां उलटी क्षुब्धच होते. हें एक सादृश्य. दुसरें सादृश्य हें कीं, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पनाशक्तीस अवकाश सांपडून अवास्तव भ्रमांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपपादनावरून दुसरी अशीही गोष्ट आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पनाविकासाच्या पुढली मनाची दशा होय;—ह्मणजे आरंभीं कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहाणपणीं मुलास खुळखुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्या वेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भुताखेतांच्या, राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, का-

ळोखांत जाण्यास तीं फार भितात, याचें तरी कारण हेंच,–कीं त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधा निद्रिस्त असते, पण पुढें जसजसें त्यांस कळूं लागतें, तसतसा हा गोष्टवेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासारविचार ह्मणजे तथ्य कशांत आहे कशांत नाहीं वगैरे विवेचन तीं करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं, लहानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे; पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्यामुळें हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव येतो;–ह्मणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांत जसा आढळतो तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतही आढळतो. पहा, सर्व लोकांत अगदीं पहिले ग्रंथ * ह्मटले ह्मणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेंही अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी मुद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधींही असत नाहीं. विद्वत्ता ह्मणजे सर्व गुणांचे निधान मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि, व्यास यांसारखे पुढें कवि झाले नाहींत या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटत असेल! पण, असें होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा राहणार नाहीं. तें मन्वंतर निराळें होतें. आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्या वेळीं निर्माण झाले, पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचनशक्तीचा जोर दिवसानुदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेलें, आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतरालांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे, मनोवृत्तींचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे गोष्टींच्या शोधाकडे आलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली पहिला काळ वसंतमासांप्रमाणें पालवीचा, मोहोराचा व फुलाचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासांप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय, तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व ह्मणजे एक ठिकाणीं असणें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे!

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां 'सुधारणा कवितेस प्रतिकूळ होय' तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते' वगैरे सकृद्दर्शनीं विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या नीट लक्षांत येऊन त्यांचो स-

---

* हा शब्द येथें 'पुस्तक' या अर्थी योजला नाहीं; तर त्याचा मूळचा अर्थ –'जुळलेला मजकूर' हाच येथें घ्यावयाचा. वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाहीं, या भानगडींत पडण्याची येथें जरूर नाहीं.

त्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवीचें लक्षण काय, त्याच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्येंकरून पाहिजेत, कोणते गौणत्वेंकरून हवेत, याविषयीं विचार करूं. तेणेंकरून प्रस्तुतविषयाचीं विशेष फोड होईल.

६. 'कवि' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर 'गाणारा'* असा आहे. हा आलीकडच्या काळीं अर्थातच नेहमीं लागू पडेल असें नाहीं; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीनकाळीं सर्व देशांत, व अजूनही तशी स्थिति जेथें असेल तेथें, कवि हेच गाणारे व वाजविणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजापाशीं स्तुतिपाठक असत, त्यांस नाटकाच्या परिभाषेंत 'वैतालिक' ह्मणत, आणि एरवीं 'बंदीजन' ही ह्मणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांस याच कारणास्तव 'कवि,' काव्य, हीं नांवें होतीं. ग्रीक लोकांत 'र्‍हापसोडिस्ट्स्' (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत, त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींचीं काव्यें गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ ह्मणावीं हा असे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःहीं काव्यें रचीत. असो; याप्रमाणें लेखनकला त्यावेळीं नसतां ही आपल्या वेदांप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेही लांब जाण्याची गजर नाहीं. हा प्रकार सध्यांही इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदांवर शाईर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यां वेळीं त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनही पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुडूं न देणें हें देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल. आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरही लहान उपकार होईलसें नाहीं. असो; तेव्हां या रीतीनें 'कवि' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली. इंग्रेजी भाषेंत एतदर्थवाचक जो शब्द आहे+ त्याचा अर्थ 'करणारा' असा होतो. वास्तव कवि ह्मणजे कल्पनासृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेंनला मूळचा अर्थ होय, असें सामान्यतः लोक समजतात. पण येवढा खोल अर्थ त्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं तर आपल्या 'कवि' शब्दाप्रमाणेंच 'करणारा, ह्मणजे पद्यें जुळणारा इतकाच अर्थ त्या वेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मतें अधिक सयुक्तिक होय. असो; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

---

* कु—'गायन करणें'.

+ Poet—poeo 'I make'

७. कवीच्या अंगीं मुख्य गुण सहृदयता पाहिजे:—ह्मणजे हृदयाच्या शृंगारवीरकरुणादी ज्या नानाविध वृत्ति त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरनिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन क्षुब्ध होऊन जातें, आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होत.* याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवीचा क्रौंचवधनिमित्तक करुणोद्गार होय हें आमच्या वाचकांस मागील अंकावरून आठवेलच! तसेंच मराठी कवितेंत पाहतां असे उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेच अभंग होत. हेंही सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळें कोणत्याही प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत त्यांत तो तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो, व ह्मणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोन अडीचशें वर्षें येवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोंपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहील तोंपर्यंत आपल्या नांवाप्रमाणें ते खरोखरच 'अभंग राहणारे' आहेत. असो, तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ति पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असावयास पाहिजे; ह्मणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हें ज्याचे ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीही प्रचंड असली तरी ती त्यास या ठिकाणीं अगदीं कामास पडावयाची नाहीं. अशाविषयींचीं उदाहरणें आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणापाशीं मुळींच नाहीं ह्मटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत सिसरो ह्मणून एक महावक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांसही बहुधा विदित असेलच. हा सिसरो संस्थानिक कामांतही मोठा हुशार असून शिवाय महाविद्वान्ही होता. यानें क्याटिलैनच्या वंडाचा मोड करून रोम शहर बचावलें, व एकंदर राज्यही त्यानें त्या संकटसमयीं वांचविलें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तसेंच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडो मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेविले होते. पण त्यांचा एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो; पण सांगावयाचें काय कीं, हा येवढा नामांकित विद्वान् व शिवाय वक्ता असतांही याची कविता इतकी भिकार आहे कीं, तिला तें नांव सुद्धां शोभत नाहीं. त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण बाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे! हें उदाहरण मोठें ह्मणून आह्मीं येथें एकच घेतलें. दुसरींही अशीं पुष्कळ आहेत, पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं.

---

* वर्डस्वर्थ नामक इंग्रेजी कवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहे:—
('Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings.'

आतां दुसऱ्या प्रकारचीं कांहीं थोडीं सांगतों. जान्सन, पोप, ड्रायडन हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म कविता लिहिण्यांतच घालविला, व तिघेही आपआपल्या काळीं बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां त्यांस फारसा मान नाहीं; कोणी कोणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां ह्मणण्यास भीत नाहींत! बरें तर, हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं—किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं—झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनही चमत्काराची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते. ती ही कीं, समयविशेषेंकरून खऱ्या कवींचें सुद्धां कवित्व कमजास्त होतें;—ह्मणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं कांहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिल्टन् कवीनें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, माझी प्रतिमा वर्षाच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोपविषयीं जॉनसन् यानें असें लिहिलें आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेंच बैरन् यानेंही पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढे साधली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर ती पहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें? अर्थात् हेंच कीं, कवित्वाचें तत्व सहृदयता होय. ही ग्रंथांत जशी कमी जास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथास काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय; पण ती आपले ठायीं असतांही नेहमीं आटोक्यांत राहणारी नव्हे!

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष ह्मणून हाच कीं, कवींच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत असते. ही येवढी मुद्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय रावांस अगदीं उघड होईल, पहा कीं; ही सहृदयता ह्मणजे अंतःकरणाचा कोमळपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतही फार असतो. ह्मणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो; आणि राष्ट्राच्याही आद्यावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्यवृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं लागून शेवटीं बहुधा अगदींच नाहींशा होतात; व त्याल्याप्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मूळच्या साध्याकाळांत झालेल्या कवींस दुसरी सोय ही होती कीं, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशीं त्यांचा नेहमीं परिचय असे; आतांप्रमाणें दोहोंवर त्या काळीं कृत्रिमता आली नव्ह-

ती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थातच पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळें स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यासारखें साधलें नाहीं. असें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाववर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यवहारिक कलेप्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेंच काम होऊन बसली. पहिले कवि स्वानुभूत गोष्टींचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काव्यें करण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा एक धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवीस नकोसाच झाला. कवितेस सहृदयत्वापेक्षां बुद्धीची व मेहनतीचीच विशेष गरज लागूं लागली. ह्मणजे आधींच्या कवितेचें जें साधें अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्तें, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शद्बालंकार, असा थाटमाट हळूहळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कधीं यावज्जन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ति किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींही साक्षात् अनुभवास आले नाहींत, किंबहुना येण्याची योग्यता नाहीं, त्यांवरही या पुढील कवींनीं धाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो, पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय कीं, जे सृष्टींतील पदार्थ सहज पाहण्यासारखे असतात त्यांचेंही वर्णन यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या 'इलियड' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप कवीनें इंग्रेजींत भाषांतर केलें. त्यांतील आठव्या सर्गाच्या शेवटीं चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे. तें इंग्रेजींत इतकें चुकलेलें आहे कीं, मेकॉलेच्या मतें, 'त्यांत जितक्या चुका आहेत तितक्या साऱ्या 'इलियडां'त सांपडायाच्या नाहींत, * तसेंच डायडन् यानें एका नाटकांत

---

* तें वर्णन येणेंप्रमाणें:—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er haven's clear azure spreads her sacred light,
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,
Around her throne the vivid planter roll,
And stars unnumbered gild the glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head,
Then shine the daels, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies:
The couscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

एके प्रसंगीं रात्रीचें वर्णन केलें आहे. त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याही कवीस साधलें नाहीं असें जॅानसन्‌सारख्या महारसिकांचें मत होतें; पण तेंच आतां 'अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य असें ठरलें आहे. पुढील पुढील संस्कृत कवींचीं वर्णनेंही जीं इतकीं नरिस उतरलीं आहेत त्यांचें तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविसंकेत एकदांचे कायम बनून गेले त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावाकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनीं त्यांच्या कृति भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टींचें अवलोकन ह्मणजे काय हें या बिचाऱ्यांच्या कधीं स्वप्नींही आलें नसेल ! जुन्या कवींनीं केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपलीं वर्णनें बनवायाचीं. मग तीं कशीं चांगलीं उतरावीं ? अगोदर मोठमोठ्या कवींनीं केलेलीं वर्णनेंही हुबेहूब उतरत नाहींत,–ह्मणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधींही भरत नाहीं, मग या वर्णनावरूनच जीं प्रतिवर्णनें उतरावयाचीं त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहील ! अर्थात् छायेच्या प्रतिछायेंत व मूळच्या रूपांत जितपत अंतर तितपतच त्या दोहोंत ! * अशा प्रतिकवींचीं वर्णनें ह्मणजे जन्मांधानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, किंवा दुसऱ्या एका तऱ्हेच्या मनुष्यानें शृंगार वर्णावा, त्याचप्रमाणें सर्वथा हास्यास्पद होत.

---

* तें हें:—

All things are hushed as Natures self lay dead;
The mountains seem to nod their drowsy head.
The the little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet love denies.
Rest to my soul, and slumber to my eyes.
Indian Emperor.

[These lines are vague, bombastic and senseless'—
Wordsworth.]

* छायेच्या प्रतिछायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे:– ते चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो प्रकाश दिसतो तो होय. सूर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तत पावून त्याचें पुनःपृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो.—हा दृष्टांत मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगीं पडेल.

९. तेव्हां जुन्या कवींचीं काव्यें येवढीं उत्कृष्ट उतरण्याचीं हीं कारणें आहेत एक तर त्या काळीं कल्पनेचें मोठें प्राबल्य असल्यामुळें तें त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिम संस्काररहित शुद्ध मनावर रंग शुक्लपटे यथा (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला. तसेंच तिसरेंही कारण अर्थात् हें कीं, त्या कवींच्या मनोवृत्ति व हृदयवृत्ति केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीतच असेल कीं, तें जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तींसही लागतो. ज्या वृत्ति हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्याचें वाग्द्वारा वर्णनही अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल ? ज्यानें वियोगदुःख कधीं अनुभवलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकाचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषआरामांत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतली गार झुळूक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणी सांगेल ! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्यानें हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळामुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगायमुनासारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें, ह्मणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना बांधणें होय ! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टींचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१० कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—ह्मणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरल अन्वय, व्याकरणसिद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रतीनें गौणच होत. या नसल्यानें काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंही नाहीं. दुसरें असें कीं, अगदीं सुमारवट बुद्धीच्या मनुष्यासही हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील तसे नव्हेत. ते पु,ष्कळ अंशीं मुळचेंच अंगीं बसले पाहिजेत, व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभींच्या मोठमोठ्या कवींचीं काव्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सांपडणार नाहींत. ' रामायणा ' चा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप् आहे, व शब्दाच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष अगदींच दिलेलें आढळत नाहीं. ' महाभारतां ' तही तोच प्रकार. त्यांत मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हावे तितके आहेत. तिसरे प्रसिद्ध पुराण जें ' भागवत ' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम स्थान होऊन बस-

लेला जो शेक्सपीयर,—कीं जो इंग्लंडचा कवि नव्हे,तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय * असें युरोपांतील पंडित ह्मणतात—त्यात्चे ग्रंथही याच सदराखालीं मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास ह्मणजे आपल्या अजरामर कृतींत थारा दिला नाहीं असें प्रायः आढणार नाहीं !—एकवचनी क्रियापद बहुवचनांत कर्त्याशीं जोडलें तर आहे; बोहोमिया देशास बेट करून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरेविलें आहे; ट्रोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून शेंकडी वर्षें पुढें झालेल्या आरिस्टाटलेचें एके प्रसंगीं वचन तर ह्मणविलें आहे;—याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाचहि थोडीशी लीला वर्णन केली!*बरें, माधुर्य, मार्दव,प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर या संबंधेंही शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्यांचें समाधान होईलसें आह्मास वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्याकाळीं-ह्मणजे ड्रायडन्, पोप, जॉन्सन् याच्या वेळीं तर वरच्या उलट गुण. ह्मणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्वें, यास्तव यांस कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवि येवढा लोकप्रिय होऊन गेला आहे तरी दुर्बोध अर्थाचीं याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळें आहेत हें हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण येवढ्यानेंच झालें नाहीं. आणखीही दोन मोठाले दोष या कविशिरोमणींच्या माथीं मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतोनात हौस; आणि दुसरा दोष अश्लीलत्व. जॉन्सन् यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, 'श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कधीं फुकट दवडवत नाहीं.'*

---

* या ह्मणण्याचा अर्थ असा कीं, असे पुरुष फार विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रगट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिक गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषांस गर्वाचें कारण नाहीं; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजायाचें

*व्याकरणदोषाचे फार प्रसिद्ध उदाहरण जुलियम् सीझर 'नाटकांत आहे:— 'There is tears for his love;—' प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं जॉनसन एकेठिकाणीं टिपेंत ह्मणतो:—' Our author seldom escapes well when he is entangled in Geogruphy ! (आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत आडकलें असतां बहुधा बरेंपणीं निभावत नाहींत !).—आरिस्टॉटल् शिकंदर बादशाहाचा गुरु होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्ववेत्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणणें ह्मणजे भीमानें कालिदासाचा श्लोक ह्मणण्याप्रमाणें हास्यस्पद आहे !

* Our author can never resist the temptation of a pun.

तसेंच अश्लीलत्व ह्मणजे चावटपणा. हा शेक्सपीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनही खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनीं सुद्धां केलेला असतो. याचा प्रत्यय आमच्या मराठी वाचकांस घेणें असेल तर त्यांनीं कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं केले 'अथेल्लो' चें भाषांतर पहावें तें पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णांच्या योगानें अंगांवर शहरा आणणाऱ्या * डॉ० हाल् प्रभृति सोंवळ्या साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राहण र नाहीं ! असो;या वादाच्या संबंधानें एका थोर निःपक्षपात इंग्रेज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितो. शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येंही लिहिलीं आहेत; त्यास उद्देशून हालम साहेबांनीं ह्मटलें आहे कीं, हे ग्रंथ या कवीच्या विशाल कीर्तीस कलंकरूप होत, हें यानें लिहिलें नसतें तर बरें होतें. असो; पण या सर्वांपेक्षांही अधिक सदोष कविता पाहणें असल्यास आमची मराठी हाये. तीतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदाची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको ! प्रसाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाही नेम नाहीं. या सर्व कवींत वामनपंडित मोठा विद्वान होता ह्मणून लौकिक आहे; पण या कवीचेंही पांडित्य त्याच्या काव्यांत चांगलेंसें दिसत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पदरचनेविषयींही पंडितांना मोठीशी खटपट केलेली कोठेंही नजरेंस येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध काय करायाचें कीं, हे पदलालित्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचें सर्वस्व नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांही जगांस ज्याचे ग्रंथ चिरकाल मान्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींचीं वर उदाहरणे सांगितलीं त्यांवरून पूर्वोक्त गुण केवळ गौण होत हें आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल.

११. पण ते गौण आहेत ह्मणून त्यांची गरज नाहीं असा अर्थ समजावयाचा नाहीं. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाहीं हें खरें; पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्याचें रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रही संदेह नाहीं. याशिवायही काव्यांचें सौंदर्य भासणें, किंबहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं ग्रस्त झालेल्या ग्रंथांतही कवितेची लकेर उमगणे, हें महारसिकांशिवाय दुसऱ्यांचे सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनास जर रमविणें असेल

* हे साहेब दहापंधरा वर्षें मागें कलकत्त्याकडे विद्यागुरु होते. यांनीं सुबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते'चें प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संस्कृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा कडाका उडविला आहे.—या संबंधें शालापत्रक पुस्तक १३ अंक ८ वाचकांनीं पहावा.

तर रत्न जसें कोंदणांत बसवायाचें तसेंच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. हाच प्रकार व्हर्जिल् वगैरे ल्याटिन् व कालीदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे ह्मणूनच त्यांचीं काव्यें मोठ्या मार्मिक रसिकांस जशीं रिझवितात तशींच सामान्यजनांसही आजपर्यंत आनंद देत आलीं आहेत.

१२. याप्रमाणे कवीस प्रधान्येंकरून कोणते व गौणत्वेंकरून कोणते गुण आवश्य हावेत याविषयीं बरेंच लांब विवरण झालें. हें यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यांस प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगडा पाडतां येईल. तो असा कीं प्रधान जे गुण आहेत—ह्मणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाववर्णन करण्याची शक्ति, ही शेंकडो ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व मोठा वादचंचु किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास सुद्धां त्यांच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेशमात्रही येणार नाहीं. मोठा मोठा विद्वान झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेंत किंवा गायन अथवा वादनकलेंत निपुण झालाच असें होत नाहीं, तशीच गोष्ट कवित्वाची होय. रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर असते, ती शिकवून येणारी नव्हे; व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एकाद्याचेच ठायीं ईश्वरानें ठेविली असते; तशीच कवितेचीही गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाहीं हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंही त्यास नियमानें शक्य असेलच असेंही ह्मणवणार नाहीं. याचीं उदाहरणें इंग्लंडात मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जॉनसन हा कांहीं अंशीं होय; व इकडे अलीकडील आपले जुने शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्यसृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलेला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशावरून किंवा वर्णनांवरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंही येणारी नव्हे, त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीचीही गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभावानें जें स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंही आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश कवित्वास किंबहुना रसिकतेसही विद्वत्ता अगदीं कारण नाहीं; उलटी ती मागें सांगितल्याप्रमाणें दोहोंस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंही ह्मटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झालाच तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्यायोगानें कदाचित् मोठ्या श्रमानें सांधतां येतील इतकाच पण तिच्या तत्वापर्यंत तिची गति कदापिही पोंचणार नाहीं !

१३ तेव्हां एकंदर सिद्धांत हा. जो जात्या कवि आहे तो कदाचित् विद्वान ही असेल—जसे कालीदास, जगन्नाथराय, मिलटन, बैरन् इत्यादि; किंवा नसेल

ही–जस शेक्सपियर, बर्न्स *, तुकाराम इत्यादि पणे जितका जितका विद्वत्ता अधिक तितकें तितकें कवित्व अधिक ही मात्र माठी चूक. या पक्षाचीं कांहीं उदाहरणें मागें सांगितलीं आहेतच—सिसरो, जॉनसन, आपले जुने शास्त्री. पण हीं फार कां देतां येत नाहींत याचें कारण अंमळ विचार करील त्यास तेव्हांच उमगेल; तें विद्वत्तेस सर्व गुणाधिष्ठित मानणाऱ्या भोळया भाविकांस मोठें जाचेल यांत चंशय नाहीं. तें आह्मी येथे उघड लिहित नाहीं; तें येवढ्यानेंच सुचवितों कीं, असें होणें हें त्या विद्वानाच्या गर्वास किंवा मूर्खपणास योग्य शासन झालें; व या योगानें त्यांनीं पुढील लोकांस चांगला शहाणपणाचा मार्ग दाखवून ठेवला!

३ संपत्तीचा उपभोग.

अर्थमनर्थं भावय नित्यं । नास्ति ततः सुखलेशःसत्यम् ऽ शंकराचार्य.

१ या विषयाबर आपल्या लोकांत विशेषकरून जुन्या मंडळीत, मोठीं वि. लक्षण मते त्यांच्या मनाने घेतलेली आढळतात. हीं अर्थातच पिढ्यानापिढ्या कायम चालून विचार करण्याची कधी संवय नसल्यामुळे आपल्या लोकांच्या मनांतून कधीं ढळलीं नाहींत.पण सध्यांच्या काळी त्यांचा खरेखोटेपणा विचारांती ठरविणें अवश्य आहे. यास्तव या विषयाच्या संबंधे आमच्या ज्या समजुती झाल्या आहेत त्या येथे प्रगट करितों.

२ अर्थशास्त्राची उत्पत्ति होऊन त्याचा युरोपखंडांत सर्वत्र प्रसार झाल्यापासून या विषयाच्या संबधे लोकमत अगदी फिरून गेले आहे. प्राचीनकाळीं, महाज्ञानी ह्मणविणारांनीं संपत्तीस जसे नेहमीं तुच्छ करून पहावे; व सुमारे गेल्या शतकापर्यंत ती अनर्थमूलक व विशेषतः एकंदर राष्ट्रास अत्यंत अपायकारक असे मानण्याकडे जसा सुज्ञ लोकांचा कल होता, तसेच हल्लींच्या काळी संपत्तीविषयीं लोकांच्या मनाने वरच्या अगदी उलट अशा समजुती ग्रहण केल्या आहेत. संपत्ती ह्मणजे सर्व सुखांचे व समाधानाचे परम स्थान होय; तिचा लोभ धरण्यांत कांहीं वाईट नाही इतकेंच नव्हे; तर तिजविषयींचे प्रेम मोठें प्रतिष्ठादायक होय; असा सर्वांचा अलीकडे सिद्धांत होऊन गेला आहेसा दिसतो असो; तेव्हां आजपर्यंत संपत्तीच्या संबंधे लोकमतांत इतके प्रकार झाले. प्रस्तुत निबंधांत वरील सर्व मतें खरीं आहेत. व खोटीही आहेत हें दाखवायाचें आहे.

३. आतां पहिल्यानें प्राचीन मत सर्व देशांतील महाज्ञानी लोकांचे असें मत होतें कीं, संपत्ती ही सर्व प्रकारें अनिष्टांचें मूळ होय. इहलोकीं तर तिजपासून

* हा स्वशिक्षित कवि स्कॉटलंड देशांत गेल्या शतकांत होऊन गेला. हा अगदीं गरीब असून याचा सारा जन्म शेतकींत गेला.

ऽ याचा अर्थ पुढें आलाच आहे.

तिच्या मालकांस निरंतर श्रम, काळजी, दौर्बल्य हीं मात्र पैदा होऊन, शिवाय याहूनही अत्यंत भयंकर काय कीं, संपत्तीच्या करितां व तिच्या जोरावर केलेलीं महापातकें त्यांस परलोकीं अक्षय नरकवास घडण्यास कारण होतात. याप्रमाणें सुखाच्या आशेस गुंतून मनुष्य धनासाठीं जी सारखी यातायात करीत असतें त्याप्रमाणें त्यास कसचाच लाभ न होतां व्यर्थ शीण मात्र होऊन संतोष सुखास तें मुकतें; शिवाय परमार्थास मोठाच धक्का बसतो! यास्तव सर्व प्राचीन तत्त्वज्ञांचा धनावर मोठा कटाक्ष होता; व यास्तव दारिद्र्यांत व संतोषांत किती सुख आहे तें ते मोठ्या उत्सुकतेनें सांगत. आपले आचार्य 'मोहमुद्गरां' त आरंभींच हा उपदेश करतातः—

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां! कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम्।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं। वित्तं तेन विनोदय चित्तम्॥
अर्थमनर्थं भावय नित्यं। नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम्॥
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः। सर्वत्रैषा कथिता नीतिः

"बारे मूढा! ही धनतृष्णा सोड. अरे वेड्या! मनांत संतोषरूप समाधान वृत्ति धारण कर. पूर्वकर्मानुरूप जेवढें तुला मिळेल तेवढ्यांतच आनंद मानून ऐस. "अर्थ हा अनर्थावह आहे असें नेहमीं समजत जा. त्यापासून खरोखर सुखाचा लेशही प्राप्त होणार नाही. पहा कीं, धनवान् पुरुषास प्रत्यक्ष पुत्रापासूनही भीति आहे; मग दुसरें तर काय: तस्मात् हा उपदेश चांगला चित्तांत ठसूं दे; हाच आजपर्यंत ज्ञाते पुरुष सर्वांस सांगत आले आहेत."

असाच उपदेश कित्येक संस्कृत काव्यांतून व साऱ्या मराठी कवितेंत आहे. ग्रीक व रोमन लोकांतही धनास तुच्छ मानणारे पुष्कळ थोर लोक होऊन गेले. त्या सर्वांत सॉक्रेटीज हा अग्रगण्य होय. हा सार्‍या जन्मभर अकिंचन राहिला; एके समयीं एका श्रीमान गृहस्थाचें ऐश्वर्य व थाटमाट पाहून हा ह्मणाला· "मला ज्यांची गरज नाहीं. ज्यांवांचून माझें खुशाल चालतें. असे येथें किती पदार्थ आहेत!" दुसऱ्या अशाच प्रसंगीं त्यानें ह्मटलें' "मी या श्रीमंतापेक्षां किती सुखी आहें! यांस ऐवढें संभाळण्यास केवढे आयास पडतात: केवढी काळजी वाहावी लागते!" असो; तेऱ्हां यावरून प्राचीन ज्ञात्या पुरुषांचा एकंदर रोख तेव्हांच दिसून येतो.

आतां वरील मत खरें आहे व· खोटेंही आहे हें सहज दाखवितां येईल. खरें असें कीं, वर सांगितलेले धनाचे अनर्थ सर्वांनीं प्रत्यक्ष पाहिले आहेत;— ह्मणजे ते प्राप्त झाल्याच्या योगानें मनुष्य मदांध होतो, त्यास नानातऱ्हेचे ढंग सुचतात. व्यसनास वश होऊन तो अनन्वित कृत्यें करूं लागतो, इत्यादि प्रकार झालेले ज्यानें पाहिले नाहींत असा मनुष्य सांपडणें नाहीं! श्रीमंतांच्या घरोघर

दुराचार व गृहच्छिद्रें किती असतात हें अवळजवळच्या लोकांस तरी पूर्णपणें विदित असतें. श्रीमंतीच्या जोरावर हवी तेथें सत्ता चालते, अनेकप्रकारचीं हु-न्नरें बिनधोक करतां येतात, प्रसंगीं न्यायाधीशाची, डाक्टर साहेबाची मूठ दाबावयास सांपडते, हें कोणास सांगावयास पाहिजे ? असो, तर हीं सर्व अनिष्टें धनजन्य नव्हेत काय ! बरें, आपले छंद पुरविण्याकरितां इतकी दुसऱ्यास पीडा देऊन तो संपत्तीचा उपभोक्ता तरी सुख पाहतो काय ? आपणांपाशीं अपार संपत्ति आहे, हजारों चाकर माणसें आपल्या शब्दावर झुलताहेत, हवा तो सुखाचा पदार्थ, झटल्या वेळेस तयार आहे, इच्छेस कोठेंहीं अटकाव नाहीं; इतकें असून असे किती लोक सांपडतील, कीं ज्यांस असें वाटत असेल, अहो, आह्मां सारखें सुख व समाधान कोणास आहे ? आह्मांस यत्किंचित् तरी दुःख आहे काय? लेशमात्रही काळजी आहे काय ? अहाहा ! काय संपत्तीचा प्रभाव ! ती जशजशी मिळत गेली तसतसे आह्मी आनंदसागरांत बुडतच चाललों !—अरेरे असें त्यांच्यानें ह्मणवतें तर मग काय हावें होतें ! ज्यांस त्यांची खरी स्थिति माहीत नाहीं अशा अज्ञान लोकांस त्यांची स्थिति अशीच वाटते खरी; पण काय? दुरून डोंगर साजरे. अंतस्थ प्रकार कसा काय आहे तो जो अंमळ विचारपूर्वक पाहील त्याची खात्री होईल कीं, शेतांत रात्रंदिवस खपणाऱ्या कुणब्यानेंही त्यांच्या श्रीमंतीचा हेवा करूं नये ! सदासर्वदा दुखणीं, त्यामुळें शरीरास आलेला दुबळेपणा, व्यायाम नसल्यामुळें केव्हां केव्हां पाय जाणें, उद्योग काडीचाही नसल्यामुळें मनास नेहमीं कंटाळा, सुखोपभोगांचा नित्यसेवनानें आलेला वीट, करमणूक दुसरी कांहींच नसल्यामुळें दुर्व्यसनांत आसक्ति, व तिचे परिणाम शरीरास व मनास अस्वस्थता, तसेंच निरंतर कलह, सदोदित भय, इत्यादिक हे श्रीमंतीचे सोहळे होत ! तेव्हां हें सर्व जाणत असतांही ' धनागमाची तृष्णा ' मूढा ' शिवाय कोण धरील !

४. पण वरील निरूपण केवळ एकदेशतः झालें. संपत्तीपासून वर सांगितलेले महान् अनर्थ घडतात खरे. पण त्याप्रमाणेंच तिजपासून महान् लाभही होत नाहींत काय ? केवळ स्वतःच्याच संबंधानें पाहिलें; तरी दारिद्र्याच्या नानाविध विपत्तींपासून तें आपणास सोडवितें हाच काय आधीं थोडा लाभ आहे? मनुष्य केवढाही मोठा तत्त्वज्ञ झाला, तरी भुकेची तजवीज केल्यावांचून त्यास गत्यंतर नाहीं! तसेंच थंडी, वारा, पाऊस, ऊन यांस तरी वेदांताची भीड पडून तन्निष्ठाची तीं क्षणभर तरी गय करतील असेंही नाहीं ! जेव्हां जीवितास केवळ आवश्यक जीं अन्न, वस्त्र, घर इत्यादि तीं ज्याच्या योगानें आपणास प्राप्त होतात, व ज्यांच्यामुळें ते पदार्थ दिवसेंदिवस अधिक सोईवार बनताहेत, त्यांचा संग्रह व्यर्थ कसा ह्मणावा ? शिवाय, निर्धन पुरुषास कोठेंही मान नसतो, त्यास सर्व

तुच्छ करितात; त्याजवर धनवान लोक अनेक वेळीं विनदाद जुलूम करूं शकतात; त्यांच्या अंगीं उत्कृष्ट गुण असले तरी त्यांचा सर्वथा कोप होऊन आपल्याही पुष्कळ संभव असतो. चोरी, चहाडी वगैरे गोष्टीही हलक्याच्या संगतीनें व पैशाच्या लालचीनें त्यांच्या अंगीं जडतात; तेव्हां हीं तरी लहान अनिष्टें आहेत काय ? तसेंच परोपकारादि जीं परमार्थसाधनें तींही संपत्तीशिवाय तशीं प्रशस्तपणें घडत नाहींत. आतां दुर्बलता, दुराचारप्रवृत्ति, वगैरे जे अनर्थ सांगितले त्यांचा तरी संपत्तीपाशीं कार्यकारणरूप संबंध नित्यत्वानें राहतो काय ? कांहीं नाहीं. मोठी राजसत्ता भोगीत असतांही वरील विकारांपासून मुक्त असलेल्यांचीं उदाहरणें इतिहासांत थोडीं आहेत असें नाहीं; फार तर काय, पण आपला इतिहास जरी फारच थोडा माहीत आहे तरी त्यांत सुद्धां अशीं रत्न आलीं आहेत ! असो; तेव्हां पैशापासून जसे अनर्थ होतात म्हणून वर लिहिलें त्याप्रमाणेंच त्यापासून लाभही पण होतात.

५. याप्रमाणें दोन्ही पक्षांचे साधक बाधक विचार वर प्रदर्शित केले, त्यांवरून सुज्ञ मनुष्याची खात्री होईल, कीं मनुष्यांच्या कृतीबद्दलचा दोष बिचाऱ्या संपत्तीवर ठेवणें गैर आहे. एकादें उत्तम शस्त्र आहे, तर त्याचा योग्य ठिकाणीं उपयोग करणें किंवा भलतेंच करून चोहोंकडे हाहाकार उठविणें जसें सर्वथा त्याच्या मालकाच्या स्वाधीन आहे; तसेंच संपत्तीचेंही होय. अथवा आणखी अग्नीचें उदाहरण घ्या. तो जर आपल्या अटकेंत ठेवून त्याची नीट योजना केली तर त्यापासून पाकनिष्पत्ति, प्रकाश इत्यादि अनेक कार्यें करून घेतां येतात; पण जर एक ठिणगी गवताच्या गंजीवर टाकून दिली, किंवा घरास कोलीत लावलें तर केवढा अनर्थ होतो बरें ! तर या दोहों उदाहरणांत शस्त्र व अग्नि हीं केवळ मध्यस्थ होत. लाभ व हानि हीं दोन्हीही त्यांच्या हातांत नाहींत. तीं केवळ साधनें असून योजक जसा भेटेल त्याप्रमाणें तीं वर्तणारीं आहेत. यास्तव याच न्यायानें संपत्तीची स्तुति व निंदा हीं दोन्ही व्यर्थ होत ! सारांश,

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् *

या श्लोकांत कालिदासानें श्रीच्या म्हणजे संपत्तीच्या चंचलतेविषयीं जें म्हटलें आहे तेंच तिच्या अनर्थावहत्वाकडे लावलें असतां वरील वादाचा थोडक्यांत निर्णय होईल.

---

* ज्यानें स्वभावतःच चंचल हा जो लक्ष्मीवरचा अपवाद तो तीस आपले ठायीं निरंतर स्थिर करून काढून टाकिला. 'सारांश, लक्ष्मी स्थिर राहत नाहीं हा तिचा दोष नव्हे, तर ज्यापासून ती जाते त्याचा होय ; तो जर मतिमंद किंवा दुर्बल असेल तर त्यास तिनें काय करावें ?

६. वर व्यक्तिभूत ह्मणजे एकेक मनुष्याच्या संबंधें संपत्तीचा विचार झाला. आतां एकंदर राष्ट्राच्या संबंधानें पाहूं. गेल्या शतकाच्या सुमारें अखेरपर्यंत सर्वांचें याविषयीं असें मत होतें कीं, राष्ट्रांत संपत्ति फार झाली ह्मणजे त्याच्या ऱ्हासास आरंभ झाला ह्मणून समजावें. पैसा फार फार होत चालला ह्मणजे त्याच मानानें ऐषआराम, इष्कीबाजी ही वाढते. ही जसजसी वाढत जाते त्यात्याप्रमाणें लोक दुर्बळ, व्यसनासक्त, अभिमानहीन असे होऊं लागतात. अशी एकंदर राष्ट्राची स्थिति झाली ह्मणजे मग अर्थातच त्यावर परचक्रें येऊं लागून त्याचा टिकाव निघेनासा होतो, आणि लवकरच तें परराजांचें अंकित होतें. आजपर्यंत जेवढीं राष्ट्रें उदयास चढलीं त्या सर्वांची शेवटीं अशी दशा झाली, आणि सर्वांच्या मोडकळीस धनसमृद्धीनें पाया घातला. असो; याप्रमाणें त्यांचें ह्मणणें असे. आतां हेंही वरच्याप्रमाणेंच अंशतः खरें आहे ; कारण संपत्ति फार झाली ह्मणजे वरील वाईट परिणाम व्हावे हें पुष्कळ अंशीं स्वाभाविकच आहे. संपत्ति हें एका तऱ्हेचें मद्यच आहे; तें आपला गुण केल्याखेरीज बहुधा सोडणार नाहीं. संस्कृतांत एक ह्मण आहे, ऋद्धिश्चित्तविकारिणी 'ह्मणजे 'धनाची विपुलता ही चित्तास विकार करणारी आहे.' असो; पण जो शहाणा आहे तो जसा धनानें केवळ मदांध होऊन जात नाहीं, त्याप्रमाणें ज्या राष्ट्राची राज्यरीति उत्कृष्ट आहे त्यास धनाची समृद्धि कांहींही अपाय न करतां उलटी अधिकच बलाढ्य करते. यास उदाहरण आलीकडचीं इंग्लंड, फ्रान्स, प्रसिया इत्यादि राज्यें होत. तशींच प्राचीन काळची रोम कार्थेज हींही होतीं. रोमच्या संस्थानाचा पाया इतका मजबूत होता कीं, तें दोन हजार वर्षांवर टिकलें; आणि त्यांत संपत्तीचा शिरकाव होऊन तें तिचें अगर होऊन बसल्यावरही कित्येक शतकेंपर्यंत त्यानें शत्रूंस दाद दिली नाहीं. कार्थेजचें उदाहरण तर रोमच्याहूनही चांगलें आहे. ज्या संपत्तीविषयीं राज्यास हानिप्रद ह्मणून सध्यां बोलणें चाललें आहे त्या संपत्तीच्याच खुद्द जोरावर कार्थेजचें संस्थान बलाढ्य झालें होतें ; आणि तिच्या योगानें तें हतवीर्य झालें नाहीं हें तर काय, पण त्यानें रोमसारख्या लढाईत कसलेल्या संस्थानाशीं गांठ घालून त्यास रसातळास मिळविण्याच्या लागास आणलें होतें. बरें, शेवटी शेवटीं तरी धनविपलतेमुळें तें निर्बळ झालें असेल ह्मटलें तर तसेंही नाहीं ! त्याची अंतस्थ रचना अशी उत्कृष्ट होती कीं, आरंभीं त्याच्यांत जी शक्ति व जी हिंमत होती ती शेवटपर्यंत हालली नाहीं. अगदीं अखेरची वेळ येऊन ठेपे तोंपर्यंत तें रोमन लोकांशीं कसें निकारानें लढत होतें तें सर्व इतिहासवेत्त्यांस विदितच आहे. असो; या उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसेल कीं, राज्य मोडकळीस आणण्याचा दोष संपत्तीवर सर्वथा ठेवणें बरोबर नव्हे. आतां उलट पक्षीं पहा कीं, जेथें संपत्तीचें वारें नाहीं, किंवा लागूं दिलें नाहीं, तेथचा प्रकार

कसा काय आहे. संपत्तीचें वारें सृष्टींच्या आरंभापासूनही आजपर्यंत कसें तें मु-ळींच लागलें नाहीं, असे देश पृथ्वीवर पुष्कळ आहेत. आफ्रिकेंतील बहुतेक देश, तसेच कांहीं अमेरिकेंतील देश, पासिफिक महासागरांतील बेटें, यांतील लोक अजुनही आद्यावस्थेंतच आहेत. बरें मग दारिद्राच्या जोरावर त्यांच्यांत मोठीं टालेजंग अशीं राज्यें किंवा संस्थानें कितीक उठलीं ? हें एक झालें. दुसरें उ-दाहरण स्पार्टन लोकांचें. यांचा राज्यव्यवस्थापक जो नामांकित लायकर्गस त्यानें यांस संपत्तीचें कधीं वारें लागूं नये ह्मणून मुद्दाम मोठे कडक कायदे क-रून ठेविले होते; व ते बहुधा शेवटपर्यंत चांगले अमलांत होते. बरें मग प-रिणाम काय झाला ? स्पार्टन लोकांनीं कांहीं दिवस ग्रीसदेशावर प्रभुत्व मिर-विलें खरें; पण तसेंच तितकी खटपट न करितां आथिनियन, थीबन, मासि डोनियन लोकांनींही त्यांच्यापेक्षां अधिक काळ गाजविलें ! बरें तितकें असूनही पुढें जेव्हां रोमन लोकांनीं सगळा ग्रीस देश सहज आपल्या हाताखालीं घातला, तेव्हांही त्या लोकांचें संपत्तीनें कमजोर न झालेलें वीर्य कोणीकडे गेलें ? असो; तेव्हां एकंदर काय कीं, संपत्तीची विपुलता ही उत्कर्षास किंवा आपा-यास कारण होणें हें राज्याच्या अगर संस्थानाच्या अंगच्या मजबुतीवर आहे; व ह्मणूनच ती बुडल्याचें अपेश तिच्यावर घालणें बरोबर नव्हे.

७. याप्रमाणें पहिल्या दोन मतांचा विचार झाला. आतां तिसऱ्यांत किती तथ्य आहे तें पाहूं. हें मत आलीकडील नव्या लोकांचें आहे. या लोकांच्या मनाच्या स्थितीविषयीं जर नीट विचार केला तर तेव्हांच लक्षांत येईल कीं, स-ध्यां ती मोठी चमत्कारिक झाली आहे. जुने विचार व जुनीं मतें यांची भास आतां बुडाली, यास्तव त्यांस अनुसरणें त्यांस नीट वाटत नाहीं. बरें नवींच सर्वथा ग्रहण करावीं, तर तसेंही करणें अजून प्रशस्त झालें नाहीं. यास्त दोहोंच्या मध्यें लों-बणें त्यांस प्राप्त झालें आहे. जुनें तेवढें बहुधा वेडगळ कोत्या समजुतीचें; आणि युरोपियन लोकांच्या संबंधाचें जें जें असेल तें तें शहाणपणाचें, आदरास पात्र, अशा कांहीं सरासरी त्यांच्या कल्पना झालेल्या असतात. पण एक चांगलें कां, व दुसरें वाईट कां, किंवा तीं खरोखरींच वाईट किंवा चांगलीं आहेत कीं नाहींत, हें जर त्यांस विचारलें तर सोनेरी सांखळीचें घड्याळ गळ्यांत अड-काविलें असतां चांगलें कां दिसावें. किंवा मराठी जोडा टाकून विलायती बूट घालण्यांत नफा कोणता, याचीं कारणें तें जितपत सांगतील तितपतच यांचींही सांगूं शकतील ! असो; तेव्हां आजपर्यंत धनसंचयाच्या निषेधाविषयीं पूर्वीच्या लोकांचीं जीं मतें होतीं, तीं सर्वथैव खोटीं असा निश्चय करून पैसा जोडणें ह्म-णजे एक मनुष्याचें कर्तव्यच आहे अशी यांची समजूत झाली आहेशी दिसते. आतां पैसा जवळ असल्याशिवाय निर्वाह होणें व सुखासमाधानानें असणें कठीण

आहे हें मागें आह्मीं एकदां सांगितलेंच आहे; व ह्मणून तो बाळगून ठेवणें फार जरूर आहे हेंही आह्मीं मागें दर्शविलेंच आहे. पण तो सुखाचें व समाधानाचें मोठें साधन होय अशा समजुतीनें त्याविषयीं मोठें प्रेम प्रगट करणें, किंबहुना त्याचा हव्यास धरणें, ही बुद्धि कृपणांसारख्या नवि प्राण्यासच योग्य ! सारांश, संपत्ती ही जरी सुखाचें साधन आहे, तरी तिजविषयीं अनिवार तृष्णा होईपर्यंत तिला खिवाशीं धरणें हें परम दुःखास कारण होईल यांत संशय नाहीं; व अशा पुरुषाच्या हातून तिचा स्वहितार्थ किंवा परहितार्थ वसाही विनियोग होणार नाहीं हेंही उघड आहे. संपत्ति ही केवळ साधन आहे; साध्य ह्मणजे साक्षात् उपभोग्य वस्तु नव्हे. हेंही ज्यांस कळेनासें झालें त्यापरता मूर्ख व हतभाग्य कोण ?

८ येथवर नुसत्या संपत्तीच्या संबंधानें सामान्यतः विचार झाला. आता प्रस्तुत निबंधाचा मुख्य विषय जो तिचा उपभोग त्याविषयीं लिहितों.

९ संपत्ति ही सर्वांस इष्ट आहे, व प्रायः सर्वांचा तत्प्राप्त्यर्थ उद्योग चालू आहे हें सांगावयास नकोच तसेंच तिजकरतां जे सतत श्रम करायाचे ते तरी तिच्यामुळें आपण सुखी व्हावें येवढयाच करितां हेंही उघड आहे. बरें तर आतां या स्थलीं इतकाच विचार करायाचा कीं, संपत्ति मिळूनही सुखलाभाचा जो हेतु तो कितीकांचा संभाळ होतो.

१० या संपत्तीसुखाविषयीं मनुष्यामनुष्यांच्या निरनिराळ्याच समजुती असतात. पहिल्यानें कृपणबोवा. हे आपल्या नांवानुरूप संपत्तीविषयीं पराकाष्ठेच ‘ कृपाळू ’ असतात. त्यांस तिचा वियोग लवभर सहन होत नसतो. पैशास पैसा, कवडीस कवडी जोडून ते आपल्या देवतेची अशी सेवा करतात, कीं त्यांच्या जोगावणीस कसचीही उपमा साजत नाहीं, या निःसीम भक्तीच्या उपहासपर जेथें गोष्टी व ह्मणी नाहींत असा पृथ्वीवर बहुधा एकही देश नसेल. खरोखर, जर दुसऱ्या एकाद्या गोलावरील मनुष्य आपल्या पृथ्वीवर कांहीं दिवस येऊन राहिला तर कृपणाची कृति त्यास केवळ अतर्क्य वाटेल ! निरंतर कष्ट करून जोडायाचें, नेहमीं जिवापलीकडे जतन तर करायाचें, पण त्यापासून लाभ करून घेण्याची कल्पनाही सहन व्हावयाची नाहीं ! या वेडेपणास तो काय बरें ह्मणेल ? त्यास खरोखर वाटेल कीं यास कोणाचा तरी शाप आहे; एरवीं येवढी भूल चांगल्या जाणत्या मनुष्यास कशी पडेल ! ! असो, तर या मूढ अनुकंपनीय जनांस संपत्तीचा उपभोग केवळ दर्शनमात्रेंकरून, हा उपभोगाचा एक प्रकार झाला. यांत सुखोत्पत्तीचा इष्ट हेतु खरोखर सिद्ध झालासें ह्मणतां येत नाहीं हें उघडच आहे. दुसरा प्रकार विषयवासनातृप्तीचा. मनुष्यमात्राची स्वाभावतःच इकडे प्रवृत्ति असल्यामुळें संपत्तीचा विनियोग अशाच प्रकारचा पुष्कळ होतो. आतां हा जर समर्याद असेल तर त्यांत कांहीं वाईट नाहीं. धर्माच्या व नीतीच्या

आड न येतां परमेश्वरानें जे हजारों सुखाचे पदार्थ या पृथ्वीवर निर्माण केले आहेत त्यांचें सुख घेणें हें अगदीं रास्त आहे; फार तर काय, आपल्या शास्त्राप्रमाणें असें करणें हें तिसऱ्या पुरुषार्थाचें साधन करणें होय आणि विचार करून पाहतां जगदीशाचें सूत्रही असेंच दिसतें. कां तर, इंद्रियजन्य सुख जोंवर मर्यादाकलित असतें, तोंवरच त्याचें सुखत्व राहतें; ती मर्यादा उल्लंघिलीशी झाली, कीं लागलींच तेंच दुःखरूप होऊं लागतें. पण मनुष्याच्या मूर्खत्वानें ह्मणा, अगर वाईटाकडे त्याचा कल विशेष ह्मणून, हें इंद्रियजन्य सुख त्याच्यानें बहुधा आटोक्यांत ठेववत नाहीं. त्यांत अतिशय भडकून जाऊन जो बहुश; आपणास मोठ्या भयंकर विपत्तींत पाडून घेतो आणि संपत्तीचा यथायोग्य उपभोग करून जितके सुखी होतात त्यांहून तिच्यापायीं वर सांगितल्याप्रमाणें अनर्थांतच पडणारे फार किंबहुना शंभरांत निदान नव्वद तरी ह्मटलें असतां चालेल—यास्तव यावरच मुख्य रोंख ठेवून प्राचीन सुज्ञ लोक धनाचा पूर्वोक्तरीत्या निषेध करीत. असो; तेव्हां हा दुसरा प्रकारही बहुधा सुखावह होत नाहीं.

११. आतां या दोन्ही अपव्ययाखेरीज संपत्तींच्या उपभोगाचे दुसरे कोणते मार्ग आहेत ते पाहूं. या ठिकाणीं आपल्या जुन्या लोकांच्या कांहीं विलक्षण समजुतींचें स्वरूप उघड करणें अवश्य वाटतें. वरच्या दोन्ही वाईट मार्गांचें अवलंबन न करतांही पुष्कळ आपल्या धनाचा असमंजसपणानें विनियोग करतात तो काय? तर अतोनात मिजास वाढविणें ही मिजास मुसलमानांची आह्मांस लागली असावी असें वाटतें. हिचा एकंदर रोंख पाहिला तर हा दिसतो कीं, अगदीं इकडचें इकडे न हालतां निवळ रिकामपणांत वेळ घालविणें ह्मणजे सुखाचें शिखर! ताटावरचें पाटावर, ताटावरचें ताटावर; बसावयाच्या ठिकाणीं जिकडे पडायाचा दिल लागेल तिकडे तक्के लोड आहेतच; अंमळ इकडे तिकडे हिंडणें झालें तर रथ, पालख्या, इत्यादि वाहनांची तयारी, वस्त्रें नेसावयास, पांघरावयास, सांवरावयास माणसें, स्नान घालण्यास, अंग चोळण्यास, हात धुण्यास जेथें तेथें चाकर, बरें, इतकेंही होऊन तऱ्हेतऱ्हेची चाकरी घेतल्यामुळें झालेला शीण घालविण्यासच कीं काय; कोण जाणे,—निद्रासमयीं पाय चेपणें, अंग रगडणें हें पुनः आहेच! हा श्रीमंतीच्या सोहळ्यांचा नित्यक्रम. सुखाची परमावधि त्यांच्या व लोकांच्या मतें कायती हीच. आपल्या भाषेंत 'सुखी' व 'श्रीमंत' हे शब्द तर पर्यायच होऊन बसले आहेत; यावरून प्रस्तुत विषयावर लोकांचीं मतें कशीं आहेत हें दिसून येतें. मागील लोकांच्या श्रीमंतीचीं वर्णनें बहुधा सर्वांनीं ऐकिलीं असतीलच:—"अहो काय तो दैवशाली! त्यास बाहेरचें ऊन कधीं माहीत नव्हतें, त्याच्या पायास कधीं खडा लागला नाहीं, कधीं पोटचें पाणी हलले नाहीं. श्रीमंती अशी त्यांनीं भोगली! चारी ठाव चमचमीत

भोजन करावें, आणि खुशाल निजावें. शेंकडों माणसें सेवेंत तत्पर असतच, त्यांस इकडचें तिकडे हालावयासही लागत नसे ! ,, वा: ! किती अपरंपार सुख हें हो ! पण याचा परिणाम लवकरच कसा होत असे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे. गाड्या, घोडीं, पालख्या यांनींच वाहनाचें काम सर्वथा पत्करल्यावर, मग ईश्वरदत्त जें वाहन तें कशाला राहील ? तेव्हां पायांनीं जावें. शरीरांतील कोठ्यास नेहमीं पक्कान्नें पचवायाचीं, व व्यायाम म्हटला तर जेवतांना पानावरचा हात तोंडाशीं न्यायचा अशा प्रकारचा काय अवश्य घडेल तेवढाच काय तो; तेव्हां अर्थातच पक्कान्नांनीं आपल्या आश्रितवर्गांत—निरनिराळ्या रोगांस—निमंत्रण करावें ! याप्रमाणें लुले व रोगी बनल्यावर मग तर श्रीमंतांचे विलास आधिकच. यापूर्वी नुसते चाकरच सेवेंस तत्पर असत; आतां आणखी त्यांत वैद्यही सामील व्हावयाचे. आधींच राजश्रीचा आहार नाजुक; मग ही स्थिति प्राप्त झाल्यावर तर कांहीं पुसूच नये. असो, याप्रमाणें निरंतर उपचार चालले असतां शेवटीं अशी अवस्था प्राप्त होते कीं, सर्व श्रीमंतीच्या सोहळ्यांचा त्या वेळेस कळस होतो; कीं इतःपर हालावयास चालावयास कांहींच नको ! अरे रे केवढें मूर्खत्व हें ! केवढा वेडेपणा ! ईश्वरानें हस्तपादादि जे अवयव दिले ते आपल्या स्वाधीन ठेवून त्यांस दृढतर करायाचें टाकून मुद्दाम पराधीनपणा पत्करायाचा, हा एकपरी मूर्खपणा;त्यांतून त्याचें आणखी भूषण मिरवायाचें म्हणजे तर त्याची सीमाच ! कांहीं काम न करतां स्वस्थ पडून असणें हेंच जर श्रीमंतीचें स्वरूप, तर मग मनुष्याची अंत्यावस्था म्हणजे खरोखरी स्वर्गस्थितीच म्हटली असतां चालेल.

१२. येथवर या समजुतीच्या मूर्खपणाबद्दलच लिहिलें. आतां हें क्रियाशून्यत्व वस्तुतः सुखदायक आहे किंवा होणें शक्य तरी आहे काय याविषयीं विचार करूं. रिकामपणीं सुख बसल्यापासून किती वेळपर्यंत सुस्त होतें याचा अनुभव बहुधा प्रत्येकास असेल. याचें एक थोडेंसें उदाहरण घेतों. आठपंधरा दिवसांची, किंवा महिन्या दोन महिन्यांची सुट्टी झाली असतां विद्यार्थ्यास पहिल्यानें केवढा आनंद होतो ! त्यांस वाटतें कीं, इतके दिवस आतां खुशाल घरीं बसावयास व मौज मारावयास सांपडेल ! असें वाटून पहिले चार पांच दिवस त्यांस फार बहारीचे वाटतात; पण पुढें लागलींच असा कंटाळा येऊं लागतो कीं; दिवस जातां जात नाहींतः आणि शेवटीं इतका त्रास आलेला असतो, कीं पुनः शाळेंत जाण्याच्या दिवशीं सर्वांस मोठी हुशारी वाटते. या पोरपणाच्या अनुभवांत सर्व सुखदुःखांची किल्ली आहे ! नुसतेंच सुख असा कांहीं पदार्थ नाहीं. तें भासण्यास दुःखाचा अनुभव लागत असला पाहिजे. जोंवर पोटांत भूक आहे तोंवरच जेवण्याचें सुख, तहान आहे तोंवरच पाणी प्यावयाचें, थंडी आहे तोंवरच उष्णतेचें, उकाडा

होत आहे तोंवरच शीतळ उपचारांचें. याप्रमाणें श्रम आणि विश्रांति हीं द्वंद्व परस्पर सापेक्ष आहे. विश्रांतीचा अनुभव आहे तोंवर श्रम सुखदायक वाटतो आणि श्रमाचा अनुभव आहे तोंवरच विश्रांतीचें सुख भासतें. हें सर्व जर खरें आहे, तर उद्योग केल्यावांचून रिकामपणाच्या सुखाची आशा करणें, आणि श्रम केल्यावांचून विश्रांतिसुख मिळवूं पाहणें, ह्मणजे निरभ्र आकाशापासून वृष्टीची अपेक्षा करण्यासारखें असमंजस नव्हे काय? तहानेल्यास पाणी सुखकर, उन्हांतून आलेल्यास सांवली गोड वाटते, ह्मणून जर कोणी मनुष्य पाणी पिण्यांत सुख आहे येवढेंच घेऊन सारखा पाणी पीत बसला किंवा सांवली गोड वाटते येवढाच अर्थ उचलून सुखाच्या आशेनें निरंतर सांवलींत बसला, तर आपण त्यास केवढा मूर्ख ह्मणूं! पण वर वर्णिलेला श्रीमंतीचा प्रकार थेट यासारखाच आहे हें स्पष्ट आहे. असो;. तेव्हां एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, उद्योगाखेरीज रिकामपण हें सुख नव्हे हे तर काय पण, महादुःखच आहे, कसें? तर रिकामपणाशिवाय सतत उद्योग जसा अत्यंत दुःखदायक होईल तसा! यास्तवच एका सुज्ञ व चतुर ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे कीं, "सतत विश्रांति हें स्वर्गींचें मोठें सुख आहे असें लोक ह्मणोत, मी तर नरकांतल्या ज्या महा घोर यातना त्यांत तीस गणितों."

१३. याप्रमाणें रिकामपण सुखास कितपत कारण व्हावें याविषयीं विचार झाला. पण इतकेंच नव्हे. रिकामपणापासूस महान अनर्थही आहेत हेंही पुढच्यावरून दिसेल. इंग्रजींत एक ह्मण आहे कीं, "रिकाम्या मनांत सैतान आपला कारखाना घालतो" * याचा अर्थ काय कीं, मनुष्यास अगदीं रिकामपण सांपडलें कीं, त्यास नानाप्रकारचे कुमार्ग सुचतात. हें ठीकच आहे. कारण मनुष्याच्या शरीरांतले व्यापार जसे कधीं खळत नाहींत, त्याचप्रमाणें त्याच्या मनाचेही सारखे चाललेले असतात. एरवींच्या मनुष्यांचे ईश्वराच्या योजनेनेंच शरीराचे व मनाचे व्यापार सदोदित चालू राहतात; कारण श्रमाशिवाय चरितार्थच न चालल्यानें त्यांच्या दोहोंचाही चाळा नेहेमीं चालू असावा लागतोच. पण श्रम न करतांही कांहीं थोड्या (एकंदर लोकांच्या मतें 'भाग्यवान्' अशा) लोकांचें चालतें. तेव्हां अर्थातच त्यांचें शरीर व मन हीं दोन्ही इतरांच्या मानानें व्यापारशून्य राहतात. पण अगदीं व्यापार नाहीं. अशी मनाची अवस्था कधींही असूं शकत नाहीं. यास्तव सहजच नाना तऱ्हेचे ढंग. व व्यसनें त्यास जडतात. तीं पैशाच्या जोरावर चालंलीं जातात; आणि तशा प्रकारची मंडळी लवकरच त्याभोंवतीं जमते. अशी एकदां कुमार्गाकडे प्रवृत्ति होऊन निरंतर तोच ध्यास लागल्यावर मग काय विचारावें! कोणी कवि ह्मणतोः

---

* 'An idle brain is Satan's workshop'.

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥

"तारुण्य, धनाढ्यता, अधिकार आणि अविचार या चौकड्यापैकीं एक एक मनुष्याचा कळस पाडण्यास पुरे आहे; मग चारी एकत्र मिळाल्यावर तर काय होईल !" यास्तव ज्ञानसंपन्न असला तरी मनुष्य तसाच परिपक्क झाल्याखेरीज त्याच्या हातून वनवासांतही तपश्चरण होणार नाहीं. हें रासेलसांतल्या जोग्याच्या गोष्टींत जॉनसन यानें सुचविलें आहे; आणि "शांतिशतक" कारही असेंच सांगतो,

वनेषु दोषाः प्रभवंति रागिणां गृहेषु पंचेंद्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते निरस्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

"ज्यांच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलें नाहीं अशांकडून वनांतहीं मानसिक दोष घडतात; आणि जो घरींच असून इंद्रियनिग्रह करतो त्यास तप घडतें. सारांश अनिंद्य कर्मे जो आचरतो, आणि विषयलोभापासून दूर राहतो त्यास त्यांचें घरही तपोवनतुल्य होय !" सारांश, एकांतवासांतही मन शुद्ध ठेवणें कठीण आहे; त्यांस अवकाश सांपडला कीं तें दुर्वासनांस वश होतें. आपल्या धर्मांत कर्ममार्गाचा जो येवढा खटाटोप विहित केला आहे त्यांचें बीज हेंच होय.

१४ आतां आणखी एक मात्र संपत्तीचा उपभोग सांगणें राहिला. तो धर्म होय. यास उपभोग ह्मणणें हें सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटेल; पण उपभोग ह्मणजे सुख हाच अर्थ जर आहे, तर धनाचा विनियोग धर्माकडे करणें हाही त्याचा उपभोगच होय; कां कीं, धर्म करणारास त्यापासून फार समाधान वाटतें. वास्तविक पाहतां संपत्तीचा अत्यंत थोर उपयोग ह्मणजे ती परोपकारीं लावणें हाच होय; यास्तव तशा महात्म्यांस अशा विनियोगानें जें चित्तास सुख होत असेल त्यास दुसऱ्या कशाची उपमा समजणार नाहीं ! परोपरीच्या भूषणांनीं आपलें शरीर लेववून त्यांत संतोष मानणें ही प्राकृत जनांची कोती समजूत होय; तिचें सुख केवळ नेत्रांनींच घेणें हा अत्यंत मूढ व नीच जो प्राणी कृपण त्याचा प्रकार आणि धनाचा व्यय केवळ स्वार्थपरैकबुद्धीनें विषयोपभोगाकडेच करणें व त्याच्या जोरावर अनेक अनन्वित कृत्यें करणें हें तर मानवजातीस कलंक लावणाऱ्या पशूंचें व राक्षसांचें कर्म होय ! सत्पुरुषांच्या हातून संपत्तीचा वेंच फार निराळ्या तऱ्हेनें होतो. भर्तृहरी ह्मणतो,

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन दानेन पाणिर्नतु कंकणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारैर्नतु चंदनेन ॥

"कर्ण हे सच्छास्त्रश्रवणानेंच शोभतात, कुंडलांनीं नाहीं; हात दानानें शोभतो, कंकणानें नाहीं; आणि जे दयाशील आहेत त्यांचा देह परोपकारांनीं शोभतो, चंदनानें शोभत नाहीं !" असो; तेव्हां हाच उपभोगप्रकार सर्वांत श्रेष्ठ

होय हें उघड आहे. पण धर्म करण्यांत एका गोष्टीकडे अवश्य लक्ष पोंचवावें लागतें; ती गोष्ट पात्रापात्रत्वविचार होय. जर पात्रीं दान घडलें, तरच तें उत्तम; नाहीं तर भलत्यासलत्यासच तें घडलें असतां व्यर्थ जातें, आणि अपात्रीं झालें तर उलटा दाताच दोषात पडतो. आतां आलीकडे पात्रापात्रत्वाविषयींचे विचार पहिल्यापेक्षां चांगले झाले आहेत हें सर्वांस माहित आहेच. त्याविषयीं विशेष लिहिणें नको. यापूर्वी ब्राह्मणांची, विशेषतः भटांची, सर्वथा भर करण्यांत लोक पुण्य मानीत असत; पण आतां समदृष्टीनें पाहतां सर्व विपन्न मनुष्यें धर्मास सारखींच सत्पात्र आहेत अशी उत्तम समजूत पहिलीच्या जागीं आली. पण या नव्या समजुतीनें धर्मबुद्धि वाढली. किंवा पहिल्या इतकीच राहून ती दुसऱ्या चांगल्या मार्गास लागली, असें मात्र दृष्टीस पडत नाहीं. दुष्काळादि कहरांत सांपडलेले हजारो लोक तर धर्मास अत्यंत पात्र ना ? पण धर्माविषयींचीं सर्वांचीं मतें येवढीं सुधारलीं असतांही ह्मणण्यासारखें दातृत्वाचें श्रेय कितीक घेतात ? तेव्हां एकंदरींत पाहतां आमच्या नव्या लोकांची चाल ही दिसतें कीं, पथ्यावर पाडण्यापुरती मात्र ते सुधारणा उचलितात ! असो; या धर्माच्या संबंधानें दुसरी अशीही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, मुळींच हातचा पैसा न सुटण्यापेक्षां स्फीतीच्याही हेतूने धर्म झालेला बरा, पण तो खरा धर्म नव्हे. कां तर तितका परोपकार कीर्तीसाठीं विकल्यासारखें तें होतें. खरा धर्म तोच, कीं जो अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें व निरपेक्ष बुद्धीनें केला असतो; व असाच त्या करणारास अत्यंत सुख देतो यांत संशय नाहीं.

१५. याप्रमाणें संपत्तीच्या उपभोगाचे निरनिराळे प्रकार सांगून प्रत्येकापासून उपभोक्त्यास सुख किती होत असतें हेंही लिहिलें. आतां शेवटीं इतकेंच सांगतों कीं. ऐश्वर्य कायतें आह्मीच भोगावें, हा मूर्खपणाचा अभिमान सोडून देऊन जर आमचे राजेरजवाडे आणि इतर श्रीमान गृहस्थ या संबंधें युरोपियन लोकांचा. कित्ता उचलतील तर तो त्यांस फार हितावह होईल; या ह्मणण्याचा अर्थ असा नाहीं, की ते सर्वच आपल्या पैशाचा चांगला व्यय करीत असतील, किंवा जो जो करतात तो चांगलाच असतो. या देशांत जी त्यांची कृति दृष्टीस पडते, तीवरून सहज तर्क करतां येतो कीं, येथल्याप्रमाणेंच येथेही मडम साहेब, बूटणेर साहेब यांचेंच खऱ्या साहेबांवर प्राबल्य चालत असेल; खुर्च्या वगैरे हरएक सामान, कापडचोपड यांतच पुष्कळ पैसा नासत असेल; शिवाय मद्यादिकांचें सेवन; व्यभिचाराऐवजीं राजरोस बॉल नांवाचे नाच, वगैरे मूर्खपणाचे आणखीही अनेक प्रकार चालू असतील ! तसेंच येथल्या आचरणावरून पाहतां दुष्काळयुद्धादि प्रसंगीं लोकांस मदत करण्याचेंही मान तेथें बहुतेकांचें तितपतच असेलसें दिसतें. असो; या प्रकाराविषयीं आह्मी बोलत नाहीं. त्यांजपासून म्हण

करावयाचे गुण हे कीं, तकेलोंडांशीं बसण्यांत व इकडची काडी इकडे न करण्यांत प्रतिष्ठा न मानतां त्यांसारखे त्यांनीं व्यायाम करावे, देशाटनें करावीं. तसेंच अक्षरशून्य व नेहमीं रीकामें राहण्यांत भूषण न मानतां त्यांसारखें विद्यानिपुण होऊन जगांत नांव राखण्याची उमेद धरावी. दानशूरत्वांत त्यांस आमच्या पारशी देशबंधूंचें—कीं ज्यांचा धर्म आणि जीवित महासंकटसमयीं वांचविल्याबद्दलचें या देशाचें ऋण जे कृतज्ञताबुद्धीनें अनेक प्रकारांनीं फेडित आहेत त्यांचे—आणि विशेषतः त्यांस व एकंदर मनुष्यजातीस भूषणरूप जो महात्मा त्यांच्यांत होऊन गेला त्याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहेच. तर याप्रमाणें जर आमचे लोक आपलें वर्तन सुधारतील, तर संतत संपत यांचा विरोध जो आमच्या लोकांस दैवमत्सरकृत वाटतो तो तेव्हांच नाहींसा होऊन, पूर्वी भगवा झेंडा व जरी पटका रणांत नाचवून त्यांच्या पूर्वजांनीं जी दिगंतकीर्ति मिळविली तीस अजूनही ते उज्वल करतील !

---

४ भाषादूषण.

अहो कष्ट साऽपि प्रतिदिनमधोऽधःप्रविशति ।

भर्तृहरि.

प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकात आमच्या मराठी भाषेची विद्यमान स्थिति कशी आहे तीविषयीं सामान्यतः लिहून इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गाने तीस केवढा अपाय घडत आहे याविषयींही सामान्यतः लिहिले होते. व पुढील एकादे प्रसंगीं त्या विषयावर सविस्तर लिहिण्याचे तेथे आह्मी सुचविले होते. त्याप्रमाणे या अंकांत लिहितो.

१. भाषेचें दूषण ह्मणजे तिचे खराब होणे. प्रस्तुत निबंधांत या दूषणाचें स्वरूप, त्याचें कारण, त्याचा प्रचार, इत्यादि सांगून शेवटी त्याची ग्रंथांतून उदाहरणें दाखवूं. तसेच त्याविषयीं लोकांचे मत एकंदर कसें आहे तेही लिहून त्यापासून होणारे अनर्थ कळवूं.

२. आतां पहिल्याने हे दूषण ह्मणजे काय ? तर अर्थातच आपल्या भाषेंत परभाषेंतील ह्मणजे प्रस्तुत प्रसंगी इंग्रेजी भाषेतील शब्दांचा अनिवार संकर होणें; व तिची मूळची रचना सुटून ती अगदीं परकी जी इंग्रेजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणें. वर इंग्रेजी भाषेंतील शब्द ह्मणून ह्मटलें त्याचा अर्थ केवळ अक्षरशः घ्यावयाचा नाही. तसा कांहीं अंशीं घ्यावयाचाच—कारण ' इस्टेट, ' ' इस्कूर, ' ' पाइट, ' ' रजिष्टर ' वगैरे पुष्कळ मंजूळ शब्द इतक्यांतच बरोबर

होऊन बायकांपर्यंत व पोरांपर्यंत सुद्धां गेले आहेत ! पण आमचा मुख्य रोख त्यांवर नव्हे. वरील शब्द कितीही मराठींत आले तरी त्यांपासून तीस तादृश भय नाहीं. एक तर ते बोलून चालून परकी पडले, तेव्हां त्यांस खुद्द मराठींच असें कोणी ह्मणणार नाहीं, व त्यांचीही तींत घुसण्याची इच्छा नाहीं. शिवाय दुसरें असें कीं, त्यांतून कित्येकांचें मराठींत असणाऱ्या शब्दांनीं कामही होणारें नव्हे; यास्तव लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन ओतून काढावे, त्यापेक्षां हेच कां असेनात ? इंग्रेजांस जर आमचे khutput bando-bast, pacca. ghee असे शब्द चालतात, तर आह्मांसही ' बुक, ' ' टेबल, ' ' नाटपेड ' वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेतां येतील. पण या शब्दांविषयीं आह्मांस विशेषतः बोलणें नाहीं. तर जे धड इंग्रेजी नव्हेत धड मराठी नव्हेत; ज्यांचा अर्थ इंग्रेजी, आणि उच्चार मराठी; असे अर्धे कच्चे मराठींत उतरलेले जे शेंकडों शब्द सध्यां मोठाल्या ग्रंथांतून, मासिक पुस्तकांतून, वर्तमानपत्रांतून, व हजारों नवीन तरुण लोकांच्या भाषणांत हंमेश आढळतात अशा शब्दांवर आमचें मुख्यतः धोरण आहे. पण इतकेंच नव्हे, नुसते निरनिराळे शब्दच असे अर्धजातीय असतात असें नाहीं, तर एकंदर वाक्याची, किंबहुना एकंदर ग्रंथाची, रचनाही शुद्ध इंग्रेजीच असते. ह्मणजे लिपी पहिली तर मराठी, अक्षरांचा उच्चार मराठीसारखाच, पण अर्थ पाहूं जावें तों अर्धामुर्धा कळतो, किंवा कधी कधी मुळीच कळत नाहीं. कायद्यांचीं जीं मराठींत कांहीं पुस्तकें झालीं आहेत त्यांची मौज पुष्कळांस अनुभवावरून किंवा निदान ऐकून तरी माहीत असेलच ! त्यांतलि भाषांतर इतकें सुरेख झालें असतें की, कोठे कोठें तें समजण्यास फार जड जातें इतकेंच नव्हे; तर जेथें कार्य काढण्याची अतिशय मुष्कील पडते तेथें मूळचे इंग्रेजी जेव्हां कोणापासून समजून घ्यावें तेव्हां अर्थ उकलतो ! आमच्यांत असे फर्डे बोलणारे शेंकडो सांपडतील कीं त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ पुनः नीट मराठींतच करण्यास दुभाष्या ठेवल्यावांचून सोय नाहीं. खरेंच ज्यांनीं अष्टौप्रहर इंग्रेजीचा ध्यास घेऊन तीस केवळ आपलीशी करून टाकली, ज्यांच्या जिव्हाग्रीं त्या भाषेनें सतत वास करावा, तिच्या प्रसादेंकरून ज्यांचें मन सुप्रकाशित झाल्यामुळें एका द्वाड काळ्या रंगाखेरीज त्यांच्या ठायीं इकडचा ह्मणून दुसरा मागमूसही उरला नाहीं, त्यांच्या हातीं मराठी पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र दृष्टीस पडलें, किंवा एक शुद्ध मराठी वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें, तर मग राहिलें काय! त्यांच्या इंग्रेजी ज्ञानास कलंक लागला नाहीं काय ! असो; वरील समजूत केवढी थोर आहे याविषयीं येथें वाद करण्याचें प्रयोजन नाहीं. इंग्रेजींत थोडी बहुत गति होतांच पाद्रींच्यासारखें किंवा बाळ्यासारखें धेडगुजरी

बोलण्यांत ज्यांस प्रतिष्ठा वाटत असेल त्यांस वाटो, आह्मांस तर हा प्रकार मूर्खतेचा व अत्यंत लज्जास्पद असा वाटतो.

३. आतां हें भाषादूषण जें चोहोंकडे येवढें फैलावलें आहे कीं, कांहीं थोड्या नामांकित ग्रंथकारांखेरीज जें बाकी सर्वांच्या ग्रंथांत थोडें बहुत तरी आढळतेंच, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य व्हावें ह्मणून चालू केलेल्या मासिक पुस्तकांसही जें सर्वथा सोडीत नाहीं. वर्तमानपत्रांस जर बहुधा ज्याची फारशी पर्वाही वाटत नाहीं, नवीन इंग्रेजी विद्वानांच्या भाषणांत व व्याख्यानांत तर जें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत जणूं काय उभेंच असतें. तें उत्पन्न तरी कशापासून झालें व त्याचा येवढा प्रचार कसा होत गेला याविषयीं थोडासा विचार करूं. पहिल्या दोन अंकांत लिहिल्याप्रमाणें इंग्रेजी भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास कारण झाला हें एक उघडच आहे. पण हेंच काय तें एक कारण झालें असें ह्मणतां येत नाहीं. दुसऱ्या भाषेचा पुष्कळ प्रचार झाला कीं, पहिली अगदीं बिघडून जावीच असें जर असतें, तर ज्या भाषेनें आमच्या भाषेची दुर्दशा करून टाकली तिचीच आजपर्यंत कांहीं विलक्षण स्थिति झाली असती ! गेल्या दोन तीनशे वर्षांत ग्रीक व ल्याटिन भाषेचा प्रचार इंग्लंडांत अतोनात झाला आहे; फ्रेंच, इटालियन वगैरे अर्वाचीन भाषाही नेहेमीच्या दळणवळणाच्या योगानें तेथील लोकांस पुष्कळ परिचित आहेत; बाकीच्या युरोपियन भाषाही व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें पुष्कळांस माहीत असतात; फार तर काय, पण वरील व्यापाराच्याच संबंधानें ज्यांतले शब्द इंग्रेजींत आले नाहींत अशा भाषा साऱ्या पृथ्वीवर थोड्याच असतील ! बरें, मग एका इंग्रेजीनेच जर आमच्या मराठीची येवढी हेराणगत करून सोडली, तर वरच्यासारख्या तडाक्यांत ती सांपडली असतां तिची काय अवस्था होऊन जाईल कोण जाणे ? असो; तर परभाषेचा केवळ संसर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असे ह्मणतां येत नाहीं. तिच्या दुर्दशेचे खरें कारण वरच्या वाक्यांतच गर्भित होते. तें काय? तर अर्थातच आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयीं मुळींच अभिमान नसणें हे होय. जे आमचे लोक विलायतेस गेले कीं तेथें डोळे चक्क होऊन आपल्या देशाची बहुतेक आठवणही विसरून जातात, आणि निरुपायास्तव पुनः माघारी आले असता तेथील सर्व गोष्टींची त्यांस लाज वाटूं लागते, त्यासच इंग्रेजी भाषेचें ज्ञान झालें असतां मराठीची सर्वोपरी लाज वाटूं लागतें हें अनुरूपच आहे! त्यांस साहेबी तुमान, साहेबी बूट, साहेबी डगला, साहेबी दाढी यांचा वियोग जसा केवळ दुःसह होतो, त्याप्रमाणेंच ह्यांसही विलायती शब्द, विलायती वाक्यरचना यांचा सहसा त्याग करवत नाहीं. पण इंग्रेज पहा ! त्यांचें भ्रमण साऱ्या जगभर आहे, व हव्या तेवढ्या उलाढाली त्यांच्या जेथें तेथें चालल्या आहेत; पण आपल्या देशांत माघारी

आलें कीं, पुनः इंग्रेजचे इंग्रेजच ! त्याचप्रमाणें इतक्या भाषा इंग्रेजीशीं मिसळल्या असतांही ती कायमची कायमच ! असो; तर ज्या अभिमानहीनतन इतर प्रकारांनीं एकंदर देशाची दुर्दशा होऊन गेली आहे, तीमुळेंच आमच्या भाषेची ही अशी दशा झाली आहे. तिसरें कारण उपेक्षा किंबहुना तिरस्कारही ह्मटला असतां चालेल. ज्या गोष्टीविषयीं आपणास लवलेशही अभिमान नसता, निजविषयीं उपेक्षेची किंवा तिरस्काराचीही बुद्धि मनांत वागत असल्यांत कांहीं नवल नाहीं. असाच आमच्या लोकांचाही प्रकार आहे. त्यास मराठी भाषेविषयीं केवढी कळकळ आहे हें त्या भाषेंत ग्रंथ करून ज्यांनीं प्रसिद्ध केले असतील त्यांच्या अनुभवास बहुत करून पक्केपणीं आलें असेल. तसेंच, ग्रंथाची पारखही त्यांस मोठी उत्तमच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. हल्लीं पुस्तकांचा जो खप होतो तो तादृश त्यांच्या गुणावरून होतो असें नाहीं, तर आर्जव व शिफारस यांनीं एरवीं जशीं कामें होतात तसेंच येथेंही चालतें. सर्व लोकांच्या आश्रयास पात्र असून केरांत पडलेलीं पुस्तकें आह्मांस पुष्कळ दाखवितां येतील, व तसाच त्याच्या उलटही प्रकार दाखविण्यास कांहीं कठीण पडणार नाहीं. मोठी उठाठेव करून लोकहितार्थ श्रम केले असतांही त्याप्रमाणें प्राप्ति तर कांहीं झाली नाहीं, पण उलटा भूर्दंड भरावा लागला असें हतभाग्य ग्रंथकार आह्मांमध्यें थोडेथोडके असतीलसें नाहीं. एकच सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेतों. ' राणीचें पुस्तक ह्मणून एक ग्रंथ सुमारें तीन चार वर्षांमागें प्रसिद्ध झाला तो सर्वांस माहीत असेलच. तें त्याचें गोड नांव, सोनेरी पुठ्ठा, ग्रंथार्पणपत्र, मधून मधून नामी चित्रें, शेवटीं वड्या वड्या आश्रयदात्यांच्या नांवांची लांब मालिका, हीं सर्व पाहिलीं असतां डोळे दिपून जाऊन एखाद्या वड्या दरबाराची आठवण होते. पण आंत वाचूं लागावें तों मजकूर काय, ती भाषापद्धति काय, कविता काय, बडा दरबार पाहून डोळे चक्क झाल्यावर बड्या स्टार आफ इंडियांचीं, बड्या खान बहादुरांचीं भाषणें ऐकून अंतःकरण जितकें गार होऊन जातें, तितकेंच वरील मजकुरानेंही होतें. येवढा थाटमाट ज्या पुस्तकाचा त्याचा आदर केवढा झाला असेल तें वाचकांनींच मनांत आणावें. ' राणीचें पुस्तक, ! मग काय साऱ्या जगास व हिंदुस्थानास तें सर्वोपरी वंद्य झालें! आतां याच्या उलट दुसरा प्रकार पहा. ' सर्वसंग्रह, नावांचें एक अत्यंत उपयुक्त मासिक पुस्तक सुमारें सहा सात वर्षें चालून तें बंद झाल्यास आज तितकींच वर्षे झालीं. तें आजपर्यंत चाललें असतें तर आपल्या मराठी कवींच्या सर्व ग्रंथांचा बहुधा जीर्णोद्धार झाला असता, आणि त्या पुस्तककाराचा येवढा खर्च, मेहनत व आस्था याचें चीज झालें असतें. येवढा उद्योग पुनः उभा राहणें परम दुर्घटच; पण त्यांतून जरी कदाकथंचित् यापुढें तो राहिलाच, तरी नुकत्या कांहीं दिवसांपर्यंत जें त्यांस अत्युत्तम

साहाय्य होण्यासारखें होतें तेंही आतां समूळ नाहींसें झालें. वरील शब्द आमच्या बऱ्याच वाचकांस लवकर समजतीलसें वाटत नाहीं; यास्तव त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ येथें सांगतों कीं, थोड्या दिवसांमागें कैलासवासी झालेले रा॰ रा॰ परशुरामपंत तात्या गोडबोले, त्यांच्या विद्वत्तेस्तव सुस्वभावास्तव, व मराठी भाषेवर आणि कवितेवर जे त्यांनीं मोठे उपकार करून ठेविले आहेत, त्यास्तव वरील गोष्ट ऐकून सर्व हळहळले असतील. ते वरील ' सर्वसंग्रहा ' चें काम करीत असत. या कामास यांच्या इतका वाकबगार पुरुष दुसरा कोणी नव्हता हें सर्वांस माहीत आहेच; व याचें कारण मराठी कवितेचाच सर्व जन्मभर त्यांनीं मुख्यत्वें व्यासंग केला होता हें होय. यांनीं तिच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले ते जर केले नसते तर मराठी कवितेचें ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत असतें याचा मोठा संशयच वाटतो. असो; तर इतःपर या उद्योगाचे बहुतेक हातपायच मोडले असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. सेलर हौस, सोन्याच्या तोफा वगैरे कीर्तिदायक कृत्यांकडे जो पैसा खर्च झाला त्याच्या एका सहस्रांशाने वरील पुस्तकाचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला असता, व देशावर फार मोठे उपकार झाले असते. पण आतां बोलून उपयोग काय ? गोष्ट गेली ती गेली ! अशा उत्कृष्ट पुस्तकाचा सरकारनें आपला आश्रय तोडला हें त्यास कितीही भूषणार्ह असो; पण एकंदर लोकांच्या समंजसतेस, रसिकतेस आणि उदारत्वास हें चिरकाळ लांछन लागून गेलें यांत संशय नाहीं ! असो; तर याप्रमाणें वशिल्याचा आणि आर्जवाचा या जगांत कांहीं विलक्षण जोर चालतो ! एरवीं अगदीं नादान असणारें पुस्तक सर्वांच्या आश्रयास पात्र होतें, आणि खरोखरी जें अत्यंत उपयोगाचें व सर्वांच्या आश्रयास पात्र त्यास कोणी वर डोकेंही काढूं देत नाहीं. असो; तर चांगल्या ग्रंथांचीं ही अत्यंत शोचनीय उपेक्षा आणि तिरस्कार हे आपल्या भाषेची येवढी खराबी होण्याचें तिसरें कारण होय.

४. आतां या भाषादूषणाचे निरनिराळे कसे प्रकार आहेत ते दाखवितों. हे मुख्यतः तीन आहेत. पहिला प्रकार ह्मटला ह्मणजे चांगलें शुद्ध मराठी शब्द, पण त्यांस इंग्रजीचें स्वरूप दिलेलें:—जसें, ' ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची हा ग्रंथ साक्ष देत आहे, ' मी आपले विचार सभेपुढें ठेवतों अ॰ मांडतों; ' त्याच्या भाषणाचा ठसा सर्वांवर उठला, ' 'हा निराळा प्रश्न आहे, 'परीक्षेचा परिणाम, ' मुलांचें भक्ष्य ' इत्यादि. दुसरा प्रकार संस्कृत शब्द, पण त्यांचा मुळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीनें त्यांचा प्रयोग केलेला:–जसें, 'स्वकपोलकल्पित ग्रंथ, ' ' तूं त्याजवर कां नेहमीं अवलंबून राहतोस ? ' ' निरुपद्रवी ' इत्यादि तिसरा प्रकार नवेच बनवलेले संस्कृत शब्दः—जसें ' साल्हादाश्चर्य, ' महत्त्वाकांक्षा, ' ' आईबापांशीं आज्ञाधारकपणानें वागावें हें मुलांचें मुख्य कर्तव्यकर्म

आहे, ' इत्यादि हे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द एकदां ठरून बसले आहेत ते आहेत. दुसरें तिसरें बुक शिकायाला लागल्यापासून डिक्शनरींतले शब्द जे एकदां पोराच्या तोंडांत बसून जातात ते अगदीं शेवटपर्यंत. ते खरे शब्द आहेत, किंवा त्यांच्यापेक्षां शुद्ध मराठी असे शब्द सांपडतील कीं नाहीं, हा विचार कोणीही करीत नाहीं, व करण्याची गरजही कोणास पडत नाहीं. त्याचें भाषण ऐकून सर्वांस साल्हादाश्चर्य वाटलें' या वेड्यावांकड्या वाक्यांपेक्षां '—सर्वांनीं मोठी वाहवा केली' '—सारे तोंडांत बोट घालून राहिले वगैरे साहजिक वाक्यें किती शोभतात ! शिवाजीस महत्त्वाकांक्षा होती' यापेक्षां त्यास ' राज्यलोभ होता' हें वाक्य; किंवा शेवटल्या वेड्यावांकड्या वाक्यापेक्षां ' आईबापांच्या आज्ञेंत चालावें हा मुलांचा धर्म होय, हें वाक्य किती चांगलें दिसतें ! पण इतका विचार कोणीं करावा । एकदां अनादिसिद्ध परंपरेनें जी वरील शब्दांस वहिवाट मिळाली आहे ती आहे. मोठमोठ्या ग्रंथांतून, भर सभेंत, वर्तमानपत्रांत. एरवींच्या बोलण्यांत वरील शब्द व वाक्यें उच्चारण्यास कोणासही तिळप्राय सुद्धां शंका वाटत नाहीं. वक्ते व्याख्यान देण्यास उठले कीं अगोदर सर्वांस विनंति करतात कीं, ' मी तुह्मांपुढें आपले विचार ठेवतों, , किंवा हेंही तितकें पसंतीस न पडून याहूनही छानी करण्याचें मनांत आल्यास—'विचार मांडतों' असें उत्कृष्ट मराठी बोलून आपल्या मोलवान वक्तृत्वास आरंभ करतात ! बरें पण, त्यांच्यापुढें मेज तरी उभें केलें असतें ! नाहीं तर विचारांस खालीं आधार न सांपडल्यामुळे बिचारे श्रोत्यांकडे घरंगळत जायचे ! पुढें वक्ते महाराज या विषयाकडे वळतात, किंवा एकाच विषयाचें एकदां काळें अंग दुसऱ्यानें गोरें अंग असें आपल्या प्रिय श्रोत्यांस अनुक्रमेंकरून दाखवितात ! ग्रंथकर्त्यांची तरी झाक वक्त्यांहून कमी असते असें नाहीं. कोणी ह्मणतील न जाणों, कीं पुस्तकांतील मजकूर इकडून तिकडून उपटला असेल, यास्तव मुखपत्रावरचे ठळठळीत अक्षरांनीं ते जगास जाहीर करतात, कीं पुढील ग्रंथ असा तसा नव्हे-हा आहे स्वकपोलकल्पित, ' खुद्द आमच्या गालांतून काढलेला ! ' भाषेचें तिसरें वसतिस्थान न्यायाधीशांच्या कचेऱ्या. या ठिकाणचा मराठी भाषेच्या कैवाऱ्यांस मोठा अभाव आहे. पण तेथें तर जी तिची विटंबना होते तीस पारच नाहीं ! शेंकडों इंग्रजी शब्दांची भेसळ, त्यांहून दुःसह असा वर सांगितल्यासारखा धेडगुजरी मराठीचा प्रकार, न्यायासनीं बसलेल्या अधिकाऱ्यांकडून तर तिचा उच्चारही नीट होऊं नये फार तर काय, पण मराठी भाषा जर मूर्तिमंत अवतरली, तर सगळ्या कोर्टांवर बेअब्रू केल्याची फिर्याद तीस पहिल्यानें करावी लागेल ! तिच्या शब्दांचे, वाक्यांचे, उच्चाराचे जे तेथें प्रत्यहीं खून पडतात, तितके एका वर्षांत साऱ्या पृथ्वीवर पडत नसतील ! प्रत्यक्ष न्यायदंड

धारण करणाऱ्या कोर्टाकडूनच असा वाक्प्रवाह वाहतो, ' अरे ! त्यानें तुला मारलें, तर तूं त्यावळेस आवाज कां केला नाहीस ? तूं त्या वेळेस सूर्यांत; उभी होतास ? ;!! बरें हें एक असो, पण परभाषेची सबब ज्यांस लागू पडत नाही अशा नेटिव वकिलांची तरी स्वभाषेवर केवढी आस्था असते ! मागे कायद्यांच्या भाषांतराचा प्रकार वर्णिला आहे तो याविषयीं एक प्रमाण आहेच; आणि, दुसरें त्यांचें कोडतांतील वक्तृत्व अमुक अमुक आक्टाअन्वये (आक्टा, च आणि ' अन्वया चां मोठाच गोड अन्वय हा) कैदीस संशयाचा फायदा दिला पाहिजे, , या साक्षीदाराच्या जबानीस पुष्कळ वजन दिले पाहिजे, , अशा प्रकारच्या सुंदर रूपाने मराठी भाषा कोडतांतून प्रकट झालेली दृष्टीस पडते. असो, तर याप्रमाणें येवढ्या उंच उच शिखराहूनही आमच्या भाषेचा प्रवाह जर असा अत्यत दूषित होत्साताच खालीं येतो, तर नाटकवाल्यांसारख्या अशिक्षित लोकांतही तो तगाच दिसत असल्यास कांहीं आश्चर्य नाही. ' नाटककार कंपनी ' नारायणरावाच्या मृत्यूचा फार्स, असे अशुद्ध दूषित, आणि परम उद्वेगकारक शब्द ज्या छापखान्यांत त्यांच्या जाहिराती छापतात त्यांस, किंवा ज्या पत्रांतून त्यांच्या नोटिशी घातलेल्या असतात त्यांस, कशाही भूषणास्पद असोत; पण बहुधा अक्षरशून्य असणाऱ्या आमच्या ' नाटककार ' मंडळ्यांस आह्मांस त्याबद्दल मोठासा दोष लावतां येत नाही. असो;-तर याप्रमाणे मोठ्या विद्वान् ह्मणविणाऱ्या ग्रंथकारांपासून तों अगदीं नाटकवाल्या मंडळीपर्यंत, किंबहुना सुतारापर्यंत, शिप्यापर्यंत, आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठाचमत्कार नव्हे काय ? चार पांच वर्षांपूर्वी युनिवर्सिटीच्या वरच्या परीक्षांतून मराठी भाषा काढली तेव्हां चोहोंकडे मोठा गवगवा होऊन त्याबद्दल कित्येक वर्तमानपत्रांतून, मासिक पुस्तकांतून, व आमच्या विद्वान् मंडळींत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं तो वाद झाला; व पुष्कळांनी मराठी भाषेच्या संबंधें पक्षकारीपणा त्या प्रसगीं प्रदर्शित केला. पण शेवटीं फळ काय ? काहीं नाहीं. त्याच सुमारास दुसरा एक मोठा वाद उत्पन्न होऊन त्यांच्या संबंधानें आतां जसें चोहोंकडे गार होऊन गेलें आहे तसेंच याविषयांही झालें. नवे इंग्रेजी शब्द प्रचारांत आणण्याची, किंवा धेडगुजरी बोलण्याची त्या वेळेस जितकी कोणास शरम वाटत नव्हती तितकीच आतांही वाटत नाही. ज्या पत्रांनीं त्या प्रसंगीं स्वभाषेच्या कैवारानें वादामध्यें पुढारीपणा पतकरला, त्यांची तरी लिहिण्याची पद्धति तेव्हांपासून किती शुद्ध झाली असेल हे सांगवत नाही. एकंदरींत ' वचने का दरिद्रता ' या न्यायास आमचे लोक हरएक प्रसंगीं फार अनुसरतात।

५. असो; वरच्या लिहिण्यावरून एकंदरींत पाहतां मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे

कोणाचेंही विशेष लक्ष नाहीं असें दिसून येईल. आपला व इंग्रेजाचा वर्णसंकर होऊन प्रभूच्या शरीराचें व रक्ताचें एका मेळयांत यथेच्छ भोजन करतां येईल त्या सुदिनाची आमच्यामधले पुष्कळ शाहणे लोक जशी वाट पाहत आहेत तशीच दोहोंच्या भाषाच्या संकराचीही आमचे विद्वान् वाट पाहत नसतील ना! पण त्यांनीं पक्कें समजन ठेवावें कीं, वरील गोष्ट होणें परम दुर्घट आहे. आमच्य लोकांची इंग्रेजांत मिसळण्याची जितकी इच्छा आहे तितकाच तसे करण्याविषयीं इंग्रेजांचा तिरस्कार आहे. याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या संपर्कानें आमच्या मराठीचा मात्र नाश होण्याचा संभव आहे. इंग्रेजांस सर्व गोष्टीप्रमाणे आपल्या भाषेविषयीं केवढा अभिमान आहे हे मागील अंकांत एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. आपणांत जशी ह्मण आहे कीं, तीर्थी गेल्याखेरीज मुंडण होत नाहीं. त्याप्रमाणें ज्यास पक्कें इंग्रेजी शिकायाचें असेल त्याने लंडन शहरचाच वास पतकरला पाहिजे. हे तर काय, पण असें करूनही ती भाषा साध्य होईलच असें नाहीं. इंग्लिश उच्चार अगदीं बेचूक करणें व ती भाषा बेचूक लिहिणे हे जो इंग्लंडांत जन्मला त्यासच केवळ साध्य होय असे ते लोक ह्मणतात. प्रसिद्ध सर वॉल्टर स्कॉट व इतिहासकार रॉबर्टसन त्यांच्याही ग्रंथांत अशा इंग्रेजीच्या चुका आहेत की, लंडनांतलें एकादें पोर त्या शुद्ध करील, असे एके ठिकाणीं मेकॉलेने लिहिलें आहे. असे असल्यावर मग या ठिकाणीं आह्मां नेटिवांचा काय पाड? असो; तर इंग्रेजांस आपल्या भाषेचा अभिमान येवढा जागृत आहे. पण आह्मी पहा! साहेबांच्या अशुद्ध लिहिण्याचा व उच्चाराचा आह्मांस राग व तिरस्कार न येतां उलटें त्यांचें अनुकरण करण्यांत आह्मांस प्रतिष्ठा वाटतें. हें लोकांच्या देशाभिमानास व भाषाभिमानास मोठें लांछन होय. तसाच दुसराही मोठा चमत्कार आहे की, जे इंग्रज लोक आपल्या भाषेविषयीं येवढा मत्सर मनांत वागवितात तेच इतर भाषांच्या ज्ञानाविषयीं घमेंडी बाळगण्यांत यत्किंचितही कसर करीत नाहीत. नेटिवास इंग्रेजीचा प्रोफेसर करणें तर फारच दूर, पण प्रत्यक्ष संस्कृताचाही करण्यास मोठीच वाटाघाट करावी लागते, पण यूरोपियनास इकडील कोणत्याही भाषेचें आधिपत्य देण्यास काडीमात्रही विचार पडत नाहीं! प्रोफेसर बर्लेन साहेबांनीं Indian English corrected असें कुरेंबाजपणाचें नांव देऊन त्यांत शाळेंतील पोरें वगैरे ज्या चुका करतात त्या खोडून शुद्ध केल्या आहेत. पण त्याच साहेबांनीं स्वतःएक मराठी बूक करून त्यांत जी शद्वरचना व वाक्यरचना केली आहे तीस तोड नाहीं! त्यांतील एका धड्याचें नांव अजून आह्मांस आठवतें तें 'पिवळा वामनमूर्ति' असें आहे. आमच्या वाचकांस या शद्बाचा अर्थ करण्यास बराच गोंधळ पडेल अशी आमची खात्री आहे; तसेंच आह्मांसही क्षणभर झालें. पण वर पाहतां तों इंग्रेजींत The Yellow dwarf

असें शब्द होते. तेव्हां साहेबांच्या अगाध ज्ञानाची आह्मांस एकदम प्रतीति होऊन आह्मी क्षणभर चकित होऊन राहिलों. असो; पण अशीं शब्दरत्नें व वाक्यरत्नें ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्यानें पाश्चिमात्य लोकांचें भाषण किंवा लिहिणें यांकडे अंमळ लक्ष पुरवावें ह्मणजे झालें. येथील बंडावरील बागेंत आंत उतरण्याच्या ठिकाणीं आमच्या लोकांकरितां एक पाटी लावली आहे, तीवर लेख असा आहे:—' येथलि झाडांस व पुस्पांस कोणी हात लाबू नये. ' येवढा शब्द क्षेपत नव्हता तर साहेबांनीं साधा मराठी शब्द घालायाचा होता. ! असो; तर चमत्कार काय कीं, मनुष्यस्वभावांत असा विरोध अनेक वेळां दृष्टीस पडतो.

६. याप्रमाणे हल्लीं अनेक प्रकारांनीं मराठी भाषा दूषित होत चालली आहे, याचीं कित्येक कारणें मागें एकदां सांगितलीं आहेतच. आतां या दूषणासही भूषण मानणाऱ्या कित्येक लोकांचें काय ह्मणणें आहे तें सांगतों. कित्येकांस असें वाटतें कीं, विचार मांडतों ' ' ग्रंथ साक्ष देत आहे ' वगैरे प्रयोग अप्रशस्त कां मानावे ? इंग्रेजीतही तोच अर्थ त्या शब्दांनीं व्यक्त होतो; मग इंग्रेजींत जर ते वाईट दिसत नाहींत व तशी रूढि पडून गेली आहे, तर मग मराठीतही ते आणल्यास काय बिघडलें हें ह्मणणें सकृद्दर्शनानीं समंजस वाटतें; पण अंमळ विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल कीं, हें गोड तत्त्वज्ञान यथेच्छ चालवलें असतां साऱ्या भाषांचा एकदम लय होणारा आहे. मराठींत आपण ह्मणतों ' थंडी वाजते, ' मी वाट पहात आहें; त्यानें मार खाल्ला; मग इंग्रेजीत असें ह्मणण्यास काय हरकत आहे ? मराठींत जर तोच अर्थ व्यक्त होतो, वाक्य वाईट दिसत नाहीं, व अगदीं रूढ होऊन गेलें आहे, तर लंडनांत भर पार्लमेंट सभेंत अशीं वाक्यें बोलण्यास काय हरकत आहे ? पण इतकेंच नव्हे तर साऱ्या पृथ्वविर जेवढ्या ह्मणून भाषा आहेत त्यांत वरील अर्थ ज्या शब्दांनीं व्यक्त करीत असतील त्यांचें हव्या त्या भाषेंत शब्दशः भाषांतर करून बोलल्यास काय बिघडलें ? कांहीं नाहीं. आणि खरोखरच अर्थदृष्ट्या कांहीं बिघडलें नाहीं. पण भाषेंत जें शुद्धाशुद्ध ठरवतात तें केवळ अर्थावरच कधीं ठरत नसतें. प्रत्येक भाषेला ' इडियम् ' ह्मणजे शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोग विशेष ह्मणून एक निराळेंच तंत्र असतें; तें भाषेचा बहुधा जीवप्राण होय. त्यांत लवमात्रही इकडचें तिकडे होतां कामास नये. भाषेचा शुद्धाशुद्धपणा मुख्यतः त्यावर धरतात व तिचें स्वारस्यही सगळें त्यावरच असतें. यास्तव तत्त्वज्ञानांत शिरून त्याची हयगय लवमात्रही करतां येत नाहीं. आणि वस्तुतः पाहतां हें ठीकच आहे. प्रत्येय राष्ट्रास त्याचा स्वतःचा जसा निराळा पोषाक, निराळा धर्म, निराळा रीतारिवाज असतो, तसाच वरील प्रयोगविशेषही असतो. उद्यां जर कोणी आपणांस असा उपदेश केला कीं, अहो, तुह्मी पागोटीं घालतां तीं कशाकरितां ? डोक्यावर कां

हीं असतें येवढ्याच करतांना ? मग साहेबांसारख्या टोप्या कां घालाना ? किंवा मुसलमानांत चुलत बहिणीशीं लग्न करतात, मिसर देशांत प्रत्यक्ष सख्ख्या बहिणीशींही करीत. येवढ्यावरूनच जर कोणी इतर देशांत तशा व्यभिचाराबद्दल कोर्टांत सबब सांगूं लागला, तर त्यास कोर्ट काय उत्तर देईल ? आपण येथें हातानें जेवतों ह्मणून इंग्लंडांतल्या खाणावळींतही तसेंच करून तेथील बुटणेराशीं जर मोठ्या निकरानें वाद करूं लागलों, तर तेथील लोक आपणांस काय ह्मणतील ? असो; तर हीच गोष्ट भाषेसही लागते. तिचे प्रयोग जे एकदां ठरून गेले ते शिरसा वंद्य मानूनच चाललें पाहिजे. तेथे तर्कशास्त्राची मात्रा चालणें नाहीं.

७ तरी एका मोठ्या गोष्टीचा आणखी विचार केला पाहिजे. ती ही कीं, जे शब्द व जी रचना आपल्या भाषेंत नाहीं ती आणायाची असल्यास काय तोड करावी ? रसायन, दर्शनानुशासन, भूगोल, अर्थशास्त्र वगैरेतील पारिभाषिक शब्दांची मराठींत काय तजवीज करावी ? याविषयीं आमच्या पहिल्या अंकांत एके ठिकाणीं लिहिलेंच आहे,कीं संस्कृत भाषेचें साहाय्य आपल्या भाषेस असल्यामुळें या संबंधें बहुधा पंचाईत पडल्यासारखी नाहीं. ह्मणजे इंग्रजींत ज्याप्रमाणें ग्रीक भाषेंतून नव्या शास्त्रांचीं नांवें बनवतात त्याप्रमाणें आपल्या मराठीस संस्कृताची अत्युत्कृष्ट सोय आहे. यास्तव कोणी कोणी ग्रंथकारांनीं अशा ग्रंथांत मूळचीं इंग्रजीच जीं नांवें ठेविलीं आहेत तें बरावर नाहीं असें आह्मांस वाटतें. थोड्या यत्नानें त्यांसारखीं, किंबहुना त्यांहूनही उत्कृष्ट, अशीं नांवें संस्कृतांतून साधतां आलीं असतीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार ग्रंथरचनेचा. मराठींत मूळचे ह्मणजे कायते छंदोबद्धच ग्रंथ आहेत; गद्यग्रंथ ह्मटले ह्मणजे पंचोपाख्यानासारखे तीन चार गोष्टींचे ग्रंथ आणि बखरी. यास्तव इंग्रजींतल्या सारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्यानें, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रजी ग्रंथाच्याच धाटणीवर केली पाहिजे. ह्मणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हें हीं जशीं इंग्रजीच्या नमुन्यावर मराठींत मांडतात, त्याप्रमाणेंच लिहिण्याचा एकंदर झोकही बहुधा इंग्रजींसारखाच आणल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. यास्तव येवढ्यापुरतें इंग्रजीचे अनुकरण करण्यास चिंता नाहीं असें आह्मांस वाटतें,—कारण तसा मूळचा प्रकार आपल्या भाषेंत मुळींच नाहीं. याप्रमाणेंच ज्या कल्पना आपणांत पूर्वीच्या नव्हत्या त्यांचें द्योतक जे ‘ देशाभिमान, ’ ‘लोककल्याण’ ‘सुधारणा,वगैरे शब्द ते जरी अगदीं नवे बनवले आहेत तरी ते ग्रंथांत घालण्यास कांहीं हरकत नाहीं. ‘अशी आमची आशा आहे,, ‘लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं,, अशा प्रकारचे जे नवे संप्रदाय आलीकडे प्रचारांत आले आहेत तेही आपणांत पूर्वी नसल्यामुळें आहेत तसेच ठेवण्यास कांहीं चिंता नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

८. याप्रमाणें आमच्या मतें जेथपर्यंत इंग्रजीचें अनुकरण करण्यास हरकत नाहीं तितकी मर्यादा सांगितली. हिच्या पलीकडे जें विनाकारण तिचें अनुकरण तें अनर्थावह होय, यांत संशय नाहीं. परभाषेचें साह्य कोणत्याही भाषेनें कोठवर घ्यावें याविषयीं महाविख्यात इंग्रजी ग्रंथकार जो ड्रायडन त्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, तें साह्य त्या भाषेवरच उलटून जबरदस्ती करूं लागेल येथवर घेऊं नये. भाषेची उणीव नाहींशी करून ते तिच्या खरोखर उपयोगीं पडेल इतकेंच तें असावें. नाहीं तर आपल्या देशाची जशी स्थिति झाली आहे तशीच होण्याचा संभव. मराठ्यांचा इतिहास ज्यांनीं समग्र वाचला असेल त्यांस नाना फडनविसाची राज्यनीति माहीतच असेल. परराज्याचा अपहार करण्याची हिकमत पहिल्यानें काढणारा पहिला गवर्नर जनरल जो हेस्टिंग्स त्यानें इंग्लिशांचा पगडा सगळ्या मुलखांत करण्याकरतां 'सब सि डेयरी आलायन्स,' म्हणजे आपलें सैन्य दुसऱ्या राज्यापाशीं चाकरी ठेवण्याचा तह हा प्रकार काढला. असा तह करण्याविषयीं त्याचा व पुढील गवर्नरांचा नानांस आग्रह चालला होता. पण त्यांस त्यांतला मतलब कळून एकंदर राज्याची जरी त्या वेळेस फारच तारंबळ झाली होती तरी तो कबूल झाला नाहीं. त्यानें अनेक निकडीच्या प्रसंगीं त्यांचें साहाय्य मात्र मागितलें; पण ते इंग्लिशांनीं कधीं दिलें नाहीं. पण पुढें नाना मरण पावून दोन वर्षेंही पुरतीं लोटलीं नाहींत तोंच शेवटल्या पळपुट्या पेशव्यानें इंग्रजांचा फार दिवस मनांत धरलेला हेतु वसई मुक्कामीं शेवटास नेला. तेथील तहावर जी त्यानें सही केली ती पुढें झालेल्या राज्याच्या राजीनाम्यावरच केली असें म्हटलें असतां चालेल. असो; तर आमच्या भाषेचीही जर तीच गति न होऊं देण्याचें आमच्या लोकांच्या मनांत असेल तर इंग्रजीचा मराठीशीं जो दिवसेंदिवस अधिकाधिक निकट संबंध होऊं पाहत आहे त्यास त्यांनीं फार जपलें पाहिजे. या संबंधास वर जी मर्यादा सांगितली तीस ही मराठ्यांच्या इतिहासातलें वरच्या सारखेंच सादृश्य दाखवितां येईल. मराठ्यांच्या लष्करांत मुसलमान, युरोपियन वगैरे सुद्धां असत; महादजी शिंद्यानें तर इंग्रजांच्या सारखीं पलटणें तयार करून त्यांस त्यांच्यासारखीं कवायत शिकविली होती, व तोफखानाही संग्रहास ठेवला होता. त्याचा त्यास फार उपयोग झाला, व तो आणखी बरींच वर्षे वांचता तर याच्या योगानें तो काय करता हें सांगवत नाहीं! तर याप्रमाणें कांहीं बेताचे इंग्रेजी शब्द मराठींत घेतले असतां, व तींतील ग्रंथरचनाही तींत उतरली असतां तीस अपाय न होतां तिचें हितच होईल. इतकेंच मात्र कीं, यांस मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊं देतां कामास नाहीं.

९ याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं सामान्यतः विचार झाला. आतां भाषादूषणाचीं कांहीं उदाहरणें देतों एक आपल्याच लोकांच्या ग्रंथांतलीं; आणि दुसरीं

परकी लोकांच्या ग्रंथांतून. पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथाच्या उदाहरणार्थ रासा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचें प्रसिद्ध पुस्तक 'हिंदुस्थानचा इतिहास, हें घेऊं. हें भाषांतर आज सुमारें पंधरा वर्षे प्रसिद्ध असून युनिवर्सिटींत बी. ए. परीक्षेस मराठीकडे नेमलें असे, शिवाय हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे कीं, जेव्हां हें लिहिलें त्या इंग्रजीचा प्रसार आतांप्रमाणें झाला नसल्यामुळें मराठी भाषा हल्लींच्या इतकी तेव्हां दूषित झाली नव्हती—

" (भा० २ पृ० ३५१) पुढें त्यानें आणखी एक तसाच प्रयत्न केला, तो विशेष मोठा होता. त्याचा प्रकारः–शाहूचें दैव खुलल्यामुळें मराठ्यांच्या गादीचा दुसरा वारीस संभाजी हा झाकून गेला होता, तथापि त्याणें आपल्या राज्याची गादी कोल्हापूर येथें स्थापिली होती, आणि तो आपल्या वंशाचे दक्षिणेकडील राज्य हातांत राखून सगळ्या राज्याविषयीं वारसा सांगतच होता. असोफजानें त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचलिला असें न दाखवितां. मराठ्यांत आपल्या देशासंबंधीं जी खंडणी द्यावयाची होती ती कोणास द्यावी, अशा संशयांत पडल्यासारखें ढोंग केलें; आणि उभय पक्षींच्या लोकांस आपल्या हक्कांची शाबिदी दाखविण्याविषयीं सांगितलें. या त्याच्या मागण्यानें शाहूस फार क्रोध आला. तो राग काढण्यास बाजीराव हें त्यांस तयारच साधन मिळालें इ०.

" (पृ० २३७) शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्यानें प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोरांच्या सरदाराचा वेष धरून संसार आरंभिला; परंतु पुढें पक्क दशेस येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला, तिची बरोबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालही त्याच्या देशबांधवांतून अद्यापि कोणीं एकानेंही केली नाहीं. जवळच्या देशांची स्थिति गडबडलेली होती, त्यामुळें ज्या संधि मिळाल्या, त्या योगेंकरून यापेक्षांही कमी बुद्धिमान् सरदारही कदाचित् आपलें हित करून घेतो? परंतु धर्माविषयीं श्रद्धा जागृत करून तिच्या द्वारानें मराठे लोकांत स्वदेशभिमान उत्पन्न करणें, आणि त्या योगानें औरंगझेबानें मुसलमानी धर्माविषयीं दुराग्रह ' धरून हिंदूचे छळ करणें इत्यादि ज्या कांहीं चुका केल्या, त्याची संधि साधून आपला फायदा करून घेणें, हें काम करण्यास शिवाजीसारखाच बुद्धिमान पाहिजे होता. इ०

" (कित्ता) शिवाजी प्रथम चकित झाला होता, तो सांवरून पुनः लढाई करूं लागला; तेव्हां आपली सामग्री शिवाजीनें मारून नेली असें पाहून नाइलाज होऊन दिलीरानें विजापूराचा वेढा उठविला.

" (भा० २ पृ० २७५)' या भारी सर्व मेहनतीच्या कामाचा विचार करीत असतां,त्याच्या उतार वयामध्यें ज्या संकटाचें व दुःखांचें त्यावर आच्छादन पडलें होतें त्यांतून त्याणें मोठ्या धैर्यानें आपलें डोकें कसें वर काढलें, याविषयीं त्याची स्तुति न करणें अशक्य आहे.

" (—पृ० २८७) हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ झाला नाहीं, इतक्यांत आपला अंतकाळ जवळ येत आहे असें त्यास समजलें. त्या भयंकर प्रसंगीं त्याणें शहाजादा आझीम यास स्वतः पत्र लिहिलें. किंवा सांगून दुसऱ्याच्या हातून लिहवविलें आहे; त्यांत ऐहिक उपदेश व निर्वाणचीं भाषणें असून मधून मधून कांहीं तुटक तुटक वाक्यें आहेत; त्यांत जे पश्चात्तापाचें उद्गार आणि परलोकची भीति यांहींकरून त्यांचें अंतःकरण गलबललें होतें, तीं बाहेर पडलीं आहेत. इ० इ०.

वरच्यासारख्या भाषेचा प्रकार प्रस्तुत भाषांतरांत येथून तेथून आहे. मधून मधून भाषांतर चांगलें आहे खरें, व कोठें कोठें शब्दही चांगले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत; पण ज्याकरितां हें भाषांतर ग्रंथकारानें केलें त्यांस याचा काडीइतकाही उपयोग होण्यासारखा नाहीं असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. असें इतिहासग्रंथ असल्यावर एकंदर लोकांचे ठायीं इतिहासाचे येवढें अज्ञान असल्यास नवल काय ?

आतां दुसऱ्या प्रकारचे ह्मणजे परकी लोकांचे ग्रंथ पाहूं. याच्या उदाहरणार्थ 'साधारण प्रार्थना' हें पुस्तक घेऊं' ख्रिस्ती 'दीक्षितां'च्या मंडळीनें तयार केलेलें हें पवित्र पुस्तक सैतानानें आमच्या डोळ्यांवर झांपड घातलें असल्यामुळें आह्मास चांगलें वाटत नसेल तर न कळे; पण आमचा आह्मास जो त्याचा अनुभव वाटतो तो मनोभावानें आह्मी आमच्या वाचकांस कळवितो आह्मी हें पुस्तक सगळें वाचलें नाहीं हें मोकळें मनानें कबूल करतों; फार तर काय, पण एक पानही आमच्यानें सबंध वाचून जाववलें नाहीं. असा यात काय गुण असेल तो असो ! तरी इकडून तिकडून चाळून पाहतां या पुस्तकापासून दोन चार फार चांगले उपयोग होतीलसें आह्मांस वाटलें. एक ज्यास झोंप येत नसेल त्यानें हें हातीं घ्यावें, ह्मणजे दोन चार वाक्यांत झोंप ठेविलेली; कोणास जर करमेनासें झालें तर चार घटका त्यास खों खों हसविण्यास यासारखें साधन नाहीं ; कोणाला जर वर्षा साहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा द्यावयाची असली, आणि तो तर प्रकृतीनें अशक्त आहे तर, हें पुस्तक सबंध वाचणें त्या शिक्षेच्या मोबदला दिल्यास चालेल; किंवा अशुद्ध वाक्यें शुद्ध करण्यास विद्यार्थ्यांस जर द्यावयाचीं असलीं, तर हें पुस्तक बाळगलें असता दुसरीकडे बघण्याची बिलकुल गरज राहणार नाहीं !

मागील पुस्तक अंमळ इकडे तिकडे वाचण्याचे तरी आह्मास श्रम पडले; पण तेही श्रम प्रस्तुत ग्रंथाचे दयाळू कर्ते आह्मास देत नाहींत. खरोखरी पाहतां 'साधारण प्रार्थने'चें मुखपत्रही आमच्या उपयोगीं पडण्यासारखें आहे; पण तसें करणें फारच अप्रतिष्ठित जाणून प्रस्तावनेंतले थोडके चुटके वाचकांस सादर करतों:—

" इंग्लंड देशच्या मंडळीनें, पहिले मंडळींतील भजनाचें पुस्तक रचिलें, त्या वेळापासून त्यांतील गोष्टींहून ज्या भिन्न आहेत त्या हट्टानें नाकारणें, अथवा सहज अंगीकारणें, या दोन्ही गोष्टी न करितां मध्यम क्रम धरिला. यांत मोठा शहाणपणा दाखविला आहे. कारण आह्मास अनुभवावरून असें समजून आलें आहे कीं, ज्या गोष्टी विचारपूर्वक स्थापित आहेत, त्यांत फेरफार करण्याचें अगत्य नसून पालट केल्यावरून अनेक प्रकारच्या अडचणी लागल्या आहेत; आणि अशा फेरफारानें ज्या वाईट गोष्टी दूर करण्याच्या होत्या त्यापेक्षां अडचणी फार व अधिक मोठ्या लागल्या आहेत. " इ० इ०

"सकाळची व संध्याकाळची प्रार्थना मंडळस्थानांत, भजनस्थानांत अथवा कठड्यांत ज्या ठिकाणीं ह्मणत आले आहेत, तेथेंच या प्रदेशांतील धर्माधिकाऱ्यानें निराळा हुकूम दिला नसल्यास ह्मणावी. आणखी कठडे मागल्या काळाप्रमाणे राहू द्यावे"

" आणि लक्षांत ठेवावें कीं, सहावा एडवर्ड राजा याच्या दुसऱ्या वर्षी पार्लिमेंताच्या अधिकारानें या इंग्लंडच्या मंडळींत जीं मंडळींचीं व आचार्यांचीं भूषणें चालत होतीं, तींच आचार्यत्व करण्यांत नेहेमीं राखून उपयोगास लावायाचीं आहेत"

सकाळची प्रार्थना:—

" माझ्या पातकापासून आपलें मुख आंवरून घे; व माझे सर्व अन्याय पुसून टाक. गीत ५१. ९.

" देवाचे यज्ञ ह्मणजे फुटलेला आत्मा, फुटलेलें व नम्र झालेलें हृदय, हे देवा, तूं तुच्छ मानणार नाहींस. गीत ५१. १७.

" आपलीं वस्त्रें नका, तर आपलें हृदय फाडा; आणि परमेश्वर जो तुमचा देव त्याकडे फिरा; कां कीं तो कृपाळू व दयाळू, मंदक्रोध व फार मायाळू आहे, आणि विपत्तीविषयीं अनुतापी आहे. योएल २. १३.

" पश्चात्ताप करा, कां कीं आकाशाचें राज्य जवळ आलें आहे. मात्थी ३. २.

आणखी एकच लहानसा उतारा घेतों:—

" शुभ्र सप्तकांतील सोमवार—

देवा, त्वां या समयानुसार आपल्या पवित्र आत्म्याचा प्रकाश पाठवून आपल्या विश्वासू लोकांच्या अंत:करणांस शिकविलें; तसें आह्मांस त्याच आत्म्यानें हरएक गोष्टींत यथार्थ समज प्राप्त होऊन त्याच्या पवित्र सांत्वनावरून सर्वकाळ आनंद करावा असें कर; आमचा तारणारा खिस्त येशू याच्या पुण्यास्तव, जो तुजबरोबर पवित्र आत्म्याच्या ऐक्यांत एकच देव निरंतर असून युगोयुगीं जगतो व राज्य करतो. आमेन. "

वरील वाक्यें आमच्या वाचकांपैकीं कितीकांस समजलीं असतील तीं असोत; आह्मांस तर या भाषांतरासारखाच त्याचा हेतुही बिलकूल कळत नाहीं.

मराठींत भाषांतरं ह्मणजे काय? ज्यास इंग्रजी ग्रंथ कळत नाहीं त्यास त्यांतील अर्थ मराठी भाषेनें कळावा हाच त्याचा उद्देश कीं नाहीं! हा उद्देश ख्रिस्ती लोकांनीं जीं शेंकडों भाषांतरें आजपर्यंत केलीं व अजून करीत आहेत त्यांच्यापैकीं कितीएकांनीं सिद्धीस जातो बरें? प्रस्तुतच्या इतकींच जर तीं सर्व उतरलीं असलीं, तर ते ग्रंथ मूळचे इंग्रजीचे इंग्रजींतच ठेवणें फार बरें होतें असें ह्मणण्यास कांहीं चिंता नाहीं. भाषांतर उतरण्याचा व छापण्याचा तरी अटाट तशानें वांचता! असो; पण येवढी उघड गोष्टही आमच्या ख्रिस्त भक्तांस दिसत नाहीं. त्यांस वाटतें कीं आपल्या सद्धर्मांतील ग्रंथ देवनगरी लिपींतं नुसते लोकांच्या दृष्टीस पडले तरी तेवढ्यानेंही त्यांचें तारण होईल! असें त्यांचें मत असल्यास आम्ही त्यांस एक सूचना करतों कीं, आलीकडे भराभर बेरीज गुणाकार वगैरे करण्याचीं जशीं यंत्रें केलीं आहेत तसें एका बाजूला मराठी व्याकरण व दुसऱ्या बाजूस मराठी कोश अशीं आंत घालून भराभर भाषांतरें तयार होण्याचें त्यांनीं एक यंत्र तयार करावें. ह्मणजे तेणेंकरून त्यांच्या शुभवर्तमानाच्या कृत्याचा फार त्वरित जगावर प्रसार होईल!

१०. आतां सरतेशेवटीं बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या मराठी भाषेच्या शुद्धतेचें एक निश्चित प्रमाण तरी कोणतें धरावें तें सांगतों. एक मराठी कवि व दुसरें प्रमाण आपल्या स्त्रिया वगैरे. पहिल्यांच्या भाषेंत परभाषेच्या संस्काराची बिलकुल शंकाही नाहीं हें उघडच आहे;यास्तव त्यांत जे शब्द व जे प्रयोग आढळतील ते अर्थातच अत्यंत शुद्ध होत. दुसरें प्रमाण तरी तसेंच मजबूत आहे. आपल्या बायकांच्या भाषेंत अजून आपल्याप्रमाणें परभाषेचा विकार जडला नाहीं, यास्तव त्यांचें बोलणें अगदीं शुद्ध मराठी धरण्यास चिंता नाहीं. असेंच वृद्ध मनुष्यांचें, व ज्यांस इंग्रजीचा गंधही लागला नाहीं अशा एकंदर सर्व लोकांचेंही बोलणें शुद्धतेचें उत्कृष्ट प्रमाण होय. अशांस समजण्यासारखा जो ग्रंथ झाला त्याच्या शुद्धतेविषयीं मग ज्यास्ती बोलणेंच उरलें नाहीं. यास्तव जो कोणी मराठींत लिहील त्यानें जर नेहेमीं हें मनांत ठेवलें कीं, हें वाक्य मीं जर इंग्रजी न समजणाऱ्या एकाद्या मनुष्यापुढें वाचून दाखविलें तर तें त्यास कितपत समजेल, तर सध्यांचा भाषादूषणाचा दोष हळू हळू अगदीं नाहींसा होऊन जाईल. ईश्वर करो, आणि आमच्या ग्रंथकारांच्या ठायीं स्वभाषेच्या शुद्धतेविषयीं असा अभिमान सतत जागृत राहो.!

---

५ लेखनशुद्धि.

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् । *

रघुवंश.

१. लेखनशुद्धि ह्मणजे शुद्ध लिहिण्याची पद्धति हीविषयीं सध्यां बरेच नियम ठरले आहेत. आणि शुद्ध कसें लिहावे. ह्मणजे ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार, वगैरेविषयीं विद्यार्थ्यांकरतां लहान पुस्तकेंही कांहीं झालीं आहेत.यांविषयीं आह्मांस कांहीं विशेष लिहिणें नाहीं. तरी या विषयाच्या संबंधाच्या आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्यांविषयीं विचार करणे अवश्य आहे त्यांविषयीं पूर्णपणें असें विवेचन आजपर्यंत कोणीच केलेलें नाहीं. असें समजून या अंकांत त्याविषयीं कांहीं विचार प्रदर्शित करते.

२. कोणत्याही आचाराची शुद्धता ह्मणजे तो बरोबर आहे कीं नाहीं याचा निर्णय नेहमीं दोन गोष्टींवरून होतो. एक शास्त्र आणि दुसरी रूढि. शास्त्र ह्मणजे तत्त्ववेत्या पुरुषांनीं चांगला विचार करून घालून दिलेले नियम; आणि रूढि ह्मणजे कालगत्या पडलेला प्रचार. या दोहोंचा अगदीं प्रथमारंभीं अर्थातच पूर्ण मिलाफ असतो, किंवा निदान पुष्कळ असतो; पुढें हळूं हळूं रूढि ढिली पडत जाऊन कधीं कधीं ती शास्त्राच्या अगदीं उलटही होते.हा प्रकार लोकव्यवहारांत, धर्मांत, वगैरे जेथें तेथें दृष्टीस पडतो. असो. तर याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाचा हि विचार आहे. अमुक लिहिणें शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध याचा निश्चय ह्मटला ह्मणजे एक शास्त्रावरून ह्मणजे व्याकरणावरून; आणि दुसरा रूढीवरून ह्मणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत तसा प्रयोग होतो यावरून. जेथें दोन्ही प्रकार जमतात तेथें ठीकच आहे; पण जेथें दोहोंचा विरोध येतो, तेथें बरीक मोठी पंचाईत येते. अशा ठिकाणीं कोणता मार्ग काढावा ?

३. आतां खरोखरी ह्मटलें असतां असा वाद जेथें उत्पन्न होतो तेथें व्याकरणाप्रमाणें निर्णय करावा;ह्मणजे जो शब्दप्रयोग किंवा वाक्यप्रयोग व्याकरणाच्या नियमास अनुसरून असेल तोच खरा ह्मणावा. असें केलें असतां भाषा निर्दोष होऊन तींत चोहोंकडे सारखा मेळ बसेल; आणि यामुळें शिकणारांस व शिकविणारांस दोघांसही ती ज्यास्त सुलभ होईल. याप्रमाणें तिचें बाह्यस्वरूप चांगलें नीटनेटकें होईल. पण वरील प्रकार जर सर्वथैव चालवला, त्यास कांहींच नि-

---

* "लिपि ह्मणजे बाराखड्या चांगल्या शिकून हा (रघु) नदीच्या मुखानें जसें अफाट समुद्रांत शिरावें त्याप्रमाणें विद्येंत शिरला."

नमित मर्यादा केली नाहीं, तर भाषेची मोठीच हानि होईल. तिचा स्वेच्छाप्रचार बंद होऊन ती व्याकरणाच्या सूत्रांनीं जशी कांहीं अगदीं बद्ध होऊन जाईल आणि तिचें स्वरूप कांहीं तऱ्हेवाईक, बोजड अशा प्रकारचें होऊन कृत्रिमतेचा मोठा दोष तिजवर सर्वथा येईल ह्मणजे चालत्या बोलत्या माणसांत आणि मनुष्याचा पुतळा करून त्याच्याकडून नेहमींचे व्यापार यांत्रिक शक्तीनें करविले असतां त्यांत, या दोहोंत जितका भेद दिसेल तितकाच स्वेच्छाप्रचार जिला आहे, अशा भाषेंत आणि व्याकरणानें चोहोंकडून बांधून टाकलेल्या भाषेंत दृष्टीस पडेल. सारांश, पावसाचें पाणी जसें अगदीं शुद्ध असतें खरें, पण अगदीं बेचव लागतें, आणि निर्वाहास अगदीं उपयोगाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच वर कल्पिलेली शुद्ध भाषा होय; पण तेंच पाणी जमिनीवरून वाहून त्यांत तीतलि अनेक द्रव्यें मिसळलीं असतां तें दूषित होतें खरें, पण मधुर होऊन सेवनीय होतें. त्या प्रमाणेंच स्वछंदानें चालणाऱ्या भाषेची गोष्ट होय. वैयाकरण्याच्या दृष्टीस जे तिचे दूषणप्रकार दिसतात तेच तिच्या अंगीं अर्थव्यंजकता, माधुर्य, चलाखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात.

४. पण इतकेंच नव्हे, तर व्याकरण प्रधान आहे ह्मणून सांगितलें त्यामुळें केवळ भाषेच्या प्रचारावरून शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोग शुद्ध मानणें बरोबर नाहीं हें खरें; पण एके रीतीनें पाहतां प्रचाराकडेच मोठी प्रधानता येते. ती अशी कीं, न्यायदृष्ट्या जरी व्याकरणावरूनच प्रयोगाची शुद्धता मानणें बरोबर आहे; तरी कालदृष्ट्या प्रचारास अधिक मान दिला पाहिजे. कारण व्याकरणाची उत्पत्ति जर पाहिली तर ती भाषेच्या फारच मागून होते. आणि जेवढीं म्हणून शास्त्रें आहेत त्यांस तरी हीच गोष्ट लागते; कीं प्रचार आधीं, आणि मग त्यावर विचार करून कांहीं नियम बसवून ते नियम हळू हळू पूर्ण झाले, म्हणजे ते शास्त्र होतात. असें तर खचीत झालें नाहीं, कीं वैयाकरण अध्यक्षस्थानीं बसून सर्व राष्ट्र त्याच्या पुढें हात जोडून उभें राहून त्याचीं सूत्रें त्यांनीं उतरून घेतलीं, आणि घरोघर जाऊन त्या सूत्रांप्रमाणें बेचूक बोलण्यास आरंभ केला! तसेंच जेथें जेथें एकादी पंचाईत पडूं लागेल तेथें तेथें बोलतांना तसेंच अर्धें थांबून वैयाकरणांकडे आले, आणि विचारूं लागले, कीं महाराज अमुक अमुक शब्दाला विभक्तिप्रत्यय नीट लागत नाहीं, किंवा अमुकापासून अमुक अर्थी तद्धित साधतां येत नाहीं, तर या ठिकाणीं तुह्मी काय निर्णय देतां तो द्या; ह्मणजे त्याप्रमाणें मी एका मनुष्याशीं बोलतांना अर्धेंच वाक्य टाकून आलों आहे तें जाऊन पुरतें करीन! असा तर प्रकार खचीत झाला नाहींना? ज्यास जसा त्या वेळेस प्रत्यय लावतां आला, किंवा प्रयोग करतां आला, तसाच त्यानें दामटला असेल यांत संशय नाहीं. लहान मुलें जेव्हां पहिल्यानें बोलूं लागतात तेव्हां 'क-

रला, ' ' मरला ' असे भूतकाळ, किंवा ' बुवा ' — ' बुवे ' अशा प्रकारचीं अनेक वचनें वगैरे रूपें प्रयोगसादृश्यावरून साधतात हें पुष्कळांच्या लक्षांत असेलच; व याप्रमाणेंच पहिल्या पहिल्यानें भाषेचा उद्भव हळूं हळूं होत गेला यांत संशय नाहीं. त्या वेळेस अष्टाध्यायीच्या अमुक अमुक सूत्रावर अमुक अमुक वार्तिक आहे, तस्मात् हा प्रयोग अशुद्ध आहे असें ह्मणण्यास मुळींच जागा नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां भाषेंत व व्याकरणांत इतकें अंतर आहे ! भाषा केव्हां उत्पन्न झाली, कशी झाली, व कोठें झाली याचा विचार ह्मटला ह्मणजे पर्वत केव्हां उत्पन्न झाले, समुद्र केव्हां पाण्यानें भरला, या गोष्टींच्या शोधाइतकाच गहन आहे ! आणि व्याकरणाची उत्पत्ति तर सर्व भाषांची सांगतां येईल; कित्येकांची तर अगदीं आलीकडे झाली आहे, आणि अजून अशाही शेंकडों भाषा असतील कीं ज्यांस व्याकरणाची ओळखही नाही !

५. वरील उपपादनावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, भाषा ही बहुधा अनादि आहे; तेव्हां कायद्याप्रमाणें वहिवाट जर पाहिली तर व्याकरणाच्या तर्फे फैसला न होतां प्रचाराच्याच तर्फे होईल. जे प्रयोग शेंकडो वर्षें बसून गेले आहेत, की भाषेचा आणि त्यांचा जणों काय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यांस व्याकरणानें उपटून टाकण्याचा यत्न करणें ह्मणजे इंजनेरास सडक बांधण्याची असतां त्यानें मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेंकून देण्यासारखेंच कृत्य आहे ! ज्यांचीं मुळें अगदीं भाषेच्या मुळांइतकींच बहुतेक पोंचलीं आहेत असे प्रयोग वैयाकारणांनीं कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या डोळ्यांत मटकन् जाणाऱ्या अक्षरांनीं तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारास यत्किंचित्ही न जुमानतां त्यांची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,—फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्हाटिकान नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजीती होते ! + वास्तव संस्कृत वैयाकरणांचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे कीं, ' प्रयोगशरणः वैयाकरणः ' वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधील आहेत,

---

+ वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखा नाहीं; मास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलियोनें पृथ्वीच्या गतीचें नवेंच मत काढल्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वांस माहीत असेलच. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये !! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचें व ज्ञानाचें स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें !

त्यांच्यापुढें यांचें शहाणपण खुंटतें. ते जसे असतील तसेच घेऊन यांत चाललें पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाहीं. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छृंखल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंदगतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव ! नाहीं तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तबगारी खर्चून जरी आपल्या मतें मोठें भक्कम काम केलें असलें, तरी एकादे दिवशीं इंजनेर साहेब खुद्द पुलावर उभे राहून नदीवेगांस हंसत असतांच वेळेनुसार धडाड होऊन नदी आपलें सामर्थ्य प्रगट करायाची ! असो; तर जसें शहर नदीच्या अनुरोधानें वसतें, शहराच्या अनुरोधानें नदी वहात नाहीं; त्याप्रमाणेंच भाषेच्या अनुरोधानेंच व्याकरणानें नेहमीं चाललें पाहिजे, त्याच्या अनुरोधानें ती कधीं चालायाची नाहीं !

६. जो व्याकरण नवें करूं जाईल किंवा भाषेचें शोधन करण्याच्या वगैरे खटपटीस पडेल त्यानें वरील गोष्टी चांगल्या पक्केपणीं ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. पण त्याजकडे आपल्या भाषेंत सर्वथा लक्ष्य दिलेलें दिसत नाहीं. भाषेंतील रूढ शब्द, रूढ प्रयोग यांस बळेंच फिरविण्याचा आज बरींच वर्षें उद्योग चालू आहे. याविषयीं पुढें विशेषतः लिहिण्यांत येईल. सध्यां इतकेंच सुचवितों कीं, मागील कलमांत भाषेच्या प्राबल्याविषयीं जें लिहिलें तें आपल्या मराठी भाषेस तर फारच लागू पडतें. संस्कृत, इंग्लिश वगैरे भाषा व्याकरणाच्या अटकावांत आज शेंकडों वर्षें तरी आहेत. पण आमच्या मराठीस तो संस्कार नुकता नुकता लागत चालला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तिचें नियमन करण्यास्तव आमच्या पाणिनीनें उद्योग केल्यासच नुकतीं कोठें चाळीस वर्षें होत आहेत. त्याच्या आधींचा सर्व काळ तर तीस कोणतेंच बंधन माहीत नव्हतें. अजून तरी वरील दोन भाषांप्रमाणें तींत कोणी मोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन तिचे प्रयोग त्यांनीं बसवून टाकले आहेत असेंही झालें नाहीं. तिचा प्रचार अजून बहुधा स्वछंदवृत्तीचाच आहे. यास्तव तिला जीं बंधनें करावयाचीं तीं फार जपून केलीं पाहिजेत. तरच ती कांहीं निभावून भाषेचें हित होईल.

७. आपल्या भाषेच्या मूळ भाषा ह्मटल्या ह्मणजे बालभाषा, संस्कृत, फारशी व अरबी होत; यास्तव तिची लेखनपद्धति बसविण्यास या चारी भाषांचें चांगलें ज्ञान अगोदर अवश्य पाहिजे. हें अजूनपर्यंत कोणीं ह्मणण्यासारखें संपादन केलेलें आह्मास माहीत नाहीं. आलीकडे युनिवर्सिटीच्या परीक्षांत संस्कृत घातल्यामुळें त्याचा प्रचार बराच होऊन हें एक अंग पुष्कळांस साध्य झालें आहे खरें. पण याखेरीज बाकींच्या तिहींचें ज्ञान फारच थोड्यांस असेल. मोलस्वर्थच्या कोशांत मात्र शब्दव्युत्पत्ति देतांना वरील भाषांतील मूळचीं रूपें पुष्कळ ठिकाणीं

दिलीं आहेत. पण त्यावर आज सुमारें पन्नास वर्षांत यांविषयीं कोणीं यत्किंचितही विचार केला आहेसा दिसत नाही. आह्मीं साहव्या अंकाच्या शेवटीं ज्या थोड्या चुका दाखविल्या आहेत त्यांवरून पाहतां या कोशांत फेरफार करण्यास बरीच जागा अजून असेल यांत अगदीं संशय नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. तर आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस आह्मी येथें इतकेंच सुचवितों कीं, ज्यांस वरील भाषांचें ज्ञान असेल त्यांनीं तें प्रस्तुत विषयास लावून तिची व्युत्पत्ति व लेखनपद्धति हीं जर सुधारलीं तर त्यांच्या ज्ञानाचें चांगलें चीज होणारें आहे !

८. आतां प्रस्तुत विषयाचीं तीन सदरें करून त्यांविषयीं विचार करूं. एक वर्णशुद्धि, दुसरी शब्दशुद्धि आणि तिसरी वाक्यशुद्धि. वर्णशुद्धि ह्मणजे मराठी भाषा सध्यां जशी लिहितात ती तऱ्हा बरोबर आहे कीं नाहीं; असाच शब्दाविषयीं व वाक्याविषयींही विचार करावयाचा.

९. वर्णशुद्धीविषयीं एकंदरीत पाहतां सध्यांची पद्धत बहुतकरून बरोबर आहे असें आह्मांस वाटतें. वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी ' स्थ ' च्या जागी ' स्छ, ' ' च ' चा दंततालव्य उच्चार कर्तव्य असतां त्याच्या मागे टिंब द्यायचें, वगैरे जे विलक्षण प्रकार चालू होते ते आतां कोठेंही दृष्टीस पडत नाहींत, इंग्रजींतील ' ट ' ' ड ' यांच्या जागीं ' त, ' ' द ' असें लिहिण्याचा परिपाठही आलीकडे अंमळ माजींच पडला असे दिसतें. ' स्कातलंद, ' ' त्रान्स्लेतर, ' ' वाशिंगतन ' वगैरे रूपे सरकारी मराठी पुस्तकांतून व मिशनरच्यिा ग्रंथांतून अगदीं नेहेमीं आढळतात खरीं; पण बाकीच्या पुस्तकांतून वरील नियम तितका अबाधित चालत नाहीं. 'इंग्लंड,' 'आक्टोबर' अशीच रूपें बोलण्यांत व लिहिण्यांत आलीकडे चालू झालीं आहेत. * हे वरील तिन्ही फेरफार फार समंजस झाले. तरी अद्याप कित्येक शब्दांविषयीं लिहिण्यांत धरसोड दिसते. उदाहरणार्थ ' पाहणें, ' ' पाणी ' पहिला शब्द कोणी ' पहाणें ' असाहि लिहितात; व दुसऱ्यावर बहुधा कोणी अनुस्वार देत नाहींत. पण हे शब्द मूळ कशापासून अ-

---

* हा विलक्षण प्रघात कशामुळें पडला असेल तो असो ! ' इंग्लंड ' शब्दाचें ' इंग्लंद ' असें जें रूपांतर करायाचें तें मराठींत ' ड ' नाहीं ह्मणून किंवा तसा उच्चार आह्मी नेहेमीं करतों ह्मणून, काय असेल ते असो ! आमच्या लिपींत तर ' ड ' आहेच; व इंग्रेजी शब्दांचाही उच्चार ' बटाटा, ' ' पोष्ट, ' ' अल्पिष्टन, असाच आमचे लोक करीत आले आहेत. एक मात्र कारण दिसतें, कीं इंग्रेजींत ' त ' नसल्यानें Calcutta असें इंग्रेज लोक त्या शब्दाचें रूपांतर करतात; तेव्हां असे शब्द पुनः मराठीत आणले असतां ' ट ' चा पुनः ' त ' करावा लागतो. पण या इंग्रेजी लिपीच्या उणिवेबद्दल मराठीला काय ह्मणून तिसऱ्या ठिकाणीं प्रायश्चित्त ! !

पभ्रंश पावले आहेत हें जर पाहिलें तर ' पाहुणें, ' ' पाणी ' हेंच बरोबर आहे असें सर्वांच्या लक्षांत येईल. पहिल्याचें मूळ रूप ' पश्य ' असें आहे; तेव्हां ' साप, ' ' आख, यांप्रमाणें याचा अपभ्रंश ' पाह ' असाच होईल; ' पहा ' असा कदापि होणार नाहीं. तसेंच ' पानीयम् ' याच्या शेवटीं नासिक्य वर्ण असल्यामुळें ' रामें, ' ' गांव, ' ' मे '. याप्रमाणेंच ' पाणी ' अस लिहून अनुस्वार ठेवणें बरोबर आहे. असो; तर याप्रमाणें मूळ व्युत्पत्तीचा जर विचार केला, तर पुष्कळ शब्दांचीं शुद्ध व ग्राह्य रूपें कोणतीं तीं चांगलीं समजतील. आतां वरच्याशिवाय आणखी एक वर्णशुद्धीविषयींचा प्रकार सांगणें राहिला आहे तो हा कीं, एरवीं लोक सामान्यतः जसा उच्चार करितात त्यास अनुसरून न लिहितां भलतेंच रूप लिहिणें जसें, सोई, ' ' सवई, ' ' रुचिकर, ' ' तब्यत ' इत्यादि हेच शब्द जसे आपण ह्मणतों तसेच ह्मणजे अनुक्रमेंकरून ' सोय, ' ' सवय ' ' रुचकर, ' ' तब्येत, ' असेंच लिहिणें विशेष प्रशस्त आहे असें आह्मांस वाटतें.

१० दुसरें सदर शब्दशुध्दि. हीविषयींहि सध्यां बराच घोंटाळा आहे. मराठींत संस्कृतांतून जे शब्द आले आहेत त्यांचीं कोणी मूळाप्रमाणेंच शुद्ध रूपें लिहितात; व कोणी मराठीप्रमाणेंच लिहितात. तरी ज्या ग्रंथकारांस मानमान्यता आहे ते बहुधा पहिलीच पद्धति उचलतात; दुसरीस अनुसरणारे थोडे, आणि ज्यांस विशेष मान नाहीं असे उदाहरणार्थ ' जन्म ' शब्द घ्या. हा संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे. आणि मराठींत पुल्लिंगि आहे. तरी ' त्याचा जन्म झाला ' असें न ह्मणतां ' त्याचें जन्म झाले ' असें लिहिण्याचा सध्यां बहुधा अगदीं पारिपाठ पडून गेला आहे. जें वस्तु, ' ती वीणा, ' किंबहुना ' तो स्वप्न, असेंही कोणी अगदीं संस्कृताच्या पद्धतीवर पडून लिहितात, पण हा प्रकार आमच्या बुद्धीनें सर्वथा प्रशस्त नव्हे. एक तर मराठी भाषा संस्कृताहून भिन्न आहे; यास्तव ही तिची भिन्नता जितकी कायम राहील तितकी अवश्य राखली पाहिजे. नाहीं तर फारशी भाषेविषयीं जसें सांगतात कीं, ती अर्धीमुर्धी आरबीच आहे; त्याप्रमाणें आपल्या भाषेची दशा होऊन तिचें स्वातंत्र्य नष्ट व्हावयाचें. दुसरें, जर याप्रमाणें मूळ संस्कृत शुद्ध ह्मणून त्यांचेंच अनुसरण करण्यास एकदां आरंभ केला, तर मग हा प्रकार चालवावा तरी कोठपर्यंत ? शेंकडो शब्दांचीं सध्यांचीं रूपें बदलून टाकून त्यांस नीटनीटकें करावें लागलें ! ' मी जेवणा अनंतर निजतों, हें घडणें दुरापास्त आहे, ' ' ही तुला कोठून अवदशा आठवली ? , ' मला स्वप्न पडला, ' ' त्यानें वीणा वाजविली ' ' इंग्लंडांत विदुषी स्त्रिया पुष्कळ आहेत ' असे प्रयोग करणें भाग पडून सगळी भाषाची भाषा उसकटावी लागेल. शिवाय, संस्कृतापासून आलेल्या शब्दांस याप्रमाणें पूर्वस्थिति दिली, तर मग फारशी व

आरबी शब्दांनीं तरी काय केलं आहे ? त्यांचींही मूळचीं रूपें व मूळचे अर्थ पुनः आणावे लागून सगळा येथून तेथून गोंधळच गोंधळ होऊन जाईल. तेव्हां प्रशस्त मार्ग हाच दिसतो कीं, जशीं रूपें एकदां भाषेंत रूढ होऊन गेलीं आहेत तशींच कायम राखावीं. ज्यांस संस्कृत, फारशी किंवा आरबी भाषा पूर्ण अवगत आहेत त्यांस सध्यांचीं मराठींतील विलक्षण रूपें व विलक्षण अर्थ पाहून मनास नीट वाटणार नाहीं, व तीं पुनः पहिल्यासारखीं करावींशीं वाटतील; पण तशा शब्दांचें जर नुसतें सध्यांचेंच रूप मनांत आणलें तर कांहीं विलक्षण वाटणार नाहीं. पहा कीं, ' त्याला रूपवान बायको मिळाली ' हें वाक्य ' त्याला चांगली बायको मिळाली यासारखेंच वस्तुतः अशुद्ध आहे; व ह्मणूनच दुसरें वाक्य मराठी जाणणाऱ्या मनुष्यास जसें कानास अतिशय वाईट लागेल, तसेंच पहिलें संस्कृतज्ञास लागेल यांत आश्चर्य नाहीं ! तरी तें केवळ प्रचारांत आलें असल्यामुळें त्यास अगदीं काढून टाकणें आह्मांस बरोबर वाटत नाहीं. ज्या संस्कृतज्ञास तें अगदीं दुःसह होत असेल त्यानें त्या वाक्याकडे केवळ मराठीच्याच दृष्टीनें पहावें, ह्मणजे त्यांत कांहीं वावगें दिसणार नाहीं. तें असें कीं, ' त्यास सुंदर बायको मिळाली ' यांत जसें काहीं वाईट नाहीं, तसेंच ' सुंदर ' या जागीं ' रूपवान ' हा शब्द केवळ विशेषणाप्रमाणें घातला आहे असें जर पाहिलें, तर त्यांत काय वांकडें आहे ? तर याप्रमाणें चालू असणारीं रूपें जशींचीं तशींच ठेवणें आम्हांस बरें वाटतें. फार तर काय, पण 'तिकीट' 'नाटपेड' 'गटार' वगैरे अगदीं आलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रजी शब्दांचींही रूपें बिघडविणें आह्मांस नीट वाटत नाहीं. असो; तर हें दुसरें कारण झालें. तिसरें असें कीं, वर सांगितलेला प्रकार सोपा असल्यामुळें तो सर्वांस साध्य आहे, व यामुळें भाषेंत जो एकदां चोहोंकडे जम बसून जाईल तो जाईल. लेखनशुद्धि ही एकदां रूढीवर ठरली ह्मणजे अमुक शब्द कसा लिहावा याविषयीं कोणास यत्किंचितही पंचाईत पडणार नाहीं. त्या त्या शब्दांचा जसजसा उच्चार होत असेल तसतसा तो खुशालपणे लिहावयास सांपडेल. त्यास संस्कृताचा किंवा आरबीचा अभ्यास करण्याची मुळींच गरज पडणार नाहीं.

याप्रमाणें शब्दशुद्धीविषयीं विचार कर्तव्य असतां रूढीवरच बहुधा अवलंबन करावें हें अनेक कारणांनीं प्रशस्त होय असें आह्मांस वाटतें. तरी प्रसंगविशेषीं वरील नियम मोडल्यास कांहीं हरकत नाहीं. ' मध्यान्हरात्र, ' ' अहोरात्र' 'अहोदिवस' ' परस्वाधीन ' वगैरे जे मुळीं व अर्थासंगतीचे शब्द आहेत ते काढून ' मध्यरात्र, ' अहोरात्र, ' ' पराधीन ' वगैरे शुद्ध रूपें त्यांच्या जागीं घालावीं यास आम्ही कबूल आहों. तसेंच अंधःकार, ' ' हाहाःकार ' दीपोत्साह ' वगैरे शब्दांचीं ' अंधकार ' ' हाहाकार ' ' दीपोत्सव ' अशीं व्याकरणरीत्या शुद्ध रूपें लिहावीं हेंही आम्हांस ठीक वाटतें. तसेंच आलीकडे अगदीं नवे शब्द जे साधले असतील किंवा यापुढें साधावे लागतील त्यांविषयींहि शुद्धाशुद्धतेबद्दलचा

विचार करण्यास आपण मुकत्यार आहों. पण जे एकदां रूढ होऊन बसले त्यांशीं दांडग ई करण्यांत आम्हांस मोठासा शहाणपणा वाटत नाहीं; येवढे पाणिन्यादि समर्थ व्याकरणकार, पण त्यांतही छांदस व आर्ष प्रयोगापुढें हात जोडावे लागले, 'पृषोदरादित्वात्साधुः'* अशा प्रकारच्या हिकमती कराव्या लागल्या. इंग्रेजींतही असा घोंटाळा नाहींसा नाहीं. पण हेंचसें काय, सर्व भाषांत तो वस्तुगत्याच असायाचा. वैय्याकरणाच्या मनांत साऱ्या भाषेंत जिकडे तिकडे उत्कृष्ट व्यवस्था होऊन वेडें वांकडें कोठें कांहीं दिसूं नये असें असतें. पण तें होतें कसें? नदी जशी उगमापासून निघाली कीं, जिकडे तिला सखल प्रदेश सांपडेल तिकडेच व हृत जाते, व तिचें पात्र पुढें मोठें होऊन जसें तुफान वाहूं लागतें, त्याप्रमाणेंच भाषेचीही गोष्ट आहे. तिच्या उच्छृंखल वेगास जर बळेंच रोध करण्याचा प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाईलच असा विलकुल नेम सांगवत नाहीं. शंभर वाटांनीं अशा बंधाऱ्यांची गति नर्मदा, कृष्णा वगैरेचा बोभाट जसा वरचेवर ऐकूं येतो तशीच व्हावयाची !

११ तिसरें सदर वाक्यशुद्धि. मराठींत प्रयोगांचा घोटाळा किती आहे तो पुष्कळांस माहित असेलच. बाजीरावास पुणे द्यावें लागलें ' इत्यादि प्रयोगांची वाटाघाट आज कित्येक वर्षें चालू आहे; तरी त्याविषयीं अजून पक्का निश्चय कोणताच होत नाही. तसेंच ' त्यानें त्या पोरीस मारिली. ' ' मीं अंघोळ केली ' त्यानें तुला लहानाचा मोठा केला, ' तुह्मी जेवलांत ! ' वगैरे विलक्षण प्रयोगाविषयींही मोठाच वाद आहे. मराठी भाषेचें नियमन करणारांत अग्रभागीं गणण्यांस योग्य अशा एका गृहस्थानें वरील प्रयोगांस केवळ अशुद्ध ठरवून त्यांस आपल्या नजरेखालून जाणाऱ्या ग्रंथांत बिलकूल थारा दिलेला नाहीं. हें त्यांचें मत व्याकरणदृष्ट्या बरोबर आहे. कां कीं, वरील प्रयोग शुद्ध रीतीनें ह्मटले ह्मणजे, ' त्यानें त्या पोरीस मारलें. ' अ. ' त्यानें ती पोर मारली; मीं अंघोळ केली, त्यानें तुला लहानाचें मोठें केलें' तुह्मी जेवलां! असेंच असावे. तसेंच तो पुराण पठन करतो, माझें वाक्य श्रवण कर, " त्यानें आज चार दिवस अन्न ग्रहण केलें नाहीं , या प्रयोगांसही अशुद्धच ठरवून त्यानें त्याचे जागीं ' तो पुराणाचें पठण करतो, "माझ्या वाक्याचें श्रवण कर. ' त्यानें आज चार दिवस अन्नाचें ग्रहण केलें नाहीं असे प्रयोग घातले आहेत. ह्या व्याकरणाविषयींचा येवढा पक्षपात आमच्या मतें

---

* ज्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा कांहींच थांग लागत नाहीं त्यांस ढकलून देण्याकरतां वरील वर्ग संस्कृत वैय्याकरणांनीं एक जबरदस्त करून ठेवला आहे. वरील सूत्राचा अर्थ असा कीं, ' पृषोदर ' या अव्युत्पन्न शब्दांचेंच भांडण, मग यास व्युत्पत्ति कसची ? रेम्युलसानें चोर, दरवडेखोर, खुनी अशा मनुष्यांकरितां केलेली गुहाच ही !

यथायोग्य नव्हे. व्याकरणाचा हक्क एके रीतीनें खरा आहे; पण दुसऱ्या रीतीनें पाहतां भाषाप्रकाराचाहि तितकाच, किंबहुना अधिकही हक्क पोंचत नाहीं काय ? या दोहोंच्या हक्काविषयीं वर सविस्तर लिहिलेंच आहे, व व्याकरणासच सर्वथा अनुसरलें असतां केवढ्या अडचणी प्राप्त होणाऱ्या आहेत हेंही आमच्या वाचकांस मागील लेखावरून पुरतेपणीं कळलेंच असेल. तेव्हां सदरहु गृहस्थानें वरील अपवादक प्रयोगांस अशुद्धच ह्मणून जें निखालस ठरविलें आहे तें आह्मांस मान्य नाहीं. व्याकरणदृष्ट्या ते अशुद्ध होत हें आह्मी अजून कबूल करतों, पण रूढिदृष्ट्या ते अत्यंत शुद्ध आहेत. ज्याची व्याकरणाकर मोठी भक्ति असेल त्यानें, वरील प्रयोग व्याकरणशुद्ध रीतीनें हवे तर लिहावे; पण रूढीस अनुसरून हजारों सुशिक्षित लोकांच्या बोलण्याप्रमाणें व अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें जरी त्यानें वरीलच प्रयोग लिहिले, तरी त्यास अशुद्ध ह्मणण्यास कोणासही अधिकार नाहीं!

वर 'अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें' असें ह्मटलें आहे त्यावर एक मोठा आक्षेप निघण्यासारखा आहे त्याचें येथें समाधान केलें पाहिजे. मराठी कवींच्या मालिकेंत कवित्वाच्या संबंधें ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयीं तर जो सर्वांत पहिलाच गणिला पाहिजे. त्या मोरोपताच्या कवितेंत व्याकरणाविषयीं व संस्कृताविषयीं मोठा पक्षपात आढळतो. वर ज्या प्रयोगांच्या कैवारानें आह्मी लिहिलें ते वरील नामांकित कवीनेंही आपल्या ग्रंथांतून काढले आहेतसें दिसतें:–

पार्थ ह्मणे तूं मुनिंनीं चित्तीं पडरिक्षयार्थ धरिलास ! उ० प० १.

वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनें...

आदिपर्व १०.

जाउनि तो सूत वदे कृष्णे वृतांत तूं स्वयें धर्में ।
हारविलीस सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्में ॥

सभापर्व ४

इत्यादि रूढिविरुद्ध व शुद्ध व्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहित असतीलच. याप्रमाणेंच एकदरीत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतिवर मराठी भाषा नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोख जेथें तेथें दृष्टीस पडतो:—

(१) ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ।

वनपर्व १४.

कृपभोजद्रौणि तिघे पाहुनि राजासि दीन आरडले ।
ते राजदार जैसे तैसे तेही ह्मणोनि हा रडले ॥

स्त्रीपर्व १.

पांडवगुणवर्णन ते विदुरमनोधारणार्थ हें साचें ।
वरि सरस आंत नीरस मद्राप्तण मित्र होय फेंसाचें ॥

आदिपर्व १५.

वास करुनि परमात्मा सकळ भूतांत एक पूर्ण वसे ।
जो तोचि आपणांतहि आकाश जसा घटांत तेंवि असे ॥
मंत्रभागवत ११.

तों ये तेथ पहावयासि उदरीं ज्याचे तिच्या जन्म ती ।
बृहद्दशम ५५.

दुर्योधन पंचाक्षरि मंत्रें परमोग्रभूतसा खवळे ।
सभापर्व ३.

सावध होउनि करिसिल जरि लोकप्रत्ययार्थ हे शपथ
भारती रामायण.

(२) ते नंदयशोदोद्भव * रात्रीला नेणतींच सरलीला ।
भागवत १०.

(३) स्मरोनि कृतमंतुला * न कवितावधूस्वीकृती, कराल तरि आयका
प्रभु खराच मी दुष्कृती । केका. घाली घृतांत सैंधव
दुग्धीं जंबीर पायसीं कथिका । मथि कामशर जया त्या
राम ह्मणे साधुमोक्षसत्पथिका ॥ बृहद्दशम८६.

(४) त्वां हे पांच पति कसे वश केले भजति सर्व एकीतें ।
थोडे याहुनि पाहुनि नटती ऽकादंबिनीस केकी तें ॥ व० प० ६.

वरील सर्व प्रयोगांवरून मोरोपंताचा एकंदर रोख तेव्हांच दृष्टीस पडतो. तो अर्थात् हाच कीं, मराठी भाषेस जितकी व्याकरणशुद्धता आणतां येईल तितकी आणायाची. पण इतकेंच नव्हे; वरील उदाहरणांवरून हेही सहज लक्षांत येईल कीं, संस्कृतांतील व्याकरणप्रयोगही मराठी कवितेंत आणण्याचा त्याने यत्न केला आहे. हें पूर्वीच्या एकाही मराठी कवीनें मुळींच केलें नसल्यामुळें या शेवटल्या

---

* 'नंदयशोदोद्भव' हा द्वंद्वसमास होय. याचा संस्कृतांत असा नियम आहे कीं, शेवटल्या पदाचें लिंग सार्‍या समासास लागतें. या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथें पुल्लिंगी करून 'ते' या पुल्लिंगी बहुवचनांत सर्वनामाशीं कवीनें अन्वय केला आहे.

* हा प्रयोगही संस्कृताच्या पद्धतीवरच केला आहे. संस्कृतांत 'राजानें त्यास प्रधान केला,' 'मनुष्यानें सुज्ञ असावें' असे प्रयोग न होतां 'राजानें त्यास प्रधान केला,' 'मनुष्यानें सज्ञानें असावें' असे होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यांत केला आहे.

ऽ नट 'नाचणें' या संस्कृत धातूवरून वरील क्रियापदाचा अर्थ 'नाचतात' असा होतो. संस्कृताच्या पद्धतीवर केलेल्या अशा प्रयोगास Sanscritism असें इंग्रजींत ह्मणतां येईल.

कवीचा यांत मोठा धीटपणा उघड दिसतो. पण हेंचसें काय प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अंकांत सांगितल्याप्रमाणें आमचे बाकीचे महाराष्ट्रकवि बहुतेक सारे व्याकरणापासून केवळ अलिप्त होते असे ह्मणण्यासही कांहीं हरकत नाहीं. त्यांत अगोदर विद्वान् ह्मणण्यासारखे तीन चारच निघतील; आणि व्याकरणास बुद्धि-पुरःसर अनुसरलेला आह्मास एक मोरोपतच दिसतो. बाकीच्यांची कोणाचीही व्याकरणाकडे तशी करडी नजर दिसत नाहीं * असो. तर ह्या महाप्रसिद्ध कवीही

* वामन पंडिताच्या ग्रंथांतून जागोजाग अशुद्धे आढळतातः—

कैकेयीच्या ये गृहा सानुरागे । दे भूमि विप्रप्रवरोत्तमातें ।
करां बळी स्वात्मनिवेदनाते । असा मी त्या माते पुनित करिशी तू जननिये।
बस तुं मौन्यपणं अथवा उगा ।

या शेवटल्या एका लहानशा चरणांत तर बहुधा शब्दांइतक्याच चुका आहे-तः—(१) तुं याबद्दल तू असावे. (२) मौन्य हा शब्द अगदीं अशुद्ध आहे. खरा शब्द मौन (मुनीपासून तद्धित) होय (३) तो विशेषण नव्हे, यास्तव पण हा प्रत्यय त्यास लागणें नाही. (४) अथवा उगा याचा कांहींच अर्थ दिसत नाहीं; मौन धर आणि उगा बस ही दोन्हीं केवळ समानार्थक होत!

रघुनाथपंडितांतही ' नाडिज्ञान जयाचे करूनि मन रवाना वगैरे भाषा-शुद्धीकडे बरेच दुर्लक्ष आढळते.

असो; वर इतर कवींचे दोष दाखविले त्याप्रमाणेंच खुद्द मोरोपतांचेहीं कांहीं दाखविले पाहिजेत. हें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस बहुधा अशक्य वाटेल, कां की, या शेवटल्या कवींचा वर सांगितल्याप्रमाणे व्याकरणशुद्धतेविषयीं ह्मटला ह्मणजे मोठाच बाणा आहे, व तसा त्याचा लौकिकही आहे, परतु पुढें पहा !—

ऐसें ह्मणतां स्त्रियचिया कंठीं घालुनि मिठी म्हणे अयि ते ।
कथमेवमुक्तमदय तदय किमनुष्ठितं क्षमो दयिते ॥
आदिपर्व १९.

अनुष्ठितं ही अर्थातच मोठी चूक आहे. शुद्धरूप अनुष्ठातुं हे होय. पण अनु-ष्ठित या भूतकालवाचक धातुसाधितावरून आपला कवी येथें चकला!—

तसेंच एके ठिकाणी पुनीत असें अशुद्ध रूप वाचल्याचें आह्मास आठवतें. स्थल पक्कें माहित नाहीं. तें अर्थातच ' पूत ' असें असावें, ' पुनाति ' या रूपा-वरून कवि फसला हें उघडच आहे. अथवा वरील वामनपंडिताच्या चरणावरूनही ही चुकी झाली असल्याचें संभवतें.

मोरोपंताची व्युत्पत्ति केवळ पुराणिकाइतकीच असल्यामुळें वरील चुका त्याच्या हातून घडल्या यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं ! आतां प्रमाणें लहान सुलभ व्याकरण ग्रंथ त्या वेळेस नव्हते हें लक्षांत आणलें पाहिजे. तसेंच ' वैयाकरणास्तृणवः ' ही गम्मतही आमच्या संस्कृत वाचकांस बहुधा माहित असेलच ! !

आमच्या पक्षाचा आहे असा वाद करण्यास वरील लोकांस सवड राहून ते म्ह-णतील कीं, ज्या अर्थी या कवीनेंही असे शुद्ध प्रयोग मराठींत बळेंच घातले आ-हेत, त्या अर्थी यापुढें आपणही तोच क्रम चालविला असतां कांहीं काळानें रूढिही फिरवून टाकतां येईल. हें म्हणणें सकृद्दर्शनीं कोणास समंजस वाटेल; पण वास्त-विक पाहिलें असतां कळून येईल कीं, ही केवळ भ्रांति आहे. गद्यभाषेंत व पद्य-भाषेंत नेहमीं फार अंतर असतें. दोहोंचे नियम अगदीं निराळे; एकांत असा प्रयोग करतात म्हणून दुसऱ्यांत तो केला असतां कधीं शोभणार नाहीं. मोरोपं-तानें वरील प्रयोग जरी आपल्या काव्यांत निर्भयपणें केले आहेत, तरी बोलण्या-चालण्याच्या भाषेंत मीं तूं मारिलास, त्यानें मीं धरलों, मीं असा स्वप्न पाहिला, तो माझें मित्र आहे, त्यानें त्याला शहाण्यास केलें, असे प्रयोग तो करीत असेल काय ? इंग्रेजींत ऱ्हस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचे ऱ्हस्व हवें तसें छंदोऽनुरोधानें करतात, म्हणून बोलतातही तसेच काय ? कालिदासाने—

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।

असें काव्यांत घातलें म्हणून तो नेहमींच्या—

बोलण्यांतही आपला निरंकुशत्वाचा हक्क* चालवित असेल काय, अर्थातच नाहीं. तेव्हां पद्यरचनेंतील प्रयोगांवरून गद्यांतील प्रयोगांस कांहीं आधार मिळत नाहीं. शिवाय, दुसरें असें कीं, कवींचा एकंदर परिपाठच आहे कीं, बोलण्याचालण्याच्या भाषेपासून जितकी करवेल तितकी कवितेची भाषा निराळी करायाची. प्राकृत व्यवहरांत जी नेहमीं भाषा चालू असते तिच्याच रूपानें कविता लिहिल्यास ती केवळ हास्यास्पद दिसते. यास्तव विभक्तिप्रत्ययांत, वाक्यरचनेंत वगैरे जेथें तेथें कवितेचें स्वरूप गद्याहून नेहमीं भिन्न करतात, व छंदोऽनुरोधानें वगैरे तें आपो-आपही होतेच. मिलटन् कवीच्या ' प्याराडैज लॉस्ट ' काव्यावर आडिसन ना-मक प्रख्यात निबंधकारानें जे सर्व प्रसिद्ध निर्बंध लिहिले आहेत त्यांतील एकांत त्यानें कवितेची भाषा प्रौढ करण्याचे दोन तीन उपाव सांगितले आहेत. त्यांतील एक हा आहे कीं परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेंत घ्यावे; कीं तेणें-करून काव्यरचना गद्याहून निराळी होऊन त्या भाषेचा प्रौढपणा आपल्या भाषेंत उतरतो. आपल्या मराठीस जशी संस्कृत तशी इंग्रेजीस ल्याटिन भाषा होय; यास्तव मोरोपंताप्रमाणें मिलटन कवीनें त्या प्रौढ भाषेंतील प्रयोग आप-ल्या काव्यांत कित्येक जागीं उतरले आहेत. आतां आपल्या कवीनें आडिसनचे निबंध न वाचतां वरील गोष्ट त्यास कशी सुचली याचें आमच्या वाचकांस क-

* ' निरंकुशा : कवय : ' कवी जे जे प्रयोग करतील ते ते चालणार आ-हेत ' अशी संस्कृतांत म्हण आहे. इंग्रेजींत कांहींशा याच अर्थी Poetical license म्हणतात.

दाचित् मोठें आश्चर्य वाटेल; त्यांतून विशेषतः काय झालें आहे कीं, तसा प्रयत्न पूर्वीच्या मराठी कवींतून कोणींही—खुद्द वामनपंडितानेंही—बिलकूल केला नाहीं. पण वर सांगितलेल्या दुसऱ्या कवीवरूनच या शंकेचें समाधान होईल. ह्मणजे आडिसन यानें निबंध लिहिण्यापूर्वीच जसा तो प्रकार तिकडे मिल्टन यानें केला तसाच इकडे इतक्या अंतरावर आपल्या कवीनेंही केला; आडिसनचे निबंध मधल्या मधेंच राहिले ! वस्तुतः जर पाहिलें तर वरील गोष्टीचें कारण असें आहे कीं, नियम हे सामान्य मनुष्यांच्याच उपयोगार्थ होत; जे जात्याच महाबुद्धिमान असतात त्यांस अन्यकृत नियमांची मुळींच गरज पडत नाहीं. त्यांचेंच स्वतःउद्भूत ज्ञान त्यास नियमांच्या जागीं होतें.' लीलावतीनां सहजा विलासाः ' ' स्त्रियांचे विलास त्यांस आपोआप प्राप्त होतात ' असें भर्तृहरीनें ह्मटलें आहे, तीच गोष्ट वरच्यासारख्या महाकवींस लागते. ह्मणजे स्त्रियांस यौवनदशा आली असतां विलास जसे मागून आपोआप आलेच, त्याप्रमाणेंच कवींची बुद्धि एकदां प्रौढ दशेस आली कीं तिचे जगास मोहनी घालणारे विलासही सहजच प्रकट होतात ! तीस शिक्षणाची गरज पडत नाहीं.

असो; तर या दोन कारणांवरून मोरोपंतानें आपल्या कवितेंत कसेंही व्याकरण आणलें असलें, तरी तें चालू गद्यभाषेस अगदीं उपयोगीं पडणार नाहीं. काव्य रचणारांनीं हवी तर त्याची पद्धति पुढें चालवावी; पण गद्यरचना करणारानें तीस अनुसरतां कामा नये. जी वेडीवांकडी रचना कवितेस शोभा देते तीच गद्यास हास्यास्पद मात्र करील. ठीकच आहे; पहा कीं, कलावंतीण आपल्या गायनानें व नृत्यानें रसिक विलासी जनांस तल्लीन करून टाकते, ह्मणून नेहमीं बोलतांनाही जर ती गाऊनच बोलेल, किंवा एरवीं चालतांना नाचतच जाईल तर तें उपहासास्पद होणार नाहीं काय ? हीच गोष्ट भाषेस लागते. कवितारूपानें ती प्रकट झाली असतां जे जे विलास ती करील ते ते तीस शोभतच जातील, व तितकी तितकी तिचे ठायीं रममाण होणाऱ्या रसिकांस ती अधिकच प्रिय होईल; पण एरवींच्या गद्यरूपास ह्मटलें ह्मणजे तिचें स्वरूप जितकें सरळ व साधें असेल तितकें चांगलें !

१२. याप्रमाणें मागें केलेल्या तिन्ही सदरांचा विचार झाला. या महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत ऊहापोहपूर्वक कोणींच विचार केलासा दिसत नाहीं; यास्तव प्रकृत निबंधांत त्या संबंधानें जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत त्यांकडे आमच्या भाषेच्या मार्मिक ज्ञात्यांनीं चांगलें लक्ष पुरवावें अशी त्यांस आह्मीं सूचना करतों. हा अशा संबंधाचा पहिलाच लेख आहे, यास्तव आमच्या लक्षांत न आलेल्या गोष्टी यांत कित्येक घालावयाच्या राहिल्या असतील किंवा घातल्या आहेत त्यांत फेरफार करणेंही कदाचित जरूर पडेल. तरी सदरील

निबंधानें या अगत्याच्या विषयाकडे जर आमच्या लोकांचें लक्ष लागेल तर तेवढेंही आह्मांस बस आहे. असो; आतां या अंकांत एकंदर आपणाकडून आह्मीं काय सिद्ध केलें तें थोडक्यांत सांगतों. भाषेचें म्हणजे पडून गेलेल्या रूढीचें सामर्थ्य केवढें आहे, व त्यापुढें व्याकरण किती पंगु, हें दाखवून तीस अटकाव करूं जाणें हें किती वेडेपणाचें काम आहे तें दर्शविलें. त्यावरून असें समजावयाचें कीं, जेथें रूढीचा आणि व्याकरणाचा विरोध पडतो तेथें 'शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी' शास्त्राहून रूढि प्रबळ आहे याच वचनास प्राय: अनुसरणें उत्तम तसेंच वर्ण, शब्द, किंवा वाक्य हीं कशीं लिहावीं असा जेथें ह्मणून संदेह पडेल तेथें फार करून केवळ उच्चारावरच प्रमाण धरून चालावें. हा नियम अत्यंत सयुक्तिक, साधा, आणि सोपा असून यामुळें लेखी भाषेंत चोहोंकडे एकदम मेळ बसून जाईल हें उघड आहे.

वाचन.

अथास्य तत्त्वेषकृतेऽवभासे समुन्मिमालेव चिराय चक्षुः । *

किरातार्जुनीय.

१. प्रस्तुत अंकांत वाचन ह्मणजे वाचण्याची कला याविषयीं लिहावयाचें नाहीं. ह्मणजे उत्कृष्ट वाचनाचे जे कांहीं नियम आहेत ते दाखल करून त्यांचा उपयोग सांगणें हा याचा उद्देश नाहीं. तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणें हें किती हितावह आहे, तो प्रघात आपल्या लोकांत कितपत आहे, वाचावयाचे ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे वगैरे गोष्टींविषयीं या निबंधांत विचार करूं.

२. येथें पहिल्यानें 'वाचन' या शब्दाची व्युत्पत्ति अंमळ चमत्कारिक आहे ती सांगतों. हा शब्द अर्थातच 'वच् ,: (बोलणें) या धातूपासून निघाला आहे आणि हें रूप प्रयोजक रूपावरून साधलेलें क्रियावाचक नाम होय. तेव्हां 'वाचन, ह्मणजे 'बोलवणें, ' पुस्तक वाच , ह्मणजे ' पुस्तकास बोलव, असा अर्थ! यावरून कागदास—किंवा कागद तरी कसचा !—वृक्षत्वचांस वगैरे बोलतें क-

* " याप्रमाणें तत्वाचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले डोळे जणो काय एकदम उघडले !

रण्याची * लेखनकला जेव्हां पहिल्यानें निघाली, तेव्हां आपल्या पूर्वजांस जें आश्चर्य वाटलें तें वरील शब्दांत गर्भित होतें.

३. असो; आतां मुख्य विषयाविषयीं विचार करूं. वाचनापासून लाभ कोणकोणते आहेत ते सर्वांस विदितच आहेत. ते मुख्यतः दोन:—एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान. आतां याविषयीं अनुक्रमें करून लिहूं.

४. पहिलें मनोरंजन. याचा अनुभव थोडा बहुत बहुधा सर्वांस असेल. लहान वयांत तर ही गोष्ट विशेषतः अनुभवास येते. लहान मुलांस प्रथमतः वाचतां येऊं लागले ह्मणजे पुस्तकें वाचण्याची त्यांस केवढी हौस वाटत असते हें सर्वांनीं पाहिलेंच असेल. अक्षर ओळख होऊन आपणास वाचतां येऊं लागलें हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी वाटून तिजबद्दल त्यांस मोठाच हर्ष व अभिमान वाटूं लागतो. त्या भरांत त्यांस जी उमेद व हौस वाटत असते ती त्यांच्या विद्याभ्यासास फार उपयोगी पडते. त्या मौजेच्या काळीं मनोरंजन व ज्ञान हीं दोन्ही एकरूपच असतात. ह्मणजे पुढील वयांत ज्ञानसंपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्रास येतो तसें त्या वेळेस मुळींच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणें हें मनास केवळ रंजन करणारेंच होतें. शरीरानें ती जशीं अचपळ असतात,—सुस्त बसणें बिलकुल न आवडून कांहींना कांहीं तरी त्यांस करीत असल्यावांचून चैनच पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मनाचीही स्थिति असते. ज्ञानग्रहण करण्यास त्यांचें कोवळें मन तेव्हां इतकें प्रवण असतें कीं, व्याकरण, भूगोल, गणित वगैरे जे नीरस शुष्कप्राय विषय तेही त्यांस मोठ्या मजेचे वाटून मनोरंजक गोष्टींप्रमाणेंच त्यांविषयींही त्यांस जी हौस वाटत असते ती कांहीं पराकाष्ठेची! वरील दोन्ही गोष्टी जगन्नियंत्या परमेश्वराचें त्यानें निर्माण केलेला क्षुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या कल्याणाकडे केवढें लक्ष आहे याविषयीं प्रमाणभूत होत. मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो स्वतःविषयीं खबरदार होईपर्यंत मध्यंतरीं पुष्कळ काळ जातो. हा काळ लहानपण होय. यांत ईश्वराचा असा संकेत उघड दिसतो कीं, मनुष्याच्या पुढील संसारास उपयोगी असें शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्यानें या काळांत संपादन करून ठेवावें. असो; तर ज्याप्रमाणें मुलांस उडण्याबागडण्याची अतोनात हौस असते, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या मनासही त्या वेळेस स्वभावतःच मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते. या दोहोंचा नीट उपयोग करून घेणें हें सुजाण मातापितरांचें व शिक्षकांचें काम आहे. असो; तर वाचनापासून मनोरंजन केवढें होतें हा लहाणपणाचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकांस अर्थात् आहेच. पण इतकेंच नव्हे. ती लहाणपणची संवय

* 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणेंच ऐतिहासिक ह्मणजे पूर्वस्थितिसूचक होय. 'लिख्' ह्मणजे 'ओरखडणें' यावरून लिहिण्याचा प्रचात पहिल्यानें झाडांच्या साली वगैरे कठीण पदार्थांवर झाला हें उघड दिसतें.

नीट वाढविली असतां अगदी शेवटपर्यंत ती मनुष्यास सारखी गिळून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जब्बर वाचणारे होते असें आढळेल. यांत वस्तुतः पाहतां कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण कोणाची बुद्धि केवढीही उज्वल असली, तरी खाणींतल्या हिऱ्याप्रमाणें तविर जर कांहींच संस्कार घडला नाहीं, तर तिचें तेज कधींही प्रगट होणार नाही. किंवा दुसरा दृष्टांत घ्या. जमीन मोठी पिकाऊ आहे. पण तिची नीट मशागत करून जर तींत कांहीच पेरलें नाहीं, तर अर्थातच् नुसतीं रानझाडें किंवा कांटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील ! तर याप्रमाणेंच विशाल बुद्धीचे महान ग्रंथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यांस वरील गोष्ट पुरतेपणीं अनुभवास येऊन आपल्या मनास ज्ञानाचा संस्कार अधिकाधिक करतांना ते कधी थांबले नाहींत. ग्रंथवाचन हेंच त्यांस परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यांस चैनच पडूं नये. इटाली देशांत सुमारें पांचशे वर्षांपूर्वी पेट्रार्क नामेकरून एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. त्याविषयीं अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं, तो एकदां आपल्या एका मित्राच्या येथें राहिला असतां त्याची प्रकृति अंमळ बिघडलीशी पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, "तुह्मांला बरें वाटत नाहीं, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमचीं बुकें कागद, लेखणी, शाई हीं मला अडकवून ठेवूं द्या. ,, पेट्रार्क बरें ह्मणाला. मग त्यानें तसें केले असतां पहिला दिवस पेट्रार्कचा मोठा कंटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशीं भारी डोकें दुखूं लागलें ; आणि तिसऱ्या दिवशी तर बारीक ताप भरूं लागला ही अधिकाधिक चिन्हें पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला. आणि त्यानें मुकाट्यानें त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुनः स्वाधीन केली. दुसऱ्या दिवशी तो कवि पुनः पहिल्यासारखा हुशार झाला. असो; तर याप्रमाणें विद्याप्रिय लोकांचा पुस्तकांविषयीं अतोनात हव्यास असतो.

५. आतां या मनोरजनाच्या प्रकारांत व इतर जे लोकांत चालू आहेत त्यांत किती भेद आहे तो पाहूं. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनांचे कोणते व तदितर जनांचे कोणते याविषयीं एका संस्कृत कवीनें ह्मटलें आहेः—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् । व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा !

" बुद्धिमान जे आहेत त्यांचा काळ काव्य किंवा शास्त्र यांचे अध्ययन, अथवा विनोद या तिहींत जातो; आणि मूर्खांचा ह्मटला ह्मणजे व्यसनांत, निद्रेंत किंवा कलहांत ! ,, हें वचन अगदी यथार्थ आहे यांत संशय नाहीं. अज्ञ किंवा अल्पज्ञ जे लोक असतात त्यांचें नेहमींचें वर्तन जर पाहिलें, तर वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धांत त्यांचा बहुधा समावेश होईल. आणि एकंदर जगांत पाहिलें असतां, अज्ञांचीच कोटी फार फार मोठी आहे. वरील श्लोकाचें पूर्वार्ध

ज्यांस खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे ! त्यांतून आमच्या हिंदुस्थानांत तर कांहीं विचारूंच नये. युरोपखंडांत वगैरे आलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलावा झाला असल्यामुळें काळाचा वर सांगितल्याप्रमाणें सद्व्यय करणारे तिकडेच काय सांपडतील. बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागांत दुसऱ्या चरणाचेंच फार करून प्राबल्य आढळेल. आमच्या देशांत जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांचा एकंदरींत पाहतां वाईटच काळ जातो असें ह्मणतां येणार नाहीं; तरी त्यांचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळें ज्ञानापासून होणारा जो परमानंद त्याचा अनुभव त्यांस कधींही घडत नाहीं. विद्येचें स्वरूप कांहीं ज्यांस कळतें ह्मणायाचें असे जे शास्त्री, पंडित वगैरे त्यांचीही शिकण्याची पद्धति कांहीं विलक्षणच असल्यामुळें वरील आनंद त्यांच्याही ह्मणण्यासारखा अनुभवास येत असेलसें वाटत नाहीं. ही साधारण एकंदर लोकांची स्थिति झाली श्रीमंताची व विशेषत: संस्थानिकांची जर आमच्या देशांतली स्थिति पाहिली, तर ती फारच शोकास्पद वाटेल सगळ्या देशभर जी लहान मोठ्या राजे रजवाड्यांची रांग लागत गेली आहे,त्यांत चांगले हुषार तर काय, पण सरासरी समजूत तरी ज्यांस आहे असेही फारच थोडे निघतील ! मागें त्यांस मोठ्या जोखमीचीं सरकारी कामें करायाचीं पडत, शत्रूचें निरंतर भय असे, त्यामुळें त्यांस सतत हुशारीनें राहावें लागे पण सांप्रतच्याकाळीं वरील दोन्ही प्रकार बिलकुल नाहींसे झाल्यामुळें पोरासोरांची व अज्ञान लोकांची जी कल्पना कीं, राजाला ह्मणजे कांहीं करायाला नको, जेथें तेथें चाकर,निरंतर पक्वान्नें खावीं,ख्यालीखुशाली करावी, इतकेंच त्याचें काम, ती दिवसांदिवस पूर्णपणें खरी होत चालली आहे ! ‘ तुह्मी काय राजे आहां ’ या वाक्यांत ‘ राजे ’ शब्दाचा जो अर्थ तो दिवसांदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालली आहे. असें झाल्यावर मग राज्यांतील व्यवस्था किती उत्तम असेल, व दरबारांतील मनुष्यें कशा प्रकारचीं असतील, याची कल्पना सहजच करतां येईल; व वर्तमानपत्रद्वारें ते बहुतेक प्रकार सर्वांस विदित होतातच. असो; तर मग अशा ठिकाणीं वरील श्लोकाचें कोणतें अर्ध लागतें तें आमच्या वाचकांस फोडून सांगायास नकोच !

वरील लेखावरून हें ध्यानांत येईलच कीं, खरें जें विद्यासुख तें जुन्या पद्धतीच्या लोकांस बहुतकरून मुळींच माहीत नाहीं. यास्तव मनोरंजनाचें हें मोठें साधन त्यांस अगदीं अंतरत. आमच्या मराठींत वाचण्याचे ग्रंथ मुळींच नव्हते. असें नाहीं. पण ते अगोदर थोडे, आणि त्यांतून दुर्मिळ. गद्यग्रंथ ह्मटले ह्मणजे इतिहासाच्या किंवा पौराणिक विषयांच्या बखरी, आणि पंचोपाख्यान, विदुरनीति वगैरे तीन चार पुस्तकें इतकींच कायतीं. पद्यग्रंथ वरच्याहून पुष्कळ होते खरे, पण त्यांचा संग्रह ह्मटला तर हरिदास वगैरे लोकांपाशींच कायतो. छापखान्याचें उत्कृष्ट साधन अनुकूळ नसल्यामुळें जें आपणास हवें असेल तें हातानें

उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे. पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण झटली ह्मणजे लोकशिक्षणाचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळें लोकांत विद्याभिरुचीचा जो मुळींच अभाव होता तो होय. सरासरी काव्यव्युत्पत्ति पुष्कळांस असल्यामुळें पुराणादि ग्रंथ, तसेच ज्ञानेश्वरी आदिकरून प्राकृत ग्रंथ हजारों लोक वाचीत, व अजूनही वाचतात; पण ते केवळ पारमार्थिक बुद्धीनें ह्मणजे तसें करणें हें पुण्यकर्म आहे एवढेंच समजून तें करायाचें. अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचणारे फारच थोडे. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथवाचनरूप जो करमणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकांस मुळींच अनुकूळ नसल्यामुळें सोंगट्या बुदबळें वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्यभिचार अशींच पोरकळ, निंद्य, व लज्जास्पद साधनें त्यांस जवळ करावी लागत. फार तर काय, पण अझूनही नेटिव संस्थानांतून बहुतेकांत वरील प्रकार भरपूर आढळून येतात. त्यांचें केवळ दिग्दर्शन करणें हें सुद्धां एतद्देशीय मनुष्यास अत्यंत लज्जेचें व खेदाचें काम होईल.

तर याप्रमाणें वाचनाचा पहिला मोठा उपयोग झटला ह्मणजे त्याच्या योगानें चित्ताचें उत्कृष्ट रंजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकांचे शेकडों करमणुकी-चे उपाय त्यांची बिलकुल गरज रहात नाही. भर्तृहरीनें एके ठिकाणीं झटलें आहे.

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।

'उत्कृष्ट कविता जर आहे तर तीपुढें राज्य काय?' हेंच वचन बाकी-च्याही सर्व प्रकारच्या ग्रंथांस लागेल. खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पु-स्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां त्यास त्या वेळेस जें सुख होत असेल, तें मोठ्या सार्वभौम राजास भर दरबारांत राज्यासनावर बसल्यापा-सूनही नसेल! आणि खरोखरच नुसत्या सुखाच्या संबंधानेंही पाहतां तें वि-द्येपासून जितकें साध्य होतें तितकें राज्यापासून होणें नाहीं. रोमन लोकांचे लो-कसत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अंमल सुरू झाल्यावर पुढें जे कित्येक बाद-शाहा झाले त्यांची हकीकत वांचली असतां वरील उल्लेखाची प्रचीती कळून ये-ईल. त्यांची सत्ता त्या वेळच्या बहुधा साऱ्या जगावर असतांही त्यांस रात्रंदिव-स चैन पडूं नये. शेंकडा राजोपचार निरंतर चालले असतां त्यांचा त्यांस अगदीं वीट येऊन त्यांनीं नानातऱ्हेचे फंद व चाळे करावे. झर्सीज नामेंकरून जो पारसीकांचा राजा होऊन गेला, ज्याने वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस देशावर स्वारी केली, त्याविषयीं अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे, कीं जो कोणी एकादा नवा करमणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठें बक्षिस मिळे. असो; तेव्हां एकंदरींत स्पष्ट काय दिसतें कीं, केवळ शारीर सुखें स्वभावतःच अल्प-कालिक होत; त्यांचा तेव्हांच वीट येऊन मन लवकरच उदास होतें. मौजेच्या खेळांचीही गोष्ट तीच. व्यसनें तर यांहूनही भयंकर; त्यांच्या योगानें शरीरास

बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरंतर जिवास खाण्याचें मात्र साधन पैदा होतें. तेव्हां वरील कोणताही दोष नसून उलटें अत्यंत शुद्ध, अत्यंत प्रतिष्ठादायक आणि अत्यंत मनोरंजनावह असें कर्मणुकीचें साधन एक वाचन मात्र होय.

६. दुसरा लाभ ज्ञान. हें संपादन करण्याचें ग्रंथवाचन एक मोठें साधन आहे हे उघड आहे. सिसरोनें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, लेखनकला जर नसती तर मूलारंभीं जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतेंच ना. उघडच आहे. सांप्रतकाळीं मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षास पोंचली आहे त्या सर्वांचा मूळ पाया पाहिला तर बावन्न मातृकाच होत! हल्लींच्या काळाच्या आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती असंख्य कारागिरांच्या श्रमांचे फळ होय! मागल्यानें रचिलेलें थर पुढच्याच्या उपयोगीं पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परंपरा चालत आली आहे. व हीस एक कारण कायती लिहिण्याची अमोलिक कलाच होय. ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान लोकांचे अत्यंत परिपक्क विचार आपणांस नाहींसे झाले असते! प्रख्यात ग्रंथकार लॉर्ड बेकन् यानें एके ठिकाणीं या मूळाक्षरांस जहाजाशीं तुळिलें आहे, आणि ह्मणतो कीं, या जहाजांनीं काळरूप समुद्राच्या फार दूर दूरच्या बंदरांवरून आपणांकडे माल आणून यापुढेही तसाच अत्यंत दूरच्या बंदरांत तो तो पोंचवितील! असो; तर याप्रमाणें सर्व काळच्या व देशाच्या महान महान लोकांची आपणांस हवी तेव्हां,हवी तेथें,हवी तेवढा वेळ परमानंदकारक संगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वांस झाली आहे तिचें मोल किती ह्मणून सांगावें! त्यांतून आलीकडे तर मुद्रणकला, अग्निरथ वगैरे अनेक साधनांनीं वरील सुख तर चोहोंकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेंत असणाऱ्या मनुष्यासही तें अनुकूल झालें आहे. तसेच विद्येच्या सर्व शाखांवरही आलीकडे ग्रंथ होऊन कांहीं अमुक शाखाच पढल्याच्या योगानें पूर्वीच्या काळीं बुद्धीवर संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडत असे तोही हल्लींच्या काळीं नाहींसा करण्याची सोय होऊन आलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोख तोच आहे. आपल्याच देशांतील पूर्वीची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षें होती. तितका काळपावेतों गुरूच्या घरीं राहून एकनिष्ठेनें जेव्हां अध्ययन करावें तेव्हां कांहीं ह्मणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायीं यावी. आणि इतकेंही करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रांत त्याची गति! न्याय आहे तर व्याकरण नाहीं, व्याकरण आहे तर मीमांसा नाहीं, असा प्रकार अर्थातच होत असे. कारण जें शास्त्र हातीं धरावयाचें तें शेवटांस पोंचविल्यावांचून थांबावयाचेंच नाहीं. ही त्यांची शिक्षणपद्धति पुष्कळ तऱ्हेवाईकच होती यांत संशय नाहीं तिचा एक मोठा गुण

होता खरा, कीं, जेवढें ह्मणून कोणी शिकेल तेवढें अगदीं ठाम; एकदां त्याचें पठण झालें ह्मणजे त्यांत लेचेपेचेपणा बिलकूल राहावयाचा नाहीं. कोणतेंही शास्त्र घेतलें कीं, त्यावरील मुख्य ग्रंथ, उपग्रंथ, टीका, प्रतिटीका वगैरे जेवढे ह्मणून ग्रंथ असतील, तेवढे पार मुखोद्गत केल्यावांचून प्रायः सोडावयाचे नाहींत. मुळीं परंपरेनेंच तशी वहिवाट चालत आलेली ? गुरु आपल्या आसनावर बसून पंक्ति सांगायाला लागले ह्मणजे शिष्याच्या हातांत जेवढें पुस्तक असेल तेवढेंच काय तें; गुरूंनीं ह्मणून पाठ सांगतांना पोथी हातीं धरावयाचीच नाहीं, तसें करावें लागलें तर मग तो गुरु कसचा ? असो; तर असाच बाणा पूर्वीपासून चालत आलेला असल्यामुळें पुढें जे शिष्य गुरुस्थानापन्न होतात तेही तो असाच पुढें अबाधित चालवतात. याप्रमाणें आलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वी मुळींच थारा न मिळून जे कोणी पंडित होत ते आपआपल्या शास्त्रांत केवळ निष्णात असेच होत.आलीकडील इंग्रेजी युनिवर्सिटीच्या पद्धतीनें ह्मटलें ह्मणजे हवा तो विषय ज्यांस अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे. हमालांचे जसे टप्पे असतात त्याप्रमाणे आधींच निःशक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्ष अधिकच विषयांचें ओझें लादून त्यांनीं अमुक दिवसांत अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो. मग विद्यार्थीही निरुपायास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात. पण एकदां सुटल ह्मणजे बुकांना जी एकदां रजा मिळते ती मिळते. त्यांच्या कृपाळु आईनें येवढा खटाटोप करून जें नाना विषयांचें ज्ञान त्यांचे ठायीं सांठविलें असतें ते लवकरच वाळवून ते बहुधा पहिल्या सारखेच पुन्हा लखलखीत होऊन बसतात! असो; तर या मानानें पाहतां पहिली एकधोरणी रीतच कांहीं अंशीं बरी होती असें आह्मांस वाटतें. तरी आलीकडे जे सर्व विषयांवर उत्कृष्ट रीतीनें लिहिलेले ग्रंथ युरोपांतील भाषांत झालेले आहेत त्यांच्या योगानें फार काळ व श्रम न पडतां मनुष्याचें मन विशाळ व बहुश्रुत होतें; व पूर्वीच्या पद्धतीनें मनास जडणारे जे वेडेपणाचे ग्रह व दुष्कल्पना त्या यामुळें बहुतेक नाहीशा होऊन जातात हा लाभ लहानसान ह्मणतां येत नाहीं.

७. याप्रमाणें प्रकृत विषयाविषयीं सामान्यतः कांहीं विचार प्रदर्शित केले; आतां खुद्द आपल्या स्वतःच्या स्थितीविषयीं कांहीं लिहून हा विषय संपवितों.

८. आतां पहिल्यानें हें उघडच आहे कीं, वाचन ह्मटलें ह्मणजे अगोदर भाषेंत ग्रंथसंग्रह पाहिजे. आमच्या मराठींत तो मूळचा कोणत्या प्रकारचा होता, हें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे. तसेंच आलीकडे तो कोणत्या प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयींही प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत कांहीं लिहिलें आहे. आतां हा ग्रंथसंग्रह सगळा एकंदरींत धरला तरी अर्वाचीन युरोपियन भाषांशीं किंवा संस्कृतादि प्रा-

चीन भाषांशीं त्या संबंधें आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारतां येईल हें अगदीं संभवत नाहीं खरें; तरी सध्यांच्या स्थितींत सुद्धां तीस आपल्या दारिद्र्यास्तव केवळ खालींच पाहायास हावें असें आम्हांस अगदीं वाटत नाहीं. एतद्देशीय इतर भाषांत तर तिच्याहून कोणच्याही संबंधें वरचढशी भाषा एकही नाहीं असें आम्हांस वाटतें; तसें सुमारें तीन चारशें वर्षांपूर्वीं इंग्लिश वगैरे युरोपियन भाषांची जी स्थिति होती तिपेक्षांही सध्यां देखील तिची स्थिति बरी आहे. सारांश, केवळ अज्ञानास्तव, दुराग्रहास्तव व आळसामुळें मराठीचा जे तिरस्कार करूं पाहतात व तिची ज्यांस मोठी लाज वाटते त्यांस तसें करण्यास वरच्याशिवाय दुसरें कोणतेंही समर्पक कारण नाहीं हें त्यांनीं पक्कें समजावें. तसेंच जे फांकडे नवीन विद्वान जुन्या शालजोडीवाल्या शास्त्र्यांप्रमाणें मराठी भाषेवर नाक मुरडतात, त्यांवर दोन प्रकारचा दोष येतो. एक तर जिचें ज्ञान आपण पुरतेपणीं कधींही संपादन केलें नाहीं, तीस विनाकारण दूषण देणें हें आणि दुसरें असें कीं, जी न्यूनता त्यांनीं पूर्ण करायाची ती न केली हें तर एकीकडेच राहिलें, पण पुन: तीबद्दल भाषेसच दोष! भाषेच्या अंगीं रानांतील जमिनीप्रमाणें तर शक्ति नाहींना! कीं तींत जसे गगनचुंबित वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात, त्याप्रमाणें मोठमोठे ग्रंथ आपले आपोआप व्हावेत! काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ हे केवळ स्वतःच उत्पन्न व्हावे, मनुष्याच्या श्रमाची म्हणून त्यांस बिलकुल गरज लागूं नये. असा जर सृष्टीचाच नियम असता, तर बरीक वरील मराठीवरचीं दूषणें ठीक होतीं! पण अशी स्थिति मुळींच नाहीं हें स्पष्ट आहे. ग्रंथसंग्रह हें मुख्यतः उद्योगाचें फळ होय. मोठमोठे कवि, कादंबरीकार, किंवा शास्त्रकार वगैरे निपजणें ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय; ती येथें धरायाची नाहीं. पण एकंदर लोकांच्या हितार्थ इतर भाषांतील ग्रंथांचीं भाषांतरें करणें किंवा त्यांच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेंत तसे ग्रंथ उतरणें असल्या सामान्य कृत्याकरतां ईश्वराचे लालच निर्माण झाले पाहिजेत असें नाहीं! सुताराचें, शिंप्याचें वगैरे काम जसें त्यांत कांहीं दिवस पडलें म्हणजे बहुधा सर्वांस येण्यासारखें आहे, तशाच मासल्याचीं वरील कामें होत. इंग्लिश भाषेंत जे आज लाखो ग्रंथ झाले आहेत व होत आहेत त्या सर्वांचेच कर्ते प्रतिमिलटन् प्रतिन्यूटन असे आहेत काय? कांहीं नाहीं. पुष्कळ अंशीं त्या लोकांच्या अचाट उद्योगाचेंच केवळ तें फळ होय. पण आमच्यांत बहादर पहा कसे आहेत! नांव लिहावयाचें झालें तर पुढें हात सव्वा हात किताब, देशाभिमानाविषयीं तर पहिल्या प्रतीचा बाणा, देशकल्याणाचें कोणतेंहीं काम निघो, त्यांत प्रमुख मंडळींत नांव, पण देशभाषेंत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग आला

तर बहुधा प्राणसंकटच ! असो; तर जेथें स्वभाषेचें येवढें ज्ञान व तीविषयीं येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सांगावी ? ती सर्व प्रकारें अत्यंत शोचनीय असून तिच्या संबंधे येथवर अनेक वेळां मागें आम्हीं लिहिलेंच आहे; यास्तव पुनः लिहिण्याची गरज दिसत नाहीं. असो; एकंदरींत मराठींतील ग्रंथ-संग्रहाविषयीं आम्हांस असें वाटतें कीं, सध्यां तो जितपत आहे त्याची इतरांच्या मानानें पाहतां फार मोठी योग्यता जरी नाहीं तरी आम्हीं सध्यां जितपत स्थितीस येऊन पोंचलों आहों तितक्या स्थितीला तो चांगला उपयोगीं पडण्यासारखा आहे.व आमचें पाऊल जसजसें पुढें पडत जाईल त्या त्याप्रमाणें आमच्या भाषेची अंगची योग्यता व लोकांचें कर्तृत्व पाहतां तो वाढत जाण्याचेंही आम्हांस अगदीं कठीण वाटत नाहीं.

५. आतां वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकांत सध्यां कितपत आहे तो पाहूं. पूर्वीच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांच्या वाचनाचा वर एक प्रकार सांगितलाच आहे.—कीं ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता अशांसारखे ग्रंथ ते नियमानें वाचतात. पण तें केवळ भाविकपणानें, म्हणजे आपण जे वाचतों त्याचा अर्थ आपणांस कळावा इतकी सुद्धां थोड्यांचीच इच्छा असते ! हे असलें वाचन विद्येच्या दृष्टीनें केवळ निरर्थक होय हें उघड आहे. आतां नव्या पद्धतीचे लोक पाहूं. यांपैकीं फार करून सगळ्यांचें मुख्य वाचन म्हटलें म्हणजे वर्तमानपत्रेंच होत. सांज-सकाळ लायब्ररींत खेप घालून आलें म्हणजे त्या दिवसाचें कर्तव्यकर्म आपण बजावलें असा पुष्कळांचा समज दिसतो. पण खरोखरीची जी लायब्ररी तिजकडे बहुधा कोणी महिन्याचे महिने ढुंकूनही पाहत नाहीं. तेथे खरा अक्षय वास म्हटला म्हणजे अंधाराचा व केराचा, पुस्तकांचा खरा चालक म्हटला म्हणजे महिन्या दोन महिन्यांनीं त्यांवर सांचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्याचे खरे उपभोक्ते म्हटले म्हणजे कृमिकीटक ! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथें तेथें दृष्टीस पडत असेल यांत संशय नाहीं. पण याबद्दल कोणासही कधीं कांहीं चमत्कार वाटला आहे, किंवा तो मोडावयाचें मनांत आलें आहे, असें बिलकुल आढळत नाहीं ! याचें कारण काय असावें बरें ! एकंदर लोकात एकाएकी ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रंथही त्यास आज एकदम नादान वाटूं लागले; किंवा देशांत विद्येची अगदीं रेलचेल होऊन गेल्यामुळें अधिक शिरण्यास आतां जागाच उरलीं नाहीं; अथवा सर्व लोक एकंदर लोककल्याणाच्या कामास लागून मार्ग तयार करण्याच्या किंवा कलाकौशल्य वाढवण्याच्या कामास तर गुंतले नाहींतना ! काय असेल तें असो. याचें कारण आम्हांस एक सुचतें. तें हें कीं, वरच्या सारखे प्रकार केवळ लोकाचाराचे होत. सुधारलेलें शहर म्हटलें म्हणजे जशी त्यांत म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेही अवश्य आहेंच; त्याचप्रमाणें पुस्तकालय त्याची एकदां स्थापना होऊन गेली पाहिजे;

मग पुढें त्याची व्यवस्था कांहीं कां होईना ? त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, कीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें त्यांत ठेवून तीं लोकांनीं वाचावीं, व तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभाषेंत तसे ग्रंथ रचण्याची त्यांस उमेद यावी; व पहिल्या पहिल्यानें हा त्याचा उद्देश बराच सिद्धीसही गेला. पण त्याचें आतां काय? जें खरोखर उपयोगाकरितां होतें तें आतां केवळ शोभेचें कलम झालें आहे. सारांश, आमच्या राजेरजवाड्यांस कमरेस रेशमी म्यानांत लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किंवा कित्येक शौकीन गृहस्थांच्या बंगल्याच्या कप्प्यांत टिकटिक करणाऱ्या धाकट्या घड्याळांचा त्यास जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यांत सुंदर सोनेरी पुठ्ठे करवून नीट बेताबातानें ठेवलेल्या लायब्ररींतील बुकांचा ! असो; एकंदरींत सांगायाचें काय कीं, याप्रमाणें ग्रंथवाचनाचा प्रघात बहुतेक सोडून नुसतीं वर्तमानपत्रेंच वाचण्याकडे आमच्या लोकांचा दिवसांदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रें वाचणें अगदीं निरर्थक, त्यांस लोकांनीं आश्रय देणें अगदीं गैर आहे, असें म्हणण्याचा आमचा बिलकूल रोख नाहीं. तीं वाढणें हें भाषेच्या संबंधानें व सरकारच्या संबंधानें लोकांस फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे. पण त्या पलीकडे ज्ञानाचें साधनच नाहीं ही जी लोकांची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे हें आम्हांस दाखविणें आहे. वर्तमानपत्रें वाचणें हें इंग्रेज लोक सकाळीं जसा चहा घेतात त्यासारखेंच पुष्कळ अंशीं होय. म्हणजे अर्धें पोषण अर्धी करमणूक असाच दोहोंचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचें यथास्थित पोषण होण्यास जसें चांगले जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेंच खरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास संपादन करणें असेल त्यानें मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रंथांचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासंगच केला पाहिजे. हे परिश्रम केल्यानें आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगांत काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्रांचा आदर करणें बरोबर आहे; पण त्यांस विद्येच्या शिखरावर बसवून ठेवणें हें अगदीं शोभत नाहीं. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें असेंही मत आहे कीं, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, इत्यादिकांची समृद्धि लोकांस अपायकारक होय; का कीं, हींच चाळून पाळून वरवर वाचण्याची सवय एकदां मनास लागून गेली म्हणजे विचारपूर्वक व शोधकबुद्धीनें मोठमोठे ग्रंथ सावकाश वाचण्याचा मनास कंटाळा येऊं लागतो, व यामुळें वरवरचें शुष्क पांडित्य मात्र चोहोंकडे माजून खऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो.

१०. प्रस्तुत विषयावर निरनिराळ्या संबंधानें आणखी पुष्कळ लिहितां येईल. पण सरतेशेवटीं एका मात्र गोष्टीविषयीं कांहीं लिहून हा निबंध आटपतों. ज्यांस ग्रंथ वाचण्याचा नाद असतो, किंवा ज्ञानाकरितां जे तसा नाद घालतात,

ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानाच्या सख्येवर लेखतात. ह्मणजे जितकीं पानें आपण वाचलीं तितक्या मानाने आपले ठायीं अधिक ज्ञान आलें असें ते समजतात. पण हा केवढा भ्रम आहे हें हवें त्यांस अंमळ विचार केला असतां कळण्यासारखें आहे. जितके जितकें ज्याने वाचलें तितका तितका तो विशेष ज्ञानसंपन्न व शहाणा असे जर असते, तर सध्यांचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळांपेक्षां ज्ञानांत व शहाणपणांत श्रेष्ठ असतां. कारण हल्लीं जितके ग्रंथ झाले आहेत व होताहेत, व लोकांत वाचनाचा सध्यां जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षांशही प्राचीन काळीं नव्हता. पण चमत्कार पहा काय आहे, कीं, अत्यंत प्राचीन काळचेच महान महान ग्रथकार कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदावर जे एकदां आढळ बसले आहेत ते आहेत ! हल्लीच्या काळी ज्ञानाचा केवढाही फैलावा झाला तरी त्यांची सर कोणासही येत नाहीं ! तेव्हा यावरून स्पष्टच दिसते की वाचलेल्या ग्रथाच्या सख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणे हे नेहेमी बरोबर असतें असा नेम नाहीं. ज्यानें दहाच ग्रथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधक बुद्धीनें वाचले त्याचे ज्ञान, आणि, ज्यानें शेंकडो भराभर वाचून फेकून दिले त्याचे ज्ञान, या दोहोत कांहींच साम्य धरता येणार नाही पारिसिकाचे मोठ्या डामडौलाचे अफाट सैन्य आणि सिकदराचे थोडकेंच पण कसलेलें सैन्य या दोहोंचा सामना झाला असतां जो परिणाम झाला तोच वरील दोन पंडितांचें वाग्युद्ध झाले असतां व्हावयाचा. पण, इतकेंच नव्हे. असे भराभर केलेले पाठांतर सर्वथा व्यर्थ होय इतकेंच नव्हे, तर ते अत्यत अनर्थकारकही होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टात घेऊन पहा त्यांत कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायात नसल्यामुळे व जो तो आपल्याच थाटांत असल्यामुळे ऐन गर्दीच्या वेळेस सगळा घोटाळ्याचं घोटाळा होऊन सैन्याची सख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रंथसख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहींच, पण उलटी गर्वोत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रसंगीं गोत्यांत आणण्यास मात्र उपयोगी पडते ' अथवा सर्वांच्या अतिशय परिचयांतला जो व्यापार भोजन त्याचा दाखला घ्या. अन्न जसे शरीरास तसे वाचन श्रवण वगैरे जी ज्ञानाची साधने ती मनांस होत. एकाने जसें शरीराचें पोषण होते तसेंच दुसऱ्याने मनाचें होते. या दोन्ही व्यापारांत पुष्कळ प्रकारचे मोठे चमत्कारिक साम्य आहे तें असें. जेवण जसें सावकाश नेमस्तपणाचें व नियमानें असेच केलें असतां अगीं लागून शरीरास हितावह होतें, त्याप्रमाणेंच वाचायाचे ग्रंथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मननपूर्वक असे बेताबातानें वाचले तरच त्यांपासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जातील. नाही तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाशी गांठ पडली असतां आकंठ तृप्ति करून घेऊन पुढें मग आमांशाच्या योगानें होणारी पीडा भोगीत बसतो, त्याप्रमाणेंच वा-

चणाराचीही स्थिति होते. ह्मणजे सगळेंच अर्धें मुर्धें माहीत पक्कें निश्चित असें कांहींच नाहीं, असें असल्यामुळें भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळें मतें त्याच्या मनांत शिरून तीं अभिमानास्तव त्यास कधींही टाकावीशीं वाटत नाहींत. तेव्हां अन्नाचा परिपाक होऊन तें रक्तरूपानें शरीरास मिळालें ह्मणजे जसें त्याचें सार्थक झालें, त्याप्रमाणेच आपण जे वाचलें त्याचें पुरतेपणीं विवेचन करून त्यांतलें ग्राह्य कोणतें त्याज्य कोणतें वगैरेची नीट व्यवस्था झाली ह्मणजे तो मजकूर ज्ञानरूपानें आपल्या मनाशी मिळून तो आपला झाला असें समजावें. या ठिकाणीं मांसाहाराचा दृष्टांत फार समर्पक होय. पशुपक्ष्यादिकांचें मांस खाल्लें म्हणजे तें जसे तत्क्षणीच शरीराच्या मांसाशीं मिळत नाहीं, तर जठराग्नीने त्याचे पुनः पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार त्यावर क्रमाक्रमानें होऊन शेवटी जेव्हां त्याचे रक्त बनते व रक्ताचे मांस होते तेव्हांच तें जसें खाणाराच्या मांसाशी मिळते, तशीच गोष्ट ग्रंथवाचनाची होय. शेंकडो जाडे मोठमोठाले ग्रंथ जरी झोकून टाकले तरी जोंपर्यंत त्यांचे विवेचन करण्यास वाचणाराने आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाहीं तोपर्यंत तितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच राहिली. त्याचा लवलेशही याच्या मनांत शिरला नाही. इसापनीतीतील उंटाप्रमाणें त्याच्या पाठीवर मात्र अन्नसामग्री पुष्कळ झाली, पण पोटांत काही नाही ! त्या खाशा ओझ्यानें त्यास वाहण्याचे मात्र श्रम होतील, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा त्यास मोठा गर्वही वाटेल; पण उपयोग ह्मटला तर जो कोणी शहाणा त्यातील अन्न काढून करून घेईल त्यासच !

असो; वरील अर्ध्याकच्च्या विद्वत्तेचे अनर्थ फार प्राचीनकाळापासून सर्व देशांतल्या पंडितांनी पाहून ठेवले आहेत. ते सर्व भाषांतील ह्मणींत व सुभाषितांत बहुधा सांपडतील. त्यांपैकीं आह्मांस अवगत असलेल्या तीन भाषांतले तीन चुटके येथें लिहून हा लेख पुरा करतों.

आपल्या मराठींतील ह्मण आहे ती सर्व वाचकांस माहीत असेलच—
'उथळ पाण्याला खळखळाट फार' पोप कवीने आपल्या एका लहानशा काव्यांत [Essay on Criticism]

A little learning is a dangerous thing,
Drink deep, or taste not the Pierian spring;
There shallow draughts intoxicate the brain,
But drinking largely sobers us again.

"चुटपुटती विद्या ही भयंकर फार आहे. विद्यारूप झऱ्याशीं तोंड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाहीं तर एक बिंदुही घेऊं नको: कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे कीं, थोडेच घोट घेतले असतां त्यांनीं माथें फिरून जातें; पण तेच पुष्कळ जसजसे घ्यावे तसतसा मद उतरत जातो."

भर्तृहरी ' नीतिशतका ' च्या आरंभीं ह्मणतो:—

*अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः। ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि तं नरं न रंजयति ॥

" जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देतां येते; किंवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहीपेक्षां लवकर करतां येते. पण ज्ञानाच्या अर्धामुर्धाचा सस्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेंही त्याचें समाधान करवणार नाही !"*

भाषांतर

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता। जाने सखी अग्रतो मे वर्ततइति। ऽ

शांकुतल ६

१. 'भाषांतर' हा शब्द अलीकडे इंग्रेजीत नवीन बनलेल्या शब्दांपैकीं दिसतो प्राचीन संस्कृतांत तर हा शब्द आढळत नाहीच; कारण त्याच्या प्रयोगाचें कधी कारणच पडलें नसावे. भोवतालची राष्ट्रें त्या काळीं आमच्या आर्य लोकापेक्षां फार कमी ज्ञानसपन्न असल्यामुळें त्याच्या ग्रंथाची भाषांतरें संस्कृतांत व्हावी असा कधींच योग आला नाही. उलटी संस्कृताची मात्र त्या वेळीं व पुढें जवळच्या लोकांनीं भाषांतरें केलीं ही गोष्ट कांहीं अनुमानावरून व कांहीं प्रत्यक्ष प्रमाणांवरून सिद्ध आहे. असो; पुढे संस्कृत मागें पडून प्राकृत किंवा बालभाषा यांचा जेव्हां प्रचार झाला, तेव्हा त्याचे संस्कृतांत व संस्कृताचें त्यात भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला. पण यास ' भाषांतर ' ही संज्ञा नसून ' छाया ' हें नाव आजपर्यंत चालत आले आहे. ' छाया ' ह्मणजे ' प्रतिबिंब ' आपल्या मराठीतही जुने लोक वरील शब्द ह्मणत नाहीत. तर त्याच्या जागी ' प्राकृतात अर्थ करणे ' असें ह्मणतात. अथवा ' टिका ', ' व्याख्या ' हे शब्द घालतात. तेव्हा प्रस्तुत शब्द शुद्ध इंग्रजींतला आहे असे वाटतें.

---

* वामनानें वरील आर्येचे असें भाषांतर केलें आहे.

> कळे ये समाधान जो मूर्ख त्याचे,
> घडे ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें।
> न जाणे न नेणे अशा पामराला;
> बुझावू शकेना विधाता तयाला ॥

ऽ " सानुमती (नामें अप्सरा गुप्तरूपे दुष्यंतामागे आकाशांत उभी असतां शकुंतलेची तसबिर पाहून) म्हणते:— " अहो या राजर्षीची (दुष्यंताची) चित्रकर्मांत खुद्दां काय निपुणता ही ! माझी सखी [शकुंतला] माझ्यापुढें जणूं उभीच आहे काय असें मला वाटतें ! "

या शब्दाचा मूळ अर्थ ‘ दुसरी भाषा ’ असा होय. * हा कर्मधारय समास असून संस्कृत रीतीनें ‘ अन्या भाषेति भाषांतरम् ’ (दुसरी भाषा ह्मणजे भाषांतर) असा याचा विग्रह करतात. तेव्हां भाषांतर करणें ह्मणजे जो अर्थ एकाद्या विवक्षित भाषेंत असेल तो दुसऱ्या भाषेत उतरणें.

२. आतां हा प्रघात मराठी भाषेंत कसकसा पडत गेला तो पाहूं. पूर्वी ग्रंथच मागें सांगितल्याप्रमाणें अगोदर थोडे होते, व आतांप्रमाणे परभाषेचा अभ्यासही लोकांत होत नव्हता, तेव्हां हल्ली जशीं इंग्रजींतून अनेक भाषांतरें मराठींत झालीं आहेत तशीं त्या वेळेस फारशींतून किंवा आरबींतून होत नव्हतीं. एका संस्कृतांतून मात्र होत होतीं खरीं, पण तीं काव्यांतील किंवा शास्त्रीय ग्रंथांतील मुळींच नसून केवळ पुराणांतून प्राकृत कवींनी देशभाषेंत छंदोबद्ध रचलेलीं होतीं, या ह्मणण्याचा अर्थ असा अर्थानच नाहीं कीं, मराठी कविता जेवढी ह्मणून आहे तेवढी सर्व संस्कृताचें शुद्ध भाषांतर आहे. हें मत बहुतेकांनें, किंबहुना मोठे ज्ञाते ह्मणविणारांचेंही आहे. यांच्या मते मराठी भाषा तर एकंदरीत निर्जीवच; आणि त्यांतून मराठी कविता तर कांहीं पुसूंच नये. तींत भाकड कथा, वेदांताचीं वेडगळ मतें, वेडगळ धर्म हींच काय ती भरली आहेत. पदलालित्य, अर्थगांभीर्य, सुंदर अलंकार वगैरे प्रकार तींत बिलकूल नाहींत. एकंदरींत तीस कविता हें नांव तरी कितपत शोभेल याची शंकाच आहे. असो; या सर्व मतांचा विचार येथें करावयाचा नाहीं, तो सविस्तर केल्यास एक बराच मोठा स्वतंत्र ग्रंथ होईल. प्रस्तुत स्थलीं इतकेंच सांगायाचें कीं मराठी कविता संस्कृताचें केवळ भाषांतरच आहे किंवा निराळी स्वतंत्र आहे याचा पुरतेपणीं क्षणभरही कधीं विचार न करतां तिच्या प्रतिकूल जे खुशालपणें आपलें निक्षून मत देतात त्यांची सत्यावर निष्ठा केवढी असेल किंवा आपले अभिप्राय किती तारतम्यत्वविचार करून ते देत असतील हें स्पष्ट दिसतें ! तुकारामाचे हजारों निरनिराळ्या प्रसंगीं यदृच्छेनें निघालेले उद्गार; वामनानें, आनंदतनयानें वगैरे रचलेलीं स्फुट प्रकरणें, महीपतीनें रचलेला ‘ संतविजय, ’ ‘ भक्तविजय ’ इत्यादि; मोरोपंताचे ‘ केकावली ’ ‘ सन्मणिमाला ’, ‘ संशयरत्नमाला ’’ ‘ अष्टोत्तरशत रामायणें ’ इत्यादि ग्रंथ; रामजोशाच्या लावण्या, अमृतरायाचे कटाव—हीं सर्व जर संस्कृताचीं शुद्ध भाषांतरेंच होत, तर शेक सादीचें ‘ गुलिस्तान ’, किंवा मिलटनचें ‘ प्याराडैस लास्ट ’ हींही तशींच कां नव्हत ? बरें, हेंही सोडून दिलें; मुक्तेश्वराचें किंवा मोरोपंताचें ‘ भारत ’ घ्या, हे ग्रंथ तरी व्यासकृत ‘ महाभारताचीं ’ भाषांतरें आहेत काय ? ‘ महाभारत ’ हा केवढा प्रचंड ग्रंथ आहे यावरूनच नुसतें पाहतां

---

* या अर्थी ‘ तथापि भाषांतरलोलुपोऽहं ’ हा चरण आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस आठवेलच.

करून येईल कीं, त्याचें शुद्ध भाषांतर झटलें ह्मणजे त्याहूनही प्रचंड होणार ! पण वरील ग्रंथ पाहिले तर तीं त्याचीं लहान पिडीशींच शोभतील. बरें दोन्ही भाषांतरें संक्षेपानें केलीं असतील ह्मणावें, तरी मोरोपंतानें एवढालीं लांब लांब यमकें, मधून मधून चमत्कारिक प्रास वगैरे जे साधले आहेत ते सर्व असूनही त्याच्या ग्रंथाचें भाषांतरत्व राहणें ह्मणजे लहानसान आश्चर्य नव्हे ! तेव्हां वरच्यासारखीं आपल्या विद्वत्तेच्या भरांत जे निःशंकपणें मतें देतात त्यांनीं याबरून अंमळ सुविचार शिकावा कीं, अभिप्रायाला खरेपण जे येतें तें तो सप्रमाण असल्यानेंच येतें;तो मोठ्या डौलदार शब्दांनीं एकदम झोकून दिला असतां अज्ञान व भोळे असे श्रोते किंवा वाचक मोठ्या पूज्यभावाने त्यास झेलतील खरे, पण तसें करणें ठीक नव्हे. एक तर तें पंडितत्वास कलंकभूत होय; शिवाय त्याच्या योगानें असत्याचा प्रसार होऊन जो कोणी अंमळ शोधक बुद्धीनें त्यांच्या मतांचा विचार करूं जातो, त्यास तेव्हांच त्यांचा पोकळपणा कळून येऊन त्याची पत मात्र नाहांशी होते.

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ आमच्या वाचकांपैकीं जे कोणी संस्कृतज्ञ असतील त्यांनीं आदिपर्वांतील शकुंतलोपाख्यानाशीं मुक्तेश्वराच्या ओंव्या व मोरोपंताच्या आर्या ताडून पाहाव्या. तसें केलें असतां मराठी कवितेचें भाषांतरत्व कितपत उरतें तें त्यांस तेव्हांच कळून येईल. तितकें करूनही जे वरील ओंव्यांस व आर्यांस भाषांतरच ह्मणतील, त्यांनी मग कालिदासाच्या जगद्विख्यात ' शांकुतल नाटकास, तसेच भवभूतीच्या ' उत्तररामचरिता ' स वगैरेंही तोच दोष ठेवल्यास तितकेंच साजणार आहे !

३. हें मागील काळाविषयीं झालें. आतां गेल्या पांचपन्नास वर्षांत म्हणजे इकडे इंग्रेजी झाल्यापासून जो प्रघात पडला तो पाहूं. आमची भाषा अव्वल इंग्रेजींत कशी होती., तिजकडे लक्ष देऊन तिच्या नियमनार्थ व अभिवृद्ध्यर्थ आमच्या प्रस्तुतच्या सरकारानें केवढा उद्योग केला, वगैरे गोष्टींचें संक्षेपतः निरूपण आह्मी पहिल्या दोन अंकांत केलें आहे; ते आमच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. ही भाषेची अभिवृद्धि मुख्यत्वेंकरून भाषांतरांनीं झाली. हीं भाषांतरें मुख्यतः इंग्रेजीतून आणि त्याच्या खालोखाल संस्कृतांतून झालीं इंग्रेजींतील भाषांतरें नानाप्रकारच्या विषयांवर झालीं.भूगोलविद्या,ज्योतिषशास्त्र,पदार्थविज्ञान.गणिताच्या शाखा वगैरे शास्त्रीय विषयांवर;व चरित्रें,देशवर्णनें,गोष्टींचीं पुस्तकें, इत्यादिकांबरही तीं झालीं. या पुस्तकांपैकीं अजून दृष्टीस पडणारी अशीं थोडींच उरली आहेत. असो; दुसरा प्रकार संस्कृताचीं भाषांतरें.हीं बहुतेक सर्व दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्यमानें झालीं. कालिदास,भवभूती,श्रीहर्ष इत्यादि संस्कृत कवींचीं नाटकें बहुतेक मराठींत होऊन कित्येक छापून प्रसिद्धही झालीं आहेत. हे भाषांतरकार सर्व जुने पंडित असून सगळ्या देशाची भिस्त ज्यांवर असे आमचे नवीन विद्वान् मात्र

त्यांत कोणीच नाहींत ! ही गोष्ट चांगली ध्यानांत ठेवण्यासारखी असून तींत अर्थही थोडा आहे असें नाहीं ! असो; वरील भाषांतरकार कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले, वे० शा० सं० कृष्ण शास्त्री राजवाडे, व गणेशशास्त्री लेले हे होत.त्यांत रा०लेले यांचीं भाषांतरें तर मूळार्थास धरून असून पुनःअत्यंत सरस व शुद्ध असल्याबद्दल त्या त्या वेळच्या चिटणिसांनीं त्यांचीं रिपोर्टांत विशेष तारीफ केलेली आढळते. असो; पण वर सांगितल्याप्रमाणें संस्कृत नाटकांचीं जशीं भाषांतरें झालीं तशीं त्या भाषेंतील ' रघुवंशादि ' अत्यंत प्रसिद्ध काव्यांचीही कांहींच झालीं नाहींत ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! याचें कारण काय झालें असेल तें असो !

४. याप्रमाणें आजवर भाषांतररूपानें जो ग्रंथसंग्रह आमच्या भाषेंत झाला त्याविषयीं लिहिलें. आतां भाषांतर कसें असावें, त्याच्या उत्कृष्टतेचें प्रमाण कोणतें, वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं !

५. उत्कृष्ट भाषांतरकार म्हटला म्हणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत. एक तर ज्या भाषेंतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत पाहिजे. म्हणजे व्याकरणरचना, अर्थस्वारस्य वगैरे त्याचें त्यास यथास्थित कळलें पाहिजे, —दुसऱ्याच्या भाषांतरावर, मांण्यावर वगैरे त्यानें जातां कामा नये. याप्रमाणें मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित त्यानें आपल्या मनांत भरून घेऊन मग तो भाषांतरद्वारें दुसऱ्या भाषेत त्यातें ओतूं लागावें. दुसरें, ज्य भाषेंत भाषांतर उतरायाचें तिचेंही पहिल्यासारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. तरच पहिल्या भाषेंतील अर्थ दुसरींत त्यास नीट ठाकठिकीनें बसवतां येईल. हें काम पहिल्यापेक्षां किती कठीण आहे हें सांगावयास नकोच ! पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून त्याची प्रचीति आलीच असेल. मूळ भाषेंचा अर्थ चांगला पक्का समजणेंही तादृश कठीण नाहीं. पण तोच दुसऱ्या भाषेनें यथास्थित व्यक्त करणें म्हणजे पुष्कळ वेळां मोठी मारामार पडते. ज्याच्या त्याच्या भाषेंत तो अर्थ इवातर अनेक प्रकारांनीं व्यक्त करतां येईल, पण त्याची कल्पना बरोबर परभाषेंत ठेवून देणें म्हणजे परम दुर्घट काम ! उघडच आहे. भाषाभाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह अगदीं थोडा; कित्येकांत पुष्कळ; कित्येकांत संस्कृताप्रमाणें शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते,—म्हणजे एका शब्दावरून निरनिराळ्या अर्थाचे वाचक असे शब्द लगेहात हवे तितके करतां येतात, कित्येकांत ही सोय फारच थोडी असते; कित्येकांत अशा कांहीं कल्पना असतात कीं, दुसऱ्या भाषेनें त्या व्यक्त करतांच येत नाहींत; किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करतां येतात, याखेरीज शब्दांचें मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार वाक्यरचनेंची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हां या सर्व अडचणींतून बरेंपणीं निभावून जाणें लहानसहान काम नव्हें. त्यास मनु-

त्याच्या अंगीं समंजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला वटावलेलाही असला पाहिजे. असो, तिसरी गोष्ट ज्याचें भाषांतर करायाचें तें तें भाषांतर होण्यासारखें पाहिजे. याचा आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् मोठा अचंबा वाटेल ! ते म्हणतील कीं, याचा काय अर्थ ! हवें त्याचे भाषांतर होण्यासारखें आहे, नाहीं असें काय आहे ? पण याचें विवरण अंमळ पुढें सविस्तर करण्यांत येईल. असो; तर याप्रमाणें दोहों भाषांची पुरी माहिती भाषांतर करा-णारास असून ज्याचें भाषांतर करावयाचें त्याची तशी योग्यता हवी, हीं उत्कृष्ट भाषांतरास तीन साधनें मुख्यतः अनुकूळ असलीं पाहिजेत. याखेरीज चौथी-ही एक गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशीं समवृत्ति असला पाहिजे. म्हणजे मुळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थट्टेखो-र, किंवा गंभीर, कडक, वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असायास पाहिजे; किंबहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ति जसजशा त्यानें जागोजाग प्रगट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमानें भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत. पण हें काम हवे त्यास साधणार आहे असें नाहीं. कोणी स्वभावतः केवळ थट्टेखोरच असतात; कोणास थट्टा कशी ती मुळींच भासतही नाहीं! यास्तव जो तशा ग्रंथाचें भाषांतर करूं जाईल तो केवढाही बुद्धिमान् असला तरी तें काम त्या-च्यानें निभणार नाहीं. धर्माच्या किंवा वेदांताच्या विषयास भाषांतरकार तसाच पाहिजे; व ' डॉन क्विक्सोट ' * सारख्या ग्रंथास तसाच निराळा पाहिजे असो. याप्रमाणें मूळ ग्रंथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेही भाषांतर करणारानें लक्ष दिलें पाहिजे.

६. याप्रमाणें उत्कृष्ट भाषांतर होण्यास कोणकोणतें साहित्य पाहिजे तें सांगित-लें. आतां भाषांतराचे निरनिराळे प्रकार पाहूं. ग्रंथाचे एकंदर मोठे दोन विभाग आहेत ; एक गद्यग्रंथ आणि दुसरे पद्यग्रंथ ,म्हणजे कविता. आतां दोहोंविषयीं अनुक्रमानें लिहूं .

७. गद्यग्रंथांतही दोन प्रकार ; एक शास्त्रीय ; आणि दुसरे बाकीचे,—म्हणजे गोष्टी, कादंबऱ्या,चरित्रें इतिहास, वगैरे. आता दुसऱ्याविषयीं प्रथमतःलिहून मग पहिल्याविषयीं विचार करूं

८. गोष्टींचीं भाषांतरें करणें हें एकंदरींत जरी फार कठीण नाहीं;तरी तें उत्कृष्ट साधणें ही एकाद्याची हतोटी! मनुष्य जसा जन्मतःच कवि निपजावा लागतो तसाच गोष्टी सांगणाराही निपजायास पाहिजे असें एका ग्रंथकाराचें वचन आहे हें कोणा-स केवळ अत्युक्तिरूप वाटेल; पण तसें नव्हे चित्तवेधक रीतीनें गोष्टींची रचना करायाची किंवा ती सांगायाची ही लहान कला आहे असें नाहीं. हें काम किती कठीण आहे याचा अनुभव ज्यास घेणें असेल त्यानें बुकांत वाचलेली एकादी

---

* अंक ७, २ री टीप पहा.

मजेदार गोष्ट किंवा हरदासानें सांगितलेली नक्कल आपण ऐकून दुसऱ्यास सांगूं लागावें, म्हणजे त्या ग्रंथकारांत किंवा हरदासांत आणि आपणांत केवढी तफावत पडते ती त्यास तेव्हांच दिसून येईल. एकेका मनुष्यास बोलण्याची छाप अशी साधून गेलेली असते कीं, तशी त्याशीं निरंतर सहवास केल्यानेंही दुसऱ्यास साधूंच नये. गोष्ट जुळणाची खुबी; ज्या शब्दांनीं ती सांगायाची ते जसे काय अगदीं टाकलेले—त्यांत लेचापेचा शब्द पडायाचाच नाहीं; गोष्टीस ओघाओघानें एकदम आरंभ करायाचा; तिचा शेवटही तसाच झोकानें करायाचा; निरनिराळ्या पात्रांचें ज्याचें त्यास शोभेसें बोलणें; इत्यादि गोष्टी जो म्हणेल त्यास साधण्यासारख्या आहेत असें नाहीं ! असो. तर ज्या प्रमाणें वरील बोलणारास किंवा लिहिणारास रसवंती अनुकूळ असावी लागते त्याचप्रमाणें ती खुबी व ती मजा परभाषेंत उतरण्यास भाषांतरकर्त्याच्याही अंगीं तो गुण असला पाहिजे. यास्तव अशीं भाषांतरें हवा तो करूं गेल्यास त्यास अगदी साधणारीं नव्हेत. आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, कौपरचा प्रसिद्ध चुटका ' जॉन गिल्पिन ' याचें कोणीं मराठींत छंदोबद्ध भाषांतर केलें आहे. हे आम्ही अजून पाहिलें नाहीं. पण न पाहतांही वरील भाषांतराविषयीं अभिप्राय देण्यास आम्हास कांहीं इतकेंही भय वाटत नाहीं. तें भाषांतर निवळ फसलें असेल असें आम्ही खात्रीनें सांगतों. आणि याचें कारणही उघड आहे कीं, त्यांत जो नाजुक तऱ्हेचा विनोद आहे तो केवळ इंग्रेजी पद्धतीचाच आहे. तो मराठींत उतरणें केवळ अशक्य होय ! दुसरें उदाहरण ' अथेल्लो '. शेक्सपीयरकृत त्या अत्यंत प्रसिद्ध नाटकाचें भाषांतर कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं सुमारें दहा बारा वर्षांपूर्वीं केलें. तें एकंदरींत फार उत्कृष्ट साधलें आहे,—व तें इतकें मराठींत उतरेलसें आम्हांला वाटलेंही नव्हतें ! पण याचें कारण अर्थातच भाषांतरकर्त्याचा रंगेल स्वभाव हें एक; आणि दुसरें या नाटकाची निवड. असो; पण याविषयीं पुढें आणखी विशेषतः लिहिण्यांत येईल. तेव्हां गोष्टींचीं, कादंबऱ्यांचीं, नाटकांचीं वगैरे भाषांतरें करतांना त्यांची मराठींत उतरतां येण्याची योग्यता व त्या कामास आपली स्वतःची योग्यता हीं नीट पाहून मग त्या उद्योगास लागणारानें हात घालावा. इतिहास व चरित्रें यांच्या भाषांतराची गोष्ट मात्र तशीच केवळ म्हणतां येत नाहीं. दोहों भाषांचें पूर्ण ज्ञान व वाकबगारी मनुष्यास असली म्हणजे तें होण्यास विशेष अडचण पडणार नाहीं.

९. दुसरें कलम शास्त्रीय ग्रंथ. यांचें भाषांतर एरवीं पाहतां सगळ्यांत सोपें आहे; कारण त्या त्या शास्त्रांतील सिद्धांत वगैरे जसे असतील तसे या दुसऱ्या भाषेंत ठेवून दिले म्हणजे झालें. मूळच्या ग्रंथांतील रस भाषांतरांत उतरला पाहिजे वगैरे संबंध यांत बिलकुल नसल्यामुळें केवळ व्याकरणशुद्ध व रूढिशुद्ध असा साध्या सोप्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला म्हणजे पुरें होतें. पण एक

मात्र मोठी जबरदस्त अडचण वरचेवर येऊन पडते. ती अर्थातच पारिभाषिक शब्दांची. प्रत्येक शास्त्राला त्याचे त्याचे असे ठरलेले कांहीं शब्द असतात; त्यास संस्कृतांत परिभाषा ह्मणतात. या परिभाषेला प्रतिपरिभाषा दुसऱ्या भाषेंत बनवणें हें मोठ्या चातुर्याचें व श्रमाचें काम असतें. असे जे नवे शब्द बनवायाचे त्यांत इतके गुण असावे लागतात. एक तर या शब्दांचें वरचेवर काम लागणार तेव्हां ते लांबरुचक अवजड असे नसावे; तर जेवढे थोडक्यांत येतील तेवढे चांगले: जसें 'भूगर्भशास्त्र', 'पदार्थविज्ञान' 'वक्रिभवन' इत्यादि. दुसरें, ते ओबडधोबड अथवा कर्कश नसून कानास चांगले मृदु व मधुर लागावे. तिसरें, ते व्यावहारिक भाषेपेक्षां जितके निराळे असतील तितके चांगले: कारण जे शब्द नेहेमीं बोलण्या चालण्यांत वगैरे आलेले ते शास्त्रीय ग्रंथांत शोभत नाहींत. असो; आतां या सर्व सोई संस्कृतामुळें मराठीस फार उत्कृष्ट साध्य झाल्या आहेत हें मागें एक दोन वेळां आह्मी लिहिलेंच आहे. एक तर तींत समासांची व संधीची अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळें नवा शब्द थोडक्यांत व बेमालूम असा बनवतां येतो. दुसरें, त्या भाषेंत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळे व भाषाच एकंदर मोठी डौलदार व सुंदर असल्यामुळें वर सांगितलेले दोन गुण—मार्दव आणि माधुर्य—हेही सहज साधतां येतात. तिसरा गुण—अपरिचितत्व—हा तर ती भाषा निराळी पडल्यामुळें अर्थात् आहेच आहे. शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणें एक शब्द साधला असतां त्यापासून जवळजवळच्या अर्थाचे शब्दही तेव्हांच साधतां येतात; जसें ' इतिहास ' शब्दापासून ' ऐतिहासिक , ' ' इतिहासज्ञ ' इत्यादि. सारांश, सोन्यारुप्याच्या उंच नाण्यास जसे गुण असतात तसेच परिभाषेंत असावें. ह्मणजे रुपयाची किंवा मोहरेची जशी किंमत फार असून वजन मात्र थोडकें असतें, की त्यांस बरोबर नेण्याची अगदी अडचण पडूं नये, त्याप्रमाणेंच परिभाषेच्या शब्दांत अर्थ पुष्कळ असून ते टुमदारसे लहान असावे, कीं उच्चारण्यास व वारंवार त्याचा प्रयोग करण्यास श्रम पडूं नयेत. दुसरें, वरील नाणें ठाकठिकीनें पाडले असून जसें दिसण्यांतही सुंदर दिसतें तसेच वरील शब्दांत झोंकदारपणा व सुरेखपणा हे गुण असावे. तिसरें अपरिचितत्व. रुपये, मोहरा या सामान्य लोकांस ह्मणजे गरीबगुरीबास कशानें दृष्टीस पडायाच्या आहेत? हल्लीं आमच्या देशांत तर असे हजारों लोक आहेत की ज्यांनीं सोन्याचें नाणें तर काय, पण सबंध रुपयाही यावज्जन्म पाहिला नाहीं ! तर याप्रमाणेंच पारिभाषिक शब्दही अगदीं व्यवहारबाह्य असावे. चवथें सादृश्य. वरील नाण्याची मोड, ह्मणजे मोहोरांच्या पुतळ्या, किंवा रुपयांच्या अधेल्या पावल्या वगैरे जशा करतां येतात, तसेंच हें विभाजत्व परिभाषेंतील शब्दांत असावें. ह्मणजे 'तें जाणणारा', 'तत्संबंधी' इत्यादि वाची शब्दांची साधनिका मूळ शब्दापासून सुलभतेनें होण्यासारखी असावी. सरते शेवटीं, देशाचें राज्य चालवणाऱ्या राजाचा

शिक्का एकदां ठोकला, ह्मणजे तें नाणें बनून सर्वांस जसें ग्राह्य होतें, त्याप्रमाणेंच इकडे मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं आपली बुद्धि व चातुर्य खर्चून एकदां परिभाषा ठरवून टाकली, कीं ती मग चालली ! असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें आमच्या देशाच्या व भाषांच्या भाग्यानें जेव्हां चोहोंकडे टांकसाळा सुरू होतील तेव्हां वरील गोष्टींकडे आमच्या पंडितांस अवश्य लक्ष पुरवावें लागेल.

१०.आतां एक मात्र सदर राहिलें,-पद्यग्रंथ ह्मणजे कविता.याविषयींचा विचार वरच्याहूनही विशेष महत्त्वाचा आहे; कारण कवितेचें भाषांतर ह्मणजे फारच कठीण ! हें ह्मणणें आमच्या बहुतेक वाचकांस फार विलक्षण वाटेल: कारण इतर ग्रंथांचीं जशीं भाषांतरें झालीं आहेत तशींच आमच्या मराठींत कविताग्रंथांचींही बरींच झालीं आहेत, व तीं विशेष जड गेलीं असेंही पण कोणास वाटत नाहीं. याचें कारण पाहूं जातां कवितेच्या स्वरूपाचें एकंदर लोकांस थोडेंच ज्ञान आहे हें होय. कविता ह्मणजे नुसत्या पद्यरचनेच्या पलीकडे कांहीं पदार्थ आहे ही कल्पनाही बहुतेकांच्या मनांत अजून आली नाहीं, व ज्यांस ती ऐकून माहींत आहे त्यांच्यापैकीं कितीकांस तिचा पूर्ण प्रत्यय मनास भासत असेल तो असो ! आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयीं जर पाहिलें, तर ती ज्यांनीं वाचली आहे व यास्तव तीविषयीं मत दिलें असतां ज्यांस कांहीं तरी शोभेल अशा लोकांपेक्षां वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नांवानें तर पूज्य पण तिजविषयीं रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य अशांचीच संख्या फार आहे. मराठी कवि एकंदर येथून तेथून अप्रयोजक, * त्यांतून मोरोपंतासारखा नादान कवि (अथवा ‘ कवि’ तरी कसचा ? ‘ यमकें जुळणारा ’) तर आजपर्यंत कधींच झाला नसेल, अशीं मतें लेखनद्वारा व भाषणद्वारा ज्यांनीं अनेकशः प्रणीत केलीं आहेत अशा गृहस्थांपैकीं आह्मांस कित्येक असे माहीत आहेत कीं, ज्यांस ‘ केकावली सारख्या अंमळ कठीण काव्यांची तर काय, पण आर्येची, श्लोकाची सुद्धां भ्रांत ! हे श्लोक किंवा या आर्या त्यांस ह्मणजे समजणार नाहींत असें आमचें बिलकुल ह्मणणें नाहीं; पण त्या समजण्याच्या अगोदर त्यांविषयीं मत देण्याचा पतकर जो ते खुशाल बिनधोक आपणावर घेतात तो पाहून मात्र हसूं येते ! पण अंमळ ज्यास्ती नजर फांकविली असतां यांतही मोठेंसें आश्चर्य वाटणार नाहीं ! आलीकडील इंग्रजी विद्वत्तेचा बहुतेक ठिकाणीं असाच कांहीं अद्भुत प्रभाव दिसण्यांत येतो कीं, आपणांस जें माहीत असेल त्याविषयीं

* हो ! पण चुकलों ! वर सरसकट मराठी कवीस ओढलें तें बरोबर नाहीं. आलीकडे पांच सहा वर्षांत माजी डैरेक्टर ग्रांट साहेब यांच्या प्रसादानें तुकाराम मात्र एकटा चांगल्या कवींत मोडूं लागला आहे. यास्तव त्यास वरील पंक्तीस बसवतां येत नाहीं !

कोणीही मत देईल, पण ज्याची आपली बापजन्मींही ओळखत नाहीं, जें समजण्याविषयीं आपण कधीं यत्किंचितही प्रयत्न केला नाहीं, किंबहुना योग्यता नाहीं, त्याविषयीं फाडकन् भर सभेंत मत झोंकून दिलें, तर ती विद्वत्ता ! ही शक्कल इंग्रेज लोकांनीं प्रथम काढली असून त्यांचे पुरे शिष्य बनलेल्या आमच्या कित्येक विद्वानांनीं ती त्यांच्यापासून भरपूर उचलिली आहेशी दिसते ! असो; तर याप्रमाणें आमच्यांत आमच्या जुन्या कवितेविषयीं ज्ञान आहे. आतां तीपेक्षां इंग्रेजी कवितेशीं पुष्कळांचा अधिक परिचय झाला असतो खरा,—कारण कीं बिचाऱ्या मराठी कवितेप्रमाणें तिजकडे तसें दुर्लक्ष करतां येत नाहीं—तरी कवितेची अभिरुचि प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतलि व विद्यालयांतील शिक्षण मोठेसें उपयोगीं पडण्यासारखें असतें असें आह्मांस बिलकूल वाटत नाहीं. कारण शेंकडों विषयांचें सारखेंच अध्ययन करायाचें, तेव्हां त्यांत कवितेचीच काय मातब्बरी ! वरील अभिरुचि प्राप्त करून घेण्यास विद्यार्थ्यांचा स्वतःचा निराळा व्यासंगच कारण होय यांत संशय नाहीं. असो. तर याप्रमाणें सध्यांच्या स्थितींत कवितेची खरी अभिरुचि फारच थोड्यांस प्राप्त होते. त्यांतून मराठी कवितेची तर वर सांगितल्या प्रकारची दशा!तेव्हां ती वाचणारे अगोदर थोडे समजणारे तर त्यांहून थोडे, आणि खरे उपभोक्ते तर विरळाच ! यास्तव वर जीं मराठींत कविता ग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं ह्मणून सांगितलीं त्यांविषयीं यथार्थ ज्ञान आमच्या लोकांस तितपतच आहे. अमुक अमुक भाषांतरें झालीं आहेत येवढें कित्येकांस माहित आहे; पण तीं कशीं आहेत त्यांत मूळच्या ग्रंथाचे गुण कितपत उतरले आहेत, हें समजणें पुष्कळांस अर्थातच अशक्य होय. कारण तसें होण्यास दोन्ही भाषांचें पूर्ण ज्ञान परिक्षकांस असलें पाहिजे. ही ही स्थिति सध्यां फारच थोड्यांची आहे; ती पुष्कळ लोकांची होण्यास अजून पुष्कळच अवधी पाहिजे असो; तर यास्तव कवितेचे भाषांतर करणें फारच कठीण ह्मणून आह्मीं वर जें ह्मटलें त्याचा अर्थ पुष्कळांच्या लक्षांत मुळींच येणार नाहीं यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

कवितेचें भाषांतर ह्मणजे काय, याची कल्पना अद्याप तर एकंदर लोकांची अशीच आहे कीं, मूळच्यांतील अर्थ पद्यरूपानें परभाषेंत उतरला ह्मणजे झालें. ही कल्पना किती पोरकळ आहे याविषयीं प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या अंकांत आरंभीं आह्मीं बराच विस्तार केला आहे. केवळ छंदोबंध हा कवितेचा कितीं लहान भाग आहे याविषयीं आमच्या वाचकांस बहुधा संशय नसेलच, मूळच्या कविता ग्रंथांचें भाषांतर केवळ वरच्या प्रकारानेंच जर होत असेल तर भाषांतरा भाषांतरांत बिलकूल फरक राहणार नाहीं; व साऱ्या उत्कृष्ट कवितांचीं भराभर भाषांतरें होऊं शकतील: कारण सुताराच्या लोहाराच्या वगैरे व्यावहारिक कामासारखेंच हें काम झालें ! एकदां पद्यें जुळण्याचें कसब साधलें ह्मणजे झालें !

पण असें नव्हे. उत्तम कविता झटली ह्मणजे तिचीं अनेक अंगें असतात. एक तर पद्यरचना. ही पद्यरचना ह्मणजे 'ट' ला 'ट' व 'प' ला 'प' जुळवीत बसविण्याचें कसब नव्हे. हें तर हवें त्यास साधणारें आहे; व अशा कविता कितीही श्रम करून केल्या तरी त्यांचा निर्जीवपणा मार्मिक वाचकांस तेव्हांच भासतो. कविता दोन प्रकारची आहे. एक हठकविता ह्मणजे बळेंच ओढून ताणून ठाकठिकीनें जुळविलेली; आणि दुसरी प्रासादिक ह्मणजे सरस्वतीच्या कृपेचें फळ. आतां पहिल्या हठकवींची कविता झटली ह्मणजे 'कुंभारानें घडलेल्या मडक्यांसारखी' किंवा फार बुद्धि खर्चून केली असली तर 'सोन्याच्या कमळासारखी' च ऽ कायती होईल ! याच्या पलीकडे तिची मजल कधीं पोंचणार नाहीं. प्राण्यांच्या शरीरांत जीवत्व घालणें किंवा वनस्पतिवर्गास टवटवी, स्वाद, सुगंध वगैरे देणें हे जसें एका ब्रह्मदेवाच्याच हातीं; त्याचप्रमाणें कवितेच्या पद्यरचनेत कवित्व ओतून देणें हें एक वरील प्रासादिक कवींनीं त्यांचें त्यांनींच करावें! अथवा याही ह्मणण्यांत अंमळ चूकच आहे. वरील कवित्व ते ओतून देत त असें नव्हे, तर तें स्वतःसिद्धच बाहेर पडतें असें ह्मणायाला हवें ! अशा खऱ्या कवींस काव्यरचनेचें कठीण पडत नाहीं हें-तर काय, पण त्यांचें जे जे उद्गार निघतील ते कवित्वमय निघावे हा त्यांचा स्वभावधर्मच केवळ होय. भवभूतीनें 'उत्तररामचरितां' त झटलें आहे—

लौकिकानांहि साधूनामर्थवागनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

"लोकांत वागणारे जे साधु असतात त्यांची वाणी अर्थास अनुसरते, म्हणजे अर्थास अनुलक्षून ते बोलतात; पण वाल्मीकिप्रभृति जे पुरातन ऋषि त्यांच्या पाठीमागें अर्थ धांवतो !—म्हणजे त्यांचें बोलणें वरच्यांच्या सारखें अर्थावर धोरण ठेवून झालेलें नसतें, तर आधींच होऊन मग अर्थ हा आपोआप त्यास येऊन मिळतो !" ही युक्ति रामाची असून तेथें आशीर्वादाच्या संबंधानें केली आहे, पण तीचें प्रकृत प्रसंगीं कवित्वाच्याकडे लावली असतां शोभणार आहे !

असो; तर याप्रमाणें पद्यरचनेची गोष्ट आहे. तींतील मृदुत्व, माधुर्य, लालित्य हे गुण फार श्रमानें कोणाकोणास कदाचित् साध्य होतील; पण कवित्वाच्या भरांत जी शब्दांची ठेवण प्रासादिक कवीस वरचेवर साधते ती इतरांस कितीही श्रम केले तरी साधणारी नव्हे. फार तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या कवीसही तशी पुनः साधेल असा नेम नाहीं ! अशा अमृतयोगावर निर्माण झालेली आपली कृति पाहून कवीस स्वतःच जो विलक्षण विस्मय वाटत असेल तो पुढील श्लोकांत वर्णिल्यासारखाच म्हणायाचा—

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विषश्चतुर्भिरपि साधुसाध्विति
मुखैः समं व्याहृतम् । शिरांसि चलितानि विस्मयवशाध्रुवं वेधसो

ऽ अंक ३ व ४ यांवरील पद्यांत हा अर्थ आहे.

विधाय ललनां जगज्जनललामभूतामिमाम् ॥

" साऱ्या जगाचें केवळ नाक अशी ही स्त्री निर्माण झाली असतां, ब्रह्मदेव खरोखर अगदीं चकित होऊन राहिला असेल !—आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांहून आपले डोळे मोठे करून तो हिजकडे टकमकां पाहूं लागला असेल;* चारी मुखांनीं एकदम वाः वाः असें केलें असेल; आणि आश्चर्यांत बुडून जाऊन त्यानें आपलीं मस्तकें डोलविलीं असतील ! * अशीं स्थलें मोठमोठ्या कवींच्या ग्रंथांतून रसिक वाचकांस हवीं तितकीं सांपडतील ! व अशी जेथें मूळ ग्रंथकर्त्याची तल्लीनता झाली असते तेथेंच वाचकांचीही होते हें उघडच आहे ! 'प्याराडैज लास्ट' नांवाच्या मिल्टनकृत काव्याविषयीं लिहितांना मेकॉलेनें आपल्या पहिल्या प्रथमच्या निबंधांत काय लिहिलें आहे तें आमच्या इंग्रेजी जाणणाऱ्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहित असेलच. तो ह्मणतो मिल्टनचा प्रत्येक शब्द कवित्वानें भारलेला आहे, त्यांतला एक अंमळ इकडचा इकडे करा, की सगळें बिघडलें ! '* शेक्सपीयर, ग्रे इत्यादि कवींच्या कित्येक पद्यांविषयींही कितीक पंडितांनीं असे लिहिले आहे कीं, त्यांतील शब्दांत काय चेटूक करून ठेविलें असेल तें असो, त्यांनीं वाचकांला मोहनीच पडते ! आपल्याकडचें कालिदासाचें उदाहरण घ्या. ' शाकुंतल ' नाटक निर्माण झालें असेल तेव्हां वरील ब्रह्मदेवाप्रमाणेंच आमच्या महाकवीस आपल्या कृतीचा विस्मय वाटून त्यानें खरोखर मस्तक डोलविला असेल! या आमच्या स्वारीनेंही त्यांतील चवथ्या अंकावर व विशेषतः त्यांतील श्लोकचतुष्टयावर काय फुंक मारून ठेवली असेल ती असो ! सगळ्या जगाची त्यावर मुरकुंडीच

---

* विलसन् साहेबानें वरील श्लोकाच्या पहिल्या चरणाचे भाषांतर निराळेंच केले आहे. तें असे कीं, ' आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रासारखें सुंदर असे तिचे डोळे पाहून—ब्रह्मदेव चकित झाला. ' त्याप्रमाणेच वरील चरणाचा पाठ—' निजातपत्रात्विषः असाच दोन तीन पुस्तकांत आढळतो. पण हीं दोन्ही आमच्या मतें बरोबर नाहीत.

? ' रत्नावली नाटक अंक २. नायिकेची तजबीर पाहिली असतां राजास आश्चर्य वाटून त्यानें केलेली ही उक्ति होय.

Essay on milton.

* जुन्या पंडितांत एक चुटका प्रसिद्ध आहेः—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुंतला।तत्रापिच चतुर्थोऽकस्तत्र श्लोकचतुष्टयम्॥

" काव्यांत नाटक रम्य; नाटकांत ' शकुंतला ' रम्य; ' शकुंतलें ' त चवथा अंक;आणि चवथ्या अंकांत'श्लोकचतुष्टय' हें श्लोकचतुष्टय म्हणजे शकुंतला सासरीं जाण्यास निघाली असतां कण्वाचे निरनिराळ्या प्रसंगीं जे उद्गार निघाले ते होत.

बरते ! * आमच्या महाराष्ट्रकवींविषयीं बोलण्यास भय वाटतें; कारण आमच्या आलीकडील महाराष्ट्रपंडितांनीं त्यांस केव्हांच नादान ठरवून ठेवले आहेत ! तरी येवढ्या पंडितांच्या मतविरोधास भीत भीतच आह्मी येथें असा अभिप्राय देतों कीं, आमच्या पंतासही ' केकावली ' लिहितांना खूपच भट्टी साधली, त्यांतही शेवटल्या शेवटल्या पंधरा सोळा केका लिहितांना ! असो; तर अशा प्रकारचीं स्थलें हीच कवितेचे जीवप्राण होत. मनुष्याच्या जीवित्वाचा जसा आजपर्यंत कोणासही थांग लागला नाहीं, व बहुधा पुढेंही कधींच लागणार नाहीं,त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें होय. इकडे जसें बाहेरचें जड शरीर मात्र इंद्रियगोचर होतें. पण त्याचा चालक जो जीवात्मा तो केवळ अवाङ्मनसगोचर होय, ह्मणजे वाणीच्या व मनाच्याही टप्याबाहेर आहे; तसेंच तिकडे बाहेरचे शब्द मात्र कानावर पडतात व त्याच्या आल्हादजनक अर्थ मसान भासतो, पण येवढा अपूर्व गुण त्यांत कशामुळें आला आहे हें मात्र कधीं समजायाचें नाहीं ! एके पक्षीं मोठ्या उत्कृष्ठ व कुशल शस्त्रवैद्याचीं शस्त्रें जशीं व्यर्थ होत, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या पक्षीं शब्दविवेचकाचें पांडित्य अगदीं खुंटून जातें. पण इतकेंच नव्हे. वरील शस्त्रवैद्याच्या दृष्टांतांतच आणखी हेंही स्पष्ट होतें कीं,जीवतत्वाचा शोध लावणाच्या हेतुनें त्यानें एकाद्या प्राण्याच्या शरीरावर जर शस्त्रप्रयोग केला तर तें जसें नाहींसें मात्र होऊन तो प्राणी त्यास पुनः शाबूद करतां यायचा नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें मर्म काढून तें परभाषेंत जो ठेवूं पाहील त्याचा प्रयत्नही तितकाच सफळ होईल ! अथवा झाडाचे उदाहरण घेतलें तरी चालणार आहे. झाड जसें उपटतांच अंमळशानें त्यावरची टवटवी नाहींशी होते. पाने सगळीं गळून जातात, त्याचप्रमाणें मूळच्या भाषेंत जी शब्दांची ठेवण वगैरे असते ती दुसऱ्या भाषेंत आणणें हें परम दुर्घट, किंबहुना अशक्यच ह्मटलें असतां चालेल. सर विल्यम् जोन्स यानें ' शाकुंतल ' नाटकाचें जें इंग्रजींत भाषांतर केलें आहे त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानें असाच अभिप्राय दर्शविला आहे. तेथें तो ह्मणतो,

---

* खुद्द मिल्ल साहेबांसही एकंदर कवितेशीं व विशेषतः हिंदूविषयीं जो त्याचा बळकट विरोध होता तो क्षणभर विसरून असें लिहावें लागलें:—

"The poem (?) has indeed, some beautiful passages..............The scene which takes place when sacontala is about to leave the peaceful herm tage where she had happily spent her youth, her expresh ions of tenderness to her friends, hor affectionate parting with the domestic animals she had tended, and even with ths flowers and trees in which she had delighted, breathe more than pastoral sweetness"

कीं एका भाषेंतील कवित्व दुसऱ्या भाषेंत नेण्याचा जो प्रयत्न करतो, त्याचा उद्योग एका कुपींतील अत्तर दुसऱ्या कुपींत घालणें त्याच्या सारखाच होय. ह्मणजे या अत्तरवाल्याची जशी फजीती होते तशीच भाषांतरकर्त्याची ! बूच उघडल्या बरोबर जो वास जायला लागतो तो दुसऱ्या कुपीला बुच पडे तोपर्यंत बहुधा सगळा निघून जातो; आणि याप्रमाणें दुसऱ्या कुपींत निवळ पाणी मात्र राहतें !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेऊ. आपल्या देशचा आद्यकवि जसा वाल्मीकि तसा युरोपांतील कवींत होमर होय हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. या कवीच्या ‘ इलियड ’ नामक काव्याचीं नुसत्या इंग्रेजींतच दहा बारा भाषांतरें झालीं आहेत. पण मूळच्याच्या बरोबरीला कांहीं तरी उतरलीं अशीं एक दोनच आहेत. एक चापमनचें, आणि दुसरें त्याहून विशेष प्रख्यात असे पोपचें. अजून सर्वत्र प्रसिद्ध व सर्वांस प्रिय असें पोपचेंच भाषांतर होय. पण या पोपचीच हे भाषांतर उतरतांना काय त्रेधा उडाली ती त्यानेंच स्वतः वर्णिली आहे. या भाषांतरास हात घालण्यापूर्वींच या कवीची फार कीर्ति झाली होती, व तिच्या भरावरच येवढा बोजा त्यानें आपल्या शिरावर घेतला असावा यांत संशय नाहीं. यानें आपला बेत वर्तमानपत्राद्वारा चोहोकडे सर्वांस जाहीर करून शेंकडो बडे लोकांच्या वर्गण्या घेऊन ठेवल्या; व असा संकल्प केला कीं, दररोज पन्नास ओळीप्रमाणें सुमारें वर्षा सव्वा वर्षांत सगळे चोवीस सर्ग संपवून टाकायाचे. हे सर्व बेत होईतोपर्यंत ठीक होतें; पण जेव्हां कां भाषांतराला त्यानें प्रत्यक्ष आरंभ केला, तेव्हां त्याचें सुख त्याला कळून आलें ! त्यास चैन पडेनासें झालें, रात्रीं झोंप येऊ नये.—येऊन जाऊन भाषांतराचा धोशा ! पुढें पुढें तर त्यास इतका त्रास आला कीं, मला कोणी फाशीं देईल तर बरें असें त्यास होऊन गेलें ! शेवटीं अशा विपत्तींत रखडतां रखडतां जें काम तो वर्षा सव्वा वर्षांत आटपून टाकणार होता तें पांच वर्षांत त्यास आटपतां आटपेना; व जर तो वर्गणीदारांचा पैसा घेऊन बसल्यामुळें अडकून न राहता तर हे ओझें तो केव्हांच झुगारूनही देता यांत संशय नाहीं ! बरें इतकें करूनही भाषांतर तरी कितपत उतरलें आहे ? ज्यांस मूळ काव्याची ओळख नाहीं त्यांस तें फार मजेचें वाटतें खरें, पण बाकीच्यांच्या मतें त्याची योग्यता सुमाराचीच आहे. पोपच्या वेळेसच बेंटर्ली नामेंकरून ग्रीक व ल्याटिन भाषेंत अत्यंत निपुण असा एक महाविख्यात पंडित होता. त्यानें पोपच्या तोंडावरच त्यास सांगितलें कीं, तुमचें भाषांतर ह्मणजे मजेदारशी टुमदार कविता आहे खरी, पण तींत होमरचे गुण बिलकूल उतरले नाहींत ! + आणि अलीकडे तर मेकॉलेनें एके ठिकाणीं या भाषांतरांची खुशाल निवळ थट्टाच केली

+ Addison and his writings

आहे. * असो; तर कवितेचें भाषांतर करणें ह्मणजे येवढी जोखीम अंगावर घेणें आहे. स्वतंत्र निराळी कविता करणें हें एकेपरी बरें; कारण आपल्या कवित्वाची आपणास अजमास असून ती आपणास साधेल त्या विषयावर हव्या तेवढ्या विस्तारानें करतां येतें. पण परभाषेंतील कविता आपल्या भाषेंत आणायाची ह्मणजे बरीक मोठीच पंचाईत! मूळ ग्रंथाचें संधान राखून मग आपलें राखायाचें, व शिवाय आपणांत नसणाऱ्या त्यांतील कल्पना-वगैरे आपल्या भाषेनें व्यक्त करावयाच्या, शब्दसौष्ठवादि गुण साधायाचे ह्मणजे केवळ अचाट काम! असो; तेव्हां असें अंगावर घ्यावयाचें तें मोठ्या विचारानेंच घेणारानें घेतलें पाहिजे.

येथवर कवितेचें भाषांतर यथास्थित रीतीनें उतरणें हें किती काठिण आहे हें सांगितलें. तरी अशा कठिण कामांतही कित्येकांस यश आलें तें सांगितलें पाहिजे. इटालियन भाषेंत ड्यांटीनामक कवीचें जें प्रख्यात काव्य आहे त्याचें इंग्रजींत भाषांतर केरी नामेंकरून एका पंडितानें केलें आहे तें अशाच एक नामांकित उदाहरण आहे. वर सांगितलेलें पोपचें ' इलियड ' तरी सर्वांसच केवळ अमान्य आहे असें नाहीं. जॉन्सनच्या मतें तर तसें भाषांतर आज पर्यंत झालेंच नाहीं; व बाकीच्या सर्वांहून त्याचीच जी आजपर्यंत प्रसिद्धी चालत आली आहे तीही असेच गुण कांहीं असल्याखेरीज आली नाहीं हें खास आहे. असो; जॉन्सननेंही ज्युवेनल नामक ल्याटिन कवीच्या धाटणीवर कांहीं उत्कृष्ट लहान काव्यें रचलीं आहेत. तसेंच पोपचें ' मोसाया ' नांवाचें एक इंग्रजी काव्य आहे, त्याचें जॉनसन यानें ल्याटिन भाषेंत असें शानदार भाषांतर केलें कीं, तें वाचून पोप यास फार विस्मय वाटून तो ह्मणाला, कीं हा नवा कवि सर्वांस लवकरच संदेहांत पाडील कीं, मूळचें काव्य कोणतें, व भाषांतर कोणतें, कोण जाणे! आमच्या भाषेंत अशीं उदाहरणें देणें कठीण आहे. तरी 'पद्यरत्नावळी'त

* वरील अभिप्राय बेंटलीनें ज्या प्रसंगीं दिला तो अमळ विशेषतः सांगण्यासारखा आहे. हा ग्रीक व ल्याटिन पंडित पोपचा वर्गणीदार असून ' इलियडा ' च्या भाषांतराचे जसजसे भाग तयार होत गेले तसतसे इतर वर्गणीदाराप्रमाणें यासही पोंचत गेले. एके समयीं असें झालें कीं, हे भाग नुकतेच चोंहोंकडे वांटले असतां पोपची बेंटलीची गांठ पडली. तेव्हां पोपनें सहजच विचारलें, ' कांहो तुमचीं बुकें तुह्मांस पोंचलीं ना? ' बेंटलीनें बळेंच न कळल्याचें सोंग करून परत पुसलें, अं, बुकें—कसलीं बुकें? ' पोपनें सांगितलें, ' माझ्या होमरचीं —तेव्हां आठवलेंसें करून त्या गर्विष्ठ पंडितानें कुर्रेबाजपणानें उत्तर दिलें, ' पोप, तीस तुह्मी दुमदार मौजेची कविता हवी तर ह्मणा; तीस तुह्मांस मी होमर ह्मणूं देणार नाहीं!

जगन्नाथाच्या ' भामिनीविलासां ' तील एका चुटक्याचें जें मराठी भाषांतर केलें आहे तें प्रस्तुत प्रसंगीं घेतलें असतां चालेल.

पण असें होणें विरळा. त्यांतून हीही दुसरी गोष्ट येथें ध्यानांत आणली पाहिजे, कीं इटालियन अगर ल्याटिन आणि इंग्लिश, किंवा संस्कृत आणि मराठी या भाषा परस्पर पुष्कळ जवळ जवळ आहेत, यास्तव भाषांतराचें कठिणत्व यांत तितकें दिसून येणारें नव्हे शिवाय वरील उदाहरणांत मूळ ग्रंथकाराचा आणि भाषांतर करणाराचा काळ, समजुती वगैरे गोष्टींतही ह्मणण्यासारखा भेद नाहीं. पण संस्कृत अगर चिनी ग्रंथाचें इंग्रजींत भाषांतर किंवा इंग्रजी कवितेचें अगर नाटकांचें मराठींत भाषांतर ह्मणजे विलक्षण काम आहे. यावर कोणीं असा आक्षेप काढतील कीं, असें आहे तर मग इतकीं भाषांतरें झालीं आहेत व होत आहेत तीं? पण या ह्मणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. भाषांतरें झालीं आहेत खरीं; पण ज्यांच्याकरतां ती तयार केलीं त्यांपैकीं कितीकांस गोड लागतात! माजी डायरेक्टर हवार्ड साहेब यांच्या दुसऱ्या बुकाच्या दुसऱ्या भागांत त्यांनीं ह्मटलें आहे कीं, ज्यांस संस्कृत समजतें त्यांसच मात्र कालिदासाचें ग्रंथ समजतात. हें त्यांचें ह्मणणें आह्मांस अगदीं यथार्थ वाटतें. फार तर क.य. पण दोन तीन लोकोत्तर ' शाकुंतल ' नाटकांत ज्यास गोडी लागली असा संस्कृत न जाणणारा युरोपियन ग्रंथकार थोडाच सांपडेल! मिल्ल साहेबांचा एकंदर झोंक मागें एकदां दर्शविला आहेच; व मेकॉले साहेबांनीही एकाद्या ठिकाणीं तरी कालिदासावर वगैरे यथास्थित झोड उडविली असतीच ही आमची पक्की खातरी आहे; पण श्लेजर, हंबोल्ड, गेटी, जोन्स, विलसन, अशांच्या पुढें त्यांचा दम निघाला नसावा असें वाटतें; अशींच आणखीही एक दोन विरुद्ध मतें आमच्या वाचण्यांत आलीं आहेत. एक क्यांपबेल नामक प्रख्यात इंग्लिश कवीचें, आणि दुसरें फॉस्टर नामक एका नामांकित पाद्री ग्रंथकाराचें. पहिल्यानें एके ठिकाणी ह्मटलें आहे कीं, हिंदु लोकांची कविता फार विलक्षण आहे. तींत मदनाचें धनुष्य हें फुलाचें, मनुष्याची दोरी भ्रमरांची, बाण स्त्रियांचे कटाक्ष, साह्यकारी चंद्र वगैरे वर्णन असतें, त्याचा काय अर्थ असेल तो असो! दुसऱ्या ग्रंथकारानें ' रामायणा ' वर हत्यार धरलें आहे, आणि ह्मणतातः—' यांत शुद्ध येथून तेथून सारखी बडबड आहे, दुसरें बिलकुल कांहीं सांपडावयाचें नाहीं '! हा येवढ्या संस्कृतज्ञाचा अभिप्राय आमच्या ख्रिस्ती मित्रांस खूप मानवेल यांत संशय नाहीं; व कित्येकांनीं तो आपल्या हृत्पटिकेवर खोदूनही ठेवला असेल; असो; तर जोन्स, विल्सन असें भाषांतर करणारे असतांही संस्कृत भाषांतरांची ही दशा; तर यावरून काय स्पष्ट होतें? दुसरें मागें एक दोन वेळां आलेले कैलासवासी कोल्हटकर यांचें ' अथेल्लो ' चें भाषांतर घ्या. हें फार चांगलें साधलें आहे ह्मणून आह्मीं वर ह्मटलें आहे. पण हें चांगलें कोणाला? जोन्सचें,

विल्सनचें भाषांतर जसें संस्कृतज्ञांस चांगलें, तसें वरील भाषांतर ज्यांना इंग्रेजी समजतें आहे त्यांनाच चांगलें ! ज्यास नुसतें मराठी कळतें तो मोठा रसिक असला तरी तें त्याला किती गोड लागेल ? आह्मांस खचीत वाटतें कीं, मुळींच लागणार नाहीं. याच्या स्पष्टीकरणार्थ दोन तीन उदाहरणें घेतों:—

" अथेल्लो—सखे प्राणवल्लभे, तूं माझ्या अगोदर येथें जाऊन पोंहचलीस हें पाहून मला पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटून अतिशय आनंद झाला आहे. आजच्या वादळाचा शेवट जसा गोड झाला तसाच जर प्रत्येक वादळाचा होऊं लागला तर साक्षात मृत्यु जागा होईल येवढ्या झपाट्यानें कां बापडा वार वाहीना, आणि ओलेंपस पर्वता येवढ्या समुद्रांतील लाटांच्या शिखरावर कां तारूं जाऊन बसेना, आणि तें पुनः अस्मानापासून जितकी जमीन खोल तितकें कां तळीं जाईना? आतां मरण जरी आलें तरी तें देखील मोठें सुखाचें; कारण, सांप्रत जीवात्म्यास जसें सुख झालें आहे तसें ह्मणजे पुढें कधीं होईल असा मला भरंवसा वाटत नाहीं ! " अंक २.

यागो—महाराज, आपली बायको व्यभिचारिणी आहे अशी कल्पना एकदां मनुष्याच्या मनांत आली, कीं मग त्याला चैन ह्मणून कधीं पडायाचें नाहीं. याकरतां या गोष्टी विषयीं मात्र आपण फार जपा. कल्पनेसारखें द्वाड कोणी नाहीं. ती शुद्ध बऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण आहे. नाही ते संशय घेऊनच घोळीत बसते. मग त्यांतले काहीं टाकून देत्ये, पुनः आणखी घेते. हा खेळ चाललेला असतो..." अंक ३ प्रवेश ३.

" अथेल्लो— —अरे त्या गुलामाला चाळीस हजार देह पाहिजे होते, कारण माझा सूड घेण्याकरितां एक देह काय अगदीं बापुडवाणा पासंगास देखील पुरावयाचा नाहीं. आतां मला पक्कें दिसूं लागलें कीं, हें सर्व खरें आहे.—इकडे बघ यागो, ही पहा मीं आपली चट सारी प्रीति आकाशांत फुंकून दिली. आतां प्रीतीचें ह्मणून नांव देखील नको घ्यायाला. साधेल तितका द्वेष उगविला पाहिजे. हे कृष्णवर्णा वैराग्या, आपल्या नरकदरींतून निघून तूं अगा बाहेर ये. हे प्रेमा, तूं आपला मुगुट व माझ्या हृदयांत जें तुझें सिंहासन आहे तेंही त्या जुलमी द्वेषाच्या स्वाधीन कर. अंतःकरणा, आतां तुझे विषतुल्य तरंग चालून तूं उलून जा. कारण द्वेष हा काळसर्प आहे. " कित्ता.

वरील स्थलें ह्मटलीं ह्मणजे प्रस्तुत नाटकांतील अत्युत्कृष्टांपैकीं होत. पण हीं वाचून ज्यास आनंद होईल असे मराठी वाचक किती सांपडतील ! हें नाटक असें जर रंगभूमीवर करून दाखविलें, तर लोकांचा एक दोन अंकपर्यंत तरी दम निघेल कीं नाहीं कोण जाणे ! उघडच आहे. अगोदर ही तऱ्हाच मुळीं अगदीं निराळी;—विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी; सगळें

च अपरिचित ! ' ओलेपस पर्वत ' ह्मणजे काय, ' घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण ' काय, आणि ' कृष्णवर्ण वैराग्य ' तरी काय ? मूळ ग्रंथांत या शब्दांचा अर्थ जसा तेव्हांच समजला जातो व गोड दिसतो, तसें मराठींत काय होणार ? अशा ठिकाणीं भाषांतरकर्त्यास निरुपायास्तव हातच टेकणें येतें.

दुसरें उदाहरण पहा—

" हाय हाय ! काय हा अनर्थ ! कोण अंदाधुंदी ? शिव शिव ! हे स्वतंत्रते. कोणीकडे गेलीस ? पूर्वी स्वतंत्रता हा शब्द हरएक रोमन गृहस्थाच्या कानास कसा अमृतासारखा गोड लागत होता ! ' रोमन गृहस्थ ' ह्या पदवीचा मान मागें केवढा होता ! पण हाय हाय ! आतां मातीपेक्षांही कमी मोलाची ती पदवी झाली ! अहो, सभासद हो, पण पुढे काय ? काय, हा असा काळ आला काय ? अरे, काय रोमन लोकांनीं नेमलेल्या क्षुल्लक सुभेदारानें रोमन प्रांतांत इटालीच्या शेजारीं, रोमन गृहस्थास विनाकारण बांधावें, कोरड्यांनी मारावें, तापलेल्या लोखंडाच्या पत्र्यांनी भाजून हाल करावे, आणि शेवटीं अपमान करून गुलामासारखे कुमाने खिळून जिवे मारावें ? आणि काय, करु या निरपराध मनुष्यानें दुःखानें कळवळून केलेला आक्रोश, पहाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यांस आलेले अश्रू, रोमन लोकांचा प्रभाव, न्याय होऊन शिक्षा होण्याचें भय, ह्यापैकीं एकाही गोष्टीनें किंवा एकदर त्या सर्व गोष्टींनी त्या राक्षसाच्या क्रूरतेचा व दुष्टपणाचा प्रतिबंध होऊ नये : तो आपल्या संपत्तीच्या मदानें व बलानें सर्वांस तुच्छ मानून स्वातंत्र्याच्या मुळावर निर्भयपणे कुऱ्हाड घालीत असतां आह्मी सर्वांनी उगीच बसावें असा समय आला काय ? " अनेकक्रियामूलतत्त्वसंग्रह

वरील उतारा सिसरोनें वेरीसच्या विरुद्ध जे भाषण केलें त्याच्या भाषांतरांतील होय हें आमच्या वाचकास बहुधा माहीत असेलच. हें भाषण त्याच्या सर्व भाषणांत उत्तम गणिलें आहे, आणि यांतच सिसरोचा नामांकित सारालंकार * आहे. वरील भाषांतर कसें उतरलें आहे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं, असो, पण हा उतारा येथें देण्याचें कारण उघडच आहे कीं, त्यांत ' स्वतंत्रते ' विषयीं जो उल्लेख आहे तो इंग्रेजी न कळणाऱ्या वाचकांस बिलकुल कळणारा नाहीं; तसेंच 'रोमन गृहस्थ ' या शब्दांवर जो त्यांत रोख आहे तोही त्यांस मुळींच भासणार नाहीं. हे शब्द 'रोमन सिटिझन्' याचें भाषांतर होत; पण 'भाषांतर' या शब्दाचा अर्थ जर असा घेतला कीं, मूळ शब्दांनीं जितका व जसा अर्थ मनांत बिंबतो तितका व तसा त्या दुसऱ्या शब्दांनीं बिंबावा, तर वरील भाषांतर अगदीं व्यर्थ आहे यांत कांहीं संशय नाहीं. असो; तर याप्रमाणें देशा-

* या अलंकाराचें इंग्रेजी नांव climax आहे. एकाहून एक वरचढ अशी मालिका रचिली असतां वरील अलंकार होतो.

देशाचे आचार, रीतभात, विचार, समजुती वगैरे अगदीं भिन्न असल्यामुळें तसला संबंध जेथें असतो तेथें भाषांतर होणें केवळ अशक्य होय, आणि असले संबंध काव्यांतून, नाटकांतून, कादंबऱ्यांतून वगैरे भरपूर असायाचे; तेव्हां त्यांचीं भाषांतरें अन्यभाषांत--त्यांतून विशेषतः फार दूर देशाच्या भाषांत—होणें केवळ अशक्य होय.

वरील प्रतिपादनावरून सर्वांच्या ध्यानांत येईलच कीं, मिलटन शेक्सपीयर, स्कॉट यांचे ग्रंथ इंग्रेजींत फार रमणीय आहेत ह्मणून मराठींत ते तसे होणार नाहींत. उलटे कंटाळवाणे होऊन हास्यास्पद मात्र होतील, ते वाचून व त्यांतील खुब्या नीट ध्यानांत ठेवून त्यांतील इकडे उतरण्यासारख्या ज्या असतील त्या मात्र आपल्या भाषेंत आणल्या असतां साजणार आहे.

११. असो; याप्रमाणें तिन्ही सदरांचा विचार झाला. आतां भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाविषयीं अगदीं बरोबर असें एक प्रमाण सांगतों. तें हें कीं, ज्या ग्रंथाचें दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करायाचें त्याचा कर्ता तो ग्रंथ या दुसऱ्या भाषेंत आपण स्वतः कसा लिहितां हें मनांत आणावें;व त्यासारखें जेव्हां भाषांतर उतरेल तेव्हा तें अत्युत्तम झालें. हें प्रमाण बरोबर सांपडणें अर्थातच अशक्य आहे; तरी मूळ ग्रंथकाराची स्थितिरीति, स्वभाव, समजुती, विचारांचा झोंक, भाषापद्धति या सर्वांशीं दृढ परिचय झाला असतां भाषांतरांत त्याची धाटणी बरीच उतरतां येईल यांत संदेह नाहीं.

१२. आतां सरते शेवटीं एका गोष्टीविषयीं लिहून हा लांबलचक निबंध पुरा करतों. प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकांत आरंभीं आह्मीं ह्मटलें होतें कीं, इंग्रेजीचें मराठींत भाषांतर करतांना कित्येकांस मोठी मुसकील पडून ते मराठी भाषेसच दोष लावतात कीं, तींत प्रौढ व खोल अर्थ व्यक्त करण्यास शब्दच नाहींत. आतां हें ह्मणणें कितपत खरें आहे याविषयीं विचार करूं. यांत पहिल्यानें हें एक लक्षांत आणलें पाहिजेच कीं, वरील मत जे देतात त्यांपैकीं या संबंधें मत देण्यास खरोखर लायक असे किती. ही शंका मूळारंभींच येण्याचें कारण उघडच आहे कीं, हल्लीं मराठीचा अभ्यास ह्मणजे मोठ्या आस्थेनें होत असतो असें नाहीं. मुलांस लिहितां वाचतां येऊन व्याकरण, भूगोल वगैरे समजूं लागतांच इंग्रेजीचा अभ्यास जो सुरू होतो तो शेवटपर्यंत; मराठीकडे तादृश लक्ष देण्यास त्यास फावतच नाहीं. व तसें करण्याचें मोठेंसें अगत्यही कधीं त्यास पडत नाहीं. तर अशी स्थिति असल्यावर मराठी भाषेची पोंच कोठपर्यंत आहे; प्रौढ, सरस, किंवा खोल अर्थ तिच्यानें कोठपर्यंत सांगवत जाईल, याची त्यांस वास्तविक कल्पना होणें अंमळ दुरापास्तच खरें; पण जेथें प्रत्युक्तीचें भय नाहीं तेथें हवी तशी कल्पना चालली जाते; व हेंच समजून वरील अभि-

प्राय चोहोंकडे हवा तो देतो. हें मत शिक्षकांस व भाषांतरकारांस तर खासें पथ्यावरच पडतें. कारण इंग्रेजींतील अर्थ वर्गांत समजून देतांना किंवा एकाद्या अवघड ग्रंथाचें पैशाच्या अगर लौकिकाच्या लोभानें भाषांतर करण्याचें पतकरलें असतां, जेथें जड जाऊं लागेल, तेथें आपली आयती सबब तयार आहेच;—काय करावें हो! आपली भाषा पगली फार भिकार, यापुढें इलाज नाहीं; नाहीं तर भाषांतर करण्यास काय कठीण आहे! असो; तर याप्रमाणें वरील मत कांहीं अज्ञानात्स्तव व कांहीं आपमतलबीपणामुळें चोहोंकडे पसरलें आहे. आमची भाषा इतक्यांतच इंग्रेजीसारख्या भाषांशीं टक्कर मारील असें आह्मीं ह्मणत नाहीं,—व तितक्या उजगारीस ती कधीं तरी पोंचेल कीं नाहीं याचा संशयच आहे,—पण अर्थव्यंजकता वगैरे गुण तिच्यांत फारच नेमस्तपणाचे आहेत, किंवा मुळींच नाहींत, असें जे पुष्कळ मानतात त्यांची समजूत अगदीं गैर आहे. खरोखरीं जर पाहिलें, तर मराठीस सोयी काय थोड्या आहेत? व्यावहारिक बोलण्या चालण्याच्या वगैरे भाषेस आमची साधारण भाषा पुरे आहेच; शास्त्रीय भाषेस तर संस्कृताचें अत्युत्कृष्ट साहाय्य दरबारी लष्करी वगैरे भाषेस फारशी व अरबी यांची मदत आहेच. इंग्लिश लोकांचा इकडे संचार होण्यापूर्वीच आमचें राष्ट्र सर्व प्रकारें पूर्णावस्थेस येऊन पोंचलें असल्यामुळें कवितेची भाषा, नेहमींच्या व्यवहाराची भाषा, दरबारी भाषा, लष्करी भाषा, व्यापाराची भाषा, न्यायमनसुब्याची भाषा, धर्मोपदेशाची भाषा, कलाकौशल्याची भाषा, इत्यादि सर्व येथें केव्हांच ठरून गेल्या होत्या, कोणत्याही ठिकाणीं ह्मणजे आतां नवे शब्द शोधून काढले पाहिजेत असें नव्हतें. एक मात्र मोठी उणीव होती खरी. ती ही कीं, गद्यग्रंथाचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळें तो भाषेचा प्रकार इकडे बिलकुल नव्हता; व भाषेकडेही शास्त्रदृष्ट्या कोणीं लक्ष दिलें नव्हतें. ह्मणजे व्याकरण कोष वगैरेंची रचना संस्कृतांत जशी आहे तसें इकडे मुळींच कधीं झालें नाहीं.* ही उणीव प्रस्तुत सरकारानें आपल्या उदार आश्रयानें भरून टाकली ही मोठी गोष्ट केली खरी; कारण तिच्याशिवाय आमच्या भाषेच्या पूर्वींच्या अभिवृद्धीचा कांहींच उपयोग होताना. पण गद्यग्रंथाची पद्धति आतां चांगली बसून गेल्यामुळें लोकशिक्षणाचा उत्कृष्ट मार्ग तींतून निष्पन्न झाला, व भाषेच्या अभिवृद्धीसही ती पुष्कळ कारणभूत झाली. असो; तर येवढ्या स्थितीस जी भाषा अगोदरच येऊन पोंचली होती ती केवळ रानटी अवस्थेंत होती असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण आमचे

---

* आह्मांस एका मित्राच्या सांगण्यावरून कळलें आहे कीं, कानडी भाषेंत संस्कृतासारखीं व्याकरणें व कोष रचलेले आहेत. हिंदुस्थानांतील विद्यमान भाषांत असा प्रकार दुसरीकडे कोठेंही असेलसा वाटत नाहीं.

लोक स्वतःस अज्ञान व रानटी ह्मणून घेण्यास जसे अगदीं खूष आहेत. तद्वतच भाषेची ही मानहानि केल्याचें ते बिलकुल दुःख मानीत नाहींत. मराठी भाषेत अद्याप ग्रंथसंख्या फार झाली नाही; तरी गोष्टी, कादबऱ्या, नाटकें, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ असे प्रकार बरेच झाले आहेत; व कोण्या ग्रंथकाराची लेखणी अमुक विषयावर लिहितांना भाषेच्या कोतेपणामुळे ह्मणजे थांबली अशी हकाक अजून कोणाच्या कानीं आली नाहीं ! असो; तेव्हां वरील आक्षेप केवळ व्यर्थ होय असें आह्मांस वाटतें

तरी आमची भाषा इतक्यांतच पूर्णतेच्या शिखरास पोंचली आहे, किंवा कोणत्याही भाषेंतील कोणताही अर्थ मराठी भाषेस चांगला हवा तसा नियमानें व्यक्त करता येईलच असा व्यर्थ अभिमान तिजबद्दल अम्ही वहात नाहीं. आमचे म्हणणे इतकेच आहे कीं, ती सध्यांही बऱ्याच पक्व दशेस आली असून इंग्लिश वगैरे भाषा जशा क्रमाक्रमाने वाढत गेल्या तशी वाढत जाण्यास तीस पुष्कळ हवी तशी सोय आहे. हीमुळे कालगत्या हवा तो अर्थ त्या भाषेने लिहितां व बोलता येईल. आतां येवढे खरें आहे कीं, जे प्रकार इकडे कधीच नव्हते त्यांच्या संबंधाचे शब्द आमच्या भाषेत मिळणार नाहीत. उदाहरणार्थ आलीकडील यंत्राचे वाचक शब्द, किंवा रसायनादि ज्या शास्त्रांचा आलीकडे प्रादुर्भाव झाला त्याची परिभाषा, ही नवीच बनवावीं लागतात. तसेच 'लोकसत्ताक राज्य, सार्वजनिक सभा, विद्यालय, पुस्तकालय, देखावा, देशाभिमानी, मुद्रणकला, बेअब्रूचं फिर्याद वगैरेही सर्व नव्याच अर्थाचे वाचक शब्द मराठींत आणावे लागले यांत आमच्या भाषेची कमताई आहे खरी;पण हीबद्दल मराठी भाषेस दोष कोण लावील ? ज्या कल्पना लोकांच्या कधी मनांतच आल्या नाहींत त्यांचे वाचक शब्द किंवा वाक्ये त्या भाषेंत असावीं कशी ? कांहीं दिवसांपूर्वी आमच्या एका मित्रानें आम्हांस एक इंग्रेजी वाक्य देऊन त्याचे भाषांतर करण्यास सांगितले. ते वाक्य हें:—He sympathises with me fully in this movement याचे भाषांतर आम्हीं कांहीं तरी सरासरी केले; पण ते आमच्याही मनास आलें नाहीं, व त्याच्याही आले नाहीं. पण त्यात दोष कोणाचा ? अर्थातच कोणाचाच नाहीं. 'Herth,' 'oak, ' 'skating' Anrora Borealis 'swallow वगैरे शब्दांस मराठींत प्रतिशब्द जसें सांपडणें नाहीत, तसेच parliament limited monarchy, whig Try representation popular movement वगैरेसे तरी कसे सांपडतील ? बरे अशाने मराठीवर दरिद्रतेचें दूषण येईल काय ? तिकडे कांहीं जिन्नस होतात ते इकडे होत नाहींत ह्मणून आमचा देश जसा भिकारी होत नाहींत त्याप्रमाणेंच, तिकडील कांहीं कल्पना व विचार इकडच्या भाषांस मुळींच माहीत नसले ह्मणून

या भिकारच ठरल्या असेंही पण होत नाही. असो; तर अशा आक्षेपांत कांहीं जीव नाहीं; व ज्यांस आपल्या भाषेचा अजून अभिमान वाटत असेल व तिचें हित करण्याची बुद्धि असेल त्यांनीं असल्या पोकळ पांडित्यास अगदीं जुमानूं नये. शिवाय आमच्या वरील मित्रांनींही ही मोठीं गोष्ट ध्यानांत वागविली पाहिजे कीं भाषा जी प्रगल्भ दशेस चढते ती केवळ सृष्टिनियमानुसारानेंच चढते असें नाहीं; ह्मणजे प्राणी किंवा वनस्पति यांची वाढ जशी नेमानें व्हावयाचीच तशी काहीं भाषेची गोष्ट नाहीं. तिची अभिवृद्धि मुख्यतः मनुष्यप्रयत्नाधीन आहे. तर ग्रंथकारांनीं भाषेच्या भिकारपणाचें रडगाणें गाणें ह्मणजे त्यांसच पुष्कळ अंशीं लज्जास्पद आहे. याखेरीज दुसरी उत्साह येण्यासारखी हीही गोष्ट आहे कीं, भाषा भिकार असतां तींत चांगली ग्रंथरचना करण्यांत जितकें भूषण आहे, तितकें ती अगोदरच चांगली असतां करण्यांत मुळींच नाहीं, यास्तव आमच्या भाषेच्या सध्यांच्या वाईट मानलेल्या स्थितींतही जे ग्रंथकार परिश्रम करून मनोरम ग्रंथ रचतील त्यांची वाहवा आलीकडील मोठे नामांकित ह्मणून मोडले जाणारे जे इंग्रेज ग्रंथकार त्यांच्याहूनही अधिक होईल हें उघडच आहे.

लोकभ्रम.

सांगों जाणति शकुन । भूतभविष्यवर्तमान ।
त्यांचा आह्मांसि कंटाळा । पाहों नावडतां डोळा ॥ तुकाराम.

१. या निबंधांत आपल्या लोकांत आज फार दिवसांपासून जी कित्येक खुळें माजली आहेत त्यांविषयीं लिहावयाचें आहे. हीं खुळें ह्मणजे भुतेंखेतें, शकुन, मंत्र, ग्रहांचे शुभाशुभ योग, दैव, नवस, किमया, रमल इत्यादि होत. यांवर बहुतेक लोकांचा विश्वास असल्यामुळें लबाडांस फावून लोकांचें फार नुकसान होतें. एक तर हे सर्व निवळ भ्रांतीचे प्रकार असल्यामुळें हे मनास जडले असतां त्यास क्षीणत्व येतें. शिवाय काळाचा, श्रमाचा व पैशाचा विनाकारण खर्च होतो. असो, तर याविषयी आतां क्रमाक्रमानें विचार करूं.

२. पहिल्यानें भुतेंखेतें. अगदीं प्राचीन काळापासून मनुष्यमात्राचा असा एक समज होऊन गेला आहे कीं, मनुष्याचे मरणसमयीं त्याचे दोन भाग जे चित् आणि जड, ह्मणजे आत्मा आणि शरीर, यांचा जो वियोग होतो तो झाल्यानंतरही ज्या ठिकाणीं मेलेल्या माणसाची आशा गुंतून राहिली असते तेथें त्याचा आत्मा पिशाचरूपानें भ्रमण करतो. हा समज, मनुष्यमात्राच्या मनास बहुधा खिळून गेला आहे ; इतका कीं, ज्यानें अशा प्रकारच्या कांहीं तरी गोष्टी ऐक-

ल्या नाहींत असा साऱ्या पृथ्वीवर एकही मनुष्य सांपडावयाचा नाहीं. आडिसननें * एके ठिकाणीं मौजेनें ह्मटलें आहे, कीं ' ज्यांत भूत नाहीं असें इंग्लंडांत एकही गांव किंवा खेडें नाहीं;' हेंच त्याचें ह्मणणें पृथ्वीवरील एकंदर शहरांस, गांवांस, व खेड्यांसही लागेल. आमच्या देशांत भुतें, समंध, ब्रह्मसमंध, डाकळी, डाकिनी, मुंजे, पैशाच्या डबोल्यावर बसलेले रक्षक नाग, यांविषयीं लोकांनीं सांगितलेल्या गोष्टी कोणीं ऐकल्या नाहींत ? तसेंच अमुक अमुक वाड्यांत समंध आहे, तो कोणास आंत नांदू देत नाहीं, अशा प्रकारच्या लोकवार्तांवरून ओसाड पडलेलीं ठिकाणेंही कोणास माहीत नाहींत ? पण पिशाचादिकांचा मुख्य आखाडा ह्मटला ह्मणजे मसणवटींत. तेथें त्यांच्या क्रीडा, चेष्टा, वेताळाची स्वारी * वगैरे सर्व यथास्थित दृष्टीस पडावयाचें ! भवभूतीच्या ' मालतीमाधव ' नाटकाच्या पांचव्या अंकाच्या आरंभीं हा सर्व प्रकार फार उत्कृष्ट रीतीनें वर्णिलेला आहे. तो आमच्या असंस्कृतज्ञ वाचकांसही त्या नाटकाच्या मराठी भाषांतरांत वाचतां येईल. असो ; तर स्मशान हें पिशाचादिकांचें मुख्य वसतिस्थान. याचें कारणही उघडच आहे, कीं सारीं प्रेतकर्में तेथेंच होत असल्यामुळें त्या स्थळाच्या दर्शनानें किंवा स्मरणानें दुसरी कल्पना मनांत येतच नाहीं. यास्तवच कोणास भुतें दाखवावयाचीं असतां देवरुखे, बीरमंत्री वगैरे लुच्चे लोक भोळ्या लोकांस तेथेंच नेऊन फसवतात. भुतें दिवसां दिसावयाचीं नाहींत, तीं रात्रीं मात्र दिसावयाचीं ; त्यांतून काळोख्या रात्रीं, विशेषतः अवसेस ; हे समज लोकांचे आयतेच ठरले असल्यामुळें त्यांच्या पथ्यावर फार पडतात. कां कीं, काळोख्या रात्रीं अंधारांत भुतें दाखविण्याची तयारी त्यांस सर्व अगोदर कोणास न कळतां करतां येते. ती तयारी ह्मटली ह्मणजे अर्थातच जिवंत आशाळभूत भुतें तेथें अगो-

---

* आडिसनूच्या ' स्पेक्टेटर ' मध्यें प्रकृत विषयावर एक शानदार निबंध आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच.

* हा प्रकाश मसणवटींत, रानांतील दलदलींत वगैरे दिसतो. याचें कारण अजून बरोबर समजलें नाहीं. प्राण्यांचीं शरीरें व वनस्पति हीं कुजत पडलीं असतां त्यांतून निघणारा एकादा ज्वालाग्राही वायु (ग्यास) हा असावा असें ह्मणतात. याची मौज अशी सांगतात कीं, यांत पुष्कळ ज्योती हवेंत तरंगताहेतशा दिसून त्यांच्याजवळ जसजसें जावें तसतशा त्या दूरदूर जातात. हा प्रकार मनुष्य चालू लागला असतां मध्यरात्रीच्या निश्चल हवेंत त्याच्या चालण्यानें ज्या लाटा होतात त्यांच्या योगानें होतो. याचें ल्याटिन नांव ' इग्निस् फ्याटयूई ' (फसवणारा प्रकाश) असें आहे. इंग्रजींतील तर मराठींतल्या सारखींच आहेत:—' विल ऑफ दि विस्प ',' जाक विथ दि लांटर्न ' कोळीत किंवा कंदील घेतलेला बोवा) !

दूर नेऊन ठेवून त्यांच्याकडून खऱ्या भुतांच्या सर्व चेष्टा करून दाखवायाच्या. त्यांतून तो भूतवाला पाहुणारास दूर उभें करून ताकीद देत असतो कीं, पहा, जर जवळ जाल तर भूत गचांडी धरील ! याप्रमाणें त्यांचे सर्व कावे अगोदरपासून बनलेले असतात. पण त्यांतूनही जर तसाच कोणी वस्ताद भेटला, तर वेळेनुसार त्यांची फजीतीही होते. असो ; याप्रमाणेंच कोणास मंत्रसाधन करून घेणें असतां तेंही स्मशानावांचून होत नाहीं. * कोणी नादिष्ट लोक गारुड्याच्या मागें लागलें असतां तो त्यांस मध्यान्हरात्रीं [मसणवटींत फिरवतो, आणि पुरलेल्या व जाळलेल्या माणसांच्या कंवटया हाडें वगैरे जमा करण्याच्या नादीं लावून त्यांस वरचेवर भूलथापा देत असतो. शेवटीं यांपासून आतां ज्यास्त कांहीं लभ्य नाहीं असें पाहून एकादे दिवशीं निसटून जातो ह्मणजे झालें. असो;तर यासारख्या अनेक प्रकारांनीं ' दुनिया झुकती है ' या ह्मणीप्रमाणें भोळया लोकांवर लबाडांचा चरितार्थ चालत आहे.

३. आतां भुतांविषयीं वगैरे लोकांच्या ज्या अनेक कल्पना आहेत त्यांतील तथ्य पाहूं. पहिल्यानें त्यांचे अस्तित्व, ह्मणजे तीं आहेत कीं नाहींत याविषयीं.

४. कोणत्याहि गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं खात्री होण्यास तीन प्रकार लागतात. एक तिची स्वतःची संभाव्यता; दुसरा प्रत्यक्ष प्रमाण, तिसरा विश्वासपात्र मनुष्याचें भाषण किंवा लेख. आतां भुतेंखेतें दृष्टीस पडणें हें संभवतें कीं नाहीं याचा अगोदर विचार करूं. भूत ह्मणजे काय याची जर कल्पना मनांत आणली तर ती अर्थात् हीच कीं, शरीरास सोडून गेलेला आत्मा. तेव्हां भूत ह्मणजे तो आत्मा होय; इंद्रियगोचर जें जड शरीर तें नव्हे हें अर्थातच झालें. मरणसमयीं जें नष्ट झालें तें तो आत्मा होय; जड शरीर हें पाहिल्यासारखें कायमचें कायमच असतें; त्याची मरणोत्तर काय व्यवस्था होते ती तर सर्वांस दिसतेच. तर मग या दहन पावलेल्या किंवा पुरून टाकलेल्या शरीरासहवर्तमान तो नष्ट झालेला आत्मा पुनः दिसावा हें कसें घडेल ! जो मनुष्य ह्मणतो कीं, मीं आपल्या मित्रास किंवा कोणा मनुष्यास भूत झालेला पाहिला वगैरे, त्यानें जर यत्किंचित् विचार केला तर त्यास कळून येईल कीं, जें शरीर त्यानें प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं जाळलेलें किंवा पुरलेलें वगैरे पाहिलें तेंच पुनः दृष्टिगोचर कसें होईल ? पण कोणी कदाचित् ह्मणतील कीं, तेंच शरीर जरी दृष्टीस न पडलें, तरी त्यासारखें शरीर धारण करण्याचें पिशाचाचे अंगीं सामर्थ्य असेल. अशा शंकेवर उत्तर देणें कठीण आहे खरें; कारण या पंचेंद्रियविषयक सृष्टी-

---

* भर्तृहरीनें लिहिलें आहे:—' मन्त्राराधनतत्परेण मनसा नीताः स्मशाने निशाः ' (मंत्राराधन करण्याच्या हेतूनें रात्रीं मसणवटींत हिंडलों.) यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, जगांतील सर्व प्रकारचे अनुभव घेऊन हा कवि चुकला होता!

खेरीज दुसऱ्या सृष्टीचें आपणांस बिलकूल ज्ञान नाहीं; तसेंच यमपुरींतील, प्लूटो-च्या नगरींतील किंवा पर्गेटरींतील व्यवस्थाही इहलोकीं कळण्याचा बिलकूल मार्ग नाहीं ! असो; तर भूतांच्या अस्तित्वाच्या संभाव्यतेविषयीं हा विचार झाला. आतां दुसरें प्रत्यक्ष प्रमाण. हें प्रस्तुत वादास किती उपयोगीं पडतें तें पाहूं. हें प्रमाणही येथें कोतेंच पडतें. आमचा स्वतःचा अनुभव जर कोणी विचारील, तरी आह्मी असें स्पष्ट सांगूं कीं, सृष्टींतील अद्भुत चमत्कार पाहण्याची जशी मनुष्यमात्रास जात्याच हौस असते व असावी त्याप्रमाणेंच आम्हासही या गोष्टी-ची आतोनात हौस आहे; व जर कोणी या गोष्टीविषयीं आमची पक्की खात्री क-रून देईल तर ती करून घेण्याची आमची फार खुषी आहे- * फार तर काय, पण जगांतील सर्व विद्वान व शोधक लोकांची आह्मी बिनधोक हमी भरतों कीं, कितीही अकाळविकाळ भूतांची, ब्रह्मसमंधांची, मुंजेबुवांची, किंवा वेताळ म-हाराजांची स्वारी प्रत्यक्ष दाखविण्याची जर कोणामध्यें शक्ति असेल, तर सूर्य-ग्रहणाला, गेल्या शुक्रयुतीला, गर्दी झाली नाहीं अशी देशोदेशच्या लक्षावधि लो-कांची वरील चमत्कार पाहण्यास हवी तेथें जमेल ! शिवाय बीरमंत्राची येवढी यद्दी ज्यास साधली त्यास पिशाचादिकांचा राजा कुबेर यापासूनही प्रत्यक्ष मिळा-णारी नव्हे अशी संपत्ति त्यास देशोदेश लोक देतील. हवा तर खुद्द महारा-णीच्या शिक्याचा भूताबद्दल, समंधाबद्दल त्या महाभाग्यवान मनुष्यास पेटंटचा चांदही मिळेल ! असो पण भुतें नाहींत याचें हेंच एक मोठें साक्षात् प्रमाण आ-

---

* वरील मजकूर केवळ ऐकिवावरून आह्मी लिहित नाहीं हें आमच्या वाच-कांस कळविण्याकरितां स्वतःस घडलेला एक वृत्तांत येथें सांगतों. पुण्यांतील एका प्रसिद्ध गृहस्थाकडे एक भूतवाला येऊन त्यानें मी भुतें दाखवितों अशी प्र-तिज्ञा भोगली. कोठें ह्मणून विचारतां त्यानें खंडोबाचा माळ सांगितला. तेव्हां दोन तीन गाड्या करून आमची एकंदर दहा पंधरा मंडळी भुताच्या दर्शनार्थ तेथे डेक्कन कालेजापाशीं दाखल झाली. ती रात्र गतवर्षींच्या मार्गशीर्ष महिन्याची पौर्णिमा होती. आकाश निरभ्र असून चांदणें (त्या भूतवाल्याची चांगली फा-ज़ीतीच करण्याकरितां कीं काय, कोण जाणे !) फार नामी पडलें होतें. पण तेथें जाऊन पाहतों तों काय, आहे ? भूतें तर नाहींतच; पण भूतांचीच खोड काढण्यासारखें आमच्या कालेजांतील विद्यार्थी ती बातमी समजून बाहेर इकडे तिकडे फिरत होते. ते मात्र रात्रीं वाट चुकलेल्या एकाद्या मनुष्यास त्या ओसाड ठिकाणीं पिशाचवत् भासते खरे ! असो; मग त्या मंत्रीबोवांनीं जेव्हां पाहिलें, कीं आतां तर दहा बारांची पन्नास साठ मंडळी झाली, तेव्हां मग कांहीं वेड्या वांकड्या सबबी सांगून त्यांनीं आपल्या लपविलेल्या सोंगाड्यासहवर्तमान निसटता पाय घेतला !

हे कीं, अशी गोष्ट आजपर्यंत कधीं झाली नाहीं ! समजा कीं एकाद्यास पिशाच्च अनुकूळ असून हवे ते चमत्कार त्यास करतां येत आहेत, तर तो त्या मोजेवर लोकांपासून हवा तितका पैसा काढणार नाहीं काय ? जो आपल्या जवळच्या पिशाचास आज्ञा करून हलवायाच्या घरची पेढेबरफी आणवतो, त्यासच आपली पोतडी बगलेस मारून आपल्या भिकार खोपटांत गेल्यावर ओल्याकोरड्या भाकरीचीही कां बरें पंचाईत पडावी ? तसेंच ज्याच्या लहान कांडीचा असा पराक्रम कीं ती हातावरून फिरविली असतां मुठींतील पैशाचा खाडदिशी रुपया होतो तीच कांडी त्याच्या बिन्हाडीं कां स्वस्थ पडून राहते ? एकाद्या मनुष्यास जर परीस सांपडला तर त्याचे सामर्थ्य दारोदार दाखवून त्यावर पैसा दोन पैसे मिळवण्यास त्यास हिंडावे लागेल काय ? असो; तर पिशाच कोणाच्या स्वाधीन असणें हें मुळींच संभवत नाही. व ह्मणूनच तीं दृष्टीस पाडविण्याचें कोणामध्ये सामर्थ्य आहे हीही गोष्ट संभवदुःखिक ह्मणतां येत नाही. आतां तिसरें प्रमाण भाषण किंवा लेख. यांत पहिल्या भाषणाविषयी जर पाहिलें तर त्यांत पहिल्याने हा चमत्कार आढळेल की जो अशा गोष्टी सांगतो त्यास जर विचारले की, तुह्मी ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली काय, तर पाहिली असें उत्तर न येतां नेहेमी 'ऐकलें' असेंच येईल ! तसेंच जो मनुष्य खोटें बोलणारा नव्हे त्याच्याही तोंडून मी अमुक अमुक ठिकाणून जात असतां पिंपळावर मुंजा चिंचेवर जखीण * किंवा वडावर वेताळ पाहिला असेंही कधी येणार नाहीं. पण जे वरच्या प्रकारचे मनुष्य नव्हेत, तर निवळ खोट्या गोष्टीही जे केवळ मौजेखातर बनवून सांगत असतात, किंवा अशा भीति उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी सांगून ज्यास कांहीं स्वार्थ साधावयाचा असतो, अशा लोकांच्याच तोंडून वरील गोष्टी बहुधा ऐकू येतात ; व त्यांस सत्याची पर्वा बिलकूल नसल्यामुळे शपथा आणा घेऊनही वरील खोटा बनावट मजकूर सांगतांना ते तिळमात्रही काकूं करीत नाहीत. तर या तिन्ही गोष्टींचा नीट विचार करतांही भुतांच्या अस्तित्वाचा मोठाच संशय येतो. आतां शेवटीं एक मात्र मुद्दा राहिलाः—लेख याचाही निकाल पाडण्यास फार पंचाईत नको. कांकी, कोणी प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकाराने मीं प्रत्यक्ष असा असा भुताचा चमत्कार पाहिला असे लिहून ठेवलेलें आढळत नाही. निदान आलीकडे तरी असा चमत्कार दृष्टीस पडण्यासारखा असता तर तो कधींही गुप्त राहताना ! सोसायटी (मंडळी) ची पुस्तकें, मासिक पुस्तकें, वर्तमानपत्रे यांतू

* हा शब्द 'यक्षिणी' शब्दाचा अपभ्रंश आहे. वरील मराठी शब्दांत अक्षरांबरोबर अर्थाचाही अपभ्रंशच झालासे दिसते. 'मेघदूतां' तील नायिकेस 'जखीण' कोण ह्मणेल !—'तो जख्ख म्हातारा झाला आहे' या वाक्यांत 'यक्ष' शब्दाचा तसाच दुहेरी अपभ्रंश दृष्टीस पडतो.

न कोठें कोनाकोपऱ्यांत जरी अशी गोष्ट घडली तरी ती सर्वांस जाहीर झाल्या खेरीज कधीं राहावयाची नाहीं. पण भुतें जशीं दिवसास भितात त्याप्रमाणेंच वरील प्रसिद्धीच्या साधनांसही भिऊन, इसापनीतींतलि उंदरानीं जसा बेत केला होता कीं, कोणीही फळीखालीं उतरूं नये, त्याप्रमाणेंच इतःपर कोणीं कोठेंही हूंकाचूं सुद्धां करूं नये असें जर सर्वांनीं कौंसल भरून ठरविलें असेल तर मात्र न कळे! असो; तर याप्रमाणें वरील तिन्ही प्रमाणांवरून पाहतां भुतांच्या विरुद्धच निकाल होईल.

५. याप्रमाणें पिशाचांच्या अस्तित्वाविषयीं वस्तुदृष्ट्या विचार झाला. आत त्याविषयीं लोकांच्या मनांत जे कित्येक समज आहेत, कीं ज्यांवरून भूतसृष्टीच्या अस्तित्वाचें ते प्रमाण धरतात—त्यांत कितपत समंजसपणा आहे तो पाहूं. पहिला मोठा समज हा कीं, भुतें अंधरांत मात्र दृष्टीस पडायाचीं. शेक्सपीरच्या 'ह्यामलेट' नामक प्रसिद्ध नाटकांत आरंभीं जे भूत दिसल्याचें एक दोन उत्कृष्ट प्रवेश आहेत त्यांत कवीनें हीच सर्व लोकांची कल्पना तेथें दर्शविली आहे त्या राजपुत्राचा भूत झालेला बाप मध्यरात्र उलटून गेल्यानंतर पहारा करणाऱ्या संत्र्यांस व त्यास दिसे, व कोंबड्याचा शब्द कानीं पडतांच डचकून 'हवेंतल्या हवेंत दिसेनासा होई!' असो; आतां या कल्पनेचें जर तथ्य पाहिलें तर काय निघेल? भूत जर अदृश्य आहे व हवें तेवढें रूप त्यास घेतां येतें तर मग उजेडांतही येण्यास त्यास कां शंका वाटावी? जें मुळींच अदृश्य त्यास अंधार काय आणि उजेड काय! तसेंच सात ताड उंच होतां येतें त्यास यःकश्चित् मनुष्याच्या बळाची काय पर्वा! शिवाय लोकांची भुतांविषयीं अशी कल्पना आहे कीं, ज्याची आशा मागें राहिली, किंवा ज्यास आपल्या दावेदाराचा सूड जिवंतपणीं उगवतां आला नाहीं, तो भूत होऊन आपल्या वैऱ्यास छळतो. आतां ही दुसरी कल्पना खरी आहे, तर त्या भुताला आपल्या दावेदाराचा सूड घेण्यास किती उत्कृष्ट सोय झाली बरें! स्वतः अदृश्य, हवें तितकें बळ, हवें तेथें हव्या तेवढ्या त्वरेनें जाण्याची मोकळीक, हवें तें करण्याचें सामर्थ्य; इतकी सामग्री असल्यावर मग त्या वैऱ्याच्या घरदाराचें वाटोळें करून त्याचें निसंतान सुद्धां त्यास क्षणार्धांत करतां येईल. मग असें आजपर्यंत कोठेंही झाल्याचें बिलकूल ऐकूं येत नाहीं. असें कां बरें असावें? भुतास संमधासही हायकोर्टाचा तर धाक वाटत नसेल ना! काय असेल तें असो! दुसरी कल्पना अशी कीं, तीं नेहेमीं ओसाड जागेंतच दिसावयाचीं. अशा जाग्यांत मात्र ती आपला नेहेमींचा क्रम मोडून एकट्या दुकट्या मनुष्यास कधीं कधीं दिवसासही दिसतात. पण हें त्याचें करणेंही वरच्यासारखेंच विचित्र होय. मनुष्यास एवढें बुजण्याची त्यास काय गरज आहे? बरें, शिवाय ओसाड एकांत प्रदेश व अंधार हीं जर त्यास

अत्यंत आवडतात, व अशा ठिकाणीं त्यांचा नेहेमींचा वास असायाचाच असें जर असतें, तर आमच्या शिवाजीसारखे सेनापति, ज्यांचा सारा जन्म निर्जन अरण्यांतून व डोंगरांतून वगैरे रात्रीच्या रात्री फिरतां गेला, त्यांस कोठेंच भुतांनीं भेडावलें नाहीं, किंवा त्यांस अटकाव केला नाहीं, हें कसें झालें? तेव्हां भुतांविषयींच्या वरील कल्पना केवळ व्यर्थ होत.

६. वरील गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांच्या सहज ध्यानांत येणार आहेत; व त्यांवरून एकंदरींत पाहतां भुतांविषयींच्या चोहोंकडे ऐकूं येणाऱ्या गोष्टी निवळ गप्पा आहेत असाच सिद्धांत होतो. या ह्मणण्यावर कोणी कदाचित् अशी शंका काढतील कीं, असेंच निखालस एकदम कसें ह्मणावें? जिकडे तिकडे साऱ्या जगभर ज्या भुतांच्या गोष्टी ऐकू येतात त्यांपैकीं पुष्कळ जरी लुच्चे किंवा भोळसर लोकांनीं सांगितल्या असल्या, तरी त्यांपैकीं कांहीं तरी खऱ्या असाव्या. उगाच आगीशिवाय कसा धूर निघेल? हें ह्मणणें सकृद्दर्शनीं बरेंच समंजस वाटते. व कित्येक नामांकित ग्रंथकारांनीं असाच मुळमुळीत अभिप्राय देऊन ठेवला आहे पण अमंळ विचार केला असतां कळून येईल कीं, अशा ठिकाणीं सगळ्या जगाचा अभिप्राय कांहीं उपयोगी पडायाचा नाहीं. 'पांचा मुखीं परमेश्वर' वगैरे ह्मणी अशा ठिकाणीं बिलकुल लागू पडत नाहीत. एकाद्या रत्नाची परीक्षा करणें असतां ती जशी लोकांचा मोठा जमाव जमवून त्यांच्या बहुमतानें ठरवणें केवळ अप्रयोजक होईल, त्याचप्रमाणें जेथें बुद्धीच्या सूक्ष्मत्वाचें काम *लागतें तेथें सगळ्या जगाचें मत घेण्यांत कांहीं जीव नाहीं. पहिल्या उदाहरणांत रत्नपारख्याचें एकाचें मत जसें लक्षावधि मनुष्यांच्या मताहून जास्त योग्यतेचें धरावयाचें त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या उदाहरणांत तत्वविवेचकाचें मत साऱ्या जगाहून भारी असें समजावें. पृथ्वी फिरते कीं अचल आहे, अटलांटिक महासागराच्या पलीकडे भूमि आहे कीं नाहीं, या दोन्ही वादांत जसें सगळ्या दुनियेचें मत खोटें ठरून,

---

* वर जी आडिसनचा भुतांविषयींचा निबंध सांगितला त्याचा एकंदर झोंक निराळाच असून शेवटचा अभिप्राय मात्र अंमळ विचित्रच आहे. पण तो शेवटचा मजकूर त्या ग्रंथकारानें व्याजोक्तीनें लिहिला असावासें आह्मास वाटतें. जॉनसनच्या 'रासेलसां'त तर त्या ग्रंथकाराची नेहेमींची समजूतच स्पष्ट लिहिली आहे. जॉनसन आपणाबरोबर कांहीं मंडळी घेऊन एक्या घरीं मध्यरात्रीं भुताशीं बोलण्याकरितां गेला होता, व तो सर्व खेळ एका नऊ दहा वर्षांच्या लबाडपोरीचा होता हें पुढें उमगलें, ही गोष्ट त्याच्या चरित्रांत प्रसिद्ध आहे. या सर्व प्रसिद्ध वृत्तांताचें नांव 'कॉक लेन घोस्ट' ('कॉक नांवाच्या गल्लींतील भूत' हें असून याबद्दल च्यार्चिल नामक विनोदी कवीनें जॉनसनची खूप फजीती उडविली होती.

व पोप महाराजांचेंही आज्ञापत्र मधल्या मधेंच राहून, ग्यालिलियो व कोलंबस हेच शहाणे ठरले, त्याचप्रमाणें आजपर्यंत हरएक गोष्टींत होत आहे. उघडच आहे ; ज्याची दृष्टि शाबूत आहे अशा एकट्या मनुष्याचें पाहणें खरें, कीं शंभर आंधळे आहेत आणि पांच पन्नास डोळ्यांवर सारा आलेले लोक आहेत त्यांचें बहुमत खरें ! आतां हीच गोष्ट प्रस्तुतच्या वादास लावून पहा. लाखो लोक भुतांविषयीं अंधपरंपरेनें चालत आलेल्या गोष्टी सांगतात; कांहीं थोडे मात्र आह्मी पाहिलीं ह्मणून सांगतात, पण हे लुच्चे, भोळसर, किंवा वेडगळलेले अशाप्रकारचे; पण वरील दोन्ही प्रकार ज्याचे नाहींत, ज्याचें मन नव्या आरशासारखें स्वच्छ, त्यास मात्र कोणताच अनुभव प्रत्यक्ष घडत नाहीं. तेव्हां अर्थात् नकाराकडेच त्याचा कल होतो. असो; तेव्हां पिशाचादिकांच्या गोष्टी साऱ्या जगभर जरी आहेत तरी यावरून कांहीं निष्पन्न होत नाहीं. कां कीं, मनुष्याच्या मनाचा हा धर्मच आहे कीं, डोळ्यांस जसे नानाप्रकारचे आभास होतात त्याचप्रमाणे त्यासही व्हावे. ह्मणजे डोळ्यांस जसें सूर्यबिंबाचें संध्यासमयीं प्रसरण व आरक्तता, अरण्यांतील मृगजल, वगैरे अनेक आभास होतात, त्याचप्रमाणें मनासही होत असते. हे भ्रम विचाराच्या योगानें मनुष्यास जसजसें यथार्थ ज्ञान प्राप्त होतें तसतसे नाहीसे होत जातात. पण हें जेव्हां नसतें तेव्हां वरील आभासांचा मनुष्याच्या मनावर पूर्ण अमल चालू असतो: जसें लहानपणी, मादक पदार्थांचें सेवन केलें असतां, ज्वर सृष्टींत वगैरे. वरील तिन्ही अवस्थांत मनुष्याला जे जे भास होत असतात ते सर्व खरेच वाटत असतात, ह्मणून त्यांतून सुटल्यावरही पाहिलेल्या सर्व गोष्टी खऱ्याच असें कोणी तरी ह्मणेल काय ? तर याचप्रमाणे अज्ञानाच्या काळीं लोकांची एकंदर स्थिति असते. खरें खोटें निवडण्यापुरता त्या वेळेस लोकांच्या बुद्धीस पोक्तपणा आलेला नसतो, यास्तव निबंधारंभीं जे कित्येक भ्रम सांगितले आहेत ते सर्व त्यांच्या ठायीं माजलेले आढळतात. व ते सर्व जन साधारण असल्यामुळें मोठमोठ्या पंडितांच्या मनालाही अंशतः लागून राहिलेले आढळतात. असो; तर ज्याअर्थी भुतांविषयीं प्रमाण ह्मणणें अशाच भ्रांतींत बुचकळत राहिलेल्या लोकांचें धरायाचें, त्याअर्थी अशांची संख्या केवढीही असली, किंवा कधींमधीं मोठ्या नामांकित ग्रंथकारांचेंही तसेंच समज झालेले असले, तरी तेवढ्यानेंच त्यांचीं मतें खरीं होतात असा अर्थ नाहीं.

७. असो; तर याप्रमाणें भुतांखेतांविषयीं जो बारीक रीतीनें विचार करील त्याचा एकंदर कल आमच्यासारखाच होईल. तो असा कीं, प्रत्यक्ष प्रमाण ह्मणून त्यास बिलकूल मिळणार नाहीं; तसेंच ज्याच्या खरेपणावर त्याचा पूर्ण विश्वास आहे असाही मनुष्य मीं भूत पाहिलें असें प्रतिज्ञेवर सांगणारा त्यास अगदीं सांपडणार नाहीं. शिवाय इतकेंहि न करितां प्रकृत विषयाविषयीं जो आ-

पणाशींच वस्तुतः शोध करूं लागेल त्यासही त्याचा शुष्कपणा पूर्ण कळून येईल, कीं या सर्व अज्ञान लोकांच्या भ्रांति असून पाहू गेलें असतां त्यांत तथ्य असणें हें मुळींच संभवत नाहीं. या असंभाव्यतेचीं वर कित्येक प्रमाणें सांगितलींच, पण आतां सरतेशेवटीं आणखीही कांहीं अधिक सांगतों. एक हें कीं, भुतें जर दिसतात, तर आपणास माहीत आहेत तेवढींच कां दिसावीं ? शंभर दोनशें वर्षांमागील एकादें भूत आतां कां दृष्टीस पडूं नये ? तसेंच मनुष्यांचींच तेवढीं भूतें कां व्हावीं ? देह सोडून गेलेला आत्मा ह्मणजे जर भूत तर पशुपक्ष्यादिकांचा * ही तसा प्रकार दृष्टीस पडावा ; कां नये पडूं ? मग आमचा मेलेला घोडा किंवा कुतरा भूत होऊन खिंकाळतो किंवा भोंकतो असें कोणाच्या सांगण्यांत येत नाहीं. हें कसें ! असो; तेव्हां यावरून उघडच दिसतें कीं, या सर्व ज्याच्या त्याच्या मनास भासणाऱ्या शुष्क भ्रांति आहेत. जें ज्या वेळेस मनांत फार भरलें असतें तें जसें स्वप्नांत क्षणभर प्रत्यक्ष दिसतें, किंवा अमलाच्या गुंगींत जसा प्रकार होतो, तसाच कल्पना शक्ति अनावर होऊन उच्छृंखल झाली असतां होतो. हा प्रकार मुलांत व अज्ञान लोकांतच काय तो दृष्टीस पडतो याचेंही कारण तेंच. ज्याची विचारशक्ति कल्पनेहून प्रबळ झाली त्याच्या भूत कधींही वाटे जाणार नाहीं ! आमच्या इकडच्या प्रांतांत भुतांविषयीं कोंकण फार प्रसिद्ध आहे, व यावरून ' कोंकणचीं भूतें ' अशी ह्मणही पडली आहे. पण हींच भूतें शहरांत वगैरे कधीं दृष्टीस पडत नाहीत याचें कारण काय ? शेंकडो साहेब लोक लोकवस्तीपासून दूर अशा बगल्यांत किंवा तंबूंत निराळेच राहिलेले असतात, पण त्यांस कधींही पिशाचानें पछाडलेलें ऐकण्यांत नाहीं, ते रानें तोडतात, डोंगर पोंखरतात, पण कोणीही त्यांच्या वाटे जात नाही. त्याच्या उग्रस्वरूपापुढें भुतांचाही थरकांपच होतो की काय कोण जाणे ! असो; तेव्हां एकंदरींत सर्व प्रकार निवळ भीतीचे आहेत. ' भितऱ्यापाठीं ब्रह्मराक्षस ' या ह्मणींत तरी हाच अर्थ सुचविला आहे; कीं भुतें ब्रह्मराक्षस हे सर्व कल्पनेचे खेळ आहेत. सुविचा-

---

* हें अर्थातच आमच्या धर्माच्या लोकांचेंच मत होय. ख्रिस्ती वगैरे लोकांस हें अर्थातच मान्य होणार नाहीं. आत्मा असा फक्त मनुष्यास मात्र आहे, व बाकीच्या कोणत्याही प्राण्यास नाहीं हें त्यांच्या धर्मांतील एक मुख्य मत आहे. यावरच पुनर्जन्माचा अभाव व हिंसेची निर्दोषता तद्धर्मी लोक ठरवतात. असो; या मताच्या तथ्यत्वाचा येथें आह्मांस विचार करणें नाहीं. तरी वरील मतासारखेंच दुसरेंही एक मत येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाहीं. महमदी धर्माप्रमाणें स्त्रियाही आत्मशून्य होत ! आह्मांस तर असें वाटतें कीं, या मताचे प्रतिपादक मात्र तसे खरे !

राचे योगानें ज्यानें तत्त्वशोध केला त्यास भूतपिशाचादिकांची शंकाही मनांत यावयाची नाहीं, मग भीति तर कोठली ? ×

असो; या खेपेस निबंधाच्या आरंभीं लोकभ्रमाचे जे अनेक प्रकार सांगितले त्यांपैकीं एकाचें विवेचन झालें. पुढल्यांचें क्रमाक्रमानें पुढील निबंधांत होत जाईल. अशा विषयांवर लोकांचीं मनें निर्भ्रांत करणें अगदीं अवश्य आहे. आतां यावरून जुन्या पद्धतीच्या कित्येक लोकांच्या मनांत अशा कल्पना येण्याचा संभव आहे, कीं अशा विषयांवर उघडपणें आपले विचार प्रदर्शित केले असतां लोकांची धर्मावरील श्रद्धा कमी होऊन नास्तिकपणा वाढविलासा होईल. पण ही केवळ भ्रांति होय. वर जे लोकभ्रमाचे आह्मीं विषय काढले आहेत त्यांचा आणि धर्माचा बिलकुल संबंध नाहीं. उलटा त्याचा धर्माशीं कांहीं अंशीं विरोधच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. आजपर्यंत सर्व देशांत दोहोंचें ऐक्यच सर्व मानीत आले आहेत; पण आतां तसें कोणी मानीत नाहीत. फार तर काय, आमच्या महाराष्ट्रांतही जे मोठे विख्यात साधु होऊन गेले त्यांनींहीं तें सर्व निवळ थोतांड ह्मणून खुशाल ह्मटलें आहे. हेंच दाखविण्याकरतां निबंधारंभींचा चुटक तुकारामाच्या ग्रंथांतला घेतला असून सरते शेवटीं रामदासाचे प्रस्तुत विषयांस उद्देशून लिहिलेले सर्वप्रसिद्ध अभंग येथें दाखल करतों:--

वाजे पाऊल आपलें, ह्मणे मागें कोण आलें । कोण धांवतसे आड, पाहों जातां झालें झाड । भावितसे अभ्यंतरीं, कोण चाले बरोबरी । शब्दपडसाद ऊठला, ह्मणे कोण रे बोलिला । रामीं रामदास ह्मणे, संशयाचीं हीं लक्षणें । कांहीं दिसे अकस्मात, तेथें वाटे आलें भूत ; पाया पडावें संदेहीं, मुळीं तेथें कांहीं नाहीं झाडझुडूप देखिलें, जिवीं वाटे कोणी आलें । रामदास सांगे खूण, भितो आपणा आपण। छाया देखुनी आपली, शंका अंतरीं वाटली । ऐसे भ्रमाचें लक्षण, भुले आपणा आपण । मुखे बोलतां उत्तर तेथें झालें प्रत्युत्तर । डोळां घालितां आंगोळी, एकाची तीं दोन झालीं । पोटीं आपण कल्पिलें, तेंचि आलेंसें वाटलें । दास ह्मणे हे उपाधी, शंका धरतां अधिक बाधी ॥

× भुतांविषयीं सुविचाराचे योगानें निर्भ्रांत न होतां जो केवळ धट्टाइमें भुतांशीं सामना करील त्याची खालीं लिहिल्याप्रमाणें फजीती होण्याचा संभव आहे. पुढील गोष्ट येथेंच घडलेली आह्मीं ऐकिली आहे. एका मित्रमंडळीचा अशा विषयांवर वाद चालला असतां पैज पडली कीं, जो अवसेच्या दिवशीं मसणवटींत जाऊन तेथें खुंटी ठोकून येईल तो खरा धीट, त्याला सर्वांनीं अमुक अमुक रुपये द्यावे. असें बोलणें होतांच एकजण मी हें काम करतों असें ह्मणून छातीस हात लावून तयार झाला. मग अवसेच्या दिवशीं मध्यान्हींच्या सुमारास

(पुढें चालू)

लोकभ्रम.

अंक २ रा.

ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तोत्पादकं तथा ।
फलंति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥* वेणीसंहार २.

१. मागील अंकांत चालू विषयापैकीं एक कलम झालें. आतां यांत दुसऱ्या एकाचा विचार करूं. हें कलम शकुन होय.

२. हा भ्रमाचा प्रकारही मागल्याप्रमाणेंच सार्वत्रिक आहे. कोणत्याही देशांत शकुनाचे निरनिराळे प्रकार नव्हतेसे नाहींत. युरोपांतील प्राचीन ज्ञानसंपन्न राष्ट्रें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)
सारी मंडळी येथील ओंकारेश्वराच्या देवळाशीं जाऊन बसली, व तो पैज मारणारा गडी एका हातांत लांकडाची मेख व दुसऱ्यांत ठोकावयास एक चांगल भक्कम धोंडा अशा सरंजामानें मसणवटीकडे निघाला. जात्या स्वारी धीटच होती, तेव्हां काळोखांतून बेधडक अर्ध्या वाळवंटापर्यंत गेली. नंतर तेथून आपल्या सोबत्यांस हांक मारून ओरडला, 'पहा रे, येथें मेख ठोकतों !' ही फुशारकीची आरोळी त्याच्या मंडळीनें ऐकली; पण फार वेळ गेला नाहीं तोंच निराळ्याच प्रकारची किंकाळी त्यांच्या कानीं आली—'मेलों रे मे——!' ती ऐकून त्याच्या सोबत्यांच्या उरांत धडाड झालें. मग कांहीं वेळानें ते सारे व दुसरी आणखी मंडळी असे कंदील घेऊन स्मशानांत उतरले. भीत भीत जवळ जाऊन पाहतात तों राजश्री निपचित पडले आहेत ! मग त्यांस उठवूं लागले तेव्हां बोनडी वळल्याचें कारण उगमले काय? तर मेख ठोकतांना आंगरखा सांवरून न बसल्यामुळे ती आंगरख्याबरोबरच वाळूंत ठोकली गेली. तेव्हां अर्थातच उठूं लागतांच भुतानें पछाडल्याचा बोवांस भास झाला ! असो; पुढील वृत्तांत उघडच आहे. सर्वांनीं या भुतांच्या प्रतिमल्लास प्रेतभूमींतून प्रेतसंप्रदायविरुद्ध माघारी उचलून आणून देवळांत ठेवलें. नंतर तोंडावर पाणीबिणी शिंपडल्यावर चार सहा घटकांनीं स्वारी सावध झाली. याप्रमाणें पैजेपरी पैज बुडाली आणि मंडळींचें हसें मात्र झालें,—पण बरें तितक्यावरच गेलें, जिवावरच येऊन बेतली होती तो प्रसंग दैवयोगानें टळला !—तर वेडेंपणाची धटाई अशी एखाद्या वेळीं भोंवते!

* " ग्रहांचे योग, स्वप्नें, आणि अपशकुन यांचें फळ केवळ काकतालीयन्यायानें दृष्टोत्पत्तीस येतें ! यास्तव जाणते पुरुष त्यांचा धाक मानीत नाहींत. "

ग्रीक व रोमन लोक यांच्याही इतिहासांत हें खूळ पुष्कळच दृष्टीस पडतें; व अद्यापही त्या खंडांत अडाणी लोकांमध्यें भुतें खेतें, ग्रहफलें जादू वगैरेवर जसा विश्वास आहे तसाच शकुनांवरही बहुधा असेलच. आमच्या देशांत तर हा प्रकार आजपर्यंत भरपूर चालत आला आहेच. असो; आतां हे सर्व प्रकार अनुक्रमानें सांगून नंतर त्यांत तथ्य असण्याचा संभव किती याविषयीं विवेचन करूं.

३. शकुन ह्मणजे पुढें घडणाऱ्या शुभाशुभ गोष्टींचें सूचक. यावरून शकुन अर्थात् दोन प्रकारचे झाले; एक शुभ आणि दुसरा अशुभ. या दोहोंविषयीं निश्चित प्रमाण ह्मणून कांहींच नसल्यामुळें असें अर्थातच होत असेल, कीं जें एका देशास शुभ त्यासच दुसऱ्यांत अशुभ मानीत असतील, व अशुभास शुभ शकुन पुष्कळ गोष्टींवरून मानतात. पक्ष्यांच्या शब्दावरून व गतींवरून कोणत्याही आवाजावरून, पोरांच्या साहजिक बोलण्यावरून, नेत्रादि स्फुरण पावल्यावरून वगैरे तसेच मांजर, चासपक्षी, कावळा, घुबड,+ पिंगळे, कवडा * इत्यादि प्राणीही शुभाशुभसूचक मानले आहेत. ग्रहांचे योग तर चोहोंकडे शुभावह व अशुभावह मानलेले असून आमच्या देशांत तर यांवांचून कांहींही चालत नाहीं. सैपाकघरांत चुली घालण्यापासून तों मोठ्या मोहिमेस बाहेर पड-

---

+ या पक्ष्याचें संस्कृत नांव 'कौशिक' असें मोठें पवित्र आहे. पण हल्लीचें त्याचें मराठींतील नांव उच्चारण्यासही लोक भितात. तसें करणें पाप मानून त्याबद्दल बोलणेंच झाल्यास 'दिवाभीत' हा त्या शब्दाचा पर्याय योजतात. या पक्ष्याचा शब्द अपशकुनी मानून लोक याविषयीं असेंही सांगतात कीं, यास दगड मारिला असतां तो तें झेलतें, आणि उगाळीत बसतें; आणि त्या उगाळण्यानें तो दगड जसजसा झिजत जातो, तसतसें तें माणूसही झिजत जातें, आणि शेवटीं मरतें!—या पक्ष्यास एके ठिकाणीं मात्र मोठा मान असे; तो अशा तशा ठिकाणीं नव्हे, तर आथेन्स शहरांत! त्या लोकांची मुख्य विद्याधिदेवता जी मिनर्वा तिला हा पक्षी प्रिय असून तिच्या निशाणावर याची प्रतिमा असे. असा जगद्विलक्षण मान त्या चतुर लोकांनीं या पक्ष्यास देण्याचा आशय असा दिसतो कीं, विद्येच्या उपासकांचें आणि मिनर्वा देवीच्या आवडत्या अशा या पक्ष्याचें पुष्कळ साम्य दिसतें. तें असें:—दोहोंची निशाचरवृत्ति, जगापासून अलिप्तपणा, मुद्रा गंभीर, आणि एकंदर व्यवहार शांतपणाचा!

* हा शब्द 'कपोत' शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. हा पक्षी अशुभसूचक होय हें मोरोपंताच्या पुढील आर्येवरून दिसून येईल. विदुर शकुनीस उद्देशून ह्मणतो:—

'हा न भला बुडवाया शिरला या राजमंदिरीं कवडा' सभापर्व.

त्यापर्यंत ग्रहांचें आनुकूल्य आगोदर करून घ्यावें लागते. हा प्रकार ग्रीक व रोमन लोकांतही पुष्कळ होता हें वर लिहिलेंच आहे. त्यांच्या इतिहासांत अशीं उदाहरणें सांपडतात. एकदां कोणत्या एका देवतेस रोम शहरीं यज्ञ चालला असतां पशूच्या शरीरांतलें काळीजच नाहींसें झालें. तें देवताक्षोभाचें दर्शक व अत्यंत अशुभ जाणून लोक फार भ्याले. दुसरे एके प्रसंगीं असें झालें कीं, देवाच्या कोंबड्याचीं पिल्लीं चारा खाईनात, तेव्हां त्यांचा रक्षक भयाभीत होऊन त्यानें सेनापतीस वरदी दिली कीं, हें मोठें अशुभ झालें आहे, तर या वेळेस शत्रूशीं लढाई करूं नये. तो सेनापति आपला असाच होता; त्यानें त्या अपशकुनाची मुळींच पर्वा न करिता त्या रक्षकाचीच उलटी निर्भर्त्सना केली, आणि त्या कोंबड्याच्या पोरांस उचलून समुद्रांत झुगारून दिलें, आणि ह्मणाला, " बरें चारा नको तर नको, पाणी कां पिईनात ! " + या धर्म * *— पणाचें त्यास लवकरच प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. कार्थेजिनियन लोकांनीं त्याचा समुद्रावर अगदीं पराभव करून टाकला, व त्यामुळें व वरच्या दांडगाईबद्दल त्याला रोमन लोकांनीं कामावरून दूर केला. आथीनियन व स्पार्टन लोकांतही हें खूळ होतें. पारसीकांनीं पहिल्यानें जी ग्रीस देशावर स्वारी केली त्या वेळेस आथेन्सच्या साह्यास स्पार्टन लोक आले नाहींत. कां तर पौर्णिमेच्या अगोदर लढाईस निघू नये असा त्यांचा नियम होता ! तसेंच पुढें स्पार्टन व आथीनियन लोकांचें जें सत्तावीस वर्षें अत्यंत घोर युद्ध चाललें होतें त्यांत सिसिली बेटावर जी आथीनियन लोकांनीं स्वारी केली तींतही वरीलच प्रकार घडला. तेथून गुप्तपणें निसटून माघारी येण्याचा त्यांनीं बेत केला होता, पण इतक्यांत चंद्रग्रहण लागल्यामुळें शकुनज्ञ लोकांनीं त्यांस कळविलें कीं, या ग्रहणावरून देवांची अशी सूचना दि

+ या सारखाच धटपणा दुर्योधनानें ' वेणीसंहार ' नाटकांत केला आहे. मोठें वारें सुटून रथाचा ध्वज मोडून पडला असतां त्याचा कंचुकी ' भग्नं भग्नं ' करीत एकाएकीं ओरडत आला, आणि भावी घोर अनर्थाचें सूचक जें ध्वजपतन तें त्यानें मोठ्या भयाच्या मुद्रेनें आंत येऊन त्यास निवेदन केलें. पण दुर्योधनास त्या अपशकुनाचें कांहींच न वाटून तो त्या घाबरेलल्या कंचुकीस रागें मात्र भरला. आणि शेवटीं ह्मणाला कीं, अः यांतरे काय आहे ! जा, वाड्यांत जाऊन पुरोहितास सांग म्हणजे तो याची शांती बिंती करील ! '–निबंधारंभींचें वचन याच बड्या राजश्रींचें आहे.

* शकुनविद्येस इंग्रेजी नांव augury असें आहे, संस्कृतांत पक्ष्यास ' शकुनि असा एक पर्याय आहे; आणि वरील इंग्रेजी शब्दाची व्युत्पत्तीही तशीच आहे ' avis ' ' a bird ' (पक्षी) ! —यांवरून शकुन पाहण्याचें मुख्य ठिकाण पक्षी होतें असें असेलसें दिसतें,

सते कीं, पुढील पौर्णिमेपर्यंत आपण येथून निघूं नये.त्याप्रमाणें निघून जाण्याचा बेत रहित झाला. मग तितक्या अवकाशांत शत्रूंनीं तयारी करून त्यांचा अगदीं मोड केला, असो; तसेंच वरील दोन्ही लोकांत शकुनज्ञ ह्मणून निराळे शिकवलेलेच लोक असत, यांस पाठशाळांत पढवून शकुन कसे पहावे व त्यांचा अर्थ कसा करावा हें शिकवीत. हें शकुनशास्त्र * त्यांनीं कसें रचलें असेल व त्यांत नियम वगैरे काय करून ठेवले असतील तें पाहावयास सांपडलें असतें तर मोठी मौज होती!

४.असो;आतां आपल्या लोकांत जे निरनिराळे प्रकार आहेत ते पाहूं. पहिला सर्वांत मोठा शकून ह्मटला म्हणजे मांजराचा होय. कोणी कांहीं कार्यनिमित्त बाहेर पडला, आणि वाटेनें मांजर आडवे गेलें, कीं गेली मसलत! ही मांजराची गम्मत पुष्कळांनीं पाहिली असेल. एकादे वेळेस दोघे चौघे कोठें निघाले असतां मधेंच एकाद्या घरांतून मांजर निघतें व माणसांच्या भयानें तें रस्ता ओलांडून समोरच्या घराकडे पळत जाऊं लागतें. त्या बिचाऱ्याच्या ध्यानीं मनींही नसतें, कीं आपल्या साहजिक जाण्याने या गृहस्थास आपण अपशकून करित आहों; व आपल्या केवळ यदृच्छेच्या गतीचा जाणाऱ्या गृहस्थांच्या कार्यावर येवढा जबरदस्त परिणाम घडणार आहे! यास्तव ते खुशाल बिनधोक जात असतें. पण इतक्यांत हे गृहस्थ हकाटी करून दोघे इकडे होतात—दोघे तिकडे होतात; आणि त्यास हुसकूं लागतात. मांजरास आपणावर एकाएकी येवढा गहजब गुजरण्याचा अर्थ कांहींच न कळून बिचारें अगदीं गांगरून जाते,आणि इकडे पळ तिकडे पळ अशी त्याची त्रेधा उडते! मग त्या धांदलींत बहुधा या गृहस्थांच्या इच्छेविरुद्धच त्याचें गमन होतें! याप्रमाणें घडणाऱ्या शकुनास बळेंच माघारी फिरविण्याचा त्यांचा यत्न निष्फल झाला असतां हे हिरमुसे होऊन माघारी फिरतात; किंवा त्या अपशकुनावरही कांहीं तडजोड चालवून पुन: मार्गस्थ होतात! याप्रमाणेंच विधवेचें दर्शन, प्रेत समोरून येणें, वगैरेही अशुभसूचक होत. हिंदुस्थानांत म्हणजे शिंद्याच्या होळकरांच्या वगैरे मुलखांकडे शिंकणें हेंही अपशकून मानतात. वाटेनें निघालें असतां वगैरे कोणीं शिंकतां कामा नये. गाईकवाडाच्या मुलखांत विधवेप्रमाणेंच विधुराचेंही मुखावलोकन अशुभ धरतात.जो विधुर म्हणजे गतस्त्रीक झाला त्याला राजवाडा वर्ज! अन्याय व अंदाधुंदी याविषयीं प्रसिद्ध असणाऱ्या आमच्या वरील मराठी संस्थानांत हा मोठाच न्याय घडतो असें सर्व नीपक्षपाती लोक कबूल करतील. असो, तर असे अपशकुनाचे अनेक प्रकार आहेत.

आतां कांहीं शुभ शकुन सांगतों. सकाळचे प्रहरीं कोल्ह्याचें तोंड दृष्टीस पडणें; डावा डोळा लवणें; उजवा बाहु स्फुरण पावणें वगैरे. तसेंच घराच्या बाहेर पडतांच सवाष्ण बायका कडेवर पाण्यानें भरलेल्या घागरी घेऊन सामोऱ्या येणें,हा

---

* या टिपेचा मजकूर मागील पृष्ठावर * अशी खूण पहा!

शेवटला शकून फार उत्कृष्ट समजतात; व मागील पद्धतीच्या श्रीमंत लोकांचा अशी चालही सांगतात कीं, ते कांहीं एकाद्या मोठ्या कार्यास बाहेर पडले असतां दहा पांच बायका वर सांगितल्याप्रमाणें मुद्दाम तयारी करून स्वारी घराबाहेर पडते आहे तोंच त्यांस सामोऱ्या याव्या अशी आधींच तजवीज करून ठेवायाची! तसेंच ज्या वाटेनें बडी स्वारी जायची त्या वाटेंत कोणी अपशकुनी माणूस येऊं नये ह्मणून अगोदर शिपायांनीं पुढें धावून बंदोबस्त करून ठेवायाचा! हें वाचून सर्व सुविचारी मनुष्यांस हसूं आल्याखेरीज राहणार नाहीं. एक तर शकुन आणि अपशकुन ह्मणजे सारी निवळ भ्रांति. त्यांतून त्यांस यदृच्छेनें घडूं न देतां अपशकुनांस पिटून लावून चांगल्या शुभ अशा शकुनांस मुद्दाम कैद करून आणून पुढें उभें करणें व तसल्या मारून मुटकून आणलेल्या शकुनांचें शुभत्व मानणें ह्मणजे मूर्खत्वाची कांही सीमा झाली! अशा जुलमाच्या शकुनांचा हर्ष मानणें ह्मणजे सोंगट्या खेळत असतां दर वेळेस फासे हवे तसे जुळून जसेचे तसेच खालीं ठेवून दुसऱ्यावर डाव करणें, व त्यांत फुशारकी मिरवणें; किंवा रंगभूमीवर रामाचें किंवा भीमाचें सोंग घेऊन रावणाचा पराभव केल्याबद्दल किंवा जमीमूतमल्लास चीत केल्याबद्दल शौर्याची व बळाची प्रौढी ह्मोकणें यासारखेंच हास्यास्पद होय! असो; तर याप्रमाणे मूर्खत्वाच्या एका प्रकारास थारा मिळाला असतां त्याचे भाऊबंद दुसरे अनेक प्रकार त्याच्या भोंवती जमतात.

५. वर शकुनाचे कांहीं प्रकार सांगितले. आतां यांवर विश्वास ठेवणें यांत समंजसपणा कितपत आहे याविषयीं विचार करूं. कोणतीही गोष्ट खरी मानण्यास अनुभवसिद्ध प्रमाण पाहिजे; तें इतर लोकभ्रमांप्रमाणेंच यासही बिलकुल मिळणार नाही. वर सांगितलेलें मांजराचेंच नेहमीचें उदाहरण घ्या. कांहीं कामास निघालें असतां मांजर आडवें गेलें, आणि तें काम हटकून झालें नाहीं, असें कोणाच्या तरी अनुभवास आजपर्यंत आलें आसेल काय? कार्याचें स्वरूप, कर्त्याचें शहाणपण व हिंमत, साधनांचा योग्यायोग्यपणा, इत्यादिकांवर हातीं घेतलेल्या कामांत यश अगर अपयश येणें हें सदासर्वदां असतें. त्यांत बिचाऱ्या मांजराच्या जाण्याचा कांहींच संबंध नसतो. दुसरे जसे लक्षावधि व्यापार त्या वेळेस सृष्टींत चाललेले असतात त्याप्रमाणेंच मांजरानें रस्ता ओलांडून जाणें हा एक होय. मग होणाऱ्या कार्याची असिद्धिही त्या बिचाऱ्या एकट्यावरच कां लोटावी? दिसण्यांत परस्पर असंबद्ध असणाऱ्या लक्षावधि कार्यांचा जर कांहीं अपूर्व संबंध असेलच, तर वाटेनें निघालेल्या मनुष्याचें काम न होणें याचा संबंध केवळ खुषीखातर इकडून तिकडे जाणाऱ्या मांजरावर जितका येईल तितकाच कोठ्यावधी दुसऱ्या गोष्टींवरही येईल. समजा कीं, पुणें मुक्कामीं कोणी गोमाजी तिमाजीस भेटण्याकरितां गेले, आणि तिमाजी भेटले नाहींत, तर तें अपेक्षा

सोम्या नांवाच्या मांजरावरच कां ? गोमाजीनीं त्या वेळेस पांढरें पागोटें घातलें होतें, किंवा आदल्या रात्रीं ते जेवले नव्हते, हेंच भेट न होण्याचें कारण कशाव-रून नसेल ? अथवा हेंचसें काय, त्याच क्षणीं लंडन शहरांत अमुक अमुक ठि-काणीं अमुक अमुक मनुष्यास अमुक अमुक झालें तें आमच्या शकुनभोळ्या गृहस्थास कशावरून बद्धक झालें नसेल ? बिचारें मांजर तेवढें पुढें दिसलें त्या-नेंच काय पाप केलें ? बुद्धीच्या मार्गानें लक्षांत न येणारा असा कांहीं विलक्षण कार्यकारणसंबंध हजारों गोष्टींत असतो असें जर एकदां ह्मटलें, तर मग अमुका-पासूनच अमुक कार्य झालें असें ह्मणण्यास जागा कोणती राहिली ? निश्चित असें कांहीं नाहीं, सारेंच अनिश्चित, असें जेथें झालें, तेथें एकाच व्यक्तीवर निमित्त ठेवण्यास काय ? ईश्वराच्या घरचें तंत्र सगळेंच जर असें तऱ्हेवाईक असलें, तर मग त्यांत मनुष्यानें अमुक अमुकच नियम करून ठेवणें हा केवढा मूर्खपणा ! असो; तर असे विचित्र संबंध जोडीत बसणें हा निवळ वेडेपणा आहे. आणि त्यांचा खोटेपणा जर पावलोपावलीं प्रत्ययास येतो, तर त्यांवर विश्वास ठेवणें अगदीं अप्रयोजक होय.

६. पण यावर कोणीं अशी शंका घेतली कीं, आजपर्यंत हा विश्वास साऱ्या देशांतील लोकांचा पूर्ण होता, आणि अजूनही लक्षावधि लोकांचा आहे, तर हे सर्व लोक कांहींच प्रमाण पाहिल्याशिवाय विश्वास धरीत असतील काय ? अशा ह्मणण्याचा गेल्या अंकांत बराच विचार केला आहे. तरी त्यावर आणखीही लिहिण्यास पुष्कळ आहे. अज्ञान जे असतात त्यांच्या तोंडून हें वाक्य नेहेमीं ऐकूं येतें. त्यांना एकादी नवी व सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटण्यासारखी गोष्ट सां-गा कीं, हा वाद पुढें ठेवलेला! काय हो, हजारों लाखों लोकांचें असें मत आहे, आणि हाच काय तो शहाणा, इतक्या सगळ्या लोकांना ज्ञान शिकविणारा ! आजपर्यंत साक्रेटीस, कोलंबस, ग्यालिलिओ, न्यूटन, बेकन्, वॉट, वगैरे जे मोठमोठे शोधक होऊन गेले त्या सर्वांशीं बाकीच्या अज्ञानग्रस्त जगाचें हें भांड-ण;-आज हाच निघाला दीड शहाणा आह्मांस सांगायाला ! आजपर्यंत लोक झाले ते सगळे मूर्खच तर याप्रमाणें मनानें एकदां घेतलेले ग्रह सोडण्याची जगास नेहेमीं मारामार पडते. एकंदर लोकांची दुसरी ही एक मोटी चूक अशी दृष्टीस पडते, कीं एकाद्या गोष्टीचा खरेपणा किंवा खोटेपणा तिच्या स्वरूपावरूनच न पाहतां ते नेहेमीं बहुमताकडे धांवत असतात ! ह्मणजे शरीरच्या संबंधानें जसें जिकडे पुष्कळ मंडळी असेल तिकडे जाणें सुरक्षित, तसेंच मनाच्याही संबंधानें असेलसें त्यांस वाटतें. पण ही अर्थातच मोठी चूक आहे. हजारों लोक जर एकीकडे आहेत, आणि दुसरीकडे एकटाच मनुष्य त्यांच्याशीं भांडणारा अस-ला, तर हा दुसरा तेव्हांच चिरडून जाईल यांत संशय नाहीं; पण मनाच्या सं-बंधानें हीच गोष्ट अगदीं उलटी. पडते ह्मणजे ज्याच्यापाशीं मजबूत प्रमाण आहे तो

मनुष्य उलट पक्षाच्या कोट्यानुकोटी मनुष्यांसही भारीच होतो । ठीकच आहे; पहा कीं,ज्यापाशीं दिवा आहे तो त्या दिव्यावर अंधाराचे डोंगरचे डोंगर आणून लोटले तरी डगमगेल काय ? असो; पण अशा सत्यरूप ज्योतीचे किरण एकंदर जगाच्या ज्ञाननेत्रांत सुखेंकरून कधींही प्रवेश करित नाहींत; त्यांस अनेक प्रकारचे दोष जडले असल्यामुळ अगोदर त्यांचा त्यांत रिघाव होणें हें सुद्धां बहुतेक ठिकाणीं केवळ दुरापास्तच असतें ! तेव्हां अर्थातच सर्वांस बहुधा एक धोपट मार्ग माहीत,असतो कीं पुष्कळांचें जें मत असेल तेंच आपलें मत ह्मणावें; सगळयांची वाट ती आपली वाट ! हाच एकंदर जगाचा कल लक्षांत आणून कोणीं तत्वज्ञानें ह्मटलें आहे——

गतानुगतिको लोको न लोकः परमार्थिकः

" एकानें केलें ह्मणून दुसऱ्यानें करावें हाच प्रकार या जनाचा आहे; परमार्थ ह्मणजे तत्व जाणणारा थोडा ! " तसेंच कालिदासाचें वचन आहे——

संतः परीक्ष्यान्यतरद्भजंते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

" जे ज्ञाते आहेत ते दोन्ही पक्ष पाहून चांगळें आढळेल तें पसंत करतात; पण मूर्खांचा प्रकार वेगळा.त्यांचा अभिप्राय नेहमीं दुसऱ्यांच्यावर टेकलेला असतो!

असो; तर याप्रमाणें या जगाची रहाटी आहे. जें एकदां मत पडून गेलें त्यासच सारे अनुसरतात; मग तें खरें असो कीं खोटें असो! त्याच्या स्वरूपाविषयीं बारीक विचार करण्याचें कोणाच्या मनांतही येत नाहीं, आणि तसें करण्याची योग्यताही थोड्यांचीच असते. याच करतां लोकशिक्षणाचा जेवढा फैलावा होईल तेवढा देशास हिताबहच होतो.त्याच्या योगानें लोकांचें भ्रमजाल तुटून सत्यासत्याचीच निवड करण्याचें त्यांच्या अंगी सामर्थ्य येऊं लागतें. पण याचा प्रसार जेथें झालेला नसतो तेथें अर्थातच वरचा गतानुगतिकत्वाचाच न्याय: तेथें प्रमाणें कसलीं आणि अनुभव कसला!

बरें; पण शकुनादिकांवर ज्याचा पूर्ण भरंवसा आहे त्याला जर कोणीं विचारलें कीं, तूं हें सर्व खरें मानतोस, तर याचा दाखला तूं कोणता पाहिला आहेस! तर तो मनुष्य उगीच बसायाचा नाहीं ; तसा ठोका आल्याचीं तो पांच सात उदाहरणें सांगेल , आणि त्यांवरून सिद्धांत करील की, हें सर्व खरें आहे. हीच अशा लोकांची मोठी चूक असते. जेवढीं आपल्या तर्फेचीं ह्मणजे शकुन पटल्याचीं उदाहरणें असतात तेवढींच ते घेतात;पण त्याच्या उलटचीं मात्र बिलकुल घेत नाहींत. याविषयीं बेकननें एके ठिकाणीं एक मजेदार गोष्ट लिहिली आहे. प्राचीन काळीं ग्रीस देशांत इतर सर्व राष्ट्रांतल्याप्रमाणेंच मूर्तिपूजेचा प्रचार असे , आणि पुष्कळ देवता उपदेवता वगैरे ते लोक मानीत. एकदां असें झालें कीं, नवसाच्या प्रचीतीबद्दल वाद चालला असतां तो वाद करणाऱ्यानें आपल्या प्रतिपक्ष्यास त्याची खात्री करण्याकरतां नेपच्यूनच्या देवळांत नेलें. नेपच्यून हा हिंदु

लोकांच्या वरुणाप्रमाणें समुद्राचें दैवत होतें. तेथें त्यानें त्या नास्तिकास देवास नवस करून वाहिलेला पुष्कळ संरजाम दाखविला, आणि शेवटीं ह्मणाला, 'पहा, किती लोकांस हा देव पावला तो !, त्याच्या प्रतिपक्ष्यानें उत्तर केलें, ' ह्मणतोस तें खरें; पण असें न होऊन ज्यांचीं जहाजें बुडालीं असतील त्यांची खूण येथें कोठें आहे ? त्या जर असत्या, तर त्याही मीं तुला दाखविल्या असत्या !, असो; तर शकुनांच्या खरेपणाविषयींचीं प्रमाणें लोक जीं सांगतात तीं सारीं अशा प्रकारचीं असतात. कोणी बहादर कांही कामाला निघाले, आणि तोंडांत मारल्यासारखें माघारी आले, की तें सारें अपेश सामोरे आलेल्या मांजरावर ! आणि असे एकदां दोनदां झालें, कीं झाला तो ठोका ! पण ज्या कामाला हात घातला तेंच जर होण्यासारखें नमेल, किंवा या राजश्रीच्या अंगचें कर्तृत्वच तितपत असलें, तर त्या बिचाऱ्या मांजराकडे काय बोल ? पण तें कांहीं नाहीं. अपेशास मूळ कारण तें मांजरच ! एरवी यांच्या हातून फत्ते झाल्याखेरीज राहायाचीच नाही !

. असो; तर याप्रमाणें हा शुद्ध भ्रांतीचा प्रकार आहे; त्यांत तथ्य पाहूं जातां बिलकूल सांपडणार नाही . आतां यापासून अनर्थ कोणते कोणते आहेत ते पहा. एक तर हा निवळ भ्रम असल्यामुळें तो मनास चिकटल्यानें त्यास दुर्बलता प्राप्त होते ; ह्मणजे सदसद्विवेचनरूप जी उत्कृष्ट शक्ति परमेश्वरानें मनुष्याचे ठायीं ठेविली आहे तिचा व्यापार या अज्ञानजन्य भ्रमाने कांहींसा कुंठित होतो. शिवाय व्यवहारांत याचे योगाने अनेक हानि झाल्या आहेत व होत आहेत. स्पार्टन आथीनियन लोकांचा वृत्तांत वर एक लिहिलाच आहे. व या शकुनांच्या पायीं लोकांस वरचेवर किती अद्दल घडते, किती घोटाळा होतो, (?) वगैरे गोष्टी विशेषेंकरून आमच्या लोकांस सांगण्याची तर मुळींच गरज नाहीं. शकुनांनीं आमची जशी पाठ पुरविली आहे तशी थोड्यांचीच असेल ! आह्मांस त्यांशिवाय इकडच्या इकडे बहुधां हलतांही येत नाहीं. कोणतेंही काम हातीं घेण्या पूर्वीं तिथि, वार, नक्षत्रें वगैरे काय ह्मणतात तें अवश्य समजून घ्यावें लागतें ; आणि त्यांचा रुकार पडला तर सगळ्या गोष्टी. करावयाचें काम किती. ही निकडीचें असलें तरी वरील सल्ला अगोदर घ्यावा तेव्हां तें करायास लागावें. नवानवशानें कधीं सद्बुद्धि सुचून एकदां बेत आरंभण्याचें आह्मी मनांत आणणार, तों चमत्कार पहा,—त्या दिवशीं शुकवार ठेवलेला ! आमच्या देशांत जागोजाग ज्या सभा, मंडळ्या, समाज वगैरे खंडोगणती उत्पन्न होतात, आणि लवकरच चोहोंकडे सामसूम होते, त्यांस वरील वाराची तर बाधा होत नसेल ना !—

तसेंच आमच्यांतील कोणी बहादर एखाद्या बड्या कामास बाहेर पडले, आणि पुढें जातात तों सुळकन् या घरातले मांजर निघून त्या घरांत गेलें, की फिरला मोर्चा मागें ! कार्य जेमतेम करून होण्यासारखें असलें तरी त्या अपशकुनाचा धाक सारखा मनांत राहून हातच कामाला नीट वाहायाचा नाहीं ; कां कीं म. नास पक्की गांठ मारून गेलेली, कीं निघतांच बेटें मांजर आडवें निघून गेलेलें आहे, तें कसचें काम होऊं देतें ! याप्रमाणेंच कोठें निघालें तर तिघांनीं जाऊं नये ; आपल्या ठिकाणीं नवव्या दिवशीं परत येऊं नये ; एका घरांतून निघून दुसऱ्यांत जायचें, परगांवीं जायचें, वगैरे हरएक लहान मोठ्या प्रसंगीं शुभाशुभ योग अवश्य साधले पाहिजेत ; अशा प्रकारच्या नानाविध निरर्थक निर्बंधांनीं वेळ, पैसा यांचा व्यर्थ व्यय होऊन कार्यास पुष्कळ वेळां मोठाच व्यत्यय घडतो, आणि वेडेपणाचीं शुष्क भयें मनांत माजतात.

८ पण वरील प्रकार नुसता मूर्खपणाचाच झाला. याहूनही उद्वेगकारक जे शकुनांचे आणखी परिणाम घडून येतात ते सांगायाचेच आहेत. ते असे. जोपर्यंत शकुन हे पशुपक्ष्यादिकांवरच असतात तोंवर मोठीशी वाईट गोष्ट झाली असे ह्मणतां येत नाहीं. घुबड पिंगळे वगैरे पक्षी; किंवा मांजर, गाढव वगैरे जनावरें यांचा मनुष्यानें कितीही त्रास मानला, तरी त्यांत त्यांचें कांहीं वाईट नसतें; ह्मणजे त्या योगानें त्यांस मनुष्यापासून उपद्रव पोंचतो किंवा त्यांची मानहानी होते असा कांहींच प्रकार घडत नाहीं. पण प्रत्यक्ष मनुष्याकडेच जेव्हां हे शुभाशुभत्व येतें तेव्हां बरीक मनुष्याच्या अंगभूत मूर्खत्वाचा व उद्धटपणाचा कळस होतो. ह्मणजे मनुष्यजातींतच एकानें दुसऱ्यास विनाकारण भ्रष्ट, अपशकुनी, अमंगळ असें मानावें हें अत्यंत लज्जास्पद होय. धर्माधर्मांत राष्ट्राराष्ट्रांत ह्या वेडगळ व निंद्य प्रकार किती आहे हें सर्वांस माहीत असेलच. तसाच हा अगदीं प्राचीनकाळापासून चालत आलेला आहे. ग्रीक लोक एकंदर साऱ्या राष्ट्रांस ' बार्बेरियन्स ' ह्मणजे रानटी समजत, आमचे पूर्वज सर्वांस म्लेंछ ह्मणत, तसेंच सांप्रत काळीं इंग्रज लोक व त्यांचे धर्मपुत्र जे आमच्या देशांत कित्येक आहेत त्यांच्या मतें सारी सुधारणा काय ती इंग्लंडांत नेऊन सांठविली आहे ! पण याहीपेक्षां धर्माच्या हेकटपणानें जे पिसें अंगांत शिरतें त्याची तर कांहीं सीमा आहे ! प्रत्येकाच्या मतें बाकीचे लोक सर्वथा अपवित्र व पापरूपी होत. मुसलमान इतर धर्मांच्या कोणत्याही लोकांशीं गांठ पडली असतां ' बिसमिल्ला रहिमान ' वगैरे एकादें कुराणांतील सूक्त ह्मणून आपणास त्या पापापासून धुवून काढील; हिंदूस तर तसें प्रत्यक्षच करावें लागेल; आणि मनुष्यमात्राचें बंधुत्व मानणारा व केवळ दयेचा सागर जो ख्रिस्ती धर्म तो पाळणारास परधर्मी लोकांचा विटाळ उडविण्यास आंगावर पवित्र क्रूस का-

ठावा लागेल ! * आमचे शेवटले बाजीराव पेशवे दहा घटका दिवस येईपर्यंत मुसलमानाचें तोंड पहात नसत; आणि त्यांचेच बंधु माजी गायकवाड खंडेराव महाराज हे ब्राह्मणाच्या दर्शनाचा अपशकुन मानीत ! या दिग्विजयी समशेर बहादुरांनीं शेवटीं शेवटीं आपल्या* वंशाचा धर्म साडून ते अगदीं इमाम बनले

---

* वरच्या गोष्टीची येथें अंमळ स्पष्टता केली पाहिजे. आमच्या देशांत जेवढे ख्रिस्ती दृष्टीस पडतात त्यांपैकीं कोणीही वर सांगितलेला करूस काढीत नाहींत हें खरें आहे, पण ख्रिस्ती धर्माचें मूळचें खरें स्वरूप यांचे ठायीं जें दृष्टीस पडतें तें नव्हे, ब्रह्मपंथांतील किंवा प्रार्थनासमाजांतील लोक जसे खरे ब्राह्मण नव्हेत, तसेच प्रॉटेस्टंट पंथांतलेही खरे ख्रिस्ती नाहींत. खरा ख्रिस्ती ह्मटला ह्मणजे स्पेन देशांतला किंवा रोम शहरांतला भाविक क्याथालिक. त्यांचे आचार वर सांगितल्या प्रकारचेच आहेत. सर वॉल्टर स्कॉटच्या ' एव्हेनो ' नांवाच्या कादंबरींत वरील करूसाचा प्रकार आढळतो. यहुदी लोकांच्या केवळ दर्शनानेंही विटाळ होऊन त्यांतील कित्येक पात्रांनीं वरील ' विष्णवे नमः ' चा प्रकार केला आहे !

* वरील शब्द वाचून आमच्या ख्रिस्ती बंधूंस आमची केवळ पोरबुद्धि वाटून हंसूं येईल आह्मी जाणतों ! पण गेल्या महिन्याच्या अंकांत त्यांच्या एका बंधूनें निबंधमालेच्या आठव्या अंकावर जी एक ताण झाडली आहे ती पाहिली असतां त्यांस हंसण्यास फारशी जागा राहणार नाहीं. सदरील अंकांत त्या पुस्तककारानें आमच्यावर कृतघ्नत्वाचे वगैरे जे आरोप ठेवले आहेत ते कांहीं अपूर्व आहेत आणि त्या सर्वांत एक तर फारच भयंकर आहे;--कोणता? तर ' जो धर्म आपली महाराणी अंतःकरणपूर्वक पाळीत आहे त्याची मनास वाटेल तशी निंदा ' आम्हीं केली आहे ! ! आमच्या मलिकमाअझमा महाराणीचें राज्य वैभव ख्रिस्ती धर्मास बळकटी आणण्यास कसें उपयोगीं पडलें व आमच्या दयाळू राज्यकर्तीनें आपला १८५८ सालचा जाहिरनामा रद्द करून मिशनरींस व बाठ्यास मात्र तोंड सोडण्यास कोणत्या आक्टानें मुभा दिली हें आह्मांस माहित नाहीं. एकंदरींत आह्मांस याचें फारच आश्चर्य वाटतें कीं, जे दोहों धर्मांची परस्पर तुलना करून आपखुषीनें ख्रिस्ती झाले, ज्यांनीं गेलीं वीस वर्षें त्या धर्माच्या सत्यतेचा जातीनें अनुभव घेतला व त्याविषयीं सतत विचार केला, ज्यांनीं आमचे बिचारे शास्त्री पुराणिक यांस केव्हांच वादांत हटवून त्यांच्या धर्माची असत्यता त्यांच्या पदरांत घातली, व तेव्हांपासून आह्मां पापी लोकांच्या हृदयांत सत्याचा व ज्ञानाचा उजेड पाडणाऱ्या मंडळींत जे प्रमुख आहेत, त्यांनीं खऱ्या धर्माविषयीं चांगलीं सबळ प्रमाणें आह्मांस मुळींच न दाखवितां ' बाबावाक्यं प्रमाणं ' या महवाक्यावरच सरसे शेवटीं आणून काय तें थडकविलें ! एकून

(पुढें चालू.)

होते व साठ लक्षांची एक रत्नखचित चादर मक्केस पाठविण्याकरितां त्यांनीं तयार केली होती हीही गोष्ट सर्वांस मशहूर असेलच. त्यांच्या ब्राह्मणद्वेषाची व एकंदर स्वभावाची एक चमत्कारिक गोष्ट येथें लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. एके दिवशीं सकाळीं स्वारी स्वारी शिकारीस निघाली होती. बरोबर त्यांचे मंत्री, मयत भाऊ शिंदे, हे होते. स्वारी शहराबाहेर पडत असतांच रस्त्यांत एक गरीब ब्राह्मण एका बाजूस उभा राहिलेला दृष्टीस पडला. खंडेराव महाराजांची त्याकडे सहज नजर गेली मात्र, तों लागलींच मागें वळून मागल्या हत्तीवर शिंदे होते त्यांस ह्मणाले, “ हा दोड बाह्मन आमच्या झोरॅ कां आला? आज चांगली शिकार सांपडली तर बरें, नाहीं तर याला मारून टाकायाचा! मग उशीर काय? लागलींच त्या भटर्जीस पकडून भाऊंनीं आपल्या कांहीं लोकांबरोबर त्यास वाड्यांत पाठवून दिले. पण त्याबरोबर त्या लोकांस हळूच असेंही सांगितलें कीं, आपल्या शिकारखान्यांतला एक वाघ काढून त्याला लवकर आमच्या अगोदर शिकारीच्या वाटेवर एका जाळींत दडवून ठेवा. त्याप्रमाणें त्या लोकांनीं केलें. अंमलशानें महाराजांची स्वारी तेथून जाऊं लागली, तों भाऊंनीं तो वाघ दाखविला. मग काय? तावडतोब मर्जी सुप्रसन्न होऊन उद्गार निघाला, “ कां भाऊ! बाह्मन लई पायगुणाचा, शिकार तर अश्शी पाहिल्या सपाट्यास घावली! ” नंतर भाऊंनीं सुचविलें कीं, आतां परत गेल्यावर त्या बाह्मनाला कडीं, कंठी घातलीं पाहिजेत. त्यास महाराजांचाही रुकार पडून स्वारी माघारी आल्यावर जो ब्राह्मण शगदीं घाबरून जाऊन मरणाची वाट पाहत होता त्याची एकदम वरील संकल्पाप्रमाणें मोठी संभावना झाली!! असो; तर धर्माच्या हेकटपणानें असे विचित्र प्रकार घडून येतात.

९. आतां विशेषत: आपल्याच लोकांत चालू असणारे कांहीं प्रकार येथें सांगतों, पहिला मोठा अपशकून विधवा स्त्रियांचा, या करुणास्पद विषयाविषयीं क्षणभरही विचार करतांना ज्याचें हृदय अत्यंत खेदानें व संतापानें व्याप्त होऊन जात नाहीं त्यास केवळ पाषाणहृदय व अधमाधम ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. स्त्रियांचें जिणें मुळींच पराधीन असल्यानें व संसारदु:खांचें मोठें ओझें त्यांच्यावरच नेहमीं असल्यानें त्यांची स्थिति एकंदरींत कठीणच; पण त्यांतूनही वैधव्याच्या योगानें त्यांचा सगळाच आधार जेव्हां एकदम तुटतो तेव्हां त्यांच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

जसा प्रभु बदललेला तसा त्या बरोबर धर्माचा खरेपणाही बदलतो असें आमच्या ‘ सत्यदीपिका ’ कारांचें ह्मणणें झालें! ह्मणजे मोंगलांचें राज्य होतें तोंवर महंमदी धर्म खरा, पेशव्यांचें होतें तोंवर ब्राह्मणधर्म खरा आणि आतां महाराणीचें झालें ह्मणून ख्रिस्ती धर्म खरा! वाहवारे सत्य आणि वाहवारे दीपिका!

विपत्तीची तर सीमाच होते. त्यांतही आमच्या देशांत जी त्यांची स्थिति दृष्टीस पडते तीहून दुःखास्पद अशी स्थिति थोडीच ! इतरांस दुःखाची स्थिति प्राप्त झाली असतां ते लागलेंच सर्वांच्या दयेस व मैत्रीस पात्र होतात; पण तेंच सगळे वरील अनाथ प्रश्नांच्या टायीं विपरीत होते. ज्या वैधव्यदुःखाची वेदना सहन न होऊन बिचाऱ्या स्त्रियांनीं सुष्ट दुष्ट कसाही नवरा असला तरी आपल्या पातिव्रत्यधर्मास जागून अंगावर शहारा येणाऱ्या रीतीनें त्याच्या चितेवर आपल्या देहाची आहुति द्यावी, किंवा तसें न झालें तर आमरणांत त्याच्या करतां केवळ तपस्व्याच्या वृत्तीनें रहावें, त्याच महादुःखाबद्दल त्यांचा कळवळा कोणास येत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर त्याच्याच प्राक्तनदशेचें ते फळ असें ह्मणून त्यांचा उलटा छळच होण्यास आरंभ होतो. हा प्रकार आमच्या देशांत अत्यंत लांछनरूप होय यांत संशय नाहीं. असो; या संबंधें जितकें लिहावें तितकें थोडेंच. प्रस्तुत स्थलीं इतकेंच सांगतों कीं, ज्या शकुनाच्या प्रकारासंबंधें सध्यां आह्मी लिहित आहों तो सर्वथा व्यर्थ आहे हें तर आहेच; पण शिवाय तो मानणें हें विपद्ग्रस्त मानवी प्राण्याचा उपमर्द करणेंही होय. केवळ दैवयोगानें किंवा यदृच्छेनें प्राप्त होणाऱ्या स्थितिविशेषांवरून मनुष्यास मंगळ किंवा अमंगळ मानावें हा केवढा अन्याय आहे ! स्त्रियांचें वैधव्य हें जर त्यांच्या अशुभत्वास कारण, तर बाप भाऊ बहीण वगैरे कोणी मेल्यानें त्यांच्या नातेवाईकांचें तरी कां तोंड बघावें ? पण मुळींच हा केवढा मूर्खत्वाचा प्रकार आहे ! जी अत्यंत सदाचरणानें आपलें आयुष्य क्रमून आपल्या कुलाग्र तर काय पण सगळ्या मनुष्यजातीस भूषण आणीत आहे,—कारण मनुष्याचें अंतःकरण स्वभावतःच किती अस्थिर व दुष्ट असतें हें सर्वप्रसिद्धच आहे !—त्याच साध्वीचें दर्शन पुरते तेरा दिवसही जाऊं न देतां जो निर्लज्ज व विषयांध पुनः नवरा मुलगा होऊन उभाच अशा पुरुषानें अशुभ मानावें हा केवढा उलटा न्याय ! ! आणि अशा निष्पाप स्त्रीचें दर्शन जर शुभ नव्हे, तर सगळ्या कपाळभर जिनें कुंकवाचा पट्टा ओढला आहे अशा एकाद्या नगरभवानीचें अथवा उभयकुलांस आणि अवघ्या मनुष्यजातीस जिनें स्त्रियांचें सहज भूषण जी लज्जा ती समूळ टाकून देऊन काळोखी आणली अशा बाजारबसवीचें तिच्या केवळ बाह्य वेषावरून अत्यंत शुभ दर्शन झालें काय ? असो; तर याप्रमाणें सुविचारानें दिसणारा मार्ग आणि जगाचा धोपट मार्ग या दोहोंत अनेक वेळां इतकें अंतर असतें. असा रखेच दुसरेही वेडगळ अपशकून. कोणी दाराबाहेर पडतो आहे इतक्यांत पुढें जर बोडका ब्राह्मण आला तर खुंटलेंच त्याचें जाणें !—मग हा ब्राह्मण चांगला सत्पात्र, सुशील, सज्जन असाही कां असेना ! पण तोच जर एकादा महाशंख मोठी शालजोडी पांघरून व मोठ्या लफ्याचा पदर लावून पुढें आला कीं शकुन

उत्तम ! तसेंच कोणीं क्लीबांचेंही दर्शन तसेंच अशुभावह मानतात. हें करणें ह्मणजे मनुष्यांच्या स्वाधीनचें नाहीं त्याबद्दल उगीच विनाकारण त्यास हिणावणें आहे.

याप्रमाणेंच मुळावर आल्याचेंही एक मोठें बंड आहे. एकादें मुलगें जन्मतांच आई किंवा बाप यांतून कोणी मेलें, किंवा दुसरें कोणी कुटुंबांतील मनुष्य गचावलें, कीं आलें तें अपेश त्या बिचाऱ्या पोराच्या माथीं ! मग त्या पोराला कोणी चैन पडूं द्यायचें नाहीं. एकाद्या वैऱ्याशीं जसें वागावें त्याप्रमाणें त्या पोराचे सारखे हाल चालायाचे. याहूनही भयंकर प्रकार सुनेचा. ती घरांत आली, आणि सासू सासरा नवरा व इतर आप्तसंबंधीं हीं सारीं जर पुढें बरीच वर्षे निभावलीं तर ठीक गोष्ट; नाहीं तर मध्येंच जर कांहीं विपरीत झालें कीं त्या बिचाऱ्या पोरीचें नशीब उसकटलें ! नवऱ्यांची उपरी दुर्व्यसनी निघून त्यांत जरी पुढें मागें त्यांचा शेवट झाला, तसेंच सासूस साऱ्यास वगैरे अशाच स्वतःच्या मूर्खपणानें किंवा आकस्मित रोगानें मृत्युपंथास लावलें, कीं सारें सुनबाईच्या प्रालब्धाचें फळ ! अशा प्रकारचीं उदाहरणें आमच्या सर्व वाचकांस कांहींना कांहीं तरी माहीत असतीलच. यास्तव याविषयीं आणखी विस्तार करण्याची बिलकूल गरज नाहीं. व हा केवढा घोर अन्याय आहे हेंही एकाद्या शुद्ध ठोणप्याखेरीज इवें त्यास सहज समजणारें आहे.

१०. असो; येथपर्यंत प्रस्तुत विषयांवर बराच विस्तार झाला. आतां हें शकुनाचें वेड केवळ आमच्यांतच आहेसें नाहीं, तर युरोपांतील अगदीं अगदीं आलीकडच्याही कित्येक मोठमोठ्या नामांकित पुरुषांमध्यें होतें याचा थोडासा मासला दाखवितों. लॉर्ड बायरन ह्मणून इंग्लंडांत सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. यास एके समयीं इंग्लंडाहून पत्र आलें असतां तें फोडल्याच्या अगोदर तो ह्मणाला, " या पत्रांत कांहीं तरी वाईट बातमी मला खास समजायाची आहे. " असें ह्मणून त्यानें पत्र फोडून वाचून पाहिलें तों खरेंच! त्या प्रसंगीं त्यानें असा लेख लिहिला आहे:—" काल रात्रींपासूनच मला कांहीं चमत्कारिक वाटत होतें, कीं माझ्या परिचयांतला कोणी मरण पावला, आणि पाहतों तों तसें खरेंच—असा ठोका आल्यावर शकुनांवर विश्वास कसा ठेवूं नये ? (सर वॉल्टर) स्कॉट याचा दिव्य दृष्टीवर * विश्वास असे; रॉसो (फ्रेंच कवि) झाडाच्या बुंधाशीं नेम धरून त्यावरून पाही, कीं मरणोत्तर आपण अक्षय नरकांत पडणार कीं नाहीं; गेटी (जर्मन कवी) चाकूवर तोंडाचा वाफारा टाकून पाही, कीं आपण हातीं घेतलेलें काम तडीस

* दिव्यदृष्टि ह्मणजे पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें अगोदर ज्ञान होणें ही शक्ति कोणा कोणामध्यें असते असें स्कॉटलंडांतील कित्येक लोक मानतात.

जाईल कीं नाहीं ! " याच कवीनें दुसरे एके ठिकाणी लिहिलें आहे:—
" माझ्या जन्म दिवशीं पुष्कळ विलक्षण गोष्टी आजपर्यंत घडून आल्या. तसेंच नेपोलियनालाही झालें. आणि मेरी आटोईनेट (फ्रान्सची राणी) हिला तर एक फारच चमत्कारिक प्रसंग घडून आला. माझ्या लग्नाच्या वेळेस* माझ्या असें अकस्मात मनांत आलें कीं, मी आपल्या मरणाचिठ्ठीवर सही करीत आहें. त्या वेळेस जर मला पळून जातां येतें तर मी तसें करणार होतों. मनःप्रेरणेच्या शकुनांवर माझा दृढ विश्वास आहे. सॉक्रेटिसाचा गुप्त यक्ष होता म्हणून जें म्हणतात तें खोटें नव्हें, मंक ल्युइस यालाही तशीच कोणी देवता अनुकूळ होती, आणि नेपोलियनाला पुष्कळ दैवी सूचना वारंवार होत ! आपल्या लोकांत जसे घातवार मानतात तसाच वरील कवीचा प्रकार होता. तो शुक्रवारी कोणास भेटावयास जात नसे ! असो; याप्रमाणेंच आणखीही पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी सागतां येतील. हाच बायरन् ज्या वेळेस ग्रीस देशांत मृत्यु पावला त्या वेळेस एक मोठी भयंकर वावटळ सुटली होती; व हाच प्रकार नेपोलियन व क्रामवेल यांच्या मरणसमयीं झाला. जुलियस सीजर ज्या दिवशीं मारला गेला त्याच्या आदल्या रात्रीं विलक्षणच उत्पात चोहोंकडे झालेले प्लुटार्क यानें त्याच्या चरित्रांत लिहून ठेविले आहेत. त्यांचें कवितारूप शानदार वर्णन शेक्सपीयरच्या प्रसिद्ध नाटकांत आहे. त्यांत सीजरच्या बायकोला कसलें स्वप्न पडलें तिला त्याचें किती भय वाटले,× व त्याला मारण्यास टपलेल्या लोकांपैकीं एकानें त्याचा लाक्षणिक अर्थ सीजरला कशा चातुर्यानें बनवून सांगितला, हें सर्व त्या नाटकांत आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांनी वाचले असेलच. असो; अशीं उदाहरणें आमच्या इकडे इतिहासांतील मुळींच देतां येत नाहींत; कारण तो लिहिलेलाच नाहीं. तरी टिपु सुलतानाचें एक उदाहरण आहे. श्रीरंगपट्टण घेतल्यावर टिप्पूचे कागदपत्र जे सांपडले त्यांत त्यांचीं स्वप्नें व त्यांचा अर्थ केलेला असा एक लेख सांपडला. त्यांतील एक स्वप्न मोठें चमत्कारिक आहे. मराठ्यांचें लष्कर आपणावर चालून येत आहे हें त्यांस माहीत असतां त्यास एकदां असें स्वप्न पडलें कीं, एक तरणा मनुष्य आपणाकडे येऊन आपणापाशीं बोलतो आहे. पण बोलतां बोलतां तो मनुष्य बदलून आपणापुढें स्त्री उभी आहे असें त्याने पाहि-

---

* बायरन कवि आपल्या बायकोशी भांडून व तिजशीं घटस्फोट करून देशांतरास चालता झाला या गोष्टीवर वर लक्ष आहे या वेळेस जो तो बाहेर पडला तो पुनः स्वदेशास माघारी आलाच नाहीं.

\+ असाच प्रसंग ' वेणीसंहार ' नाटकांत आहे. भानुमतीस एक अत्यंत अशुभ स्वप्न पडून तें तिनें आपल्या नवऱ्यास सांगितलें आहे, निबंधारंभींचें पद्य दुर्योधनाचीच वरील प्रसंगाची उक्ति होय.

लें. या स्वप्नाचा अर्थ सुलतानसाहेबांनीं असा केला कीं मराठे हे पहिल्यानें मोठे शूरसे दिसतील, पण लढाईंत केवळ बायकांप्रमाणें नामर्द ठरतील। असो; तर याप्रमाणें मागील निबंधांत भुतावर विश्वास ठेवणारे जसे सांगितले तसेच शकुनांवरही ज्यांचा विश्वास होता असे कित्येक नामांकित पुरुष वर सांगण्यांत आले.

११. वरील उदाहरणावरून कित्येकांस कदाचित् असें वाटेल कीं, निबंधांत जें आह्मीं प्रतिपादन केलें त्याचें वरील मोठमोठ्या उदाहरणांनींच खंडन होतें. पण असें बिलकूल नाहीं. प्रस्तुत निबंधाच्या अग्रभागीं दुर्योधन महाराज जसें ह्मणताहेत तसेंच आह्मांस वाटतें कीं शकुनादिकांचा कसलाही ठोका मिळाला तरी ज्या अर्थी तो नियमानें मिळत नाहीं त्या अर्थी ततें केवळ काकतालीयन्यायावें घडतें असेंच ह्मटलें पाहिजे. त्यांवर पूर्ण भरंबसा ठेवून भिणें हें शाहण्याचें काम नव्हे. तर मग वरील शाहण्यांनीं तरी त्यावर कसा भरंवसा ठेवला? असें कोणी विचारल्यास त्यावर आमचें उत्तर इतकें आहे कीं, त्यांचा तरी त्यावर पक्का विश्वासच होता असें नाही. एकाद्या भलत्याच नादास लागून मोठे शहाणेही जसे फसतात तसाच हा त्यांचा केवळ नाद असेल; यापेक्षां कांहीं नाहीं. त्याची जर त्याविषयीं पक्की खात्रीच झाली असती तर तसें त्यांनीं खचित लिहून ठेवलें असतें, सबळ प्रमाणें दाखविलीं असतीं. पण वरील गोष्टी तशा बिलकूल नसून त्यांच्या मनानें घेतलेल्या समजुती मात्र त्यांत दाखविल्या आहेत. असो; तर एकंदरींत शकुन वगैरे सर्व निवळ भ्रम आहेत. त्यांवर विश्वास ठेवून कोणीही हर्षविषाद पावूं नये. व त्यांचें भयही बिलकूल बाळगूं नये. तुकोबा सांगतात:——

अवघा तो शकुन, हृदयीं देवाचे चरण। येथें नसतां वियोग, लाभा उणें काय मग। संग हरीच्या नामाचा, शुचिर्भूत सदा वाचा। तुका ह्मणे हरीच्या दासा शुभ काळ दाही दिशा॥

अंक ३ रा.

लोकभ्रम.

चतुरंगबलो राजा जगतीं वशमानयेत्।
अहं पंचांगबलवानाकाशं वशमानये॥ *

---

* "चतुरंगबलेंकरून ह्मणजे हत्ती, घोडे, पायदळ इत्यादि चारी अंगें ज्याचीं परिपूर्ण आहेत अशा सैन्याच्या योगानें राजा पृथ्वीस वश करूं शकतो; तसाच मी पंचांगबलेंकरून ह्मणजे पंचांगाच्या जोरावर आकाशास आपल्या सत्तेंत आणतों!"

१. मागील दोन निबंधांत भुतें व शकुन यांविषयीं आम्हीं आपले विचार प्रदर्शित केले. आतां या खेपेस ज्योतिषाविषयीं ह्मणजे ग्रहदशेवर वगैरे जो लोकांचा दृढ विश्वास आढळतो त्याविषयीं लिहूं.

२. प्रस्तुत निबंधांत खऱ्या ज्योतिषाविषयी—ह्मणजे ज्या आश्चर्यमय शास्त्रांत आपल्या पृथ्वीविषयीं व सूर्यचंद्रादि स्वस्थ पदार्थांविषयीं यथार्थ निरूपण केलेलें आढळतें, व ज्यासारखें कवीच्या, तत्वज्ञाच्या आणि भाविकाच्या मनास आल्हाद देणारें दुसरें कांहीं नाहीं, त्याविषयीं, विवेचन कर्तव्य नाहीं. तर त्याच्या उदय होण्यास जें भ्रांतिमूलक शास्त्र कारण झालें त्याविषयींच फक्त यांत विचार करावयाचा आहे. ह्मणजे त्याचा उदय कसा झाला, केव्हां झाला, त्याचा सध्यां कितपत प्रसार आहे, त्यांत तथ्य कितीसें आहे, वगैरे गोष्टीच काय त्या सांप्रतच्या निबंधांत येतील.

३. आतां प्रथमतः या शास्त्राचा उदय कसा झाला असावा हें पाहूं. ज्योतिषाची माहिती थोडीबहुत बहुतेक राष्ट्रांत सांपडते; त्यांतून खाल्डियन, मिसरी हिंदु, चीन वगैरे अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांत तर हें शास्त्र पुष्कळच पूर्णावस्थेस येऊन पोंचलें होतें असें समजतें. तेव्हां यावरून आकाशांतील चमत्काराविषयीं जिज्ञासा व शोधकबुद्धि हीं मनुष्यस्वभावास केवळ साहजिक होत, हें स्पष्ट दिसते. पण बाल्यावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रास स्वाभाविक असणाऱ्या ज्या वरच्या दोन मनोवृत्ति त्याबरोबर त्याच स्थितीच्या अप्रबुद्धत्वास साहजिक जी मनाची भ्रांतिमयता तीही पुष्कळ आढळते. ह्मणजे हल्लींच्या काळीं जो कोणी ज्योतिष शिकतो तो तें जसें केवळ त्यांतील प्रमेयांचा बोध व्हावा येवढ्याच हेतूनें शिकतो, तसें प्राचीन काळीं नसून शिकणाराचा उद्देश वरच्या खेरीज आणखी एक निराळाच असे. तो अर्थात हा कीं, ज्योतिषांत पारंगत होऊन ग्रहफलें वर्तवितां येऊं लागली ह्मणजे भावी कालाचें आपणास ज्ञान व्हावें. हा हेतु वरील शास्त्राच्या अध्ययनानें कितपत सिद्ध होतो व कितपत व्हावा याविषयीं पुढें विवेचन करण्यांत येईलच. प्रस्तुत स्थलीं त्याच्या संबंधानें इतकेंच सांगावयाचें कीं, मागील काळीं वरील हेतु केवळ भ्रांतिमूलक होय हें सामान्यजनांस तर काय, पण मोठमोठ्या विद्वानांसही पक्कें ठाऊक नसे. मागें विवेचन केलेल्या दोन भ्रमांस अनुसरणारे जसे पुष्कळ असत तसेच यावर पूर्ण भरंवसा ठेवणारेही होते. असो, तर याप्रमाणें वरील समज सर्वांचा होऊन गेला असल्यामुळें प्राचीन काळीं ज्योतिषाचें ज्ञान करून घेण्याची उत्कंठा व त्यांत नवे नवे शोध लावण्याची हौस हीं पुष्कळ लोकांस असावीं यांत संशय नाहीं.आणि याच दोन्ही गोष्टी प्रस्तुत शास्त्राच्या उदयास कारणभूत झाल्या असाव्या. असें नसतें तर तादृश ज्ञानसंपन्न नसणाऱ्या राष्ट्रांतही या शास्त्राची बरीच माहिती असल्याचें आढळतें ना. पण यावर कोणी कदाचित् अशी शंका घेतील कीं,हें शास्त्र जर केवळ भ्रांतिमयच होय,तर त्याचा

अभ्यास येवढे परिश्रम घेऊन लोक करीत असत हें कसें ? ग्रहांचीं फळें वगैरे गोष्टी सर्व जर खोट्याच असत्या तर ती समजण्याविषयीं सर्वांनीं येवढा अट्टाहास कशाला केला असता ! या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, ज्या वेळेस या शास्त्राचें वर सांगितल्याप्रमाणें मोठ्या हौसेनें लोक आपणांस ज्ञान करून घेत,त्या वेळेस त्याचें खोटेपण प्रगट झालें नव्हतें. नवग्रह, राशीचक्र, नक्षत्रें वगैरेंची व्यवस्था करून लोक जेव्हां पहिल्यानें गणितें करूं लागले व कुंडल्या मांडूं लागले, तेव्हां हें सर्व खरें आहे अशा समजुतीवरच लोकांत तो प्रघात पडला. अंतरिक्षांतील ग्रहांच्या गत्यादिकांवर इहलोकच्या संसारादि कृत्यांचा ठोकताळा मिळतो या समजुतीवर ज्योतिष्यांनीं पहिल्यानें नियम बांधले,—कीं अमुक अमुक योग आला असतां त्याचें अमुक अमुक फल प्राप्त व्हावयाचेंच. हेच नियम पुढें हळूं हळूं विस्तार पावून होतां होतां प्रस्तुत काळीं निरनिराळ्या देशांत या विषयावर जे सर्वमान्य ग्रंथ होऊन बसले आहेत ते निर्माण झाले आणि त्यांवर विश्वास ठेवण्याचाही प्रघात पितृपुत्रपरंपरेनें फारा दिवसांपासून चालत आल्यानें तोच अजूनपर्यंतही सामान्यतः अविच्छिन्नपणे चालूं असलेला आढळतो. तरी प्रस्तुत विषयाविषयीं ज्यांनीं यथार्थपणें विचार केला त्यांस या शास्त्रांतील नियमांचा असंबद्धपणा लक्षांत येऊन ग्रहनक्षत्रादिकांवरचा त्यांचा विश्वास उडाला असें मागील काळच्या इतिहासावरून सुद्धां पुष्कळ दिसून येतें. अशीं उदाहरणें कांहीं पुढें देण्यांत येतीलच. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच कीं, ज्योतिषावरही पूर्वींपासूनही सर्वांचाच सारखा विश्वास होता असें नाहीं. हा विश्वास होतां होतां हल्लींच्या काळीं तर सर्व सुधारलेल्या देशांतून बहुतेक नाहींसाच झालेला आहे. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत शास्त्राच्या असत्यत्वाचें अज्ञान हेंच त्याच्या वृद्धीस कारण झालें; आणि शेवटीं त्यांतल्या असत्याचा जेवढा भाग होता तेवढा निराळा होऊन खरें जें ज्योतिष तें मात्र आयतें जगांत प्रगट झालें.

वर जो ज्योतिषाचा प्रकार सांगितला तसाच प्रकार रसायनशास्त्र व खनिजपदार्थविषयक शास्त्र यांचाही झाला. तो असा कीं, या शास्त्रांतले शोध करण्याविषयीं लोकांची पहिल्यानें प्रवृत्ति जी झाली ती केवळ भ्रमामुळे झाली, आणि होतां होतां सरते शेवटीं त्यांतून वरील उपयुक्त शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. तांब्याचें सोनें करण्याचा रस, लोखंडास घासल्याबरोबर त्याचें सोनें बनवणारा परीस, काया अमर करणाऱ्या वनस्पति, द्रव्यांजन, वगैरे केवळ मनःकल्पित पदार्थ शोधून काढण्याकडे लक्षावधि प्रतिष्ठ लोकांची प्रवृत्ति झाल्यानें एकदर जगाचें फार कल्याण झालें. म्हणजे वरील वस्तु सांपडल्या असें तर नाहीं, पण वरील नादास इतके लोक गुंतल्यामुळें लोकांच्या ध्यानीं मनींही नव्हत्या अशा अनेक गोष्टी उदयास आल्या. उदाहरणार्थ लोहचुंबक घ्या. या खनिज द्रव्याच्या अंगीं

केवढे अद्भुत गुण आहेत, व त्यांच्या योगानें जगाचें केवढें अपरिमित कल्याण झालें आहे, या गोष्टी कोणास सांगावयाला पाहिजेत ! या एकट्या पदार्थानें जगांत जेवढे चमत्कार झाले आहेत त्यांचा शतांशही परीस खरोखरच सांपडल्यानें झाला असता काय ? समजा कीं, इतक्या लोकांच्या वेडेपणाच्या भ्रमांची कीव येऊन देवानें त्यांस परिस सांपडूं दिले असते, तर जगांत सध्यां आहे त्याहून कितीशी बदल झाली असती ! जो क्षणभर विचार करील त्यास सहज कळून येईल कीं, अपूर्णांकांतील भाजकास आणि भाज्यास सारख्याच केवढ्याही मोठ्या संख्येनें गुणिलें असतां जमा मुळींच फरक पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें सध्यां आहे त्याच्या कोट्यावधिपट सोनें जरी पृथ्वीवर झालेंसें कल्पिलें, तरी तिळमात्रही मनुष्याच्या स्थितींत फेर पडणार नाहीं. वरील अपूर्णांकांत दोन्ही आंकडे वरीक जसे भले मोठे भव्य दिसतील, त्याप्रमाणें घरीं दारीं जिकडे तिकडे सोनेंच सोनें होऊन शिलंगणाच्या दिसचा मात्र थाट उडेल ; पण त्या खऱ्याखुऱ्या सोन्याची किंमत त्या नामधारी सोन्याहून फार जास्त होणार नाहीं.* असो; तर याप्रमाणें वरील भ्रमांच्या मागें लागतां लागतां मनुष्यास खऱ्याखुऱ्याच मोठमोठ्या वस्तूंचा लाभ झाला; तसा त्या भ्रमात्मक पदार्थांच्या प्राप्तीनेंही होताना. हा सगळा प्रकार मृगजळाचा पाठलाग करतां करतां खरीखुरीच एकादी नदी लागल्याप्रमाणें होय ; किंवा इसापनीतींतील शेतकऱ्याच्या लेकांच्या सारखा होय. त्यांनीं ज्याप्रमाणें शेतांत ठेवा मुळींच नसतां तें शेत चोहोंकडून चांगलें पोखरलें, आणि सरतेशेवटीं बापाचें डबोलें जरी सांपडलें नाहीं, तरी शेताचें पीक फार आल्यानें त्यांची भरपाई झाली ; त्याप्रमाणेंच वरील भ्रमांनीं वेडे होऊन लोक हिंडतां हिंडतां त्यांस वरील शास्त्रांतील कित्येक गूढ रहस्यें कळून येऊन त्यांचा क्रमाक्रमाने जगांत प्रसार झाला.

---

* अमेरिकेचा शोध लागून तेथील सोन्याच्या खाणी जेव्हां स्पेन देशाच्या ताब्यांत आल्या, तेव्हां कित्येक वर्षेंपर्यंत सोन्याचा भाव पुष्कळ उतरला होता ही गोष्ट अर्थशास्त्रप्रसिद्ध आहे. तशीच लंकेंत गेलेल्या न्हाव्याची गोष्ट आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेलच. ती अशी कीं, कोणी एक न्हावी लंकेंतील सोन्याच्या विटांची कीर्ति ऐकून तेथें आपलें कसब चालवण्याकरतां गेला. मग पहिल्याच हजामतीस एकदम पांच विटा मिळालेल्या पाहून त्यानें मनांत आणलें कीं, आतां बरें झालें ; जन्माची दगदग चुकली ! याप्रमाणें मनाचे मांडे यथेच्छ खातो आहे इतक्यांत बायकोनें येऊन सांगितलें कीं, घरांत दाणे नाहींत. यानें उत्तर केलें कीं, आतां कोणत्याही गोष्टीची ददात नाहीं, आजच्या पांच विटा आपल्याच जन्माला तर काय, पण आपल्या पाठीमागेंही पिढ्यानपिढ्या पुरण्यासारख्या आहेत ! अशा घमेंडींत स्वारी बाजारांत जों संपत्तीगेली तों शेरभर दाण्यांस चार विटा एकदम खाडदिशीं गेल्या सारांश सोन्याची वस्तुतः एकात्मता नाहीं ; आहे ती केवळ त्याच्या वेरल्यावरूनच होय.

४. वर प्रस्तुत शास्त्राची उत्पत्ति व प्रसार कसा झाला याविषयीं लिहिलें. आतां त्याचा पूर्वापारपासून प्रचार कसा चालत आला आहे तो पाहूं मागें सांगितलें आहेच कीं, या शास्त्राची माहिती फार प्राचीन काळच्या राष्ट्रांसही होती. तेव्हां यावरून स्पष्ट आहे कीं, ग्रहनक्षत्रादिकांचें माहात्म्य तेव्हांपासून चालत आलें आहे. आणि आलीकडच्या काळापेक्षां तो मागला काळच कोणत्याही प्रकारचा विश्वास विशेष दृढ बसण्यास पुष्कळ कारणभूत होता हें उघड आहे. कारण एक तर दिवसेंदिवस जगांत ज्ञानाचा अधिकाधिक प्रसार होत चालला आहे, तेव्हां समंजसतेच्या संबंधानें पूर्वींच्या काळाला व आतांला पुष्कळच फेर आहे. दुसरें असें की दिवसेंदिवस मनुष्य अधिक शहाणें व लबाड होत चालल्यामुळें पूर्वींच्या सारखा भोळेपणा व भाविकपणा आतां कोठेंही राहिला नाहीं. तिसरी गोष्ट अशी कीं, प्राचीन काळीं अर्वाचीनकाळाइतकें सृष्टिज्ञान चोहोंकडे फैलावलें नसल्यामुळें सृष्टीत कांहीं उत्पात किंवा अपूर्व चमत्कार एकाएकीं घडून आले असतां मागल्याप्रमाणें आतां लोक भयाभीत होऊन जात नाहींत. ज्या गोष्टींचें आतां कोणास कांहीही वाटत नाहीं त्यांच्याच पूर्वींच्या लोकांस केवढा धाक वाटत असे हें पाहून मोठी मौज वाटते ! ग्रीस देशाच्या इतिहासांत अशी एक गोष्ट लिहिलेली आढळते कीं, एशिया मैनर प्रांतांत पूर्वीं लिडिया आणि मिडिया नांवाचीं दोन राज्यें होती. यांचीं निकट संबंधामुळें वरचेवर परस्पर युद्धें होत. एकदां असें झालें की, दोन्हीं पक्षांचीं दळें समरांगणांत समोरासमोर उभीं राहून आतां चकमक उडावी इतक्यांत सूर्यास ग्रहण लागून खग्रास पडत चालला. होतां होतां पूर्ण ग्रास होऊन सगळ्या रणभूमीवर ठिक्कर काळोख पडला. नक्षत्रें पुनः दिसूं लागलीं. पशुपक्ष्यादि प्राणिजात व वनस्पति वर्ग हीं एकाएकीं भयचकित झाल्यासारखीं होऊन क्षणभर व्यापारशून्य व स्तब्ध झालीं. संपूर्ण सृष्टि अतिशयित उदास व भयाण वाटूं लागली. सारांश, तो अपूर्व देखावा पाहून दोहों पक्षांचे वीर भयानें अगदीं गडबडून गेले, आणि आपणांवर ईश्वराचा अत्यंत क्षोभ झाला असें मानून दोन्ही सैन्यांनीं युद्धाचा संकल्प तात्काळ सोडून दिला आणि परत आपआपल्या स्थळास गेलीं. * कोलंबसाविषयींही अशी एक गोष्ट वाचण्यांत आली आहे कीं, तो अमेरिकेजवळील एका बेटांत असतां लवकरच चंद्रग्रहण येणारें आहे असें जाणून तेथील लोकांस आपले अगदीं आज्ञांकित करून टाकण्याचा त्यानें त्या ग्रहणावरून बेत योजला. तो असा कीं,

---

* सूर्याचें खग्रास ग्रहण इतिहासप्रसिद्ध असणारें असें हें पहिलें होय. हें इ० स० च्या पूर्वीं ५८४ व्या वर्षी घडलें. हेंच ग्रहण थेल्सनामक ग्रीक पंडितानें आधीं वर्तवून ठेवलें होतें. यावरून वरील दोन प्रांतांतील लोकांपेक्षां त्या वेळींही ग्रीक लोक अधिक ज्ञानसंपन्न होते हें स्पष्ट दिसतें.

ते लोक आपणांस पूर्वीप्रमाणें न भजतां आपली अंमळ अवज्ञा करूं लागेल असें पाहून त्यानें त्यांच्या मनांत दहशत बसण्याकरतां त्यांस असें कळविलें कीं, तुमची वर्तणूक आलीकडे अगदीं गैर होत चालली आहे. तर मी याबद्दल देवाच्या कानावर घालून तुह्मांस शासन करवीन . अशी त्यांस धमकी देऊन ग्रहणाच्या दिवशीं त्यानें त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मी अजून माझें ऐकत नाहीं, तर पहा आज रात्रीं मी आपलें सामर्थ्य तुमच्या चांगलें ढळढळीत प्रत्ययास आणून देतों. मग पौर्णिमेचा चंद्र नेहेमींप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान उगवला असतां कांहीं वेळानें तो काळा होत जातांना जेव्हां त्या बेटांतील लोकांनीं पाहिला, तेव्हां त्यांस मोठी धास्ती पडून ते कोलंबसापाशीं मोठ्या नम्रपणानें आले, आणि त्याच्या पायां पडून आपल्याबद्दल देवापाशीं रदबदली करण्याविषयीं ते त्याची विनवणी करूं लागले. कोलंबसानें त्याचें बोलणें मान्य करून सांगितलें कीं, जर तुह्मांस खरोखरच पश्चात्ताप झाला असेल तर तुमचें संकट दूर करण्याविषयीं मी पुनः देवाची प्रार्थना करितों. असें ह्मणून तो प्रार्थना करण्याचे निमित्तानें आपले खोलींत एकांतीं गेला. मग कांहीं वेळानें सृष्टिनियमाप्रमाणें ग्रहण सुटलेंच ; पण तें कोलंबसाच्या योगानें झालें अशी त्या अडाणी लोकांची खात्री होऊन तेव्हांपासून ते कोलंबसास पुष्कळच मान देऊं लागले. असो; तर याप्रमाणें सूर्याच्या व चंद्राच्या ग्रहणांची वास्तविक उपपत्ति माहीत नसल्यामुळें प्राचीनकाळीं त्यांचें लोकांस येवढें भय वाटत असे. असाच प्रकार धूमकेतूंचा. हे तर वरील ग्रहणांहूनही क्वचित् येणारे असल्यामुळें व त्यांचा आकारही मोठा विचित्र असल्यामुळें यांचा वरच्याहूनही धाक लोकांस पडे. हीं शेंडीं नक्षत्रें आकाशांत दिसूं लागलीं कीं, देशांत दुष्काळ, सांती, लढाया, धरणीकंप वगैरे प्रलय कांहीं तरी व्हावयाचेंच अशी साऱ्या जगाची समजूत होऊन बसली आहे. असो; तर याप्रमाणें सृष्टींतील चमत्कारांचें यथावत् स्वरूप मागील काळच्या लोकांस समजत नसल्यामुळें ज्योतिषावर वगैरे त्यांचा सर्वथैव निर्धार असे. शिवाय दुसरें असें कीं, ज्योतिषांतील कांहीं भागांची ह्मणजे ग्रहणांची वगैरे लोकांस नेहेमीं बरोबर प्रचीति येत असे; तेव्हां इतर भागांसही त्याप्रमाणेंच खरे मानणें त्यांस भाग पडे. आतां जसा त्या शास्त्रांतील खऱ्या खोट्या भागांचा साफ निकाल झालेला आहे तसें पूर्वी नसल्यामुळें संदेहात्मक भावावरही लोकमतें निश्चयात्मकताच येत असे. तर याप्रमाणें प्राचीन काळीं ग्रहनक्षित्रादिकांच्या शुभाशुभत्वावर लोकांचा पक्का विश्वास बसून राहिला होता. आणि पुढें हळू हळूं धर्मांत व लोकव्यवहारांत ज्योतिष शिरून मुहूर्तांचा वगैरे जेव्हां विचार होऊं लागला, तेव्हां वरील विश्वासास तर अधिकच बळकटी आली. ती अशी कीं, वरील विश्वास हें धर्माचें व लोकाचाराचें एक कलमच बनून जाऊन त्याचा अभाव हें नास्तिकपणाचें व तऱ्हेवाईकपणाचें चिन्ह झालें . असो; तर ज्योतिषाचें प्राबल्य सर्व जुन्या राष्ट्रांत जें इतकें माजलें त्याचीं कारणें वर सांगितल्याप्रमाणें होत. हें प्राबल्य अजूनही स-

येथैव मोडलेंसें म्हणतां येत नाहीं. सुधारलेला ह्मणविणाऱ्या देशांतूनही वरील प्रकार आढळतातच. आणि त्यांतून आमच्या देशांत तर कांहीं विचारूंच नये! विद्वान अविद्वान् वगैरे सर्व लोकांचा प्रस्तुत विषयावर केवढा विश्वास आढळतो, व त्याचा प्रचार किती बारीक गोष्टींपर्यंत गेलेला आहे याची माहिती आमच्या वाचकांपैकीं कोणासही नवी यावयास पाहिजे असें नाहीं.

५. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचें उपोद्घातरूपानें कांहीं विवेचन झालें. आतां मुख्य विषयाविषयींच विचार करूं;--ह्मणजे ज्योतिषाची लोकभ्रमांत कां गणना केली याचीं कारणें लिहितों. हें करण्याच्या अगोदर पुढील प्रतिपादनावर येणाऱ्या एका आक्षेपाचें निवारण केलें पाहिजे. तो हा कीं, यापुढें ज्योतिषाच्या विरुद्ध जें आम्ही मत देणार ते त्या विषयावरील ग्रंथ वाचल्याशिवाय अगोदरच देण्यास आम्हांस अधिकार काय? 'मुहूर्तमार्तंड' 'बृहज्जातक, वगैरे ग्रंथांचें यथास्थित अध्ययन करून त्याप्रमाणें गणितेंकरून त्यांचा ठोका जेव्हां पाहवा तेव्हां मग त्यांच्या खरेखोटेपणाविषयीं बोलावें. आधीं बोलण्यांत काय जीव? असा वाद जर कोणी प्रस्तुत विषयाचे कैवारी घेतील तर त्यांस आमचें उत्तर असें आहे कीं, मागील दोन खेपेस जसे आम्हीं भूतविद्या किंवा शकून विद्या न शिकतां केवळ चारचौघांच्या समजुतीवरूनच अभिप्राय दिले त्याचप्रमाणें प्रस्तुत विद्येविषयीं होण्यासारखें आहे. ह्मणजे आकाशांतील गोलांच्या गतींवर मनुष्यास होणाऱ्या इष्टानिष्ट गोष्टींचें बस्तान असण्याचा संभव किती, व ज्योतिष्यांनीं केलेल्या गणितांचा ठोकताळा किती वेळां बरोबर. उतरतो, या दोन गोष्टींचा शोधक बुद्धीनें जो अंमळ विचार करील त्यास प्रस्तुत विषयावर निर्णय देण्यास फार आयास पडणार नाहींत. आणि हा निर्णय कोणी मनुष्यानें वरील ज्योतिषग्रंथ मुळींच न पाहतां जरी दिला, तरी तसें असल्यानें याच्या निर्णयास यत्किंचित्ही दुर्बलत्व येणारें आहे असें नाहीं.

६. तर आतां वरील दोन गोष्टींविषयीं यथानुक्रम विचार करूं. पहिली गोष्ट ही कीं, अंतराळांतील गोल आणि या आपल्या गोलावर जीं आपण मनुष्यें आहों यांचीं संसारकृत्यें यांचा परस्पर कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं? अशा प्रश्नांवर निश्चयात्मक उत्तर देणें फार कठीण आहे; कां कीं, सगळ्या सृष्टीचा परस्पर किती संबंध आहे किंवा मुळीं नाहीं वगैरे गोष्टींविषयीं अल्पज्ञ जो मनुष्य त्यास कसें ज्ञान व्हावें? या सर्व गोष्टी एका सृष्टिकर्त्यास मात्र माहीत; असो; पण येवढें खरें आहे कीं, असा जर कांहीं विचित्र संबंध असलाच, तर तो मनुष्यास कळण्याचा बिलकुल मार्ग नाहीं. आणि हल्लीं जे संबंध ज्योतिषग्रंथांत लिहून ठेवले आहेत ते केवळ काल्पनिक होत. ह्मणजे ग्रहनक्षत्रादिकांचा अमुक अमुक योग आला असतां अमुक अमुक व्हावें असें तशी गोष्ट केवळ यदृच्छेनें एक दोन वेळां घडली असतां ज्योतिषकारांनीं लिहून ठेविलें असावें इतकेंच दिसतें. याच्या

पलीकडे तसल्या नियमांत कांहीं तथ्य नाहीं. याखेरीज दुसऱ्याही आणखी कित्येक गोष्टी मनांत येतात, कीं ज्यांवरून अमुक अमुक ग्रह आला असतां अमक्या अमक्या मनुष्यास वाईट वगैरे सर्व निवळ भ्रांति आहे अशी खात्री होते. पहा कीं आपल्या भाषेंतील ह्मणीप्रमाणें दररोज सव्वा लक्षाची घडामोड आहे, ह्मणजे प्रतिदिवशीं लाखों मनुष्यें जन्मास येत आहेत आणि लाखों मरण पावताहेत. आतां या लाखांमध्यें अगदीं त्याच पळास किंबहुना विपळास जन्मलेलीं मनुष्यें किती सांपडतील बरें ? समजा कीं, आपण एक विवक्षित काळ धरला, आणि त्याच काळीं अगदीं बरावर जन्मास आलेलीं एक दहा हजार मनुष्यें घेतलीं. आतां ज्योतिषविद्येच्या सिद्धांताप्रमाणें ह्मटले ह्मणजे या दहा हजार मनुष्यांचे जन्मकाळचे योग अगदीं सारखे असल्यामुळें त्यांस पुढील संसारांत सारख्याच बऱ्या वाईट गोष्टी घडून त्या सर्वांचीं आयुष्यमर्यादाही अगदीं सारखी असायास पाहिजे पण अशी प्रचीति कधीं तरी येते काय! अमुक अमुक दोन मनुष्यास सारख्याच विपत्ती आल्या व सारखींच सुखें प्राप्त झालीं असें कधीं कोणाच्या ऐकण्यांत आलें आहे ? ज्यास त्यास बहुत करून ज्याच्या त्याच्या बऱ्या वाईट कृतीप्रमाणें बरे वाईट परिणाम आजपर्यंत घडत आले आहेतच. जी रास व जें नक्षत्र एकास रंकाचा राजा करतें तीच रास व तेंच नक्षत्र दुसऱ्यास राज्यपदावरून खालीं ढकलून देतें. तेव्हां यावरून हें स्पष्ट दिसत नाहीं काय कीं, ज्या अर्थी वरील नक्षत्रापासून व नक्षत्रराशीपासून एकेच प्रसंगीं अशीं परस्परविरुद्ध कार्यें घडतात त्या अर्थी त्या प्रसंगीं त्यांवर कारणत्वाचा आरोप करणें हें केवळ असमंजस होय !

इंग्रेजी ज्योतिषाची—ह्मणजे प्राचीन काळच्या ज्योतिषावर इंग्रेज वगैरे लोकांनीं आलीकडे जे पुष्कळ नवे नवे चमत्कारिक शोध केले आहेत त्यांची—ज्यांस माहिती असेल त्यांस प्रस्तुत विषयावर आणखीही कांहीं चमत्कारिक आक्षेप काढतां येतील. ते असे. आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहित असेलच कीं, गेल्या शंभर वर्षांत पुष्कळ नव्या ग्रहांचा शोध लागला आहे. इ० स० १७८१ सालापर्यंत साऱ्या जगास माहीत असलेले ग्रह ह्मटले ह्मणजे बुध, गुरु, शुक्र, मंगळ आणि शनी असे पांचच काय ते होते. पण तेव्हांपासून आजपर्यंत एकामागून एक असे नवे ग्रह सांपडतां सांपडतां सध्यां त्यांची संख्या शंभरांवर गेली आहे; आणि यापुढें आणखी कितीकांचा शोध लागेल हेंही सांगवत नाहीं. मग या गोष्टीवरून ही एक मोठी शंका प्राप्त होत नाहीं काय, कीं जर वर सांगितल्या पांचांचींच फळें सगळ्या जगास बाधतात तर या बाकीच्या मंडळींचीही कां बाधूं नयेत ? पूर्वीच्या ज्योतिष्यांस न दिसले ह्मणून हे सर्व नवे ग्रह सगळ्यांच्या राशीस लागायास चुकले असतील काय ? बाकीच्यांच्या प्रमाणेंच यांनींही शक्त्यनुसार जगास पीडा व सुख हीं दिलीं असतीलच. पण चमत्कार

पहा कीं, गेल्या शंभर वर्षांपर्यंत पांचांची मात्र गणना होऊन बाकीची येवढी मंडळी धड जमेंत ना खर्चांत ! ! आणि याखेरीज सूर्यमालेच्या आणखी दूर दूर कोंपऱ्यांत आजपर्यंत दृष्टि चुकावून जे कोणी बसले असतील ते निराळेच! दुसरा आक्षेप असा कीं, आपली पृथ्वी ही ग्रहगणांतच मोडते; ह्मणजे सूर्यमालेंत पहिला ग्रह बुध, दुसरा शुक्र, आणि तिसरी पृथ्वी होय. तेव्हां यावरून सहज ध्यानांत येईल कीं, या गोलावरील लोकांस जसा बुधाचा, शुक्राचा, व मंगळाचा धाक वाटतो, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रहांवर राहणाऱ्या लोकांसही (लोक असले तर !) आमच्या पृथ्वीचा धाक वाटत असेल. तेव्हां ज्योतिष्यांनीं गणित करतांना आपल्या पायाखालच्या ग्रहांचेही फळ वर्तविले पाहिजे ! ! तें वगळतां कामा नये !

आणखी असें पहा की, ग्रहांच्या गतीवर मनुष्यमात्राच्या सुखदुःखांचें जर अवश्य अवलंबन आहे, तर जो प्रकार एके देशांत आढळावा तोच सर्वत्रही आढळण्यांत यावा हे न्यायाच्या दृष्टीनें युक्त आहे की नाही ? जर आहे, तर तसा प्रकार दृष्टीस पडता काय? आमच्या देशांत जर बारावा बृहस्पति वाईट, अमुक स्थानीं असलेला मंगळ चांगला, तर तसेंच चोहोंकडेही लागू पडावें. पण निरनिराळ्या राष्ट्रांतील ज्योतिषविद्येचे प्रकार पाहिले तर ते सारखेच जमतील असें वाटत नाहीं. एका देशांत ज्या स्थानचा जो ग्रह इष्ट किंवा अनिष्टकारक मानला असेल त्याच स्थानचा तोच ग्रह दुसऱ्या देशी विपरीत असेल. शिवाय वरील ग्रहांची सर्वांवर सारखीच दृष्टि असावी. एका मनुष्यास जर त्यापासून पीडा झाली तर दुसऱ्यासही ती अवश्य व्हावयासच पाहिजे. पण असें कोठें आढळतें ? येथें कोणाच्या राशीवर शनि महाराजांची स्वारी वळली कीं, त्यांच्या प्रीत्यर्थ लोहदान, तिलदान वगैरे हजारों धर्मकृत्यें केलीं तरी त्यांचा रोष कमी होत नाहीं ; पण तीच स्वारी इंग्लंडांतल्या वगैरे मनुष्यांच्या बिलकुल वाटेस न जातां खुशाल आल्या वाटेनें चालती होते, तेव्हां या त्यांच्या पंक्तिप्रपंचाचें काय बरें बीज असावें ? ज्या अत्युग्र ग्रहानें प्रत्यक्ष शंकरावरही दोन तीन घटका आपला प्रभाव गाजविला, ज्याची दृष्टि लंकापतीच्या सिंहासनावर सारखी लागली असतां लवकरच चौदा चौकड्यांचें राज्य फडशा होऊन गेलें, त्याचेंच सामर्थ्य यःकश्चित् परद्वीपस्थ मनुष्यांवर चालूं नये हें केवढें आश्चर्य ! तेव्हां एकंदरींत ' भितऱ्यापाठीं ब्रह्मराक्षस ' ही ह्मण मागील दोन लोकभ्रमांच्या संबंधानें जशी लागू पडते तशीच ती प्रस्तुतच्या संबंधानेंही पडते असें सहजच ह्मणणें येतें.

७. आतां प्रस्तुत विषयाच्या तर्फेचें दुसरें प्रमाण.जो प्रत्यक्ष अनुभव त्याविषयीं विचार करूं. हें प्रमाणही वरच्यासारखेंच प्रकृत विषयाचें खरेपण सिद्ध करण्यास चांगलेसें उपयोगीं पडणार नाहीं हें सर्वांस स्वतःच्या प्रचीतीवरून

बहुधा माहित असेलच. पहा कीं, जन्मपत्रिका, वर्षफल, मुहूर्त प्रश्न वगैरे जे ज्योतिष्यांचे भविष्यवादाचे अनेक प्रकार असतात त्यांतून सर्वांशीं बरोबर प्रत्ययास उतरलेला एक तरी सांपडतो काय? अमुक अमुक गोष्ट अमुक अमुक वेळीं घडेल असें सांगितलें, आणि तिचा नेमका ठोका आला, असें दोन चारदा तरी झालेलें कोणाच्या ध्यानीं असेल? अशा गोष्टी कदाचित् एखाद्या दुसऱ्या वेळीं झालेल्या फार तर कोणीं पाहिल्या असतील; पण ज्या अर्थी या नेहमीं न होतां एखाद्या दुसऱ्या वेळेसच काय त्या घडतात, त्या अर्थी त्यांवर नियम बांधतां न येऊन त्या केवळ यदृच्छेनेच घडल्या असें मानायाला नको काय? अर्थात् असेंच मानलें पाहिजे; त्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. पण असें नसून, समजा कीं पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान होण्याचा मार्ग मनुष्यास सांपडला, तर त्यापासून केवढा उपयोग होईल बरें! सर्व मनुष्यांस, व विशेषतः राजकारणी पुरुषांस, तर अशा ज्ञानापासून आपले केवढे हित करून घेतां येईल! सध्यांच्या अज्ञान स्थितींत जसें करायाला जावें एक आणि होतें एक. दुसऱ्यास आपण मोठे युक्तीनें डावपेंच घालाय़ला जावे, आणि मधेंच कांहीं अकल्पित गोष्टी घडून आपल्याच तरवा आपल्या गळयांत याव्या, असे प्रकार भावी गोष्टींचें ज्ञान आपणास झालें असतां अगदीं टाळतां येतील हें उघड आहे. असो; तर याप्रमाणें भविष्यकाळाचे ज्ञान मनुष्यास अत्यंत हितावह होणारें आहे. आणि हें प्राप्त करून घेण्याचा एकादा खरा मार्ग जर आजपर्यंत कोणास उमगला असता, तर त्याच्या शोधार्थ लक्षावधि लोकांचे प्रयत्न सुरू झाले असते यांत अगदीं संशय नाहीं. पण प्रस्तुतच्या ज्योतिषविद्येसारखे जे कांहीं मार्ग चोहोंकडे प्रसिद्ध आहेत ते केवळ अनिश्चित होत; यास्तव त्यांच्यावर भोळे व भाविक अशा लोकांखेरीज कोणाचाही पक्का विश्वास जडत नाहीं. असो; एकंदरींत हें भविष्यज्ञान ईश्वरानें केवळ आपणाकडेच ठेवून तें मनुष्यास होण्याचा बिलकुल मार्ग ठेवला नाहीं हें फार चांगलें झालें असेंही आम्ही समजतों. कारण मनुष्याचा स्वभाव एकंदरींत पाहतां मोठासा सुधा आहे असें नाहीं; आणि त्यांतून वरील ज्ञान त्यास अनुकूल झाले तर जगांत आणखी किती अनर्थ होतील हें सांगायाला नको! सारांश, भविष्यकाळीं होणाऱ्या गोष्टीचें ज्ञान मनुष्यास होण्याचा अद्याप एकही मार्ग कोणास सांपडलेला नाहीं; आणि तो आजपर्यंत न सांपडला व पुढेंही कधी सांपडूं नये यांतच एकंदर जगाचा निभाव आहे!

दुसरें प्रत्यंतर असें पहा कीं, ज्योतिषविद्येवरून पुढें होणाऱ्या गोष्टी जर सगळ्या बिनचूक कळतात तर मग इतर सामान्य मनुष्याप्रमाणेंच ज्योतिष्यांवरही संसारांतील संकटें कां गुदरतात? जर त्यांस ग्रहांच्या गतीवरून भावि संकटें अगोदर समजतात, व त्यांचा प्रतीकार कसा करावा हेंही जर त्यांस माहीत असतें, तर मग सर्व उपद्रवांपासून सर्व विपत्तींपासून वगैरे ते मुक्त असावे कीं

माहींत? पण असा प्रकार कोठें तरी आढळतो काय ? असो; तेव्हां या गोष्टीवरू-न एकंदरींत स्पष्ट दिसतें कीं, जोशांचा ठोकळ वगैरे सर्व लोकांचीं बोलणीं केवळ भ्रांतिमूलक होत. मागें शकुनांच्या निबंधांत सांगितलेल्या नेपच्यूनच्या गोष्टीप्र-माणें अज्ञान लोक फसले जातात इतकेंच कायतें. ह्मणजे जेवढ्या गोष्टी पटतात तेवढ्या मात्र घेऊन लोक त्यांवरून एकंदर सिद्धांत ठरवतात हीच त्यांची मोठी चूक असते. बाकी, जो मनुष्य प्रांजल बुद्धीनें पटलेलीं व न पटलेलीं अशीं दो-न्हीही उदाहरणें घेऊन त्या दोहोंवरून सत्यासत्याचा निवाडा करूं पाहील त्या-च्या ध्यानांत खरें तथ्य तेव्हांच आल्यावांचून कधींही राहणार नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचीं प्रमाणें दाखविलीं. त्यांवरून आ-मच्या समंजस वाचकांची खात्री झाल्याविना राहणार नाहीं कीं, लहान मोठ्या सर्व कृत्यांत तिथी, वार, नक्षत्रें वगैरेंचीं फलें पाहण्याचा जो प्रघात आपल्या देशांत आज हजारों वर्षें चालत आलेला आहे तो केवळ भ्रमात्मक होय. अंत-राळांत जे लक्षावधि गोल फिरताहेत त्यांच्या अनादिसिद्ध गतीचा आणि आप-ल्या या यःकश्चित् क्षुद्र गोलावर कीटवत् इतस्ततः संचार करणारे जे आपण मानवी प्राणी यांच्या संसारकृत्यांचा परस्पर संबंध असावा हें मुळींच संभवत नाहीं. जगनियंत्याच्या इच्छामात्रेंकरून प्रेरित होत्सातीं वरील तेजें आपआपली नियतकालिक परिभ्रमणें अंतरिक्षांत परिपूर्ण करीत आहेत;-- त्यांस या आम-च्या लहानशा जगांत आमच्या मते मोठमोठ्या उलाढाली झाल्या तरी त्यांशीं काय कर्तव्य आहे ? तीं कोणीकडे आणि आह्मी कोणीकडे ! आ-मचे मल्हारराव महाराज पदच्युत होऊन जन्मकैदेंत गेले, किंवा उद्या रशियन लोकांनीं सगळा आफगाणिस्थान सर केला, तर या गोष्टीचा पुकारा सगळ्या जगभर करण्यास शनीनें अमुक स्थानीं यावे, गुरूने अमुक अमुक जागा पतकरा-वी, सूर्यानें आपल्या भोंवतीं खळें उत्पन्न करावे, किंवा एकाद्या धूमकेतूनें उदया-स यावें, येवढी खटपट वरील स्वस्थ पदार्थांस करण्याची काय गरज आहे ? बडोद्याचे गायकवाड, सेंटपीटर्सबर्गचे झार, यांची किर्ती सूर्यमालेंतील दूरदूरच्या ग्रहमालेंत गेली आहे काय ? आणि एकाचा अपकर्ष आणि दुसऱ्याचा उत्कर्ष ह्या गोष्टी एकंदर सृष्टीच्या मानानें पाहतां येवढ्या महत्त्वाच्या आहेत काय, कीं खरेंखोटें दुःखप्रदर्शन किंवा आनंदप्रदर्शन करण्यास जसे येथें जागोजाग लोक जमतात त्याचप्रमाणें आकाशांतही चोहोंकडे एकदम मोठा हाहाकार व्हावा ! आह्मांस तर वाटतें कीं, एकंदर विश्वाच्या मानाने पाहतां आमच्या पृथ्वीवरील मोठमोठे बादशहा व सार्वभौम राजे यांची योग्यता आणि मधाच्या पोळावर स्वामित्व गाजविणारी राणी माळ्या किंवा वारुळाची नायकीण मुंगी यांची योग्य-ता या परस्पर सारख्याच होत ! ! ज्या काळीं पृथ्वी ही अवघ्या विश्वाचा मध्य असून सर्व ग्रहगण व ज्योतिर्गण तिच्या भोंवतीं सतत भ्रमण करताहेत अशीं

एकंदर जगाची समजूत होती, व सूर्यचंद्रादि खस्थ पदार्थांचें वास्तविक परिमाण माहीत नसून सूर्यमालेची यथावत् स्थिति लोकांत प्रगट झालेली नव्हती, तेव्हां वरील कल्पना होणें हें ठीकच होतें. त्या वेळेस जग म्हणजे तें आपली पृथ्वी मात्र मानली असून बाकीचे सर्व खस्थ पदार्थ हे केवळ तीवर राहणाऱ्या प्राणिमात्राकरितां व विशेषतः मनुष्याकरतांच निर्माण केले आहेत असें सर्व समजत असत. * जसें एकादें मोठें मंदिर असावें आणि त्यांत हजारों पदार्थ कांहीं उपयोगाकरतां व कांहीं केवळ शोभेकरतां ठेवले असावे, त्याचप्रमाणें आपली पृथ्वी ही देवानें मनुष्याकरतां बांधलेला एक मोठा महाल असून सूर्य चंद्र हे त्यास प्रकाश देण्याकरतां व नक्षत्रें, ग्रह वगैरे हे केवळ शोभेकरतां उत्पन्न केले आहेत अशी पुरातन काळच्या लोकांची समजूत होती. अशावेळीं पृथ्वीवरील मोठमोठे राजे यांचें एकंदर विश्वाच्या मानानें—(त्यावेळेस एकंदर विश्व म्हणजे पृथ्वीच कायती !)—मोठेंच महत्त्व असून त्यांत घडलेल्या इष्टानिष्ट गोष्टींचीं चिन्हें सगळ्या सृष्टींत दिसावीं हें साहजिकच होतें. म्हणजे प्राचीन महाकाव्यांतून जीं वरील प्रसंगीं उत्पातादिकांचीं वर्णनें असतात तीं त्या वेळच्या लोकांस तशीं वाटावीं हें सहजच आहे. पण हल्लींच्या काळीं वरील मान सगळें अगदींच फिरून गेलें आहे. म्हणजे सूर्य व त्याच्या भोंवतालचें आपली पृथ्वी आदिकरून ग्रहांचें लटांबर याचीही एकंदर विश्वांत कोणीकडच्या कोणीकडे मुळींच दाद लागत नाहीं. समुद्रावरील वाळवंटांतला एकादा खडा नाहींसा झाला असतां जसा तो कोणास कधींही उमगला जाणार नाहीं, त्याचप्रमाणें अमर्याद विश्वाच्या एकंदर अवाढव्य विस्तारांतून आमची सूर्यमालची माला अजीबात गडप जरी झाली तरी सुद्धां कांहीं समजण्यांत येणार नाहीं असें ज्योतिषवेत्ते म्हणतात ! मग येवढ्या प्रचंड सूर्यांची व शनि गुरु सारख्या शंभर ग्रहांची ज्या विश्वांत इतकी योग्यता, तेथें आमच्या येवढ्याशा एका गोळाला कोण विचारतो आणि सरते शेवटीं या यःकश्चित् गोळयावर तीन साडे तीन हाताची आपली

* ज्योतिषशास्त्रासंबंधीं पुष्कळ चमत्कारिक नवे शोध करून ते पूर्णत्वास आणल्याचा मान जरी ख्रिस्ती लोकांकडे आहे, तरी त्यांच्यां ' पवित्र शास्त्रांत ' या शास्त्राचें अज्ञान भरपूर दिसून येतें. यास वरील ' ईश्वरप्रणीत शुभवर्तमाना ' ची पहिली ओंवीच मोठें प्रमाण आहे. ही ओंवी पुष्कळांस माहीत असेलच:— " ईश्वरानें आदी आकाश व पृथ्वी यांस उत्पन्न केलें. "

वरील शब्द भाषांतरकाराच्या महाराष्ट्रभाषाभिज्ञतेचें जसें उत्कृष्ट प्रमाण होत, त्याप्रमाणेंच ' पवित्र शास्त्र ' चा खरा कर्ता कोण हेंही ते त्याच्या अगाध विद्वत्ता विदित करित आहेत ! या दिल्लीदरवाज्यावरून आंतील इमारतीची कल्पना सर्वांस दिसून येईलच ! !

भव्य मूर्ति मिरवणारे, 'स्टार ऑफ इंडिया' नांवाचे दहा पांच चांद अंगावर चमकवणारे आणि 'नजर रख्खो' म्हणून मोठ्या थाटांत ललकारत जाणारे, अशा आमच्या सेना खासखेलांची किंवा तशीच झार महाराजांची स्वारी मनांत आणावी;—म्हणजे ज्यांचें शुभाशुभ दाखविण्याकरितां नक्षत्रांनीं, ग्रहांनीं, धूमकेतूंनीं वगैरे नेहेमीं जपत असलें पाहिजे, त्यांचा खरोखरी पाहतां एकंदर सृष्टींत केवढा बडिवार आहे याची कल्पना वाचकांच्या मनावर चांगली ठसल्याविना राहणार नाहीं ! !

वरील प्रतिपादनावरून आमच्या सर्व सुज्ञ वाचकांच्या मनांत येईल कीं, या भूतलावर क्षणमात्र इतस्ततः संचार करणारा जो कीटकप्राय मनुष्य त्याच्या भातुकलींतल्या सारख्या चुटपुटल्या गृहकृत्यांचा आणि आकाशांत फिरणाऱ्या ग्रहनक्षत्रादिकांचा बिलकुल संबंध नाहीं. यास्तव त्यांच्या योगायोगांचा त्यानें हर्षही मानूं नये व विषादही मनांत बाळगूं नये. गिरणींत काम करणाऱ्या मनुष्याचें बरें वाईट होणें हें जसें भोंवतालीं फिरणाऱ्या शेंकडों चाकांच्या गतीवर नाहीं, किंवा घड्याळाच्या तबकडीवरून जाणाऱ्या मुंगीचें शुभाशुभ लंबकाच्या हेलकाव्यावर किंवा आंतील चक्राच्या फिरण्यावर नाहीं, त्याचप्रमाणें मनुष्याची या भूगोलावर स्थिति आहे. आकाशांत फिरणारीं तेजें हीं त्याच्या कल्याणाविषयीं अगर अकल्याणाविषयीं केवळ उदासीन होत. येथील लोकांस शनीचा येवढा निरंतर धाक वाटतो, पण गेल्या वर्षी कांहीं लोक तोफेच्या गोळ्यांत बसून जसे चंद्रावर गेले होते तसेंच पुढें एकादे वेळेस जर कोणी शनीवर जातील, तर तेथील लोकांस आमच्या विलक्षण व निरर्थक भयांचें मोठें आश्चर्य वाटेल; व आम्ही जसे त्यांच्या गोलास भितों तसेच तेही कदाचित् आमच्या ग्रहाच्या वक्रदृष्टीस थरथरां कांपत असतील ! ! असो; तर या सर्व गोष्टी मनांत आणल्या असतां आमच्या वाचकांची खात्री होईल कीं, ज्योतिषविद्येवर आजपर्यंत जो सर्व लोकांचा विश्वास पक्का जडला असे त्यास त्यांचें अज्ञान व बुद्धीचा अपक्वपणा हीच केवळ कारणें होतीं. हीं आतां पुष्कळांच्या ठायीं दूर झालीं असल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं मागील काळचा अज्ञानजन्य विश्वास अजून राहावा हें मुळींच संभवत नाहीं.

९. येथवर मुख्य विषयाचा बहुतेक विचार झाला. आतां आणखी एक दोन गोष्टींविषयीं लिहून हा निबंध आटपतों. एक ही कीं, वर प्रस्तुत विद्येचें आम्हीं खंडन केलें यावरून तिचें मूळचें प्रणयन करणारे व तिची पुढें वृद्धि करणारे जे होऊन गेले ते केवळ मूर्ख होते किंवा लोकांस फसवण्याच्याच हेतूनें त्यांनीं वरील ग्रंथ लिहिले असें म्हणण्याचा आमचा बिलकूल रोंख नाहीं. उलटें आम्हीं मागें एकदां सांगितलेंच आहे कीं, प्रस्तुत शास्त्राच्या उदयास ज्ञानप्राप्तीची मनुष्याची स्वाभाविक उत्कंठा हीच मुख्यतः कारण झाली; आणि

तिचे योगानें पहिल्या पहिल्यानें जरी भ्रमाचा मात्र प्रसार झाला तरी पुढें त्या भ्रमांतूनच खऱ्या शास्त्राचा प्रादुर्भाव झाला. यास्तव हल्लींच्या ज्ञानसंपन्नतेच्या काळीं जरी वरील शास्त्राचें विलक्षणत्व व असंमजसत्व पाहून आपणास हसूं आलें, तरी त्यापासून पुढें परिणाम कोणते झाले या गोष्टीवरच मुख्यत्वेंकरून लक्ष देऊन त्या व्यर्थ श्रम पावलेल्या शोधकांस आपण विशेष मानच दिला पाहिजे. दुसरें असेंही आपण लक्षांत आणावें कीं, ते ज्यावेळीं जन्मास आले त्यावेळेस जग मूळच्या बाल्यावस्थेंतून नुकतेंच वर येऊं लागलें होतें, यास्तव हल्लींच्या इतका ज्ञानाचा प्रसार त्या वेळेस झाला नसल्याकारणानें वर वर्णिलेला भ्रम मनास जडणें हें केवळ साहाजिकच होतें. पहा कीं, सूर्याच्या व चंद्राच्या ग्रहणांची उपपत्ति ज्यास माहित नाहीं त्यास त्या दोहोंचीं बिंबें एकाएकीं काळीं ठिक्कर पडतांना पाहून मोठें आश्चर्य व भय वाटणार नाहीं काय? त्यास वाटेल कीं, सृष्टीचा नेहमींचा क्रम बदलून हा येवढा उत्पात एकाएकीं कशामुळें झाला असावा बरें? सगळ्या राष्ट्रावर ईश्वराचा क्षोभ होऊन त्याचें दर्शक तर हें नसेलना! कोलंबसानें अटलांटिक महासागरावर पहिल्यानें धाड घातली असतां होकायंत्राचा कांटा एकाएकीं उत्तरेकडचा दक्षिणेकडे वळतांना पाहून त्याच्या खलाशांस भय वाटलें तें जसें साहाजिक होतें तसाच वरील प्रकार होय. या चमत्काराचें अजूनही कांहींच कारण उमगलें नाहीं; पण पुढें कांहीं काळानें जर तें उमगलें नसतांही तसें करणें हा जसा मूर्खपणा होय, तसाच वरचा प्रकार आहे. वरील ग्रहणांचें किंवा होकायंत्राचा कांटा ढळल्याचें आपणांस सध्यां जें भय वाटत नाहीं त्याचें कारण वरील प्रकार हळूं हळूं अंगवळणीं पडल्यासारखे झाले आहेत हें होय; व सर्वांस समजून आलें आहे कीं यांपासून कांहीं होत नाहीं! पण असे चमत्कार ज्या लोकांस पहिल्यानेंच दृष्टीस पडतात ते अत्यंत भयचकित होऊन जात असतील यांत कांहीं नवल नाहीं. दुसरें उदाहरण धूमकेतूंचें पहा. यांचें भ्रमण सरासरी अनिश्चित आहे; व त्यामुळें यांच्या कक्षा सुमारानेंही काढण्यास मोठ्या पटाईत ज्योतिष्यांसही मोठीच मारामार पडते. तेव्हां यांचें दर्शन आकाशांत जें कधीं कधीं घडतें तें अर्थातच अकल्पित घडून त्यांचें वास्तव्यही अनिश्चितच असतें. शिवाय यांचा आधिकारही बाकीच्या खस्थ पदार्थांहून अगदीं निराळा व तऱ्हेवाईक असल्यामुळें हे दिसूं लागले न लागले कीं सर्वांचें लक्ष यांच्याकडे लागतें. मग काकतालीयन्यायानें त्या देशांत किंवा आसपासच्या देशांत एकादा भयंकर उत्पात त्याच वेळेस सुरु असला किंवा पुढें लागलींच झाला, कीं लागलींच सर्वांची सहजच कल्पना बसते कीं, शेंडेनक्षत्र ह्या उत्पाताचें सूचक होय. परस्पर केवळ असंबद्ध असणाऱ्या गोष्टींचाही असा जम बसवणें हा मनुष्याच्या मनाचा एक धर्मच होय; यास इंग्रजींत 'असोसियेशन ऑफ ऐडियाज' [कल्पनांची संगति] असें ह्मणतात. ही संगति

एकदां झाली ह्मणजे विरुद्ध प्रमाणें चांगलीं बलवत्तर दृष्टीस पडल्याखेरीज ती कधींही मोडली जात नाहीं; ह्मणजे मनानें घेतलेल्या कारणांचा व कार्यांचा असंबंध पुष्कळदां दृष्टीस पडल्याखेरीज वरील ग्रह नाहींसा होत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सूर्यचंद्रांचीं ग्रहणें व शेंडी नक्षत्रें हीं कधींमधीं एखादे वेळेसच काय तीं दृष्टीस पडणारीं असल्यामुळें वरच्यासारखी खोटी कल्पनासंगति लोक जी करीत ती स्वभावींच करीत असल्यामुळें समजा कीं, दररोज रात्रीं एक दोन शेंडीं नक्षत्रें उगवावीं असें जर असतें; किंवा गुरूवर, शनीवर वगैरे * जसा प्रकार आहे त्याप्रमाणेंच या आपल्या पृथ्वीवरही दर रात्रीं चंद्रग्रहण असून सूर्यग्रहणेंही महिन्यांतून दहापांचदां व्हावीं असें जर असतें, तर बिचाऱ्या शेंडे नक्षत्रांवरचा व राहूकेतूंवरचा आरोप केव्हांच उडून जाता, किंबहुना आरंभींच जडताना! आपला चंद्र कधीं अर्धा असतो, कधीं सगळा होतो, कधीं मुळींच नाहींसा होतो, याचा जसा विलक्षणपणा कोणास कधींही वाटला नाहीं,—कां कीं, तो सृष्टिक्रमच होय अशी तेव्हांच एकदम मनुष्याची समजूत होऊन बसली—त्याचप्रमाणें वरील नक्षत्रांच्या लांब शेपटांचा व चंद्रसूर्यांवर अकस्मात् येणाऱ्या काळिमेचा कोणासही मुळींच अचंबा वाटताना! 'अतिपरिचयादवज्ञा' 'अतिपरिचय झाल्याच्या पोटीं अवज्ञा उत्पन्न होते' ही ह्मण लौकिकांत जशी खरी आहे तशीच चोहोंकडेही आहे. धूमकेतूंची स्वारी कधींमधीं एकादे वेळेस वीस पंचवीस वर्षांनीं दृष्टीस पडते, व पुनः प्रस्थानही लवकरच करते, त्यामुळें त्यांची साऱ्या दुनियेभर जी मानमराबत राहते ती पुनःआगमन केलें तर अगदीं राहणार नाहीं. 'इसापनीतीं' तील बेडकांच्या गोष्टीप्रमाणें त्यांचीही गत होईल. ह्मणजे जुपीटरानें आकाशांतून लांकडाचा ओंडा खालीं टाकला असतां तो पाण्यावर मोठ्यानें आदळल्यामुळें सगळे बेडूक जसे पहिल्यानें अगदीं चपापले, व कोणी हूं कां चूं सुद्धां न करतां कांहीं वेळ आपआपल्या जागीं स्तब्ध होऊन राहिले; पण त्यांचा राजा कांहींच हालचाल करीनासें पाहून सर्व जसे जसे हळू हळू त्याच्या जवळ आले—त्याच्या अंगावर

---

* गुरूला चार चंद्र (उपग्रह) आहेत. यास्तव त्यांच्या व सूर्याच्या मधोमध एका केंद्रांत आलेला असा त्यांपैकीं कोणी ना कोणी तरी असतोच. यामुळें दररात्रीं ह्मणजे नेहमीं (कारण, रात्र हीं कोठें ना कोठें तरी असायाचीच;) गुरूवर चंद्रग्रहणाचा योग असतो. हीं ग्रहणें खलाशांस फार उपयोगी आहेत, व तीं त्यांच्या पंचांगांत नेहेमीं दाखल केलेलीं असतात. याच गुरूच्या चंद्रग्रहणावरून दर्शनानुशासनांतील एक मोठी गोष्ट सिद्ध झाली, ती गोष्ट प्रकाशाचा प्रसरणधर्म व गति ही होय. शनीला तर आठ उपग्रह आहेत.

चढूं लागले—त्याशीं खेळूं लागले—आणि लवकरच सर्वांस त्याच्या अतिशय धष्टपणाचा अगदीं त्रास येऊन त्यास कोणीच विचारीतनासे झाले, त्याचप्रमाणें धुमकेतूंची दुर्दशा झाली असती. असो; तर याप्रमाणें वरील-अंतरिक्षांतील चमत्कार क्वचित् होणार असल्यामुळें त्यांकडे लोकांचें लक्ष फार लागे. आणि या पृथ्वीवर घडणाऱ्या घडामोडीचें सूत्र सगळे आकाशांत आहे अशी कल्पनाहि मनुष्यास सहज होण्यासारखी असल्यामुळें तीं सर्वांनीं उचलून प्रस्तुत शास्त्राचा जो सार्वत्रिक प्रचार आढळतो तो चोहोंकडे सुरू झाला असावा असें अनुमान होते. तर याप्रमाणें ज्योतिषविद्या ज्यांनीं पाहिल्यानें प्रवर्तविली त्यांनीं तसें करण्यांत आपला मूर्खपणा प्रगट केला किंवा जगास फसवण्याचा मार्ग काढला असें ह्मणणें अगदींच शोभत नाहीं.

१० आतां सरते शेवटीं प्रस्तुत भ्रमरूप शास्त्रांतून उद्भवलेलें जें खरें ज्योतिष त्याची योग्यता व उपयोग यांविषयीं थोडेसें लिहून हा विषय आटपतों. प्रस्तुत निबंधाच्या आरंभीं लिहिलेंच आहे कीं, या शास्त्रापासून कवि, तत्त्वज्ञ, व ईश्वरपरायण अशा तिघा प्रकारच्या मनुष्यांस अत्यंत आनंद होण्यासारखा आहे. तो असा. पहिल्यानें कवि. कवींचा विषय ह्मटला ह्मणजे कल्पनाशक्ति होय; म्हणजे चित्तास जेणेंकरून चमत्कृति भासेल यांत ते रममाण होतात. ही चमत्कृति ज्योतिषशास्त्रांत जी आहे ती शास्त्राचा विषय जें विश्व त्यासारखीच केवळ आधार आहे! प्रत्येक राष्ट्राच्या कवींनीं सूर्यचंद्रादि खस्थ पदार्थांचीं वर्णनें किती निरनिराळ्या प्रकारांनीं केलीं आहेत, त्यापासून उपमारूपकादि भांडार त्यांस किती घ्यावयास सांपडतें; व हिंदु, ग्रीक वगैरे राष्ट्रांच्या पुराणग्रंथांतून वरील तेजांस दैवतें कल्पून त्यांविषयीं किती चमत्कारिक कथा लिहिलेल्या आहेत, हें सर्व जो मनांत आणील त्यास प्रस्तुत शास्त्राचा कवितेशीं किती निकट संबंध आहे तो चांगला लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. त्यांतून आलीकडे तर या शास्त्रात जे शेंकडों नवे नवे शोध झाले आहेत व होत आहेत त्यांच्या योगानें तर कवींच्या कल्पनाशक्तीस रंजवण्याचें साधन याजमध्यें किती ज्यास्त आलें आहे! गुरूचे चंद्र, शनीचे उपग्रह व कडें, सूर्यावरचे डाग, धूमकेतूंचा लक्षावधि कोस लांबवर पसरलेला प्रकाशाचा स्रोत, इत्यादिकांचें ज्ञान दुर्बिणद्वारा प्रत्यक्ष झालें असतां कोणास मौज वाटणार नाहीं! त्याप्रमाणेंच सूर्यमालेची एकंदर अवाढव्य रचना—तींतील ग्रहांचें आकारमान, मनास थक्क करून टाकणारा त्यांचा वेग, त्यांचीं अमर्याद अंतरें, कधीं न चुकणारी अशी सुयंत्र गति; हें सर्व मनांत आणलें असतां केवढा चमत्कार वाटतो! सारांश आडिसन यानें आपल्या सर्वप्रसिद्ध निबंधांत 'चित्तचमत्कृती' चे जे तीन हेतू प्रतिपादन केले आहेत—एक महत्त्व, दुसरें सौंदर्य, आणि तिसरें विचि-

[illegible]; त्या सर्वांचा प्रस्तुत विषयांत पूर्ण समावेश होत असून तिन्हीही यांत अ-[illegible] राहताहेत ! असो; आतां दुसरें तत्त्वज्ञ ह्मणजे वस्तुमात्राचा तत्त्वतः शोध करणारे. अशांसही प्रकृत शास्त्रांतील सिद्धांत अत्यंत विस्मयास्पद वाटतात हें उघडच आहे. लोकांस स्वतःसिद्ध वाटणाऱ्या गोष्टी, किंबहुना प्रत्यक्ष इंद्रियजन्य अनुभव, यांसही खोटी करणारी जी सूर्याची स्थिरता, पृथ्वीचें भ्रमण, तिची अंतरालांत निराधार स्थिति, पदार्थमात्राचें आकर्षण करण्याची तिच्या अंगाची शक्ति,—इत्यादि ज्योतिषांतील प्रमेयें त्यांचें सोपपत्तिक ज्ञान होऊन संपूर्ण सृष्टीचें नव्या ज्ञाननेत्रानें जेव्हां मनुष्य अवलोकन करूं लागतो तेव्हांचा त्याचा अधिकार काय सांगावा ? मोठ्या उंच पर्वताच्या शिखरावर उभा राहिलेल्या मनुष्याची नजर जशी खुप लांबवर पोंचून त्याचा दृक्प्रदेश वाढतो त्यासारखींच मनाच्या संबंधानें पाहतां वरील मनुष्याची स्थिति होय. ह्मणजे त्याच्या ज्ञाननेत्राचा टप्पा सृष्टीच्या सीमेपर्यंत जाऊन पोंचतो असें ह्मणावयास चिंता नाहीं! तसेंच सृष्टीचें अनेक गुप्त व्यापारही त्यास कळून सामान्य जनास अज्ञानास्तव ज्या गोष्टीचें खरें स्वरूप कांहींच कळत नाहीं, किंवा ज्याविषयीं विचार करूं गेलें असतां त्यांची बुद्धि अगदीं गोंधळून जाते, किंवा ज्यांचें त्यांस अत्यंत भय वाटतें; * त्या सर्वांचें यास सोपपत्तिक ज्ञान झालें असतां मुलांचें एकाद्या गोष्टीविषयीं चोज किंवा बागुलबोवाचा धाक पाहून वयस्क मनुष्यास जसें हंसू येतें त्याप्रमाणेंच यासही होतें. असो, पण हें सर्व तरी वरील शास्त्र शिकणारांविषयींच झालें. त्या शास्त्रांत नवे नवे शोध करून त्यांचें गुरुत्व ज्यांनीं आपणाकडे घेतलें. त्या महाबुद्धिमान् पुरुषांचें भाग्य तर काय सांगावें ! थेल्स नामें मागें सांगितलेल्या

---

* सूर्य आकाशांतून एकाएकीं नाहींसा झाला असतां अजाणत्या लोकांस केवढें भय वाटण्यासारखें आहे याचें उदाहरण मागें एक सांगितलेंच आहे. आतां उलट्याविरुद्ध एक उदाहरण ग्रीसच्या इतिहासांतील येथें सांगतों. आथेन्स आणि स्पार्टा या संस्थानांची लढाई चालली असतां एकदां असें झालें कीं, पहिल्या संस्थानानें दुसऱ्यावर चालून जाण्याकरितां एक मोठें आरमार तयार केलें. पण तें आतां निघणार इतक्यांत सूर्यास ग्रहण लागलें. त्याच्या योगानें अत्यंत भयभीत होऊन मुख्य गलबतावरील नाखुदा हातांत सुकाणू धरीना. तेव्हां मालीक जहाजावर पेरिक्लीज् होता, त्यानें त्याच्याकडे जाऊन त्याच्या डोळ्यांवर आपला झगा घातला, आणि ह्मटलें, "यांत तुला कांहीं भयंकर दिसतें काय? नाखुदा ह्मणाला "नाहीं" मग पेरिक्लीज् ह्मणाला, "अरे, मग यांत आणि या ग्रहणांत रे काय भेद आहे ?—इतकेंच ना, कीं माझ्या झग्याहून फार मोठा पदार्थ तुझ्या दृष्टीआड आला आहे !"

र्फिक पंडितीनें इ० स० च्या पूर्वी ५८४ व्या वर्षांचें * खग्रास सूर्य ग्रहण वर्त-वून तें जेव्हां लोकांच्या बरोबर प्रत्ययास उतरलें असेल तेव्हां त्याच्या दुरिसास-र्थ्यांचा लोकांस केवढा अचंबा वाटला असेल,व त्यास स्वतः केवढा हर्ष झाला अ-सेल ! ग्यालिलियोनें नवी दुर्बीण स्वतः तयार करून आकाशाचें जेव्हां पहिल्यानें सौक्षो क्षण केलें, व पहिल्याच तडाक्यास गुरूचे उपग्रह, शनीचें कडें, सूर्यबिंबावरचें डाग, चंद्रावरलि पर्वत, * ही लूट भूलोकास आणली, तेव्हां त्याच्या चित्तास केवढा उल्हास झाला असेल ! अशीच केप्लरची गोष्ट. ग्रहांच्या गतींविषयीं सिद्ध करून दाखविलेले तीन नियम याच्या नांवावर ज्योतिषशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. यांतील प्रत्येकाची सिद्धता करण्यास यास वर्षांचीं वर्षें सतत खपावें लागले. यांच्या योगानें ज्योतिषास किती पूर्णत्व आले हें त्या शास्त्राच्या अभि-ज्ञास चांगलें माहीत आहे. असो; या ज्योतिष्यानेंही वरील सिद्धांत पक्के ठरले असतां जो आनंद प्रदर्शित केला त्याचे उद्गार त्याच्या चरित्रांत सांपडतात. या आनंदभरांत यानें आपणास ' आकाशाचा नियंता ' असें ह्मटलें, व हा किताब आजपर्यंत तसाच त्याच्या नांवाबरोबर चालत आला आहे. पण या सर्वांहूनही मोठी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे सर ऐझाक न्यूटन याची. हा एके दिवशीं बागेत बसला असतां एक फळ झाडावरून खालीं पडतांना पाहून तेवढ्याश्या गोष्टीवर त्यानें केवढा विभू रचला हें सर्वांस विदित आहेच. ज्या गुरुत्वाकर्ष-णाच्या नियमावर विशेषेंकरून त्याची कीर्ति आजपर्यंत चालत आली आहे व पुढेही जगाचा अंत होईपर्यंत चालत राहील त्याची सिद्धता पुष्कळ वर्षें गणित करून जेव्हां त्यास सांपडली, व त्यास हवे होते तसे आंकडे त्या गणितांत

× या ग्रहणाचें उलट गणित करतां हे वरील वर्षाच्या मे महिन्याच्या २८ वे तारखेस झालें असें समजातें !

* या पर्वतांस उद्देशून मिल्टन कवीनें आपल्या महाकाव्याच्या पहिल्या सर्गांत ह्मटलें आहे :—

—His ponderous shield.
Ethereal temper, massy, large and round,
Behind him cast; the broad circumference
Hung on his shoulders like the Moon, whose orb
Through optic glass the Tuscan artist views
At evening from the top of Fesole,
Or in valdarno to descry new lands,
Rivers or mountains in her spotty globe.

क्रमाक्रमानें येऊं लागले,—तेव्हां असें सांगतात कीं, त्यास इतका आनंद झाला व कंपस्वेदादि अष्टभाव प्रगट होऊन इतके प्रबळ झाले, कीं त्याच्यानें पुढें गणित करवेना ! तेंव्हा तें टाकून देऊन आपल्या एका मित्राकडून त्यानें तें पुरें करविलें !

आतां सरतेशेवटीं एक मात्र राहिला तो हा कीं, प्रस्तुत शास्त्राच्या अध्ययनानें व मननानें मनुष्याच्या ठायीं आस्तिक्य उत्पन्न होऊन जगत्कर्त्या-परमेश्वराच्याठायीं भक्ति वृद्धिंगत होते. पहिल्यानें आस्थिक्य जें उत्पन्न होतें तें असें कीं, तो येवढी अपार सृष्टि आपणाभोंवतालीं पसरलेली जेव्हां पाहतो, व तिचा व्यापार आज युगानुयुगे अस्खलित व संयुक्त चाललेला जेव्हां मनांत आणतो, तेव्हां येवढें आडंबर कोणी कर्त्याशिवाय खास उत्पन्न झालें नाही, व येवढी राहटी जी आज अनंत वर्षे चालली आहे ती कोणी नियंत्याखेरीज खचीत चालली नाहीं, अशी त्याच्या मनाची पक्की खात्री होऊन जाते ! एखादी टोलेजंग व सुशोभित इमारत एकाद्या वालुकामय व निर्जन प्रदेशांत एकाद्यानें पाहिली असतां जी त्यास कल्पना येईल तीच वरील मनुष्यास होते, आणि ज्यानें येवढी भव्य व अवाढव्य रचना केली त्याचें सामर्थ्य व चातुर्य किती असावें असें याच्या सहजच मनांत येऊन तो थक्क होऊन जातो ! ही एक पहिली गोष्ट झाली. म्हणजे सर्व धार्मिकपणाचें मूळ जी वरील आस्तिक्यबुद्धि ती वर सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत शास्त्रानें मनुष्याच्या मनांत दृढ होते. नंतर दुसरी गोष्ट परमेश्वराचे ठायीं प्रीति व भक्ति, या दोन्ही वृत्तीही सृष्टीचें लेशमात्रही अवलोकन लक्षपूर्वक केलें असतां सर्व सुज्ञ मनुष्यांच्या हृदयांत उत्पन्न होणाऱ्या आहेत. जसें मूल मोठें होऊन त्यास जाणतेपणा येऊं लागला असत आपल्या मातापितरांनीं आपलें लालनपालन कसें केलें, आपणावर आलेले किंवा येऊं पाहणारे दुःखप्रसंग कसे टाळले, वगैरे गोष्टी त्यास कळूं लागतात, व त्या मनांत येऊन त्याची जन्मसिद्ध व सहवासरूढ प्रीति व भक्ति ह्या वृद्धिंगत होतात, त्याचप्रमाणें जगत्कुटुंबी जो परमेश्वर त्यानें संपूर्ण सृष्टीच्या रक्षणार्थ व सुखार्थ ज्या हजारों लाखों तजविजी व युक्ति करून ठेविल्या आहेत,—ज्या सृष्टिविषयक प्रत्येक शास्त्राच्या वृद्धीबरोबर अधिकाअधिक उदयास येत चालल्या आहेत व अशाच पुढेंही अनंतकालावधि अवश्य येत जातीलच—या सर्व मनांत आणल्या असतां दुराग्रही व मूर्ख अशा लोकांखेरजि बाकी सर्वांच्या मनांत वरील दोन वृत्ति अवश्य उत्पन्न होतीलच होतील; आणि जोंपर्यंत हें चराचर विश्व त्यांस दृष्टिगोचर होत आहे तोंपर्यंत त्या कशानेंही ढळणार नाहींत हें उघड आहे !

ग्रंथावर टीका.

नीरक्षीरविवेके हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥* भामिनीविलास.

१. गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत आमच्या भाषेंत बरीच ग्रंथसमृद्धि होऊन दिवसोदिवस ती बरीच वाढतेंही चालली आहे. निदान पांचपंचवीस तरी लहान मोठीं वाईट चांगलीं कशीं नवीं पुस्तकें निघाल्यावांचून वर्ष बहुधा सुनें जात नसेल. ही गोष्ट आम्हांस सर्व प्रकारें अभिनंदनीय वाटते. कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकांत जरी नांव घेण्यासारखीं सगळींच नसलीं, किंबहुना मुळींच नसलीं, तरी निदान पक्षीं इतक्या ग्रंथकारांनीं आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाहीं, व इतक्या छापखान्यांस काम मिळालें, येवढें तरी निदान म्हणतां येईल ! पण ही कल्पना म्हणजे अगदीं कडेलोटची. इतक्या थरास ग्रंथ पोंचणें हें बहुधा मुळींच संभवत नाहीं. कारण एक तर ग्रंथ छापणें हें कोणी उगीच मौजेखातर करीत नाहीं, तो घेणारे कोणी तरी सांपडतील अशा समजुतीवरच कोणी ग्रंथकार आपलें पुस्तक छापतो; आणि दुसरें असें कीं, जो आपला ग्रंथ छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यांत छापण्यासारखें कांहीं तरी असल्याशिवाय तसें करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं; फजितीचें भय ज्याला त्याला आहेच.

२. पण ही ग्रंथांची संख्या जशी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, त्या मानानें त्यांस अत्यंत हितावह अशी गुणदोषविवेचकांची संख्याही वाढत जावी हें अत्यंत इष्ट होय. पण हें मात्र बहुधा मुळींच आढळत नाहीं. सध्यांची स्थिति पाहिली तर अशी आहे; ग्रंथ छापखान्यांतून बाहेर पडतात, आणि पुढें त्यांची कांहीं तरी यदृच्छेनें व्यवस्था होते. कांहींस लोकांचा आश्रय मिळतो; कांहीं शिफारशींनीं वशिल्यांनीं वगैरे खपतात; आणि पुष्कळ तर ग्रंथकाराच्याच अंगावर पडून मला ही कोठून बुद्धि सुचली असें त्यास करून टाकतात ! याप्रमाणें लोकांचा आश्रय हा केवळ अनिश्चित असल्यामुळें कोणीही ग्रंथ छापण्यास सहसा धजावत नाहीं. आमच्या देशांत इंग्लंडांत वगैरे जसे बडे लोकही ग्रंथकारांच्या पंक्तींत सांपडतात तसें अजून मुळींच झालें नाहीं, व केव्हां होईल याचा सुमारही करवत नाहीं; तसेंच जे ग्रंथकार झाले असतां सारे लोक त्यांस अवश्य आश्रय देतील, किंबहुना त्यांपासून अपेक्षित जी ज्ञानवृद्धि तिची सर्व चातकवत् प्र-

* " हे हंसा ! पाणी आणि दूध हें वेगळें वेगळें करण्याचा जर तूंही आळस केलास, तर या जगीं हें तुझें कुलव्रत दुसरा कोण चालवील ! "

तीक्षा करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानांच्याही कधीं स्वप्नीं सुद्धां तो विचार येत नाहीं. तेव्हां ग्रंथरचना करणारे ह्मटले ह्मणजे अर्थातच वरील दोहों प्रकारचें ज्यांच्या पदरीं बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य तेच काय ते. अशांनीं भीत भीत एकादा ग्रंथ लोकांपुढें आणला, आणि त्यास कोणींच विचारलें नाहीं, ह्मणजे आटपलें! आधींच तुटपुंजीचा व्यापार; त्यांतून एकदां जबर ठोकर लागून चांगले डोळे उघडले, ह्मणजे मग तो कशाला पुनः ह्या भानगडींत पडतो आहे! याप्रमाणें त्याची स्वतःची हिंमत पार खचून जाऊन दुसऱ्यांचेही त्याची ती दशा पाहून हातपाय मोडतात. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथकारांची सध्यां स्थिति आहे. पुस्तक छापून त्याची छापणावळ सरासरी बाहेर पडली ह्मणजे अगोदर निंमे मिळविली. मग पुढला विचार पुढें. त्यांतूनही यथाकथंचित् सगळ्या प्रती खपून जाऊन सगळ्या कृत्यांत एकंदरींत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या आवृत्तीची गोष्ट ही नको! आजपर्यंत जे शेंकडो ग्रंथ आमच्या भाषेंत होऊन गेले, त्यांत सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील. पराकाष्ठा चार पांचांवर निघणार नाहींत असें आह्मांस खास वाटतें. तर ही केवढी विलक्षण स्थिति! ज्या आमच्या देशांत विद्याभिरुचि चोहोंकडे येवढी फैलावली आहे; ज्यांत प्रतिवर्षीं गांवोगांवीं छापखाने, पत्रें, पुस्तकें, पुस्तकालयें, सभा वगैरे नवे नवे प्रकार होत चालले आहेत; ज्यांत देशाभिमान, विद्वत्त्व, कवित्व, व वक्तृत्व वगैरेंची चोहोंकडे येवढी गर्दी दृष्टीस पडते; ज्यांत नवा धर्म स्थापणें, देशाचें गेलेलें कलाकौशल्य पुनः माघारी आणणें, कवितेच्या नव्या शाखा स्थापणें, नवीं यंत्रें तयार करून विलायतेशीं व्यापारांत टक्कर मारणें, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथें व साऱ्या एशिया खंडांत कधीं कोणीं कानीं ऐकल्याही नाहींत अशा–ह्मणजे प्रतिडिसॉसयेनीज, प्रतिसिसरो, व प्रतिपार्लमेंट येथें बनवणें —इत्यादि अचाट कामें हातीं घेण्यासही लोक मागेंपुढें पाहात नाहींत;—यांतच इंग्लंडांतील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रंथकारांच्या योग्यतेचेही ग्रंथकार सांपडूं नयेत, व शेंपांचशांच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यांसही दुसरी काढण्याची छाती होऊंच नये, हा केवढा चमत्कार आहे? आमच्या सार्वजनिक सभांतून गेलेले हिंदुस्थान तर्फेचे मुख्त्यार हौस आफ कामन्समध्यें तेथील सभासदांशीं जेव्हां खुर्चीशीं खुर्ची लावून बसतील, तेव्हां इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील सभासदांस केवढें आश्चर्य वाटेल? त्यांची समजूत ही कीं, देशास थोरपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या ऊर्जित दशेस आली पाहिजे. तींत सर्व प्रकारच्या विषयांवर मोठे मोठे ग्रंथ असले पाहिजेत, लोकांच्या अंगांत विलक्षण हिंमत असून जेथें त्यांनीं एकदां पुढें पाऊल ठेवलें तेथें ते मागें सरतच नाहींत असा त्यांचा लौकिक व्हावयास हवा' हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रांस लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यांस मोठा अचंबा होईल!

आणि बरोबरीच, जे लोक आपल्या देषभाषेची योग्यता केवळ हलकट अविद्वा-न् अशा लोकांस मात्र ती उपयोगी इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचें ज्यांच्या कधीं फारसें मनांतही आलें नाहीं, ती जगो कीं मरो याविषयीं जे सोळा आणे बेफिकीर आहेत, ज्यांच्यांत पांच पंचवीस वर्षें तरी वांचावी इतक्या प्रतीचीही कविता निपजत नाहीं ज्यांच्यांतील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्यांचें भाषण एकदां ऐकतांनाही कंटाळा येतो, ज्यांच्या भाषेनें सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा बिलकुल संभव नाहीं, ज्यांचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ झटले ह्मणजे पोरींच्या भातुकलींतील पदार्थांसारखे होत, ज्यांच्यांतील व्यापाराच्या मंडळ्या, कौशल्यशिक्षक गृहें, भजनसमाज, पुस्तकालयें वगैरेंचा थाट पाहिला तर युरोपांतून आलेल्या एकाद्या गृहस्थास पोट भरून हंसूं मात्र येईल,—त्याच लोकांचा पार्लमेंटांत जागा मिळवण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोंडांत बोट घालून राहणार नाहीं ? असो. एकंदरींत आमच्या भाषांची विद्यमान स्थिति व ग्रंथकारांचा लोकांकडून आदर या दोन्ही गोष्टी एकंदर देशाच्या स्थितीविषयीं उत्कृष्ट सूचक आहेत असें आह्मांस वाटतें; आणि हीं चिन्हें अशींच जोंपर्यंत दृष्टीस पडतील तोंपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयीं लोक कितीही भकले तरी तें सर्व व्यर्थ होय यांत अगदीं संशय नाहीं.

३. देशभाषेची सुधारणा व तींत उत्कृष्ट ग्रंथांची समृद्धि होणें ह्याचा देशाच्या हिताशीं केवढा निकट संबंध असतो ह्याविषयीं जे निःसंशय असतील त्यांस वरचें लिहिणें केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे. आतां वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झालें पाहिजे याचा विचार करूं. प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत आह्मीं वाचकांस कळविलें आहेच कीं, ग्रंथांचे यथार्थ परीक्षक असणें हें फार अवश्य आहे; व असे असले ह्मणजे भाषेस अनेक प्रकारांनीं उपयोग होतो. हे प्रकार या निबंधांत पुढें सांगण्यांत येतील. आतां हें ग्रंथांचें गुणदोषविवेचन सध्यां कितपत होतें तें पाहूं.

४ हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षांत असेलच. आमच्या मराठी वर्तमानपत्रांतील कित्येकांच्या अग्रभागीं इंग्रेजी पत्रांवरून उचललेली एक लांबलचक प्रतिज्ञा असते कीं, अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रांत येत जातील. आतां या विषयांत पहिल्यानें कोणता मांडलेला असतो ह्मणाल, तर Literature ह्मणजे भाषेंतील ग्रंथ ! आणि पत्र जर उलटून सारें वाचून पाहिलें, तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हांच लक्षांत येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अंकांत नव्हे, तर महिन्यांचे महिने, किंबहुना वर्षांचीं वर्षें चाललेला दृष्टीस पडेल. आतां वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूंस नवीन पुस्तकांच्या ज्या जाहिराती दिल्या असतात त्या, किंवा ‘ तुला—होतें काय ? रक्त शुद्ध कर ’ अशा प्रका-

रचे जे मजेदार चुटके दिले असतात ते असल्यास न कळे ! एरवीं त्यांपासून त्यांच्या वाचकांस भाषेची किंवा तींतील ग्रंथांची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यांस किंवा त्यांच्या वाचकांसच माहीत. बरें हें एक असो; वर्तमानपत्रांचा तो मुख्यतः विषय नसल्यामुळें, व दर खेपेस वरील सदराचा मजकूर लिहिण्यास सांपडणें अशक्य ह्मणून तो वरचेवर येत नाहीं असें ह्मटलें, पण महिन्या दोन महिन्यांनीं कोणी नवीन ग्रंथकार आपलें पुस्तक त्यांच्या परीक्षेकरितां जेव्हां त्यांजकडे नजर करतो तेव्हां तर वरील सदर जागवण्यास चांगली संधी ना ! पण अशा प्रसंगी आमचे वर्तमानपत्रकर्ते कशी हिकमत लढवतात ती पुष्कळांस माहीत असेलच. कोणी ‘ पोंच ’ या सदराखाली त्या ग्रंथकाराच्या नांवाचा यथास्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्याबद्दल त्याचे फार फार आभार मानतात. येवढीच त्याच्या ग्रंथावर टीका ! दुसरे कित्येक वरील छापील आभार प्रदर्शित करून नंतर ग्रंथाची छापणी फार सुरेख आहे, बांधणी मोठी मनोवेधक आहे, कागद तर कांहीं पुसूंच नये, अशा प्रकारच्या गोड गोड शिफारशी करतात. येवढें नामी गुणदोषविवेचन करण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यांस केवढे श्रम पडत असतील बरें ! व बिचाऱ्या ग्रंथकर्त्यास आपली शिफारस सगळी कागदांच्या कारखानदाराकडे, छापणाराकडे, व बुकें बांधणाराकडेच खपली जाऊन स्वतःच्या वांट्याला एक शब्दही उरला नाहींसें पाहून केवढा संतोष वाटत असेल! असो; तर अशा दोन तऱ्हांनीं प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केलें जातें. पण याहूनही खुबीची एक तिसरी तऱ्हा सांगायाची राहिली आहे. ती हीः— ‘ अमुक अमुक बुक आह्मांस पावलें; आह्मी ग्रंथकर्त्यांचे याबद्दल फार आभारी आहों. आमचें मत पुढील खेपेस देण्यांत येईल. ’ किंवा इतकेंही आपणांस बांधून घ्यावयाचें मनांत नसल्यास, ‘ मत सवडीप्रमाणे प्रकट करूं. ’ असें लिहावें ह्मणजे आटपलें. पुढील खेप किंवा सवड यायला नको, आणि मत द्यायला नको. ही पुढील खेप येणें ह्मणजे नारदमुनींची उलट फेरीच ह्मणायाची ! त्या भोळ्या स्वारीनें सह्याद्रीकडून दंडवत घालवून त्यास जशी थाप दिली, कीं बा रे ! असाच अंमळ राहा, मी आतां रामेश्वराहून परत आलो पहा ! आणि मग परत कसचें आणि काय कसचें—याप्रमाणेंच वरील पत्रकारांचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मतलब असतो ! असो; तर नवीन ग्रंथ करून तो अभिप्रायाकरतां जो कोणी वर्तमानपत्रांकडे वगैरे पाठवतो, त्याची वासलात वरील तिन्ही प्रकारांतून बहुधा एकानें होते.

५. वरील विचित्र स्थिति पाहून काय बरें मनांत येतें ? अर्थात् हेंच कीं, असें होण्याचें कारण ग्रंथ वाचण्याचा एक आळस तरी असेल; किंवा गुणदोषपरीक्षेचें काम लोकांस अंमळ जडच जातें. कांहींही असो; निदान येवढें खरें कीं,

ग्रंथकारांची अशी हेळसांड होणें हें आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोठें लांछन असून त्यापासून भाषेची व तद्द्वारा एकंदर लोकांची मोठीच हानि होते. ग्रंथाची शिफारस करतेसमयीं बहुतेक शिफारस पुस्तकाच्या पुठ्यावरून व छापणीवरूनच करणें हें किती अप्रयोजक आहे ! कसाई लोक जशी गुरांची परीक्षा त्यांच्या अंगाच्या चांचपणीवरून करतात तशीच गोष्ट ग्रंथांची असते काय ? ' साधारण प्रार्थने ' सारखें धर्मपुस्तक किंवा ' मंजुघोषे ' सारखी कादंबरी मोठ्या शानदार पुठ्यांनीं बांधवून त्यावर मोठें नामी असें मिन्याचें किंबहुना जडावाचें काम केलें ह्मणजे तीं पुस्तकें खरोखरीं वाचनीय झालीं काय ? आणि ' बाळमित्र ' किंवा ' पद्यरत्नावली ' हीं अगदीं भिकार कागदावर भिकार ठशांनीं छापून अगदीं भिकार रीतीनें बांधलीं ह्मणजे त्यांची योग्यता कमी झाली काय ? रद्दी घेणाऱ्या वाण्यानें किंवा आताऱ्यानें पुस्तकांची त्यांच्या बाह्य स्वरूपावरून जर पारख केली तर ती त्यास शोभणार आहे; पण स्वतः अर्थज्ञ व अत्यंत मार्मिक ह्मणून जे लोकांस एकाद्या ग्रंथाची शिफारस करणार त्यांनीं ग्रंथाची पारख वाण्यासारखी किंवा अत्तरवाल्यासारखी करावी हे किती हास्यास्पद होय ! अशी शिफारस झटली ह्मणजे ग्रंथकारास आपली केवळ मानहानि केलीशीच वाटावी, व ती करण्यासही त्याबद्दल मोठा संकोचच वाटावा. पण ही वृत्ति उभयपक्षींही बहुधा दिसत नाहीं: दोघांसही बाह्यरूपाची प्रशंसाच पुरेशी होते. असो; एकंदरीत वरील प्रकारच्या ग्रंथपरीक्षेनें भाषेचें फार अहित होतें. कारण खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळें कसाही ग्रंथ असला तरी ' टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाज्या ' या न्यायानेंच त्याची प्रायः योग्यता ठरते. ह्मणजे ' मुक्तमालः ' सुरस, आणि ' मंजुघोषा ' ही सुरस; ' अथेल्लो ' उत्कृष्ट भाषांतर, तसेंच वर्षा दोन वर्षांमागे तयार होऊन लोळत पडलेलें ' ज्युलियस सीजर ' चें एक भिकार भाषांतरही उत्कृष्टच; ' पुण्याच्या वर्णना ' सारखा ग्रंथ पुस्तकालयीं संग्रहास असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच ' राणीच्या पुस्तकासारखा केवळ राजमान्य ग्रंथही योग्यच ! सगळे ग्रंथ अर्थातच सारख्या योग्यतेचे कधीं असणार नाहीत; पण आवसेच्या दाट काळोखांत जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानानें सारख्याच रंगाचे, आणि सारखेच सुरेख, त्याप्रमाणेंच सत्परीक्षकांच्या अभावीं सगळे ग्रंथ येथून तेथून सारखेच. हा ब्रह्मघोटाळा होण्याचीं कारणें प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकांत कांहीं सांगण्यांत आलीं आहेतच. ह्या सर्वांस आमच्या नवीन विद्वानांची स्वभाषेविषयींची उपेक्षाबुद्धि हीच मुख्य झटली असतां चालेल, कारण ग्रंथपरीक्षा करण्याचें सामर्थ्य ह्यांच्या अंगीं येण्याचा जितका संभव आहे तितका अर्थातच इतरांच्या नाहीं. ह्याचें तरी कारण मुख्यतः हेंच आहे कीं, इंग्रेजी भाषेंत जॉनसन मेकॉले वगैरे नामांकित ग्रंथकारांचे ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मोठे उत्कृष्ट असून त्यांचा परिचय कालेजांतील विद्या-

त्यांस हरहंमेश घडतो. शिवाय इतरही पुष्कळ माहिती त्यांस झाली असते. त्यामुळें एकाद्या ग्रंथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठींतच हुशार असा मनुष्य किंवा मोठा व्युत्पन्न शास्त्री याच्या हातूनही देणें होणार नाहीं. असो; पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली: ह्मणजे इतकें करण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे, किंवा निदान योग्यता तरी आहे, इतकेंच. हें सर्व ते करतातच असा अर्थ नाहीं. शेक्सपीयर साहेबांची नायिका ह्मणते—

If to do were as easy as to know what were good to do, chapels had been churches and poor men's cottages princes palaces ! *

हाच न्याय प्रस्तुत प्रसंगीं किंचित् फिरवून लावतां येईल. असो; पण या हयगयीमुळें देशाचा तोटा किती होतो हें उघडच आहे. ग्रंथांचा खरा चाहता कोणी नसल्यामुळें चांगल्या ग्रंथकारांस, वाइटांतच सामील होऊन बसावें हें तरी एक त्यांच्या कपाळीं येतें, किंवा आपली योग्यता जर प्रगट करणें असली तर आत्मश्लाघेचें अश्लाघ्य कृत्य करण्याखेरीज त्यांस दुसरा मार्ग राहत नाहीं. पण हा मार्ग आचरणें हें नेहेमींच फलदायक होतें असें नाहीं. पुष्कळदां त्याचे योगानें लोकांच्या मनावर वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो. असो; तर याप्रमाणें तिऱ्हाईतपणें निष्पक्षपातपणानें ग्रंथांची योग्य प्रशंसा करणारे असले, ह्मणजे चांगल्या ग्रंथकारांस उमेद येते, व लोकांपासून त्यांस आश्रय मिळाल्याच्या योगानें भाषेंत चांगल्या ग्रंथांची संख्या उत्तरोत्तर वाढते. आणि त्याप्रमाणेंच वाईट तेवढे निवडले जाऊन त्यांचा क्रमाक्रमानें ऱ्हास होतो. पण असे जेव्हां असत नाहीं तेव्हां अर्थातच हल्लींप्रमाणें चांगलें काय आणि वाईट काय दोन्ही एकच होऊन जाऊन भाषेची मोठीच हानि होते; आणि लोकांचें हातीं चांगलेच ग्रंथ पडून त्यांच्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जाव्या असें जें व्हावें तें मुळींच न होऊन त्यांस उलटा अपाय मात्र घडतो.

६. येथवर आमच्या भाषेंतील ग्रंथकारांच्या सांप्रतच्या स्थितीविषयीं विशेषतः निरूपण झालें. आतां प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार करूं. ह्मणजे ग्रंथांवर टीका करण्याचें काम जो हातीं घेतो त्याच्या अंगीं कोणते गुण असले पाहिजेत, त्यास साधनें कोणतीं हवींत, हा टीका करण्याचा प्रकार केव्हां उद्भवला, त्यापासून हिताहित कोणतें वगैरे.

७. पहिल्यानें या प्रकारची हकीकत. हा प्रकार आपल्या देशांत प्राचीन का-

* " अमुक अमुक करणें चांगलें हें समजणें जसें सोपें आहे त्याप्रमाणेंच तें करणेंही जर सोपें असतें, तर लहान देवळें हीं मोठीं देवालयें बनलीं असतीं आणि गरीबगुरिबांच्या खोपटांचे टोलेजंग राजवाडे झाले असते. "

ळीं ह्मणण्यासारखा नव्हता, व अर्वाचीन काळीं तर अगदींच कुठून अलीकडे दहा पंधरा वर्षांतच इंग्रजी ग्रंथकाराच्या परिचयानें नुकता कोठे सुरू होत चालला आहे. या विषयाच्या संबंधानें प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत आह्मीं कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यांवरून या काळाच्या पूर्वीची स्थिति कांहीं लक्षांत येईलच; यास्तव तिजविषयीं आणखी येथें लिहिणें जरूर नाहीं. प्रस्तुत स्थली आलीकडच्या स्थितीस उद्देशून मात्र लिहितों. नुकतें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे की, इंग्रजी विद्येचा इकडे फैलावा होऊं लागल्यापासून ग्रंथांच्या गुणदोषांचें विवेचन करण्याचा इकडे प्रघात पडला. प्रतिवर्षीं नवीं जीं पुस्तकें निघतात त्यांवर वर्तमानपत्रांतून थोडीबहुत चर्चा होऊं लागली व त्याच उद्देशानें मासिक पुस्तकेंही सुरू झालीं. या पुस्तकांचा विषय भाषा व विद्या हीच केवळ होत, वर्तमानपत्रांप्रमाणें आणखी दुसरी व्यवधानें त्यांस बिलकुल नाहीत, यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचें काम वस्तुतः पाहतां त्यांचेच विशेषेकरून होय. देशांत चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयी, व्यापाराविषयीं व इतर अनेक लौकिक गोष्टींविषयी लोकांची मनें वरोवर करणें हें जसें वर्तमानपत्रांचें काम, तसेंच मासिक पुस्तकांचें विद्येच्या संबंधानें होय. ह्मणजे नानाविध विषयांविषयीं थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें वाचकांस माहिती जेणेकरून होईल तें करणें हेंच त्यांचें मुख्य काम होय; व याबरोबर विद्यावृद्ध्यर्थ सरकारचे किंवा लोकांचे जे प्रयत्न चालले असतील त्यांची चर्चा करणें हेंही त्यांजकडेच येतें. यास्तव नवीं पुस्तकें जेवढीं होतील त्यांपैकीं खरोखरी उपयोगाचीं कोणतीं व नादान किंवा अपायकारक कोणतीं तींही लोकांस कळविणें त्यांचेंच कर्तव्य होय. हा प्रकार विलायतेतील मासिक व त्रैमासिक पुस्तकें जीं आपल्या दृष्टीस पडतात त्यां सर्वांत आढळतो. कोणत्याही विषयावर नवें बुक झालें न झालें कीं, लागलीच चोहोंकडे मासिक पुस्तकांतून त्याची वाटाघाट सुरू होते. हे तर काय, पण पुस्तकालयांतून, वादविवादाच्या सभांतून, चहा बुंद वगैरे पिण्याच्या ठिकाणीं, किंबहुना मेजवान्यांच्या प्रसंगीं सुद्धां वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते. असो; तर नवीन पुस्तकांविषयीं मतें प्रदर्शित करून त्यांपैकीं लोकांच्या आश्रयास पात्र कोणतीं व नाहींत कोणतीं हें ठरविणें हा अधिकार मुख्यतः मासिक पुस्तकांचा होय. पण आमच्या भाषेंत जीं आहेत व मागें होतीं त्यांपैकीं वरील काम बरेंच बजाविलेलें व बजावणारें आह्मांस एक मात्र दिसतें. तें 'विविधज्ञानविस्तार' होय हें सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईलच. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथांवर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेंत अगदीं नवा सुरू झाला आहे व अद्याप त्याचा प्रचारही फारच थोडा आहे, तो वाढणें हें भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकांच्या हितास फार आवश्यक आहे.

८. वर प्रस्तुत प्रकाराचा कांहीं इतिहास झाला. आतां ग्रंथांवर टीका करणाराचे अंगीं अवश्य गुण कोणकोणते हावेत ते सांगतों. प्रथमतः अर्थातच मूळ

ग्रंथाचें ज्ञान. हें असल्याशिवाय टीकाकार येरवीं केवढाही विद्वान् असला तरी तें व्यर्थ होय हें उघड आहे. ही गोष्ट वास्तविक पहातां अगदीं स्पष्ट होय; कारण ज्या मनुष्यास एकाद्या वस्तूचें पूर्ण ज्ञान नाहीं, किंबहुना मुळींच नाहीं, त्यानें त्याविषयीं आपलें मत सांगणें हें मुळींच शोभत नाहीं हें अगदीं उघड आहे. पण मनुष्याच्या मनाचा असा कांहीं चमत्कार आहे कीं, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाही त्यास सहन होत नसते. आपणास अमुक अमुक विषय अगदीं कळत नाहीं व वास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य, अशी मनाची पक्की खात्री फारच थोड्या सुज्ञ लोकांची झाली असते. बाकी कोणास कोणत्याही विषयविषयीं पुसा; बहुतकरून उत्तर नाहीं असें व्हावयाचेंच नाहीं. ज्या त्यास बहुधा असें वाटत असतें कीं, मला जितकें ज्ञान आहे त्यापेक्षां अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचें आहे? व माझीं जीं मतें आहेत त्यांत चुकीचा संभव असेल तरी कसा? तर असा मूर्खपणाचा दुरभिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळें हव्या त्या गोष्टीवर हवें तसें मत ठोकून न देणारे फार थोडे. फार तर काय, पण जो विषय त्यांस अगोदर असलाच तर फारच थोडा अवगत असण्याचा संभव, त्यावरही बरें वाईट ह्मणण्यास मागें पुढें बिलकुल न पहाणारे शेंकडो गृहस्थ सांपडतात. बेकननें कोठेसें एक मोठें मार्मिक वचन लिहिलें आहे कीं, असे कित्येकजण आढळतात कीं, ज्यांस आपणास माहित काय नाहीं तेंच माहित नसतें! असो; तर ग्रंथांवर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहींत. आपण ज्याचे गुणदोष लोकांस दाखविणार तो ग्रंथ खरोखर आपणास पुरतेपणीं समजला आहे असा निश्चय झाल्यावर टीका करणारानें त्या कामास हात घालावा. नाहींतर तो अर्धामुर्धा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर तें त्या कर्त्याच्या उपहासास मात्र कारण होईल; व लोकांत सत्याचा प्रसार होणें एकीकडेच राहून मूर्खपणाचीं मतें मात्र चोहोंकडे माजतील.

९. दुसरा गुण सत्यप्रीति. हाही गुण वरच्यासारखाच टीकाकर्त्याच्या अंगीं अवश्य असला पाहिजे. याची योग्यता तर वरच्याहूनही अधिक आहे; पण त्याच मानानें तो जगांत फारच विरळा आढळतो. दुसऱ्याच्या ग्रंथावर जी टीका करावयाची ती केवळ सत्यास अनुसरूनच करावयाची, व ती करण्यांत सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणें येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सांपडेल. एरवीं टीका करणारांचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीनें, मत्सरानें किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो. किंवा इतकेंही नसलें तरी निदान आपलें नांव लोकांपुढें यावें, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी

असतो. आतां हें खरें कीं, वरील दुष्ट मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनेंच कोणी एकाद्या ग्रंथावर चर्चा केली असूनही जर तींत असत्याचा लेशही नसला, तर ती केवळ दोषास पात्र होत नाहीं; तरी वरील वृत्तीचें अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय. सुविचाराचे योगानें ज्यांचें मन थोर झालें असतें ते त्यांस असल्या निर्मळ अंतः-करणांत कधीं थारा देत नसतात. असो, तर जो कोणी एकाद्या ग्रंथकाराचे गुण-दोष जगास प्रगट करण्याकरतां हातीं लेखणी धरील त्यानें अगोदर सत्यास स्मा रावें आणि त्यास धरूनच मी पुढील सगळा मजकूर लिहीन असा अगोदर निश्चय करावा. असे करणें केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असें नव्हे-तर त्यानें निवळ स्वार्थ पाहिला तरी सुद्धां वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हें त्याच्या लक्षांत येईल; कारण जरी त्यानें आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटींच मतें लोकांच्या मनांत भरवून देऊन त्यांस कांहीं वेळ फसविलें व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली; तरी कधीं ना कधीं तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल हें त्यानें खूप समजून ठेवावें. याविषयीं ह्यूम, जॉनसन, मेकाले हीं सर्वप्रसिद्ध उदाहरणें आहेत. पहिल्यानें आपल्या इंग्लंडचे इतिहासांत पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळें त्याची पत आतां बहुतेक अगदीं बुडाल्यासारखीच आहे; व दुसरे दोघेही आपल्या हेकटपणाच्या लहरींत अनेक प्रसगीं पुष्कळच भरकटले असल्यामुळें त्यांची मतें ग्रहण करणें तीं लोक फार जपून करतात! असो; तर सत्यरूप दैवत असें कडक व जाज्वल्य आहे. ह्याच्या क्षोभापुढें मोठमोठ्या प्रचंड ग्रंथकारांचाही चुराडा होऊन जातो! मग छोटेखानी लुटपुट्या ग्रंथकारांचा खुर्दा तर कोणीकडच्या कोणीकडे उसळून जात असेल कोण जाणे! असो; तर याप्रमाणें वर जी सत्यानुसरणाविषयीं आम्ही सूचना केली तीं केवळ स्वार्थदृष्ट्याही यथार्थ होय. ग्रंथांविषयीं जो यथार्थ विवरण करील, म्हणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील तेवढे दोष जे-यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाळ जगास मान्य होऊन राहील.

१०. तिसरा गुण शांत स्वभाव. हाही टीका करणारांच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असून वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो. याचें कारण वरील कलमांतच आलें आहे. तें अर्थांतच हें की, टीकाकर्त्यांची प्रवृत्ति मुळींच वर सांगितलेल्या द्वेषमत्सरादिकांनीच प्रायः होत असल्यामुळें वरील गुणास जागाच राहत नाहीं. क्रोधासवश होऊन जेथें चित्ताचा क्षोभ झाला तेथें शांतता कशी राहावी? असो; पण या क्षोभाचाही उद्गार बाहेर पडण्यास मनास कांहीशी तरी शांति असावी लागते. ती मुळीच नसून चित्तास अतिशयित क्षोभच जर केवळ झाला असला, तर मनाचे व्यापारही नीट चालण्यास कठीण पडेल. म्हणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कंठ दाटून येऊन शब्दही पुरता तोंडावाटें

निघेनासा होतो; त्याप्रमाणेंच मनुष्य रागानें अगदीं देहभान विसरून गेला म्हणजे त्याची बुद्धिही गोंधळून जाते. काय बोलावयाचें किंवा लिहावयाचें तें त्यास एरवीं जेवढें सुचेल तेवढेंही त्या हातघाईच्या वेळीं न सुचून तो अगदीं बेफाम होऊन जातो, व वेड्यासारखें भलभलतेंच बरळूं सुद्धां लागतो. असें कीं, तोच मनुष्य पुढें कांहीं दिवसांनीं आपला वेडेपणा पाहून विस्मय पावेल. असो; तर मनाच्या शांततेची इतकी आवश्यकता आहे; कीं रागानें बोलणें किंवा लिहिणें संगतवार होण्यास सुद्धां तीवांचून चालत नाहीं. मग हजारों वाचकांस मान्य होईशी ग्रंथरचना करायाची असल्यास तर तिचें अगत्य केवढें आहे हें काय सांगावें? कां कीं, ग्रंथ रचायाचा म्हणजे सगळा विषय अगोदर साद्यंत मनांत आणून त्याची यथास्थित मांडणी करायाची असते; व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते. तेव्हां हें सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्या-पेक्षां शांत स्थिर मनाच्या मनुष्यास जास्त साधेल हें उघड आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, एकाद्या ग्रंथावर वगैरे जो अभिप्राय देणें तो शांत गंभीर व सभ्य अशा रीतीनें दिला असतां त्याचें कांहीं निराळेंच वजन पडतें, आणि त्यानें जें काम होतें तें रागाच्या सपाट्यांत उगीच पुष्कळ गोंगाट केला, वेड्यावांकड्या शिव्या आसडल्या, अशानें अगदींच होत नाहीं या दुसऱ्या प्रकारानें टीका करणारावरून मात्र लोकांचें मन उडतें, व त्याचा हलकटपणा व पोरकटपणा जगांत प्रगट होतो. शिवाय वरील शिव्यांनीं त्याच्या पक्षास बळकटी यायची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकांस भासूं लागते. कारण लोक पक्कें समजतात कीं, ज्या अर्थी यानें शिव्यांचा येवढा भडिमार केला आहे त्या अर्थी याजपाशीं प्रमाणें तितपतच असतील. खेरीज ग्रंथकाराच्या थोरपणाला म्हटलें म्हणजे शिमग्याचा झगडा जागविणें हें अगदींच अप्रशस्त. रस्त्यांतील भांडणा-रांत तोंडाच्या जोरावर जसा कज्जाचा निकाल होतो, म्हणजे जो मोठ्यानें ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असें भोवतालच्या तमासगिरास वाटतें, तसा प्रकार ग्रंथ त करूं पाहणें यासारखें निंद्य व हास्यास्पद कांहीं नाहीं. असें जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाहीं हें एक दिसतें, आणि शिवाय हातीं घेत-लेलें टीका करण्याचें कामही त्यास बिलकुल कळत नाहीं हें दुसरें स्पष्ट होतें. कारण ज्याजवळ सबळ प्रमाणें आहेत तो शब्दपांडित्याच्या किंवा शिव्यांचा भडिमार करण्याच्या भरीस कधीं पडणार नाहीं. जीं ठोक प्रमाणें त्यास माहीत असतील तीं दाखवून तो खुशाल निधोक बसेल. आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या शिव्यां-चीही तो काडी इतकीही परवा करणार नाहीं. कारण त्यांचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल, व जे सुज्ञ आहेत ते यानें कधीं फसले जाणार नाहींत, हेंही तो पक्कें समजेल. असो; तर याप्रमाणें मनाची शांतता ही टीकाकर्त्यास अत्यंत आवश्यक असून तिच्या योगानें त्याच्या लेखास कांहीं विलक्षण थोरवी

व मव्यपणा हीं येतात; कीं, ज्याप्रमाणें दोहों पक्षांच्या वकिलांच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरें प्रत्युत्तरें सगळीं ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उंच आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदीं स्वस्थ अंतःकरणानें बोलून जातो त्याप्रमाणें. सारांश, टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणें एकतर्फी कधीं नसावा, तर न्यायाधीशाच्या निर्णयाप्रमाणें केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा.

११. चवथा गुण सहृदयता. सहृदयता म्हणजे ज्यावर टीका करायाची त्यांत हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता. ही योग्यता अर्थातच सर्व मनुष्यांच्या ठायीं असत नाहीं, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणानें असत नाहीं. जगांत जें एवढें मतवैचित्र्य दृष्टीस पडतें यास मुख्य कारण वरील होय. प्रत्येक मनुष्याची जन्मसिद्ध प्रकृतीच निराळी पडल्यामुळें व पुढे ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याही सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळें, मनुष्यामनुष्यांमध्यें रुचिभिन्नत्व उत्पन्न होतें हें साहाजिकच आहे पण त्यांतूनही कित्येक मनुष्यांच्या ठायीं वरील सहृदयतागुण इतरांच्याहून जास्त आढळतो. म्हणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तींशीं आपली मनोवृत्ति मिळविणें हें त्यास सहज करतां येतें. हा गुण असणे हे मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचें चिन्ह होय; आणि त्याचा अभाव हा अर्थातच त्याच्या उलट गुणाचें ह्मणजे वरील दोहोंच्या संकुचितत्वाचें दर्शक होय. तर जो एखाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचें मनांत आणील त्यानें अगोदर आपल्याशीं हे पहावें की, याशा सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यता आहे की नाहीं. नाहींतर काय प्रकार होईल तो उघडच आहे. समजा कीं, जयदेवाच्या ' गीतगोविंद ' काव्यावर किंवा मराठीशाहींत रामजोशांसारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवी झाले त्यांच्या कवनांवर टीका करण्यास शुकाचार्यांसारख्या परमहंसांनीं हातांत लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वानें अगर सृष्टीच्या चुकीनें मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्यानें ते काम पत्करलें, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहज करतां येईल! तसेंच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदांतविषयक ग्रंथावर एकाद्या रंगेल विनोदी मनुष्यानें जर टीका करण्यास आरंभिलें तर तें त्यास किती साधेल? बिशप बटलर नांवाच्या एका धर्माध्यक्षानें इंग्रजी भाषेंत एक मोठा विख्यात ग्रंथ वरील विषयावर रचलेला आहे, त्याविषयीं कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचें डोकें दुखूं लागे. याप्रमाणेंच मिल्ल साहेबांचें शेक्सपीयरविषयीं मत. आमच्या कालिदासाविषयीं मत; जॉन्सनचें कित्येक इंग्रजी कवींविषयीं व इतिहासाविषयीं; मेकॉलेचें हिंदूंच्या विद्यादिकांविषयीं; या सर्वांची योग्यता किती धरावयाची हें आमच्या वाचकांस तेव्हांच कळेल. एलिझाबेथ् राणीचे खजीनदार लॉर्ड बर्लें ह्मणून कोणी होते, त्यांस स्पेन्सरच्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीनें

त्यास कांहीं इनाम करून दिलें या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटलें; त्या प्रसंगीं त्यांचा असा उद्गार निघाला, ' अहो, हें काय वेड आहे, नुसतें एक यःकश्चित् गाणें केल्याबद्दल येवढें इनाम ? ' दुसऱ्या एका प्रसंगीं असें झालें कीं, कोणा काव्याची कोणीं फार फार प्रशंसा केली असतां एका तत्त्वज्ञाचा उद्गार निघाला, 'अंः, यांत काय आहे ? या काव्याच्या योगानें बाजारांत दाणे स्वस्त झाले कीं काय हें मला सांगा ! ' असो; तर याप्रमाणें ज्यांत आपणाला गम्य नाहीं त्यांत वेडेपणानें शिरलें ह्मणजे अशीं विचित्र मतें उत्पन्न होतात. यास्तव एकाद्या ग्रंथावर लेखणी उचलण्यापूर्वी टीकाकारानें याचा अगोदर नीट सुमार पहावा कीं, मी हें काम हातीं घेणार खरें, पण याशीं सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय ? नसली तर अंधळ्यानें तजबिरीची परीक्षा करूं गेल्यासारखें त्याचें मत वेडगळ ठरेल. या ठिकाणीं कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल कीं, मनुष्याची विद्वत्ता मोठी असल्यावर त्यास हवें त्यावर मत देण्यास काय हरकत आहे ? पण या भ्रमाचें वरील जॉन्सन् , मिल्ल वगैरेंच्या उदाहरणांवरूनच पूर्ण निरसन होतें; आणि त्याविषयीं अधिक उपपादन केलेलें पाहणें असल्यास प्रस्तुत मालेचा तिसरा व चवथा अंक पहावा. असो; तर एकंदरीत या सहृदयतागुणाची नुसत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे; व ह्मणूनच एकाद्या ग्रंथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चून लिहिला असला तरी वरील गुणाच्या अभावी वरील मत केवळ कवडीचा माल होय.

१२. याप्रमाणें उत्तमप्रकारची टीका करतां येण्यास ती करूं जाणाराच्या अंगीं जे गुण लागतात ते वर सांगितले. यांत बाकीच्यांचा समावेश होईल असे आह्मांस वाटतें. आतां जगांत सामान्यतः जी ग्रंथादिकांवर लोकांची टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकारची दृष्टीस पडते याविषयीं थोडेसें निरूपण करणें अवश्य आहे. प्रथमतः लोकव्यवहारांत हा प्रकार सर्वांच्या सहज ध्यानांत येणारा आहे कीं, एकंदर लोकांची स्तुतीपेक्षां निंदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते. कोणी अंमळ वर डोकें काढलें न काढलें, कोणाची अंमळ कोठें प्रशंसा झाली न झाली, कीं लोकांस तें साहेनासें होऊन लागलींच चोहोंकडे त्याचे निंदक उभे राहतात. ह्मणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रंथकारांनी व विशेषतः बहुतेक सर्व कवींनी आपआपल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनांतून खलांचे माहात्म्य वर्णिलेलें आढळतें. असो; तर यावरून स्पष्टच आहे कीं, टीकेचें सामान्य स्वरूप ह्मणजे मूळग्रंथाचें दूषण किंवा खंडण हेंच होय. दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरितां कोणीं एकाद्या ग्रंथावर विवेचन केलें आहे असें बहुधा कांहीं आंत मतलब असल्याविना झालेलें सांपडणार नाहीं. आतां एकंदर सगळ्या लोकांचा दुसऱ्यास नांवें ठेवण्याकडेच येवढा रोख कां दिसून येतो, याविषयीं जर अंमळ विचार केला

तर त्याचें कारण स्वाभिमान होय, हें तेव्हांच लक्षांत येईल. ज्याच्या त्याच्या मतें शहाणा काय तो मी, माझेंच सर्वांनीं गुणवर्णन करावें, असेंच बहुधा असते; यास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशंसा झाली तेवढी आपल्यांतून वजाच झाली असें मनाच्या कोतेपणामुळें त्यास वाटतें. यामुळें दुसऱ्याच्या निंदेस जो तो बहुधा सतत जपलेला असतो. कित्येक जे खरोखरच बुद्धिमान् व शहाणे म्हणून निवडले असतात त्यांची अशी समजूत असते कीं, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चांगलें म्हणून त्यांत कांहींच दोष काढला नाहीं, तर आपला थोरपणा तो काय राहिला? यास्तव आलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिवर्सिटीच्या वगैरे परीक्षांतून परीक्षकांचा जसा प्रकार आढळतो, कीं त्यांच्या हातून भरपूर गुण म्हणून पडायाचेच नाहीत,—दहा पांच तरी स्वत:च्या गौरवास्तव त्यांतले एकीकडे शाबूत काढून ठेवायाचेच—तसेच हे टीकाकार करतात. स्वत: सुद्धां जी ग्रथरचना हातून घडावयाची नाहीं तिची परीक्षा करतांनाही कांहीं गुणांचा उल्लेख करून शेवटीं कांहींना कांहीं तरी खरी किंवा खोटी कुलंगडीं काढून स्तुति आणि निंदा शेवटीं सरासरी समानच करून टाकतात! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यनिष्ठेस याचे योगानें कलंक लागतो हे उघड आहे. दुसरे कोणी असे असतात कीं त्यांस गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच; पण दोषांवर पांडित्य करणें त्यांस जितकें आवडतें तितकें गुणांवर विवरण करणें अगदीं आवडत नाहीं. यास्तव गुणाचा उल्लेख सरासरी कांहीं थोडासा करून मग दोषांवर ते यथास्थित घसरतात. हा प्रकार अर्थातच द्वेषबुद्धी शिवाय किंवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाहीं. पण कसाही असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खचीत पसंत पडणार नाहीं कोणाच्या स्वभावांत पक्षपातीपणाचें इतकें प्राबल्य असतें, व प्रकृति इतकी हेकटपणाची असते कीं, त्यास एक गुण तर गुणच, नाहीं तर दोष तर दोषच, याखेरीज काहीं बिलकुल दिसत नसतें. त्यांच्या आवडीचे किंवा त्यांच्या मतासारखे जे ग्रंथ असतील त्यांत त्यांस सर्वच गुणमय दिसून दोषाचा लवलेशही सांपडायाचा नाहीं; आणि वरच्या उलट ठिकाणी सर्वच दोषरूप भासून गुणाचा लेशही सहन व्हावयाचा नाहीं. अशा टीकाकारांच्या ठायीं अर्थातच दुराग्रह म्हणजे अगदी जागरूक असतो; कारण कोणतीही वस्तु केवळ गुणमय किंवा केवळ दोषमय असावी हें सृष्टिनियमासच मुळी विरुद्ध होय. तेव्हां अशा टीकाकर्त्यांस सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणांस दोषांचें व दोषांस गुणांचें रूप देण्याची खटपट करावी लागते. असो; तर याप्रमाणें बहुधा ग्रंथावरील टीकांचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात.

१३. वर जे प्रकार सांगितले ते अहंकारादि दुष्ट मनोवृत्तींची फलें असल्यामुळे अर्थातच थोडेबहुत सर्व दूषणार्हच होत. आतां खऱ्या टीकाकर्त्यांचें स्वरूप

येथें थोडक्यांत सांगतों. ज्या ग्रंथावर टीका करावयाची त्याचें पूर्ण ज्ञान व त्याशीं सहृदयता हे गुण त्याच्या अंगीं अगोदर हावेत हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. पण यांहून दुसरे जे गुण सांगितले ते तर टीकाकर्त्यास अधिकच अवश्य होत. त्याच्या योगानें टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते; व ती सर्वांस मान्य होते. फार तर काय, पण ग्रंथकर्ता जर समंजस असला तर तोही तसि मान डोलवल्यावांचून राहणार नाहीं. ही टीका ह्मणजे अशी कीं, ती केवळ तिऱ्हाईतपणें व निःपक्षपातपणानें केली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तींत टीकाकाराचा दुसरा बिलकुल कांहींएक उद्देश नाहीं असें स्पष्ट पाहिजे. टीकाकाराचें काम गुण व दोष दोन्हीही दाखविण्याचें आहे; यास्तव ते दोन्ही प्रगट करून त्यांचा उल्लेख कशाचीही लेशमात्रही अयुक्ति न करतां त्यानें केवळ प्रांजळपणें केलेला असावा. दोष दाखवितांना मूळ ग्रंथकर्त्यावर शेखी मिरवण्याची आपली हौस आहे असें टीकाकर्त्याकडून जितके न दाखववेल तितकें बरें; तसेंच गुण दाखवितांना तो त्याचा मित्र असल्यास त्याची फाजील प्रशंसा करणें हेंही अगदीं वाजवी नाहीं. तर जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणानें स्पष्ट बोलून जाऊन जे गुण असतील त्यांबद्दल ग्रंथकर्त्याची त्यानें वाजवी रीतीची तारीफ करावी. असो, एकंदरींत ज्याप्रमाणे खरा न्यायाधीश शत्रुमित्रभाव अगदीं विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणें कैदीचा इनसाफ करतो; किंवा खरा व्यापारी खऱ्या वजनांनीं गिऱ्हाइकाच्या पदरांत चोख माप घालतो किंवा खरा उत्कृष्ट चितारी जसा मूळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तर्जाबरींत उतरून देतो; त्याप्रमाणेंच ग्रंथांवर टीका करणारा असावा!

१४. येथवर प्रस्तुत विषयाचें बहुतेक विवेचन झालें. आतां या ठिकाणीं हल्लीं एकंदर लोकांत प्रकृत विषयाच्या संबंधें ज्या कित्येक विलक्षण समजुती नजरेस येतात, त्यांविषयीं थोडेसें लिहिणें इष्ट वाटतें. हें लिहिणें कांहीं अंशीं याच पुस्तकाच्या संबंधानें येईल, यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या समंजस वाचकांची अगोदर क्षमा मागणें अवश्य आहे. या समजुतींपैकीं पहिली ही मोठी समजूत दृष्टीस पडते कीं, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो तसें अहंपणानें फुगून जाऊन किंवा द्वेषबुद्धीनेंच केवळ करतो; यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा. ही समजूत होण्यास कारणें कोणती झालीं आहेत हे मागील लेखावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. पण ही समजूत नेहमीं खरी असायचीच असा कांहीं नियम नाहीं, अगदीं निकट संबंधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकांतही मतभेद हरहंमेश दृष्टीस पडतोच, व तो पडला असतां कांहीं विलक्षण आश्चर्याची गोष्ट झाली असें होत नाहीं, याविषयीं गेल्या सालच्या शेवटच्या अंकाच्या शेवटीं कांहीं विवेचन केलें आहे, त्यावरून आमच्या वाचकांची या-

संबंधें खात्री झाली असेलच. यास्तव त्यावर येथें आणखी विस्तार करण्याची गरज नाहीं. इतकेंच सांगतों कीं, वरील दोषविवेचन हे वरील दोन हेतूंवरून होण्याचा जसा संभव आहे, तसेच पण तें केवळ सत्यनिष्ठेपासूनही संभवतें. यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तींचा आरोप निखालसपणें करणें ही कांहीशी दांडगाईच होय. हे एक झालें; दुसरें असे कीं, ज्यानें गर्वानें किंवा दुष्टबुद्धीने दुसऱ्याची विनाकारण निंदा केली, त्यावर तोच कडाका उठविण्यास त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किंवा त्याच्या कैवाऱ्यांस कोणी मनाई केली आहे? त्याच्या निंदेस आपण पात्र नाहीं असे ज्यास वाटत असेल त्यानें तो दोषारोप आपणावरून न उडवितां कां स्वस्थ बसावें? तसें न केलें तर आपण त्या सर्व दूषणास कबूल आहों असें लोक समजतील हे त्यास कळत नाहीं काय? तर याप्रमाणें द्वेषमूलक निंदेपासूनही यत्किंचित् सुद्धां अनर्थ होण्याचा बिलकुल संभव नाही हें उघड आहे. असो; दुसरी समजूत अशी कीं, आपणाहून जे थोर आहेत त्यांचे दोष काढण्यास आपणास अधिकार नाहीं. ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या भाविक लोकाची जर असती तर तिचा आह्मांस मोठासा चमत्कार वाटला नसता. कारण वाडवडिलोंविषयीं वगैरे आमच्या लोकांची पूज्यबुद्धि किती दृष्टीस पडते हें सर्वांस विदित आहेच. पण जुन्या वेड्या कल्पनांच्या दास्यांतून नवीन विद्वत्तेने आपणांस मुक्त केलें ह्मणून जे आपणांस परम धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानांत इतके राज्यकर्ते होऊन गेले, पण सांप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणे मनाचें स्वातंत्र्य कोणींही प्रजेस दिले नाहीं ह्मणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजांची चारगटपणाने हवी तशी निंदा करण्यास ज्यांनीं कधींच मागे पुढे पाहिले नाहीं, आमच्या प्रभूचा धर्म शांतीचा सागर असून तो जबरदस्तीनें नव्हे तर लोकांचीं मनें वळवूनच वाढविण्याची आह्मांस आज्ञा आहे ह्मणून जे चोहोंकडे डांगोरा पिटीत आहेत, त्यांनीच मेकॉले, मिल्ल सारख्या ग्रंथकारांची निंदा वाचताच अंगावर शहारा आणून कानांत बोटें घालावीं, डाक्तर विलसनसारख्यांस कोणत्याही संबंधानं नांव ठेवणें हें केवळ सहावें महापातकच मानावे, आपल्या महाराणी साहेबांचे पायी तिच्या सर्व प्रजेनें आपली धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त सदसद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावें असा प्रसिद्धपणें उपदेश करावा, ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे! पण वरील अधिकार मनुष्यमात्रास आहे कीं नाही याचा निर्णय जो क्षणभर विचार करील त्यासही सहज समजण्यासारखा आहे. केवळ पोरबुद्धि टाकून मनुष्यांच्या गुणागुणांविषयी यत्किंचित्ही विचार करण्याचें ज्याच्या बुद्धीस सामर्थ्य आलें त्यास जगाचें अवलोकन उगीच थोडेसे केल्यावरही लक्षांत येणारें आहे कीं, सर्व गुणांनीं संपन्न असा मनुष्य एकही सांपडणार नाहीं; तसेंच ज्यांत लेशमात्रही दोष आढळणार नाही असाही सांपडणें केवळ अशक्य होय. दोषांचा सर्वथा अभाव

हा एक परमेश्वराचे ठायीं मात्र संभवतो. त्याची मनुष्यानें स्पृहा करणें, किंवा त्याचें वास्तव्य आपले अंगीं मानणें, यासारखें भयंकर मूर्खत्व कोणतें नाहीं! मग असें जर स्पष्ट आहे तर कोणी केवढाही थोर असला तरी त्याचे ठायीं कांहीं ना कांहीं तरी दोष दिसल्यास व ते कोणी काढल्यास नवल कसचें? पण कोणी कदाचित् ह्मणतील कीं, मोठ्याच्या अंगीं जरी दोष असले तरी ते लहानानें काढूं नयेत. हें ह्मणणें ह्मणजे चंद्रास कलंकी ह्मणूं नये, सूर्याच्या बिंबावरचे काळे डाग पाहूं नयेत, असें ह्मणण्यासारखेंच असमंजस झालें. वरील दोन ज्योतींचा प्रकाश त्यांच्या डागांनीं कमी होतो काय? किंवा त्या डागांचा नकाशा जे ज्योतिषी काढतात ते तसें करण्यानें त्यांच्या तेजाची निंदा करूं पाहतात काय? कांहीं नाहीं. त्यांचा उद्देश त्यांचें यथावत् स्वरूप प्रगट करावें इतकाच काय तो असतो. पण इतकेंच नव्हे. हें महद्दोषविवरण वर सांगितल्याप्रमाणें केवळ निर्दोष तर आहेच; पण शिवाय तें अत्यंत उपयोगाचेंही होय. एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच. दुसरा असा कीं, त्याच्या योगानें मनुष्याच्या वृथागर्वाचे उत्कृष्ट खंडन होऊन परमेश्वराच्या पूर्णत्वाकडे चांगलें लक्ष लागतें. तें असें कीं, आपण ज्यांस फार फार थोर ह्मणतों त्याच्या ठिकाणींहीं जेव्हां अपूर्णत्व दृष्टीस पडतें, तेव्हां बाकीच्या यःकश्चित् क्षुद्र मनुष्यांस आपला वेडेपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो, आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य हीं सृष्टिकर्त्या देवाच्या ठिकाणीं मात्र आहेत अशी मनाची खात्री होऊन जाते. आणखी तिसरा उपयोग असा आहे कीं, थोरांच्या दोषांपासून जो एक मोठा अनर्थ होतो तो बंद होतो. कोणीं चतुर इंग्रेज ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे कीं, मोठ्यांच्या ठायीं असणाऱ्या दोषांसारखें भयंकर कांहीं नाहीं. उघडच आहे कीं, मनुष्याचा स्वभाव दुसऱ्याचें अनुकरण करण्याचा असल्यामुळें मोठ्यांच्या दुर्गुणांचा कित्ता घेणारे हजारों निघतात, आणि त्या दुर्गुणांतही कांहीं विलक्षण प्रतिष्ठा आहे असें पुष्कळांस वाटूं लागतें. तेव्हां त्या दुर्गुणांचेंच एकदां यथास्थित खंडन झालें असलें ह्मणजे ते पुढें लोकांस तादृश बाधक होत नाहीत. असो; तर याप्रमाणें कोणी केवढाही मोठा असला तरी त्याचे दोष काढण्यांत कांहीं गैर नसून तसें करणें अत्यंत उपयोगाचें आहे असेंही पण आह्मीं वर दाखविलें. तिसरी समजूत अशी कीं, वरील दोषाविष्करणानें त्यांचा उपमर्द होतो. हीही समजूत अगदीं खोटी आहे. वर जें सांगितलें आहे कीं, मनुष्यानें आपण सर्वगुणसंपन्न आहों असा अभिमान बाळगणें हें अत्यंत मूर्खत्व होय, हें जर खरें आहे; तर आपल्या दोषांचें वर्णन सहन न होणें हा तरी वरचाच प्रकार झाला. जो मनुष्य आपल्या गुणांची लोकांनीं प्रशंसा करावी असें इच्छितो, त्यानेंच आपल्या दोषांची निंदा ऐकण्यासही कां सिद्ध नसावें? आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकांनीं झाकून ठेवावे असें त्यास वाटतें काय? व जनाची प्रवृत्ति ज्यानें यत्किंचित्ही अवलोकन केली असेल तो अशी

वेडी आशा तरी बाळगील काय? शिवाय आपण जसे दुसऱ्याचे दोष काढण्यास काडीइतकाही अनमान करीत नाहीं, तसेंच दुसऱ्यांनीही आपणाविषयीं कां करू नये? सर्वांस सर्वांच्या गुणदोषांची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे. इतकेंच मात्र कीं, कांहीं गोष्टी उघडपणें बोलून दाखविल्या असतां चालतात, आणि कांहीं चालत नाहीत. बरे; पण ही बऱ्यावाइटाची निवडानिवड तरी खरोखरी पाहतां जगाच्या सद्वर्तनास अत्यंत इष्टच नव्हे काय? अर्थात् इष्टच आहे; आणि तिच्या हितावहत्वाविषयी एक स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल. यास्तवच या जनचर्चेचा ज्ञाते पुरुष कधी त्रास मानीत नाहीत; आणि नसत्या गुणांबद्दल आपली उगीच प्रशंसा झाल्यापेक्षा नसत्या दोषांबद्दल झालेली निंदाही त्यांस एकवार पतकरेल. इतका त्यांस वावग्या स्तुतीचा कंटाळा असतो. मग स्वतःच्या यथार्थ दूषणाबद्दल त्यांस राग तर कोठचा? असो; तर वरील कारणांवरून सहज ध्यानांत येईल की, खरोखर जे आपल्या ठायीं दोष आहेत ते दाखविण्याचा सुज्ञ मनुष्यास कधीं राग येणार नाहीं; आणि ते दाखविले असतां कोणाचा उपमर्द होतो हीही अगदी खोटी समजूत आहे.

पण ग्रंथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते. एरवीं व्यवहारांत नाती, स्नेहसंबंध, भीडमुरवत, वगैरे प्रकारांमुळे आपणास कोणाविषयीं जें वाटेल तें अगदीं यथार्थ असतांही स्पष्ट बोलून दाखवितां येत नाही. तसाच सरकारी नात्यानेंही मनुष्य बांधला जातो कोणाच कोणाविषयीं मत कितीही वाईट असले; रागानें, मत्सराने, तिरस्काराने वगैरे मनुष्य कितीही आंतल्या आंत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभयपक्षीं ही गोडीगुलाबी ठेवावी लागते. तसेच कायद्याचेही बंधन. प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गांठ पडली असतां एकमेकांच्या उरावर बसण्यासही जरी चुकले नाहीत, तरी त्याच मनुष्यांस चारचौघात आपापलीं मते स्पष्टपणे बोलून दाखवितां येणार नाहीत. कां तर, लायबेलच्या फिर्यादीचा धाक! पण कोणी मनुष्य ग्रंथकाराच्या नात्यानें जगापुढें आला कीं, वरील मान सर्व अगदीं फिरून जातें. तेथे लपण्यास मग कांहीं सांपडत नाहीं. तो घरचा मोठा संपन्न असो; मोठा हुद्देदार असो; मोठा विद्वान असो; मोठ्या अब्रूचा मनुष्य असो; जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या वशाचेंही तिळमात्र सुद्धां भय बाळगण्याची गरज नाहीं. त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीनें वाटतील ते खुशाल निर्भिडपणें सर्वांस जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अकत्यार असतो. आतां हें खरें कीं, असें आहे म्हणून एखाद्याचा विनाकारण अभ्रा करणे व भलभलतीं बळेच दूषणें लावून त्याची योग्यता लोकांत कमी होईलसें करू पहाणें हें केवळ नीचपणाचे व अत्यंत अश्लाघ्य असें कृत्य होय.

हें करण्यासही प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरें; पण यावरून वरील अधिकार सर्वांस असणें हें वाईट आहे असें कदापि सिद्ध व्हावयाचें नाहीं. सर्व गोष्टींचा चांगलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो; त्याचप्रमाणें वरील अधिकाराचीही गोष्ट होय. सत्यप्रिय व समंजस जे असतील त्यांच्या हातून त्याचा चांगला उपयोग होईल; आणि हेकटखोर अथवा दुष्ट असतील त्यांच्या हातून वाईट होईल; असो; आतां हा अधिकार सर्वांस कशावरून आला असें जर कोणी पुसेल, तर त्याचें उत्तर थोडें आहे ते इतकेंच कीं, बाजारांतील जिन्नस चांगला वाईट ठरवणें हा हक्क जसा हवा त्यास आहे, तसाच ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन करण्याचाही साऱ्या वाचकांस आहे. वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् उपाहासास्पद वाटेल; पण वस्तुतः पहातां ग्रंथकाराची आणि दुकानदाराची गोष्ट अगदीं सारखी आहे. अलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील सादृश्य अधिकच दृढ झालें आहे; पण पूर्वीपासून जरी पाहिलें तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार, यांत आपला ग्रंथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आशेनेच सर्व ग्रंथकार येतात असें ह्मटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. मग असें जर आहे तर बाजारांत दुकानदाराची जी दशा होते तीच ग्रंथकाराच्या कपाळी आल्यास त्यांनी कां खेद मानावा ? ह्मणजे हजारो गिऱ्हाईक आणि त्यांची हजारो बोलणी, तीं सर्व वरील दुकानवाल्यास निमुटपणे सोसणे जसें भाग पडते, त्याप्रमाणेच लोकाचे आपल्या ग्रंथावर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रंथकाराने निमूटपणे ऐकून कां घेऊ नये ? अथवा दुसरा दृष्टांत. रंगभूमीवर नाटकपात्र आलें असतां त्याच्या अभिनयाची, किंवा एखाद्या सभेंत कोणी वक्ते उठून त्यांनी भाषणास आरंभ केला असतां त्यांच्या वक्तृत्वाची परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यांस नाही काय ? आणि समजा कीं, वरील दोघेजण आपआपल्या कलेंत अत्यंत निपुण असतांही सगळ्यांनी टाळ्या पिटल्या व हुर्रेवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्यां दोघांनी सर्व लोकांवर बेअब्रू केल्याची जर फिर्याद केली, तर तें त्यास किती शोभेल, व कोर्ट तरी त्यांस काय जबाब देईल ? तर या वरील तीन दृष्टांतांवरून आमच्या वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल कीं, कोणाच्याही ग्रंथावर कोणास हवें त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रगट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असतांही पुष्कळ लोकांस व त्यांतून विद्वान् व ज्ञाते ह्मणविणाऱ्यापैकींहि कित्येकांस, चांगलीशी कळत नाहींशीं दिसते. कांहीं वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा' च्या एका अंकांत मोरोपंताविषयीं कांहीं मजकूर लिहिला होता. त्यांत लिहिणारानें त्या कवीकर कांहीं खरीं व कांहीं केवळ शुष्क अशीं

दूषणें दिलीं होतीं. तीं त्या कवीच्या भजकांस न आवडून त्यांपैकीं एकानें एक पत्रांत असा मजकूर प्रसिद्ध केला होता कीं, पंताचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यांनीं वरील लिहिणारावर बेअब्रूबद्दल फिर्याद ठोकली असती, पण तसें नसल्यामुळें हवें त्यानें त्यांवर हवे तसे दोषारोप करावे अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचें स्वरूप पुरतें माहीत नसल्याच्या योगानें जडली हें उघडच आहे. असो; वरच्याप्रमाणेंच आमच्या पुस्तकाच्या दहाव्या अंकांत जीं कांहीं मराठी कवींस आम्हीं दूषणें दिलीं आहेत तीं पाहूनही कित्येक नाखूष झाले असें आमच्या कानीं आलें आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकाराविषयीं वगैरे जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षांत आणला असतां आह्मीं केलें तें गैर केलें अशी समजूत थोड्यांचीच होईल असा आह्मांस पूर्ण भरंवसा आहे. पण वरील अज्ञान आमच्या आठव्या अंकाच्या वेळेस तर आमच्या नजरेस पुष्कळच आलें. कित्येकांनीं मोठ्या गंभीर मुद्रेनें आह्मांस लायबेलचा आक्ट वाचण्यास सांगितलें; कित्येकांनीं असा धाक घातला कीं, हें जर सरकारच्या कानीं गेलें तर मोठें कठीण जाईल; कित्येकांस असें भय पडलें कीं, त्यांतील मजकूर लिहिण्यास आह्मांस कोठून बुद्धि सुचली कोण जाणें; कित्येकांनीं पुस्तक बंद केलें जाईल असाही भविष्यवाद केला! आमच्या दयाळू व सत्याभिमानी ख्रिस्ती बंधूंनीं तर आह्मांवर जी तरवार उपसली ती तर अतीच भयंकर! एकाद्या लुच्च्याची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असतां त्याचा जसा माथा फिरून जावा त्याचप्रमाणें लोकांत ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदीं खवळून गेले; आणि त्यांच्या शुभवर्तमानावर जे आह्मीं आक्षेप काढले ते नाहींसे करून ख्रिस्ती धर्माचें सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यांनीं खटाटोप केला त्यास भगीरथ प्रयत्न ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं:—इतकेंच मात्र कीं, वरील शब्दांत कार्याच्या सिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील ठिकाणीं लागू पडत नाहीं! असो; एकंदरींत वरील प्रसंगावरून आमचे लोकांस आपले हक्क कितपत समजतात, व एकदां कायम होऊन बसलेलीं जीं मतें तीं सोडण्यास केवढा आयास पडतो, हें स्पष्ट कळून येतें.

आह्मीं अद्याप लायबेलचा आक्ट वाचला नाहीं, व पुढेंही वाचूं कीं नाहीं याचा संशयच आहे. पण आह्मांस येवढें स्पष्ट कळतें आहे कीं, जर मेकॉले, जॉनसन् वगैरे हजारों मोठ्या थोर मानलेल्या ग्रंथकारांनीं आपआपल्या ग्रंथांतून मोठमोठे कवि, इतिहासकार, तत्वज्ञ इत्यादिकांविषयीं हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे, व तो सर्वांस मान्य आहे; जर पोप कवीनें खुद्द बेकनला उद्देशून,

The greatest, brightest, meanest of mankind

" सर्व मनुष्यांहून अति बुद्धिमान् अति चतुर, आणि अति नीच ! " असें म्हटलें असतांही जर पोपवर बेअब्रू केल्याचा गुन्हा येत नाहीं, व त्या जगद्विख्यात अद्वितीय पंडिताची विद्वान् लोकांतील कीर्तिही लवमात्र सुद्धां कमी होत नाहीं; तर मेकॉले, मिल्ल यांसारखे ग्रंथकार केवढेही मोठे असले, व त्यांस आह्मीं कितीही शिव्या दिल्या असल्या तरीही पण वरच्या प्रमाणेंच कोणतीही गोष्ट ठरत नाहीं. तसेंच पाद्री लोकांनीं आज पांचपन्नास वर्षें हिंदु व इतर धर्माविरुद्ध सहस्रावधि अप्रयोजक ग्रंथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत, व अजूनही ' ज्ञानोदया ' सारख्या कपींची बडबड सतत सुरूच आहे, तर आमच्याच लोकांची लेखणी कोणी धरीलसें वाटत नाहीं. पण हेंचसें काय? आमच्या ' सन्मान्य ' पाद्री बंधूंस खुद्द इंग्लंडांतच खिस्ती धर्मावर लोकांचा केवढा विश्वास आहे हें माहीत नाहीं काय? टॉमस् पेन, हासलम् वगैरे ग्रंथकारांनीं ' पवित्र शास्त्रा 'ची केवढी धूळधाण करून दिली आहे हेंही त्यांस ठाऊक नसेल काय? ह्यूम, गिबन् दोघे मिल्ल हें विलायती धर्माचे केवढे शत्रु होते हें कोणास माहीत नाहीं? नुकतें कांहीं महिन्यांपूर्वींच माजी जॉन् स्टुअर्ट मिल्ल यांचे ' धर्मावर तीन निबंध ' छापून ते लक्षावधि लोकांच्या पुस्तकालयांत जाऊन पडले हें कोण जाणत नाहीं? आमच्या ' ज्ञानोदय ' महाराजांनीं मेकॉले व मिल्ल या दोघांस हात देऊन सांवरलें, पण दोघांचेही ग्रथ जर त्यांनीं उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यांस कळून आलें असतें कीं, यांची जगाच्या तारणाऱ्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असें नाहीं. असो; तिसरा मोठा आरोप बंडवाल्यांच्या नांवांचा उल्लेख. गेल्या वर्षाच्या बाराव्या अंकांत एका इंग्लिश इतिहासकाराचा तात्या टोप्याविषयीं जो उतारा दिला आहे, व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबांनीं* केलेली मोठी तारीफ त्यांत जी मोठी अक्षरांनीं लिहिली आहे, ती वाचून आमच्या पाद्री बंधूंशिवाय बाकी सर्वांची खात्री होईल कीं, ' महादुष्ट बंडवाल्यां 'च्याही योग्य स्तुतीनें इंग्रेजांची लेखणी ही केवळ विटाळतेच असें नाहीं; मग एतद्देशीय लिहिणाराची तर नाहींच

* हा नामांकित ग्रंथकार जगद्विख्यात ' लंडन टैम्स ' पत्राचा बातमीदार होता. आदल्या वर्षी क्रिमियाच्या लढाईचा वृत्तांत त्या पत्रास पोंचवून बंडाच्या सालीं हा हिंदुस्थानांत आला होता. येथील वृत्तांतही या साहेबानें अगदीं चोख रीतीनें आपल्या देशीं कळविला. असो, एकंदरींत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांच्या अनेक सद्गुणांपैकीं प्रत्यक्ष शत्रूचीही वाहवा करण्याची जी औदार्यान्वित सत्यप्रीति त्यांच्यांत दिसून येते ती परम आश्चर्यकारक खरी! आणि आमच्या मेकॉले साहेबांप्रमाणें किंवा पाद्री बंधूंप्रमाणें सगळेच सत्यनिष्ठ नाहींत हीही मोठ्याच आनंदाची गोष्ट होय!

नाहीं! असो, तेव्हां एकंदरींत सारांश हाच कीं, कोणी केवढ्याही योग्यतेचा ग्रंथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास हवा त्यास अधिकार आहे; आणि जोंपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुती वगैरे गोष्टी न काढतां केवळ लौकिक संबंधानें कोणाविषयीं बोलत आहों, तोंवर त्याची हवी तशी शोभा केल्यास कांहीं गुन्हा होत नाहीं. इतकेंच मात्र खरें कीं, येवढें जो धाडस करील त्यानें त्याविषयीं अगोदर आपणापाशीं तशीच कडेकोट तयारी करून ठेविली पाहिजे; आणि लोकांचा द्वेष तो ज्याजवर येईल त्यानेंही आपण कच-रणार नाही असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे.

१५. असो; आतां सरते शेवटीं वर सांगितलेल्या गुणांनीं विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असतां भाषेचें व तद्द्वारा लोकांचें हित कोणतें होतें तें सांगतों. चांगलें वाईट अशी कांहींच निवडनिवड न करतां हवें तें अन्न खाल्लें असतां जसें शरीराचें पोषण होणें एकीकडेच राहून उलट्या त्यास व्याधि मात्र जडतात त्याचप्रमाणें ग्रंथवाचनाचीही गोष्ट होय. जे ग्रंथ खरोखर वाच-ण्यालायक असतील,—ह्मणजे ज्यांची भाषासरणी उत्तम, विषयप्रतिपादन प्रौढ व सरस, ज्यापासून मनोरंजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीही एकदम प्राप्त होतात; असेंच वाचणारांनीं वाचावें. पण हें होण्यास वरच्यासारखे ग्रंथ कोणते हें अगोदर अवश्य समजलें पाहिजे. हें ज्ञान वाचणारास प्रथमतः मुळींच नसतें; तें अनेक ग्रंथांचें बहुत काळ जेव्हां सतत परिशीलन करावें तेव्हांच प्राप्त व्हाव-याचे, तेव्हां अमुक ग्रंथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाहीं हें ज्ञान वाच-कांस करून देण्यास अर्थातच निराळेच लोक पाहिजेत. हे लोक टीकाकार होत. मागील काळच्या श्रीमंतांच्या घरीं जसे चोखे बाळगलेले असत, कीं त्यांनीं पदार्थ वाढायाला आला असतां अगोदर आपण चोखून तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानांकडे जाऊ द्यावा, त्यांच्यासारखेंच कांहीं अशी टीकाकर्त्यांचें काम होय. ग्रंथकार हे मुदपाकांतील पाकाध्यक्षांसारखे होत, आपली सर्व करामत खर्च करून पदार्थ तयार करण्याचें त्यांचें काम; एकंदर वाचणारे लोक हे पाटावर बसलेल्या यजमानासारखे, त्यांस जातीनें पदार्थांचा बरेवाईटपणा फार करून कळायाचा नाहींच; आणि ग्रंथांचे गुणदोषपरीक्षक हे अर्थातच वर सांगितलेल्या चोखेमंडळीसारखे; यांच्या सर्वानुमतें किंवा बहुमतें जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढें खाशांकडे जायचा. असो; तर याप्रमाणें चांगले गुणदोषविवेचक असले ह्मणजे एकंदर लोकांचें त्यापासून केवढें हित होतें, हें एक झालें ह्मणजे याच्या पोटीं दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आल्या- चांगले ग्रंथकार निवडले गेले ह्मणजे तशांसच उत्तेजन मिळून त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा होत जाते, ते तिचें व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात, आणि शेंकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे

प्रचारांत आणून तिची अभिवृद्धि करतात. याप्रमाणें तिच्या ऊर्जित दशेस एकदां आरंभ झाला ह्मणजे कविजनपरंपरेच्या प्रसादानें तिजवर अधिकाधिक कळा येऊं लागून कांहीं काळानें अभियुक्त भाषांच्या वर्गांत मोडूं लागण्याची तिचे ठायीं योग्यता येते, ही योग्यता आली असतां ती भाषा लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनभूत होते, व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचें केवढें कारण आहे, वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांस पूर्णपणें माहीत आहेतच, असो; सरतेशेवटीं हाही एक मोठा नफा सांगितला पाहिजे कीं, निःपक्षपात व सहृदय असे ग्रंथांचे परीक्षक असले ह्मणजे बुद्धिमान मनुष्यांस एरवींच्या साधारण लोकांप्रमाणें मूर्ख व दुष्ट अशा धनिकांचें आर्जव करण्याची किंवा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या पुढें पुढें करून पदरीं लघुत्व घेण्याची बिलकुल गरज राहत नाहीं. तर त्यांच्या बुद्धिमत्वास अत्यंत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतंत्रता ती खुशाल मिरवायास सांपडते.*

——:०:——

इतिहास.

कोऽन्यःकालमतिक्रांतं नेतुं प्रत्यक्षतां क्षमः ।
कविप्रजापतींस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिनः÷

राजतरंगिणी.

१. हा विषय मोठा दांडगा आहे; यावर जितकें लिहावें तितकें थोडेंच, कारण खुद्द विषयच अगोदर मोठा असून त्याचीं अंगें उपांगेंही अनेक आहेत, तीं अशीं कीं, यावर लिहिणारानें जगाच्या इतिहासावर एकंदर नजर पोंचविली

÷ " रम्य अर्थसृष्टि बनवणारे प्रतिब्रह्मदेवच असे जे कवी त्यांवांचून पुरातन काळची स्थिति पुनः दृष्टिगोचर करविण्याचें कोणा इतराचें सामर्थ्य आहे? "

* ही उत्कृष्ट सोय छापखाने निघाल्यापासून ग्रंथकारांस अनुकूल झाली आहे. इंग्लंडांत हिच्यायोगानें संपत्तिमान होऊन पुनः स्वतंत्र राहिलेला पहिला कवि पोप होय, यास होमरच्या महाकाव्याच्या भाषांतरानें पन्नास हजारांवर रुपये मिळून वतनवाडी बागबगीच्या अशा थाटांत राहतां आलें, त्यानें ह्मटलें आहे,

And thanks to Homer, since I Iive and ehrive,
Indebted to on prince of peer alive,

याप्रमाणें सर वॉल्टर स्कॉट यास पंधरा लाख रुपयांची व्यापारांत ठोकर लागली असतां आपल्या कादंबऱ्यांनीं वगैरे ती त्यानें पैसानपैसा फेडून टाकली ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच, आपल्या महाराणीजवळचे राजकवि टेनिसन यांचीही प्राप्ति अशीच आहे, वर्षा दोन वर्षांनीं एकादें काव्य रचावें कीं तीन चार लाखांची बेगमी!

पाहिजे; असे केल्यानें त्यास जे मुख्य मोठमोठे सिद्धांत सामान्यतः दिसतात त्यांचा उल्लेख केला पाहिजे; नंतर प्रत्येक मोठमोठ्या राष्ट्राच्या इतिहासाकडे विशेषतः दृष्टि देऊन त्याच्या विषयीं लिहिलें पाहिजे. तसेंच भूगोल व कालक्रम कीं, ज्यांस इतिहासाचीं नेत्रें ह्मणतात—त्यांविषयीं; देशांच्या स्थितिविशेषाचीं फलें—ह्मणजे अमुक अमुक देशाची रचना अशा अशा प्रकारची असल्यामुळें असे असे परिणाम उद्भवले,—याविषयीं;—विद्याकलादिकांचा उत्कर्ष कसकसा होत गेला, तो प्रकार; किंबहुना रीतरिवाज, पेहेराव वगैरे लहानसान गोष्टी यां-विषयीं सुद्धां इतिहासांत माहिती आली पाहिजे, सारांश, इतिहास ह्मणजे इतिवृत्त, मूळारंभापासून आजपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या त्या सर्वांचे टिप्पण ज्या प्रथांत केलें असतें त्याचें नांव इतिहास.

२- आतां पहिल्याने या शब्दाची व्युत्पत्ति अमळ चमत्कारिक आहे ह्मणून सांगतो- या शब्दाचे घटकावयव तीन शब्द आहेत:—' इति–ह–आस ' यांचा अर्थ ' याप्रमाणें झालें ' असा आहे,* तेव्हां या शब्दाचा अर्थ ' मागें घड-लेला वृत्तांत ' असा आहे- पण मूळच्या व आतांच्या अर्थांत एक मोठा भेद झाला आहे. या शब्दाचा मूळचा अर्थ पुराणांतील उपकथा ह्मणजे अप्रधान गोष्ट असा होता:—जशा धर्मराजास वगैरे निरनिराळ्या प्रसगीं ऋषींनी सांगि-तलेल्या प्राचीन राजांच्या गोष्टी पण हल्ली ' इतिहास ' हा शब्द ' बखर ' या अर्थी योजतात, तेव्हां दोहोंतला भेद उघडच आहे की, पहिल्यांस प्रमाण केवळ ऋषींचे पुराणांतील लेखच काय ते होत; पण दुसऱ्यास त्यांहून सबळ असे अनेक आधार लागतात.

३, वर जो ' इतिहास ' शब्दाचा जुना अर्थ सांगितला त्यावरून स्पष्ट दि-सतें कीं, अर्वाचीन अर्थी तो शब्द ज्यांस लागेल असे ग्रंथ आपल्या देशांत प्राचीन काळी नव्हते: ह्मणजे ग्रीक व रोमन लोकांत सप्रमाण व खरे इतिहास लिहिण्याची जशी पुढे प्रवृत्ति पडली, तशी इकडे कधींही पडली असेलशी दि-सत नाहीं, हा एके रीतीनें मोठा चमत्कार आहे, कारण जे प्राचीन हिंदु लोक त्या वेळेस सर्व राष्ट्रांत हरएक प्रकारें अग्रगण्य होते, ज्यांच्यांत विद्या तर प्रत्येक रूपाने पूर्ण अवतरली होती, त्यांच्या हातून येवढें हेंच एक अंग सुटावें ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय! आहे खरी. तथापि, तीबद्दल कांहीं कारणें सांगतां येतील असें आह्मांस वाटतें, इतिहासाचा उद्भव केव्हां होऊं लागतो यांविषयीं जर आपण थोडा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, ज्या वेळेस राष्ट्रांत मोठ्या लढाया, मोठ्या राज्यक्रांति वगैरे कांहीं मोठमोठ्या गोष्टी घडतात

* या शब्दांत ' ह ' हें केवळ अव्यय आहे, याचा प्रयोग वेदादि जुन्या ग्रंथांतून आढळतो,

तेव्हां आथेन्स, रोम, इंग्लंड, येथील लोकांत, तसेच मुसलमान, मोगल, मराठे या लोकांतही, घडलेल्या गोष्टींचें वृत्त लिहून ठेवण्याची प्रवृत्ति अशाच प्रसंगीं पडली, असो; तेव्हां हें जर खरें आहे, तर प्राचीन हिंदु लोकांत इतिहासग्रंथाचा अभाव कां राहिला याचें कारण बरेंच स्पष्ट होईल, त्यांच्या देशाच्या चतुःसीमा सीमा बहुधा अलभ्यच असल्यामुळें प्राचीन चिनी लोकांप्रमाणेंच आपले पूर्वजही आपल्या ठिकाणींच स्वस्थ सुखरूप होते, ग्रीक, रोमन वगैरे लोकांचा शेजारच्या राष्ट्रांशीं जसा नेहमी संबंध पडेच, तसें येथें मुळींच नसल्याच्या योगानें परराष्ट्रांशीं युद्धादि प्रसंग प्राचीन हिंदु लोकांचे कधींच घडले नाहींत, देशांतल्यादेशांतच राजारजवाड्यांच्या एकमेकांशीं लढाया होत असतील खऱ्या, तरी इतिहासरूपानें त्यांचें वर्णन करावें अशा तऱ्हेच्या त्या कधींही झाल्या असतीलशा वाटत नाहींत कारण त्या वेळचे जे कांहीं संस्कृत ग्रंथ अजून उपलब्ध आहेत त्यांत अनेक राजे स्वतंत्रपणें राज्य करीत असल्याचे उल्लेख आढळतात; पण एकानें सार्वभौमत्व पावून बाकीच्यांत पादाक्रांत करून टाकिले आहे असें कोठें आढळत नाहीं. असो; तेव्हां मोठे युद्धप्रसंग, मोठ्या राज्यक्रांति, वगैरे जी इतिहासाची सामग्री ती नसल्यामुळें इतिहास लिहून ठेवण्याचा पाठ इकडे पडला नसेल असें वाटतें. दुसरें एक मोठें कारण असेंही दिसतें की, आपल्या मनाचा एकंदर कल निवृत्तिमार्गाकडे नाहीं. जग सर्व मिथ्या आहे, प्रपंचांतील सर्व व्यवहार लटके आहेत, अवघा ईश्वरी मायेचा गोंधळ आहे,—

> दिसे क्षणिक सर्व हें भरंवसा घडीचा कसें ।
> धरील मन आधिनें बहु परिश्रमे चाकसें ॥

असे विचार ज्यांच्या मनांत नेहमीं घोळायाचे, ज्यांचा परमार्थाकडेच ओढा विशेष, अशा लोकांस रक्तपात, राज्यांच्या घडामोडी वगैरे गोष्टींचीं वर्णनें करून नरस्तुति गात बसण्याचा कंटाळा असल्यास काय नवल ? असो; तर आपल्या देशांत इतिहासकार न झाल्याचीं हीं दोन मोठीं कारणें आम्हांस वाटतात.

४. वर प्राचीन हिंदु लोकांचा इतिहास लिहिण्याचा परिपाठ नव्हता म्हणून म्हटलें, यावरून त्याविषयींची माहिती मिळण्यास मुळींच मार्ग उरला नाहीं असें समजायाचें नाहीं. निबंधाच्या अग्रभागीं जें पद्य घातलें आहे त्यावरूनच मार्मिक वाचणाराच्या सहज लक्षांत येईल की, इतिहासाची योग्यता आपले लोक जाणत नव्हते असें नाहीं. संस्कृतांत चांगले इतिहास नाहींत खरे, तरी पूर्वी घडलेल्या गोष्टी लिहून ठेवण्याचा नाद आपणांस अगदीं नव्हता असें नाहीं. वर ज्यांतून उतारा घेतला आहे तो ‘ राजतरंगिणी ’ ग्रंथच याविषयीं मोठें प्रमाण आहे. यांत काश्मीरदेशच्या राजांचें वर्णन अगदीं मुळारंभापासून तों तहत अकबर बादशहानें तो देश काबीज केला येथपर्यंत आहे. हा इतिहास निरनिराळ्या पंडितांनीं आप-

आपल्या वेळेपर्यंत आणून पोंचविला आहे. संस्कृत ग्रंथकारांचे शक बसविण्यास हा ग्रंथ फार उपयोगीं पडतो. असाच दुसरा इतिहासरूप ग्रंथ आह्मांस कांहीं वर्षांपूर्वी पाहिलेला आठवतो; त्यांत बंगाल्याकडील मोगलांच्या राजांचा वृत्तांत लिहिला होता. ' विविधज्ञानविस्तारां ' त काशिराजनामक पंडितानें लिहिलेला पानपतच्या लढाईविषयींचा मजकूरही पुष्कळांनीं वाचला असेलच. तो जरी नवाबाच्या सांगण्यावरून त्या पंडितानें फारशी भाषेंत लिहिला, तरी या दोन्ही गोष्टींनीं आमच्या वरच्या ह्मणण्यास बाध येत नाहीं. उलट्या या दोन्ही आमच्या हिंदु लोकांस—व विशेषतः ब्राह्मणांस—भूषणास्पदच होत. एक तर पदरच्या मंनुष्यांस टाकून त्या नवाबानें वरच्या पंडितासच तो वृत्तांत लिहावयास सांगितला यावरून त्याचें त्या भाषेंत अत्यंत निपुणत्व दिसून येतें. आणि दुसरें, चांगला इतिहास लिहिण्यापुरती त्याच्या अंगीं शक्ति व हौस होती असें ह्मटलें पाहिजे. हौस होती असें म्हणण्याचें कारण उघडच आहे-कीं, ती नसती तर स्वदेशीयांचा त्या घोर युद्धांत जो अगदीं मोड झाला—कीं जो या देशास अजून भोंवतो आहे, आणि यापुढें तर कोणत्या परिणामास नेऊन पोचवील, ईश्वर जाणे !—त्याची हकीकत लिहिण्याचें काम कोणीही हिंदु खचीत पतकरताना! असो; तेव्हां इतिहास लिहिण्याचा आपल्या लोकांस अगदीं नाद नाहींसा नव्हता हें वरील उदाहरणावरून दिसून येईल. व आह्मांस असेंही वाटतें कीं, आपल्याकडे इतिहास लिहिण्याची प्रवृत्ति कमी तर खरीच; परंतु वरच्यासारखेस फुटकळ ग्रंथ पूर्वी पुष्कळ लिहिलेले असतील. त्यांचा कालगत्या लोप होऊन त्यांतले अजूनही कदाचित् कोठें सांपडण्यासारखे असतील. हा आमचा तर्क खरा असला तरी आमच्या लोकांस त्यापासून मोटासा उपयोग नाहीं हें उघड आहे. नानाप्रकारचे शोध करण्याच्या वगैरे सर्व कामांचा मक्ता आह्मीं आमच्या राज्यकर्त्यांस देऊन टाकला आहे. त्यांनीं ते शोध करून विलायतेस नेऊन तेथून मोक्षमुल्लर, डॉक्टर हौग अशांच्या शिक्यामोर्तबासहित ते इकडे आले. ह्मणजे मग ते आमच्या अजाण व भोळ्या देशबंधूपुढें मोठ्या पांडि त्याच आव घालून झोकानें मिरविण्याचें आमचे काम !

५. पण इतकेंच नव्हे. आपल्या देशाचा प्राचीन इतिहास वरच्यासारख्या ग्रंथांवरून तर समजतोच; पण याखेरीज दुसरींही कित्येक साधनें तो समजण्याचीं आहेत. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक मोठे शोधक असत; त्यांस आपल्या देशाची जरी चांगलीशी माहिती नव्हती, तरी उत्तरेकडील भागांविषयीं त्यांच्या कित्येक ग्रंथांतून लेख आढळतात. ते येथील प्राचीन इतिहासाची माहिती होण्यास कांहीसे साधन आहेत. ईजिप्ट (मिश्र] देशांत टॉलेमी ह्मणून एक मोठा

नामांकित भूगोलवेत्ता होऊन गेला. त्याचे ग्रंथ, तसेच चिनी लोकांचे× ग्रंथ, यांवरूनही प्राचीन हिंदुस्थानाविषयीं बरीच माहिती मिळते. त्याप्रमाणें पूर्वीचे जयस्तंभ, ताम्रपत्रें, लेणीं वगैरेही पूर्वीच्या काळचें ज्ञान होण्यास कांहींशीं साधन होतात. याशिवाय 'मुद्राराक्षस', 'मृच्छकटिक' अशा ऐतिहासिक नाटकांवरून वगैरेही प्रसंगविशेषीं प्राचीन इतिहासाच्या कांहीं गोष्टी कळतात. सारांश, अपल्या देशाच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती याप्रमाणें तुटक तुटक मात्र होण्याची सध्यां सोय आहे. पहिल्यापासून अनुक्रमानें लिहिलेले इतिहास जर असते, तर जसें पूर्ण ज्ञान होतें, तसें होण्याची आतां मुळींच आशा नको.

६. याप्रमाणें इतिहासाचा अभाव हें आपल्या प्राचीन विद्येचें मोठेंच व्यंग होय. आतां हें शास्त्र केव्हां व कोठें प्रथमतः उत्पन्न झाले, त्याचा प्रसार कसा झाला, याविषयीं लिहितों.

साऱ्या जगांत ज्ञानाचा प्रसार जो झाला आहे त्याचे उगम मुख्यतः दोन होत. एक हिंदुस्थान, आणि ग्रीसदेश. पहिला देश जसा एशियाखंडाचें नाक होतें, तसा दुसरा देश युरोपाचें होते. अर्वाचीन काळीं युरोपांतील सर्व देशांत जी सुधारणा झाली आहे तिचें मूळ केवळ ग्रीसदेश होय. विद्याकलादिकांची अलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत पुष्कळ वृद्धि झाली, व दिवसेंदिवस होत आहे हें खरें आहे; पण सर्वांचे आदिपीठ पाहिलें असतां वर सांगितलेला देशच होय. असो; तर युरोपांत जी इतिहास लिहिण्याची प्रवृत्ति पडली आहे तिचेंही कारण ग्रीसदेशच होय. या देशांत हिरॉडोटस हा पहिला इतिहासकार झाला. यास्तव होमर यास आद्यकवि हें पद जसें जोडतात, तसें यास आद्य इतिहासकार ह्मणतात. ग्रीक लोकांचें पारसीकांशीं* मोठें दारुण युद्ध ज्या काळीं चाललें होतें त्याच काळांत हा जन्मला. यानें दूरदूरच्या देशीं प्रवास करून आपल्या इतिहासास उपयोगी पडेलशी पुष्कळ माहिती मिळविली, आणि ग्रीक भाषेंत पहिल्यानें इतिहास रचिला. तो त्यानें 'ऑलिंपिक् गेम्स' नांवाचे पांच पांच वर्षांनीं जे सार्वजनिक उत्सव होत असत त्यांतील एका प्रसंगीं आपल्या देशबंधूंपुढें वाचला. त्यांतील विषयच अगोदर देशाभिमानाचा—म्हणजे ग्रीक लोकांच्या पराक्रमानें वर्णन असल्यामुळें, व इतरही चमत्कारिक माहिती मोठ्या चातुर्यानें आंत घातली असल्यामुळें, तो ग्रंथ सर्व लोकांस फारच प्रिय झाला. इतका कीं, त्यांच्यांत नऊ ज्या विद्याधिदेवता मानिल्या असत त्यांचीं नांवें त्या ग्रंथाच्या नऊ सर्गांस जमलेल्या समाजानें लागलींच ठेवलीं. याच प्र-

× चिनी लोकांस हिंदुस्थानविषयीं लिहिण्याची गरज कां पडली हें समजण्यास शालापत्रक पुस्तक १३ अंक २ पहावा.

* पारसीक ह्मणजे प्राचीन पारशी लोक.

ळांनीं दुसरीही एक चमत्कारिक गोष्ट अशी सांगतात कीं, वर सांगितलेला इतिहास हिराडोटस वाचीत असता त्या समाजात एका नऊ वर्षांच्या मुलास इतका गहिंवर आला कीं, तो आंसवे टाकूं लागला. तें त्या इतिहासकर्त्यानें पाहून त्या मुलाच्या बापापाशीं असें भाकित केलें कीं हा तुमचा मुलगा पुढें मोठा नामांकित इतिहासकार निपजेल! आणि खरोखरीच तसें घडून आलें. तो लहान मुलगा पुढें ग्रीस देशांतला, किंबहुना साऱ्या जगांतला, अत्युत्कृष्ट इतिहासकार थुसिडिडीआ झाला! असो; याप्रमाणें आणखीही कित्येक इतिहासकार ग्रीस देशांत होऊन गेले. त्या सर्वांत वरच्या दोहोंसारखा विख्यात म्हटला म्हणजे सॉक्रेटरीस याचा शिष्य जिनाफन हो तिसरा होय. ग्रीक लोकांच्या वीर्याचा व वैभवाचा अस्त झाल्यावर पुढे रोमन लोकांची भरभर झाली तेव्हां यांच्यांतही कित्येक मोठमोठे इतिहासकर झाले; लिव्ही सालस्ट्, सीजर, प्लूटार्क टासिटेस इत्यादि. पुढें रोमन लोकांनींही हजार दीड हजार वर्षे राज्यवैभव भोग ल्यावर त्यांची सद्दी संपली; आणि अरब व तुर्क लोक यांचें दैव उदयास आलें. या आरबांचें त्यांच्या शौर्याखेरीज त्यांचें स्वतःचेच असें थोडेंच निघेल! धर्म तर यहुदि व ख्रिस्ती यांच्या धर्मांची भेसळ करून व कांहीं पदरचें घालून सरासरी बनवलेला, तसेंच विद्या व कला याही ग्रीक व हिंदु लोकांच्याच घेऊन यांनीं आपल्या ह्मणून ह्मणविलेल्या आहेत. तेव्हां सदर्हूप्रमाणेंच इतिहास लिहिण्याचा प्रघातही त्यांचाच मूळचा असेलसें दिसत नाहीं; तो त्यांनीं ग्रीक लोकांपासून घेतला असावा. असो; याप्रमाणें इतिहासाची उत्पत्ति होऊन त्याचा प्रसार जगांत झाला आलीकडील इंग्लिश वगैरे लोकांनी तर थेट ग्रीक व रोमन लोकांपासूनच तो उचलला हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे; व हल्लींच्या काळीं हेच लोक बाकी सर्वांहून ज्ञानसपन्न विशेष असल्यामुळें तो लिहिण्याची उत्कृष्ट पद्धति यांच्यांतच आहे. शिवाय दुसरी गोष्ट ही कीं, हल्लीं सगळ्या भूगोलाची माहिती झाली असल्यामुळे इतर सर्व देशांचेही इतिहास त्यांनी लिहून ठेवले आहेत.

७. याप्रमाणे प्रस्तुत विषयास उपोद्घातरूपानें जी माहिती सांगणें अवश्य होतें ती सांगितली. आतां खुद्द विषयाविषयीं विचार करू. पहिल्यानें इतिहासाचा उपयोग काय? हा प्रश्न दिसतांच असमंजस दिसून कोणी करीत नसतीलसें प्र-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.]

*' पारशी', ' इराणी' हे अर्वाचीन शब्द असल्यामुळे कालिदास, बाण, इत्यादि आपल्या जुन्या कवीस ते लोक ज्या नांवानें माहीत होते तोच शब्द येथें योजणें प्रशस्त वाटतें.--' पारसीकांस्ततो जेतु प्रतस्थे स्थलवर्त्मना.

रघुवंश सर्ग ४.

यमत: वाटतें. कां कीं, दुसरा कोणताही उपयोग नाहीं म्हटला, तरी मनुष्याच्या मनास अत्यंत स्वाभाविक अशी जी जिज्ञासा ती तरी त्याच्या योगानें तृप्त होते हाच काय थोडा उपयोग आहे? हा अगदीं निदानपक्षींचा उपयोग सांगितला,- दुसरें जे इतिहास वाचल्यापासून मोठमोठे नफे आहेत ते पुढें सांगण्यांत येतीलच. असो; पण असें असतांही इतिहासांत ज्यांस कांहीं अर्थ दिसत नाहीं, जे त्याचा तिरस्कार करतात, असे मनुष्य पुष्कळ आढळतात. ज्यांच्या मनांत कधीं ज्ञानानें प्रवेश केला नाहीं, किंवा तो व्हावा असा ज्याविषयीं ईश्वरी संकेतच दिसत नाहीं अशांनीं वरील मतें प्रगट केल्यास कांहीं नवल नाहीं; पण नवल हें कीं, ज्यांच्या-ठायीं विचारशक्ति चांगली प्रखर दृष्टीस पडते, जे सगंजसतेचा मोठा आव घाल-तात, अशांमध्येंही इतिहासावरची अप्रीति पुष्कळ वेळां दृष्टीस पडते. इंग्रेज लो-कांतला प्रसिद्ध ग्रंथकार जॉन्सन् हा अशाविषयींचें एक मोठें उदाहरण आहे. ए-कंदर इतिहासाविषयीं व विशेषतः प्राचीन इतिहासाविषयीं हा आपला तिरस्कार वारंवार प्रगट करीत असे. त्या थोर ग्रंथकाराच्या ज्या कित्येक विलक्षण समजुती होत्या, व हेकडपणाचे कित्येक ग्रह त्याच्या मनांत साऱ्या जन्मभर खिळून राहिले होते, त्यांपैकींच वरचा एक होय. असो; आपणांमध्येंही असें पुष्कळ म्हणणारे सां-पडतील कीं, " अहो ! मागील काळाशीं आपणांला काय करायाचें आहे ? ते लोक गेले, मेले, पार झाले; आतां त्यांची कर्मकटकट आपणांस कशाला हावी ? बाजीरावानें दिल्ली घेतली, नानाफडनविसानें अशी अशी अशी युक्ति लढविली,- आपणांस त्यांत काय लभ्य आहे ? सध्यां चाललें आहे तें खरें ! ज्यांत आपला कांहीं नफाही नाही व तोटाही नाहीं, अशा मागच्या गोष्टी मिळवयाच्या, जुने लेख पाहायाचे, वगैरे जी विनाकारण यातायात करायाची तींत काय अर्थ ! सा-हेब लोकांस कांहीं उद्योग नसतो, त्यांचीं हीं कामें. असा रिकामा उद्योग कोणीं क-रीत बसावे ! त्यांत निष्पन्न काय !" खरेंच ! जीवमान आहे तोंवर खाऊन घ्या-वें, पिऊन घ्यावें; दुपारची वामकुक्षी चुकूं देऊं नये; संध्याकाळच्या खाशा वेळीं शानदारसा पोषाक करून बाहेर पडावें; मग गंध्याचें दुकान, किंवा (विद्येचा षोक अथवा सुधारणेत पुढारीपणा दाखविणें असल्यास लायब्ररी, अशा ठिकाणीं चार घटका साऱ्या जगाच्या उलाढाली करून नंतर रमत रमत घरीं यावें; अशा प्रकारचा स्तुत्य आयुष्यक्रम ज्यांनीं निरंतर अबाधित चालवावा, अशा थोर लोकांपुढे बाजीराव काय आणि मोठा शिकंदर बादशहा झाला म्हणून तो तरी काय ! ! जन्मास आल्याचें चीज जर कोणास करून घेणें असेल, तर त्यांनीं अशाच सद्गुरूंचे पाय धरावे; कां कीं, एकंदर तत्व असें त्यांनींच ओळ-खलें ! मग काय उशीर ! तुकारामबोवा म्हणतात, अशांची थोरवी काय वर्णावी !-

आपणासारिखें करिती तात्काळ!*
नाहीं काळ वेळ तयांलागीं ॥

असो; तर याप्रमाणें इतिहासास नाक मुरडणारे वर सांगितलेले दोन प्रकारचे लोक असतात. एक वरचे वामकुक्षीवाले. यांच्या मतांत तर अर्थातच मुळींच अर्थ नाही; व त्यांचे मत कोणी न मानलें तर त्यांतही त्यांस मोठी मानहानि झालीशी वाटणार आहे असेंही नाही! त्यांचें चमचमीत भोजन, वामकुक्षी, तबाखू, गापा, यांस जोंपर्यंत कांहीं हरकत होत नाहीं, तोपर्यंत इतर कशासही ते मोजीत नाहींत! हा एक वर्ग, व हा फार मोठा आहे यांत संशय नाहीं. दुसरा वर्ग जानसनसारख्या दुराग्रही व स्थूलबुद्धि लोकांचा. यांची मते इतर विषयावर केवढीही मान्य असली, तरी ज्यांवर त्यांनीं कधी व्यासंग केला नाहीं, व ज्यांचा अस्वाद घेण्यास त्यांची स्थूलबुद्धि स्वभावतःच समर्थ नाही. अशा विषयांवरची त्यांची मते असमंजस मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कित्येक इंग्लिश कवींच्या ग्रंथांवर दिलेले अभिप्राय जॉनसनचे जितपत खरे आहेत, किंवा गाण्याबजावण्यावर त्याने आपलें मत दिलें असतें तर तें जितपत यथार्थ असण्याचा संभव होता. तितपतच त्याचे प्रस्तुत विषयावरचें मत ग्राह्य होय! असो; तेव्हां या दोन्ही लोकांचे आक्षेप मनास आणण्यासारखे नाहींत. आतां इतिहासाचे उपयोग कोणकोणते आहेत याविषयीं लिहितो.

८. एक तर वर सांगण्यात आलाच आहे. कोणता? तर जिज्ञासातृप्ति. ईश्वरानें ही मनोवृत्ति मनुष्याच्याठायीं मोठी प्रबळ ठेविली आहे. हिचा अंगचा जोर कितपत आहे हें सुधारणेच्या काळीं चांगले दिसून येत नाहीं. कां कीं, अशाकाळीं मनुष्याच्या मनाची मूळची कळा त्याच्या शरीराप्रमाणे लोकाचाराखालीं पुष्कळ दबली जाते. ह्मणजे मूळची जशी तिची स्वेच्छाप्रवृत्ति असते तशी पुढच्या काळीं राहत नाहीं. पहा बरें. मनुष्याचा अंतरालांतील गोलांशीं काय संबंध आहे? पृथ्वी फिरत असली कीं सूर्य फिरत असला, चंद्र स्वयंप्रकाश असला की परप्रकाशित असला, ग्रहमालेचा मध्य पृथ्वी असली कीं सूर्य असला तारे कितीही असले, कांहीही असले, तरी त्यांत मनुष्याचें काय बरें हिताहित आहे? मागें सूर्य फिरतो असें लोक मानीत होते, आतां पृथ्वी फिरते असें लोक मानतात, ह्मणून मनुष्यें काय रोग्याची निरोगीं झालीं, कीं दरिद्राचीं संपन्न होऊन बसलीं? येवढी उठाठेव करून—दुर्बिणीची कल्पना काढून, नाना प्रकारची गणितें करून, निरनिराळीं प्रमाणें एकत्र करून—ज्योतिष्यांस किंवा ज-

---

* वरचा अभंग कवीनें असा व्याजोक्तिनें लिहिला नाहीं. त्याचा मूळचा अर्थ सरळच आहे. पण मुळांतल्या सारख्याच प्रसंगा लोक तो भाषणांत आणतात तें बहुधा सर्वांस माहित असेलच.

गास कोणता फायदा झाला ?—खरें आहे. एका कवडीचाही झाला नाहीं ! हाच उपदेश सर्व मनुष्यांत शहाणा म्हणून जो निवडला गेला त्या सॉक्रेटिसानें आपल्या शिष्यांस व सर्व जगास केला. पण येवढ्या महापंडिताच्या सांगण्यानेंही लोक राहिले आहेत काय ? सूर्यबिंबाचा चंद्रानें ग्रास केला, कीं लोक हिंदुस्थानांत, कोणी अमेरिकेंत, कोणी दक्षिणसमुद्रांत, धांव घेतातच कीं नाहींत ? जिवावर उदार होऊन केवळ जिज्ञासाप्रेरित होत्साते तोफेच्या गोळ्यांत बसून चंद्रलोकावर स्वारी करतात कीं नाहींत ?+ असो; तेव्हां मनुष्यमात्राचे ठायीं जिज्ञासा ही मोठी उच्छृंखल आहे हिचा मुळींच अभाव असता तर जगाच्या मूळच्या स्थितींत आज फारसा फरक पडताना हें उघड आहे. असो; तेव्हां सांगावें काय कीं, अंतरांतील दूरदूरच्या गोलांविषयींही जर मनुष्याच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न होते, तर ज्या गोलावर तो वास करतो त्यावर निरनिराळ्या ठिकाणीं काय काय वृत्तांत घडले ते समजून घेण्याची त्यास उत्कंठा होणार नाहीं काय ?

९. वर सांगितलेला इतिहासाचा उपयोग सर्वांत पहिला, साधा व लहान असा होय. तरी इतिहासाची प्रवृत्ति मूळारंभीं पडण्यास तोच कारण आहे असें दिसून येईल. त्याहून वरचढ दुसरा उपयोग म्हटला म्हणजे नीतिबोध, सज्जनांचा जय व दुर्जनांचा अपजय असेंच जरी नेहेमीं इतिहासांत आढळत नाहीं तरी एकंदरींत परिणाम असाच दृष्टीस पडतो. शिवाय दुसरें हेंही लक्षांत येतें कीं, भलेपणानें वागूनही जरी नेहमीं परिणाम लागतोच असें नाहीं, तरी पण दुष्टपणा केल्यानें तर तो नाहींच नाहीं लागत ! मनुष्याचें सर्व प्रकारें हित होणें तें केवळ याच मार्गानें व्हावयाचें ; कुमार्गानें तें व्हावें हें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे. याप्रमाणेंच मोठ्या प्रसंगींही ज्यांचें धैर्यबळ ढळत नाहीं असे थोर पुरुष तर विपत्तींतही जें सुख पावतात तें दुष्ट व कुत्सित मनाच्या लोकांस मोठ्या भाग्यशालीपणांतही लाधत नाहीं. सारांश, या संसाररूप महानाटकांत आजपर्यंत कोणकोणतीं पात्रें आपआपली भूमिका आटपून निष्क्रमण करतीं झालीं हें चित्तावर चांगलें ठसलें असतां चांगला मार्ग कोणता, वाईट कोणता, हें सुज्ञ मनुष्यास सहज निवडतां येतें. खरें सुख, खरें समाधान, खरी प्रतिष्ठा कशांत आहे हेंही कळूं लागतें. सहस्रावधि मनुष्यांचा अनुभव थोडक्यांत त्यास आलासा होतो; त्याच्या योगानें त्याची दृष्टि फांकते; आणि तो जर तसा समजुतीचा व दृढनिश्चयाचा असेल, तर लवकरच तो कोणाचा तरी किता उचलून खलाशी लोक ध्रुवाच्या ताऱ्यावरून जसें नौकेचें नियमन करतात, त्याप्रमाणें तो त्या नि-

---

× हें वर्तमान हल्लीं कित्येक पत्रांतून समजतें. तें खरें असेलसें बहुधा वाटत नाहीं. तरी मनुष्याचें धाडस व जिज्ञासा हीं काय करतील त्याचा नेम सांगवत नाहीं.

बडलेल्या पुरुषाच्या चरित्रावर सारखी नजर ठेवून तदनुरूप आपलें आयुष्यक्रमण करतो. याप्रमाणें इतिहासापासून सदुपदेश प्राप्त होतो ; व म्हणूनच एका थोर ग्रंथकारानें ' इतिहास हा प्रत्यक्ष उदाहरणें दाखवून केलेला बोध होय' असें यथार्थ म्हटलें आहे.

१० इतिहास हा मनास उन्नति व प्रसन्नत्व ही देणारा आहे. म्हणजे त्याच्या निरंतर वाचनानें चित्त शांत व स्थिर राहते, आणि थोर होतें. याचें कारण उघडच आहे. एका चतुर ग्रंथकाराचें असें वचन आहे कीं, 'इतिहास म्हणजे या जगांत जे महापुरुष होऊन गेले त्यांचीं चरित्रें आहे, म्हणजे अशा पुरुषांनीं जीं कृत्यें केलीं त्यांनींच इतिहास भरला आहे; तीं काढून निराळीं केलीं तर त्यांत काय उरेल ? अर्थात कांहीं नाहीं. तेव्हां आजपर्यंत या जगतीस भूषणभूत जीं रत्नें निरनिराळ्या देशांत निपजलीं त्यांचा सहवास जर अक्षयीं घडेल, तर त्यापरता लाभ कोणता ? प्लूटार्क नामेंकरून एक नामांकित इतिहासकार ग्रीस देशांत होऊन गेला, त्याचा अत्यंत प्रसिद्ध व सर्व जगाचा प्रीतिपात्र झालेला असा ग्रंथ ' थोर लोकांचीं चरित्रें' या नांवाचा आहे. यांत त्यानें ग्रीस व इटाली देशांत जीं मोठमोठी प्रकरणें होऊनें गेलीं त्यांचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, मला या लोकांच्या उज्वल चरित्राचे मनन केल्यापासून जो लाभ झाला तो सांगतां पुरवणार नाहीं; जेव्हां जेव्हां कांहीं अनुचित कृत्यांकडे माझ्या मनाचा कल होई , किंवा सदाचरणाविषयींचा उत्साह कमी झालासा वाटे . तेव्हां तेव्हां मी यांचीं चरित्रें वाचीं; तेणेंकरून मला पुन्हां हुशारी वाटे. असो; सत्समागमाचा महिमा असाच आहे. आपल्या मराठी व संस्कृत कवींनीं या महिम्याविषयी निरनिराळ्या कथाकांनीं व दृष्टांतांनीं पुष्कळ लिहिलें आहे- या दृष्टांतांपैकीं तुकारामादि मराठी कवींची फार आवडती जी लोहपरिसाची उपमा ती या ठिकाणीं फार सुंदर व समर्पक होय. लोखंड मूळचें किती हलकें असतें व दिसण्यांत किती भिकार दिसतें ! पण परिसाशीं बऱ्याचवर संघटन जसजसें घडेल तसतसें त्याचें सर्व धातूंत श्रेष्ठ व यथार्थनाम जें सुवर्ण तें बनत जातें ! आणि वस्तुतः मनुष्य कसाही चांयला वाईट निपजणें हें पुष्कळ अंशीं ज्या ज्या स्थिति त्यास प्राप्त होत जातात त्यांचेंच फल असतें. कोणी कोणी तर तें सर्वथांच त्यांचें फल होय असें सुद्धां म्हणतात. इंग्लंडांत सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी लाक नामेंकरून एक मोठा तत्वज्ञ होऊन गेला त्यानें हें मत स्थापलें. या मताच्या लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, मनुष्याचें मन हें आरंभीं एखाद्या स्वच्छ आरशाप्रमाणें किंवा कोऱ्या कागदासारखें शुद्ध असतें. त्यास प्राक्तनसंस्कार म्हणजे आधींचे बरे वाईट विकार कोणतेच घडलेले नसतात. ते पुढें ज्याच्या त्याच्या स्थिति विशेषानुरुप त्यास जडून त्याचा कल चांगल्याकडे

व वाईटाकडे फिरतो. असो हें कांहींही असो. पण इतकेंच खाचित आहे कीं, या पुढच्या स्थितीप्रमाणें मन बहुधा चांगले वाईट विकार पावत असतें. संस्कृतांत एक वाक्य आहे—

अतृणे पतितो वन्हि : स्वयमेवोपशाम्यति ।

‘ गवताशिवाय एखाद्या जाग्यावर जर अग्निपडला, तर तो आपोआपच विझला जातो ’ याप्रमाणेंच मनुष्याचे चांगले वाईट गुण पूर्णपणें विकास पावण्यास तशा प्रकारची स्थिति त्यास अनुकूळ असावी लागते. पहा बरें, सध्या आपल्या देशांत शिवाजीसारखा किंवा हैदरासारखा राज्यकर्ता कां निपजत नाहीं ? किंवा नानाफडनविसासारखा राज्यकरणी पुरुष कां होत नाहीं ? कारण उघडच आहे. कीं, तसे गुण असले तरी त्यांचा विकास होण्यास हल्लींच्या स्थितींत मुळींच अवकाश नाहीं. असो; तेव्हां एखाद्या अंगच्या गुणाचा उत्कर्ष व्हावयास तशी तशी स्थिति मनुष्यास अनुकूळ असावी लागते या स्थितिविशेषांतील एक मोठी गोष्ट तशा मनुष्याची संगत ही एक होय. जगांत जे मोठे मोठे लोक होऊन गेले ते त्यास तशी संगत नसती तर कधीं न होते. अगदीं आलीकडचेंच एक उदाहरण घ्या. इंग्लंडांतला आलीकडचा मोठा प्रसिद्ध ग्रंथकार जॉन् स्टूअर्ट मिल्ल , जो गेल्या वर्षी मरण पावला, त्यास जर त्याच्या बापाची संगत नसती तर त्याची बुद्धि येवढी परिपक्क झाली असती काय ? खाचेत झाली नसती. तो बुद्धिमानच होता, त्यापक्षीं तो कसा तरी प्रसिद्धीस येता यांत संशय नाही; पण येवढ्या योग्यतेस तो एरवीं कधीं चढताना. हें याच ग्रंथकारानें आपल्या नुकत्या प्रसिद्ध झालेल्या ‘ स्वरचित चरित्रांत, स्वत. कबूल केलें आहे. याग्रंथांत तो ह्मणतो कीं, बापाच्या शिक्षेमुळें मी पंचवीस वर्षे अगोदर जन्मून जितकें ज्ञान मला झालें असतें तितकें झाले. असो; याचप्रमाणें प्राचीन काळचें शिकंदर, हानिबल, सिपिओ, इत्यादि व आलीकडचे आपल्या देशांतले थोरले बाजीराव, टिपू सुलतान यांचीही उदाहरणें देतां येतील, तेव्हां संगतिविशेषाचें फल अचिंत्य होय याचें तरी कारण पाहूं जातां फार खोल आहे असें नाहीं. मनुष्य जन्मून त्यास जगांतील व्यवहार थोडेबहुत कळूं लागले ह्मणजे त्याच्या हातून कांहींनाकांहीं तरी व्यापार अवश्य झाकाच पाहिजे. त्यास सर्वथा निर्व्यापार असें आधींकच राहतां येणार नाहीं. असें जर आहे तर मग त्यानें कोणतें आचरण करावें ? अर्थात् जवळच्या चारचौघांचें जें पाहील तेंच. हें अगदीं स्वभावास अनुसरून आहे. यास्तव मुलांस आईबापांचे जितके गुण लागतात-त्यांतूनही विशेषत: आईचे तितके दुसऱ्या कोणाचे लागत नाहींत. असो; तर अनुकरणाकडे मनुष्याची प्रवृत्ति जर येवढी साहजिक व बलवत्तर आहे, तर लहानपणापासून इतिहास, चरित्रें वगैरे वाचण्याची जर त्यास गोडी लागेल तर ती त्यास किती हितावह होईल

च्या ठायीं आपणास अत्यंत उपयोगीं पडतीलसे गुण ओळखून त्यांस त्यानें आपलें जिवलग संवगडे केले. त्यांच्या बळावर जी हिंदूंची राजसत्ता सुमारें हजार वर्षें अस्तास गेली होती तिचा अरुणोदय मावळच्या डोंगरांवर पुनः झाला! थरमॉपिलीच्या लियोनिडसास त्यांच्या तानाजीनें व सूर्याजीनें लाजविलें! सर्व पृथ्वीभर ज्या शहरच्या मातब्बरीची प्रसिद्धि होती, जें मोगलांच्या राज्यश्रीचें केवळ कुंकूं होतें, तें शहर त्यांनीं दोनदां सावकाश लुटलें. बिजापुरास तर हंहं म्हणतां चिरडून टाकून गर्वानें माजलेल्या मोगलांस त्यांनीं असा उच्छाद दिला कीं, शिवाजी एक आहे कीं दोन आहेत असें त्यांस भासविलें!—तेव्हां कवढें सामर्थ्य हें! व याहीपेक्षां वाखाणण्यासारखें काय, कीं तिचा केवढा सद्व्यय झाला?—तेव्हां मोठी बुद्धि असण्यापेक्षां सदाचरणप्रीति असणें हेंच विशेष हितकारक आहे. मनुष्याच्या मनाचा असा चमत्कार आहे कीं, 'लाभाल्लोभः प्रवर्तते'—'जसा जसा लाभ होत जातो तसा तसा लोभही वाढतो'! तेव्हा आहे त्यांत संतोष मानून राहणारा मजूरही मोठ्या बादशहापेक्षां सुखी असेल यांत संशय नाहीं!—याप्रमाणें शहाणपणाच्या अनेक गोष्टी जर त्याच्या मनांत ठसून गेल्या, तर मोठा अधिकार मिळाल्यापेक्षांही त्यांस अधिक लाभ होणार नाही काय? असो; तर इतिहासापासून मनास शांति व उन्नतत्व प्राप्त होतें हा एक त्यापासून मोठा लाभ आहे.

—:०:—

इतिहास.

लंकापतेः संकुचितं यशो यत् *
यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः।
स सर्वएवाद्यकवेः प्रभावो
न कोपनीयाः कवयः क्षितींद्रैः

बिल्हण.

१. इतिहासापासून चवथा उपयोग मनाचें रंजन. निरनिराळ्या देशांत घडलेले वृत्तांत समजल्यानें व त्यांचें मनन केल्यानें मागें सांगितल्याप्रमाणें जिज्ञासा वृत्तीचें समाधान तर होतेंच, पण जर ते इतिहास तशा शैलीनें लिहिले असतील तर त्यांच्या वाचनानें वाचकांस आल्हादही होईल. असे इतिहासग्रंथ ग्रीक, ल्याटिन, फारशी या भाषेंत आहेत. तसेंच अलीकडे इंग्लिश

* "लंकेचा राजा रावण याची कीर्ति थोडी, व रामराजाचें यश विशाल, हा प्रभाव अवघा आद्य कवीचा (वाल्मीकीचा) होय! यास्तव मोठे राजे झाले तरी त्यांनीं कवीशीं नम्रच असावें."

भाषेंत झालेले ह्यूम, गिबन, मेकॉले यांचेही ग्रंथ सर्वत्र प्रसिद्ध आहेतच. अशा इतिहासाची भाषासरणी, यथास्थित ग्रंथरचना, कथानकाची जुळणी, गहन विचार, तऱ्हतऱ्हेची माहिती मध्यें घालून देण्याची खुबी, यांच्या योगानें सर्व प्रकारच्या वाचणारांस ते मान्य होतात. ज्यास केवळ भाषाच शिकावयाची असते त्यांस तिचें अत्यंत रमणीय रूप त्यांत पहावयास सांपडतें, ज्यांस विषयाची मांडणी कशी करावी याची समजूत करून घ्यायची असते त्यांस ती धाटणी त्यांतून उचलतां येते, केवळ गोष्टवेल्हाळच जे असतात त्यांस कादंबऱ्यांप्रमाणें त्यांत चमत्कृति भासते, जे तत्त्वजिज्ञासु असतात त्यांस. प्रोक्तपणाचे व खोल असे विचार त्यांत सादर केले असतात, आणि ज्यांस चमत्कारिक व मौजेच्या गोष्टींचा संग्रह करावासा वाटतो त्यांस तो त्यांतून सहज करतां येतो. याप्रमाणें इतिहास अनेक प्रकारांनीं मनोवेधक होतो. कादंबऱ्या वाचतांना श्रम न होतां जशी करमणूक होते तशीच बहुधा अलीकडील कित्येक उत्कृष्ट इतिहासांनीं होते; व यास्तवच अलीकडे इतिहास वाचण्याची प्रवृत्ति पडून तो सर्वांस सामान्यतः जितका माहीत असतो तितका पूर्वी कधींही नसेल. ही गोष्ट दोहों तऱ्हेनें नफ्याची झाली. एक तर इतिहासाचें ज्ञान सर्वांस उपयोगी आहे ह्मणून; आणि दुसरें असें की, त्यामुळें कादंबऱ्या, नाटकें इत्यादिकांकडेच जो लोकांचा पूर्वी ओढा होता तो कमी झाला. मनोरंजनाचा दुसरा कांहींच प्रकार अनुकूळ नसल्यामुळें पूर्वीं लोकांचा कादंबऱ्यांकडेच विशेषतः भर असे; व त्यामुळें मुख्यत्वेंकरून तरुण लोकांस त्या फार अनर्थावह होत. त्या वाचणारे बहुधा तरुण वयाचेच असावयाचे. व लिहिणारेही तसेच; मग काय विचारावें! त्या वयांत अंतःकरणवृत्ति अत्यंत सुक्षोभ असल्यामुळें अद्‌भुत असंभवी गोष्टींत मन रमून शृंगारवीरादि रस जे त्यांत अतिशयोक्तीनें वर्णिले असतात त्यांत तल्लीन होऊन मन भडकून जाई. डॉन् क्विक्सोट* किंवा ' रासेलसांतील ' ज्योतिषी यांची जशी अवस्था होऊन गेली तशाच प्रकारची या वाचकांची होण्याचा संभव असे. ह्मणजे विलक्षण कल्पना व चमत्कारिक तरंग मनांत नेहमीं भरून लौकिक व्यवहारास हे मनुष्य अगदीं कामाचे नाहींत असे होत. शिवाय मन बिघडण्यास व त्यास अगदीं निःसत्व करून टाकण्यासही कादंबऱ्या कारण

---

* हा जगद्विख्यात ग्रंथ एका स्पॅनिश ग्रंथकारानें दिवाणी तुरुंगांत असतां आपल्या करमणुकीकरितां लिहिला. यांतील नायकाचेंच नांव ग्रंथास ठेविलें आहे. यानें ' नाईट ' लोकांच्या गोष्टी इतक्या वाचल्या कीं त्यांनीं याला वेड लागून आपणही त्यासारखे अद्‌भुत पराक्रम करावे असें त्याच्या मनांत आलें, व तसें करण्यास तो बाहेर पडला असतां त्यावर जे प्रसंग गुदरले ते या ग्रंथांत वर्णिले आहेत. यांत हास्यरस चोहोंकडे भरपूर आहे.

बरें! सज्जन व थोर मनुष्याशीं निरंतर सहवास असणें हें हजारांमध्यें एकाद्याचें कदाचित् भाग्य असेल: बाकीच्यांस वरच्याविरुद्ध लोकांशींच नेहमीं प्रसंग! तेव्हां अशांची संगति जो गुण अवश्य करील तो नाहींसा होऊन सदाचरणप्रीति व खरा थोरपणा मनांत बिंबण्यास वरच्याखेरीज दुसरें कोणतें साधन आहे? दुसरें असें कीं, वरच्यासारखे थोर लोक कोणत्याही देशांत ईश्वरकृपेनें एकादे वेळेसच उत्पन्न होतात. व तेव्हां त्यांचा वर्तनक्रम पाहून दुसरेही कित्येक त्यांचा कित्ता उचलून योग्यतेस चढतात. पण तेवढा काळ गेला कीं आटपलें! इतिहास, चरित्रें वगैरे लिहिण्याचा प्रघात नसला ह्मणजे पांचपन्नास वर्षांत त्यांची आठवणही पार बुजून जाते!' मग पुढील लोकांच्या ठायीं उत्साह कसा उत्पन्न व्हावा? व देशाची पहिली थोरवी तरी कशी रहावी?—वर इतिहासाची अवहेलना करणारे जे सांगितले त्यास येवढें विचारावें, कीं इतिहासापासून दुसरा बिलकूल कांहीं एक फायदा नसला, तरी हाच एक काय लहान आहे? होमरकवीनें आकिलीसाचा पराक्रम वर्णिला नसता तर शिकंदर होता काय? व्यासानें पांडवांचें चरित्र गाइलें नसतें तर शिवाजी उत्पन्न होऊन त्यानें यवनांपासून राज्यश्री माघारी हरण केली असती काय? शिकंदराचा इतिहास नसता तर सीझर कशाला होता? सीझराचा नसता तर नेपोलियन कशाला होता? शिवाजी महाराजांची कीर्ति जर मागें न राहती, तर त्यांच्या पुत्राचा वध होऊन, राजकुल व राजधानी शत्रूच्या कबजांत सांपडून, सर्व शून्याकार झाले असतांही, मराठ्यांनीं दिल्लीच्या अवरंगजेबास पुरेपुरेंसें करून मोठ्या कष्टानें व मोठ्या शर्थेनें अहमदनगरास कशाला पळवून लाविलें असतें? थोरल्या बाजीरावसाहेबांनीं घरचें दाभाड्याचें बंड मोडून दिल्लीच्या मोगलाची व हैदराबादच्या नवाबाची * कशाला मोडली असती? चिमाजी आप्पानें फिरंग्यास कशाला जेरीस आणलें असतें? राघोबा भरारी§गिलच्यांस अटकेपार कशास पळवून लावता? थोरला माधवराव सान्या जगास भारी असणाऱ्या इंग्रजांसही जो भारी झाला त्या हैदरास वरचे-

* हल्लीं ज्यास निजाम ह्मणतात त्यास आपले आजे पणजे नबाब म्हणत. ते आपणांस दिल्लीपतीचे अंकित म्हणवीत म्हणून त्यांचें ते नांव ठीक होतें. 'निजाम' हें नांव वास्तविक पाहतां अप्रयोजक आहे. सान्या पेशव्यांस 'माधवराव' किंवा 'बाजीराव' म्हणण्यासारखें हें होय.

§ इंग्लंडच्या कित्येक जुन्या राजांस जशीं त्यांच्या गुणांवरून उपपदें दिलीं असत, किंवा नेपोलियनच्या शिपायांनीं त्याचें नांव जसें 'लिटल कॉर्पोरल' (छोटा नाईक) असें आवडीनें ठेवलें होतें, तसें राघोबादादाच्या रणवेगावरून त्यास 'राघोबा भरारी' जसें म्हणत.—ही गोष्ट व पुढील टिपेंतील माहिती एका वृद्ध मनुष्यापासून आम्हांस मिळाली.

वर कसा तुडवून टाकता ? सरते शेवटीं भेकड, मूर्ख, व ऐयक्या असा धनी पेशव्यांच्या कुळास अक्षय कलंक लावून पळत सुटला असतां, शत्रूंवर एकटा चालत जाऊन समशेरबहादर गोखलखा* अष्टयास कसा पडता ? असो; तेव्हां अनुकरणाचें फल कांहीं विलक्षण आहे ! पण ते पुरुष होऊन गेल्यावर त्यांचें स्मरण कोणासच होत नाहीं. यास्तव इतिहास असावे लागतात; कीं देशाची स्थिति जरी अगदीं बदलून गेली तरी ते वाचून पुढेंमागें कोणास तरी त्यापासून उत्साह व प्रेरणा प्राप्त होते. ग्रीसचें, रोमचें, व आलीकडील इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांचीं राज्यें इतके दिवस टिकल्याचें हें एक कारण असावें यांत संशय नाहीं. पण कोणी ह्मणतील कीं, सर्वांसच लढाऊ व राज्यकारणी पुरुष होण्याचें कोठे अनुकूल असतें ? नसतें खरें. पण ह्मणून काय झालें ? इतिहासाचा उपयोग कमी झाला काय ! पृथ्वीवर हजारो, लाखों लोक गुरूचे उपग्रह व शनीचें कडें दुर्भिणींतून वरचेवर बघतात; मग त्यांस ते उपग्रह व कडें आपल्या ताब्यांत येतील असें वाटत असतें काय ! नाहीं. ते उपग्रह व ते कडें पाहून विश्व रचणाऱ्या चतुर कारागिरांचें जर वैभव त्यांच्या मनांत बिंबलें, तर तो लाभ उपग्रह व कडें हीं ताब्यांत आल्यापेक्षांहीं शतगुणित अधिक नव्हे काय ? तद्वतच नेपोलियन बादशहाचे किंवा शिवाजीचे पराक्रम वाचून जर त्यास वाटलें कीं, अहाहा ! मनुष्याच्या बुद्धीचा प्रभाव केवढा आहे !—कधीं कधीं एकट्याच मनुष्याच्या हातीं किती लोकांचें कल्याण व नाश करण्याचें असतें !—पहा ! येवढा युरोप हाताखालीं आला असतांही त्या नेपोलियनास संतोष ह्मणून झालाच नाहीं, व शेवटीं एका दीडवर्षांत त्याची काय दशा झाली ! मोठमोठे राजे ज्याचे अंकित होऊन ज्यास थरथरां कांपत होते तोच दैवानें एक झोला देतांच अफाट समुद्रांत एका भयाण बेटांत जाऊन पडला, आणि जें शरीर जिवंतपणीं साऱ्या यूरोपास दणाणवीत होतें तेंच एका दगडाखालचें खणून आणून त्याच्याच राजधानींत समारंभानें पुरण्यास त्याच्या शत्रूची परवानगी मागावी लागली ! अरेरे ! लक्षावधि मनुष्यांच्या प्राणांचा नाश करून यानें कोणती जोड केली ! येवढ्या अचाट बुद्धीबरोबर परोपकाराची इच्छा जर याचे ठायीं तिळभरही असती, तर जगाचें केवढें हित होतें !—शिवाजीचें चरित्र पहा ! बापानें नावडत्या आईबरोबर पुनवडीस ठेवला असतां दादोजी कोंडदेवानें लहानपणीं थोडें बहुत जें त्यास कांहीं शिकवलें तेवढ्याच ज्ञानानें पुढें केवढें अकांडतांडव केलें ! जे लोक मागेंही कधी प्रसिद्धीस आले नव्हते व पुढेंही लवकरच पुनः अप्रसिद्ध झाले, ज्यांच्या अंगीं बाहेरून शरीराचें किंवा बुद्धीचेंही सामर्थ्य दृष्टीस पडत नाहीं, अशां-

* बापू गोखल्यापाशीं जे आरब होते ते त्यास 'गोकलखा' असें त्याच्या शौर्यावरून ह्मणत.

च्या इतिहासावरून सध्यांच्या राज्यकर्त्यांस समजल्या आहेत. एखादें जुनाट वडाचें झाड अबाढव्य विस्तार पावून शेवटीं वठलें असतां त्याचे नवे; सोट जसे वाढत जाऊन मूळच्या झाडाच्या जागीं होतात, त्याचप्रमाणें रोमच्या अफाट पसरलेल्या बादशाहींतून हळू हळू आलीकडचीं युरोपांतील अनेक राज्यें उद्भवलीं भाषा रीतरिवाज वगैरेंचें मूळ जसें ते राज्य होय तसेंच राज्यव्यवस्थेचा पाया ही सध्यांच्या राष्ट्रांचा तेथपासूनच आहे हा बळकट आधार नसता, तर युरोपाची स्थिति आज कोणत्या प्रकारची असती हें सांगणें कठीण आहे! पण बरें, पंधराव्या शतकांत ग्रीक व रोमन विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तिचा प्रसार युरोपभर होतांच त्या खंडांतील सगळ्या राष्ट्रांस एकदम किती जोर आला! हरएक गोष्टींत तेथील लोकांचा पगडा साऱ्या पृथ्वीवर जो तेव्हांपासून बसला आहे त्यास मुख्य कारण पाहूं जातां वर सांगितलेले प्राचीन राष्ट्रांनीं ग्रंथांत सांठवून ठेविलेलें अमोलिक ज्ञानभांडार एकदम त्यांच्या हातांस जें लागलें तेंच होय. राज्यरीति, सैन्यव्यवस्था, कायदेकानू वगैरे सर्व वरील जुन्या लोकांमध्येंच पूर्ण दशेस आली असल्यामुळें तीं आलीकडील राष्ट्रांस, आयतींच उपयोगी पडलीं तेव्हां हा त्यांस केवढा लाभ झाला? पूर्वी नशिरवान नामेंकरून एका पारसदेशच्या राजानें × मुद्दाम एक वकील हिंदुस्थानांत पाठवून आपल्या संस्कृत 'हितोपदेशा'चें फारशी भाषेंत भाषांतर करविलें; रोमच्या सेनेट सभेने तसेंच तीन वकील आथेन्स शहरास पाठवून तेथून सोलनचे कायदे आणविले; लैकर्गस हा स्पार्टन लोकांस राज्यव्यवस्थेचे नियम बांधून द्यावे या उद्देशानें एशिया मैनर, इजिप्ट या दूरदूरच्या देशांत जाऊन हिंदुस्थानांतही आला होता असें म्हणतात—असे दीर्घ प्रयत्न त्या वेळच्या लोकांस राज्यनीतिविषयक ज्ञान मिळावयास पडत असत! आणि तेवढेंही त्या ज्ञानाची योग्यता जाणून लोक करीत! मग आलीकडच्या हजारों नव्या सोईच्या योगानें तेंच अमोलिक ज्ञान जर सर्वांस सुलभ झालें आहे, तर हा लाभ लहानसान काय? मागें इतिहासाचे जे आक्षेपक सांगितले ते येवढाही विचार करीत नाहीत, कीं मुळाशिवाय जशी झाडाची स्थिति संभवत नाहीं, किंवा पायावांचून जसें घर राहणें अशक्य, त्याप्रमाणेंच प्राचीन स्थितीशिवाय कोणत्याही राष्ट्राची त्या त्या वेळची नवी स्थिति आली नसते. नुसत्या वरवर

+संस्कृत ग्रंथाचा कालक्रम बसवण्यास काहीं गोष्टी ठीकीव माहीत आहेत:— जसें, शिकंदराची स्वारी, काश्मीरच्या श्रीहर्षराजाचा शक सन १११२, चिनी प्रवाशांचे ग्रंथ. यापैकींच वरील राजाचा शक (सुमारें इ. स. ५६०) हा आहे. यावरून कालिदासादिकांसही जे आठव्या शतकापर्यंत ओढतात त्यांनीं अंमळ जपून लिहावें.

पाहणाराची दृष्टि मूळापर्यंत न पोंचल्यामुळें त्यास वाटतें कीं, सध्यां जें रूप दिसतें आहे तें स्वयंभूच आहे; यास आदिकारण किंवा आधारभूत असें कांहींच नाहीं. ही मूर्ख समजूत मनांत धरून असे लोक आपल्या अज्ञानास, अरसिकतेस. किंवा आळसास इतिहासाचा मुळीं तिरस्कारच करून लपवूं पाहतात. असो; तेव्हां एखाद्या राष्ट्राविषयीं पूर्ण साद्यंत ज्ञान ज्यास संपादन करावयाचें असेल त्यास त्याची त्या वेळचीच स्थिति पाहिल्यानें तें कधीं होणार नाहीं; अगदीं मूळारंभापासून कसकसे फेरफार होत गेले ते पूर्णपणें जेव्हां तो लक्षांत आणील तेव्हांच त्या वेळच्या स्थितीविषयीं त्यास यथार्थ ज्ञान होईल. तसेच त्याच्या भावी स्थितीविषयीं जर त्यास अटकळी बांधायाच्या असतील तर ते ही वरील समग्र ज्ञान असल्याखेरीज त्याच्यानें होणार नाहीं.

३ इतिहासाचा शेवटला एकंदर उपयोग ह्मटला ह्मणजे मनाचें पोषण होय. म्हणजे त्याच्या वाचनानें व मननानें मनाच्या निरनिराळ्या शक्ति प्रगल्भ दशेस पोंचतात.एक तर स्मरणशक्ति,शक, मिति, स्थलांचीं नांवें, मनुष्यांचीं नांवें,एकंदर मजकूर ही अगदीं बरोबर ध्यानांत ठेवावीं लागल्यामुळें या शक्तीचें काम पडून ती उत्तरोत्तर अवश्य वाढत जाते. दुसरी कल्पनाशक्ति. इतिहास म्हणजे अर्थातच गत गोष्टींचा वृत्तांत असल्यामुळें तो मनांत यथास्थित आणण्यास कल्पनेचें काम पडते. ज्याकाळचा, ज्या देशाचा इतिहास वाचायचा,त्याची विशेष स्थिति पूर्णपणें लक्षांत आल्यावांचून तो कधीं समजत नसतो; यास्तव तसे होण्यास वाचणाराची कल्पनाशक्ति चांगली चालत असावी लागते. ही चलाख कल्पना व मोठी पोंच किंवा सूक्ष्मबुद्धि ही एक नव्हत. यास्तवच कविता, कादंबऱ्या, नाटकें इत्यादिकांचा तिरस्कार करणारे जसे मोठे बुद्धिमानही आढळतात, तद्वतच मागें सांगितल्याप्रमाणें जॉनसनसारखे इतिहासास तुच्छ करणारे पंडितही आढळतात. पण या त्यांच्या अवहेलनेनें ते स्वतःस जितका अपाय करून घेतात तितका वरील कवितादिकांच्या अधिदेवतांस होत नाहीं! त्यांचें मनोहर सौंदर्य लेशमात्रही कमी होत नाहीं, व त्यांच्या रसलुब्ध खऱ्या भजकांतूनही एकाची सुद्धां भक्ति लवमात्रही उडत नाहीं. हे अवहेलना करणारे मात्र कल्पनेचे जड ठरून वृद्धप्रमदान्यायानें उपहास्य होतात. पुरूरवा राजानें उर्वशीस प्रथमच पाहिलें असतां तिला निर्माण केल्याच्या संबंधानें तो ब्रम्हदेवास उद्देशून जें ह्मणतो तेंच अशा पंडितांस निराळ्या संबधानें लागेल!* असो; तेव्हां इतिहास—त्यांतूनही विशे-

* अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कांतिप्रदः
शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः

होत. याचें उदाहरण आपल्या मराठींतील कित्येक कादंबऱ्या व नाटकें आहेत. व इंग्लंडांत सर वॉल्टर स्कॉट याच्या पूर्वी जे कित्येक कादंबरीकार होऊन गेले त्यांपैकीं मोठे नामांकित होते ते सुद्धां महा चावट होते. पण या चावटगिरीचा अगदीं कळस झालेला ज्यास पहाणें असेल त्यानें 'डिक्यामेरॉन' 'हेपट्यामेरॉन' हें ग्रंथ पहावे. पहिला बोकेशियो नामक इटालियन ग्रंथकारानें रचिला, व दुसरा त्याच्या नमुन्यावर एका फ्रेंच बाईनें रचिला. पहिला ग्रंथ रचण्याचा प्रसंग मोठा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. फ्लॉरेन्स (हें नांव विशेषतः इकडच्या लोकांच्या मनाशीं पुष्कळ दिवस खिळून राहील!) या नांवाच्या शहरीं एके समयीं मोठी पटकी उठली असतां तेथें सात तरुण स्त्रिया व तीन तरुण पुरुष अशीं दहाजणें गांवांबाहेर एका बागेंत जाऊन कांहीं दिवस राहिलीं. तेथें त्यांनीं परस्परांस करमणूक करण्याकरतां ज्या चमत्कारिक गोष्टी सांगितल्या त्या एकंदर मिळून हा ग्रंथ झाला आहे. दुसरा ग्रंथ तर वर सांगितल्याप्रमाणें एका स्त्रीनेंच लिहिला असून त्यांत सांगितलेल्या कित्येक गोष्टी तिनें स्वानुभवावरून लिहिल्या आहेत! असो; इतकी बारीक माहिती येथें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, या दोन ग्रंथांवरून सर्व सुधारणेचें अगर जें युरोपखंड, सर्व सदाचरणाचें अगर जो ख्रिस्ती धर्म, सर्व सद्‌गुणांचे अगर ज्या तिकडील कुलीन स्त्रिया, त्या सर्वांचें किंचित् स्वरूप आमच्या वाचकांच्या लक्षांत यावें! पण ही गोष्ट इटालियन व फ्रेंच लोक, जे नखरेबाज व इष्की ह्मणून साऱ्या यूरोपखंडांत निवडले आहेत त्यांविषयीं झाली. आतां आपले धनी इंग्रज लोक, ज्यांच्या मतें नीति व सदाचरण यांचें केवळ निधानच ते होत, त्यांच्यांत तरी वरील पुस्तकांचा कितपत तिटकारा आहे तो पाहूं.यास प्रमाण दोनच गोष्टींचें पुरें आहे. पहिलें हें कीं,त्यांचे आद्यकवि जे चॉसर त्यांनींच 'डिक्यामेरॉन्' मधल्या कित्येक गोष्टींचें कवितारूपानें निबंधन केलें आहे. यावरून त्या इटालियन ग्रंथाचा सदाचरणी इंग्लिश लोकांत किती लवकर व केवढा प्रसार झाला हें समजतें. दुसरी गोष्ट अगदीं आलीकडे ड्रैडन् व पोप् यांनींही तोच प्रकार केला आहे.÷ असो; येथें लेखणीनें बरीच धांव घेतली; पण वरील माहिती आमच्या कोणत्याही वाचकांस नकोशी वाटेल असें आह्मांस वाटत नाहीं! तेव्हां मन बिघडणें हा कादंबऱ्यांपासून होणारा एक अनर्थ आहे. दुसरा अनर्थ मनाचें दौर्बल्य. कादंबऱ्याच वाचण्याची ज्यास एकदां चटक लागते त्यास मग दुसरें कांहींच वाचावेंसें वाटत नाहीं. कादंबऱ्या भराभर वाचायाच्या, व त्यांत समजण्यासही कांहीं कठीण नसतें; यास्तव

÷चॉसरचे व ड्रायडनचे ग्रंथ सहज मिळण्यासारखे नाहींत; त्यांतून पहिल्याचे तर समजण्यासारखेही नाहींत. यास्तव वरील गोष्टीचा ज्यास प्रत्यय घेणें असेल त्यानें पोपचें January and May हें काव्य पाहावें.

विद्या काय ती हीच असें वाचणारांस वाटूं लागून त्याहून वरचढ जे शास्त्रीय वगैरे ग्रंथ त्यांचा त्यास त्रासच येऊ लागतो. त्यांत शिकणारानें आपली मति शिरकवावी लागते. कारण ते कठीण व गहन विषय पडले; पण तें यांच्यानें होत नाही. अशी एकदां सवय पडून गेली ह्मणजे मग ती कधींही मोडत नाहीं याप्रमाणें वाजवीपेक्षां जास्त असा हा कादंबऱ्यांचा नाद लागला असतां तो मनास अपाय करतो. तें अगदी निःसत्व होऊन कोणतेंही श्रमाचें काम त्यास झेपेनासें होतें.

पण मनोरंजक इतिहासांच्या योगानें वरील तिन्ही अनर्थ टळून कादंबऱ्यांचें तर कार्य होतें. त्यांत निवळ सत्यच लिहावयाचें असते. यास्तव भूतराक्षसांच्या 'नाइट' लोकांच्या, अशा विलक्षण प्रकारच्या अद्‌भुत गोष्टी त्यांत येत नाहींत, तरी पण त्यांत अद्‌भुत रस नसतो असें नाहीं. नेपोलियनासारख्या वीरांच्या वॉटसारख्या कल्पकांच्या, बेकनसारख्या तत्वज्ञांच्या चरित्रांत अद्‌भुतरसास काय उणीव आहे ! पण दोहोंत फरक किती आहे तो पहा ! पहिल्या वाचून जसे पुष्कळ भ्रमिष्ट झाले तसे दुसऱ्यांच्या योगानें कधी तरी होतील काय ? दुसरी गोष्ट मन बिघडणें. हेंही इतिहासवाचनानें होण्याचा अगदीं संभव नाहीं हें उघडच आहे. तिसरें मनाचें क्षीणत्व. हें इतिहासवाचनानें होण्याचा संभव मुळीच नाही, हें तर काय, पण जसजसा इतिहासाचा कोणास नाद लागत जाईल तसतसें त्याचें मन विशाल व विचारक्षमच होत जाईल. फार तर काय, पण त्यास हा नाद लागला हेंच वरील दोहोंचे मोठे चिन्ह होय ! तर याप्रमाणें इतिहास हा सर्व प्रकारें हितकर असून कादंबऱ्यांप्रमाणे त्यापासून कोणताही अपाय होण्याचा संभव नाहीं. शिवाय सर्वांत मोठी गोष्ट ही कीं, इतिहास अक्षरशः खरा असल्यामुळें त्यांतील गोष्टी जशा मनावर पक्क्या ठसल्या जातात, तशा कादंबऱ्यांतील ठसत नाहींत.

२. इतिहासापासून पांचवा उपयोग राज्यकारणी पुरुषांस ह्मणजे मुत्सद्यास होय. इतिहासाचा मुख्य उपयोग, वास्तविक पाहतां हाच असून याचकरितां इतिहासकार पूर्ववृत्त लिहून ठेवतात. व्यक्तिभूत मनुष्यास जितका चरित्रांचा उपयोग तितकाच मुत्सद्यांस इतिहासाचा; ह्मणजे 'पुढच्यास ठेंच मागला शहाणा' या मराठी ह्मणीप्रमाणें पूर्वी होऊन गेलेल्या मनुष्यांचा अनुभव असा पुढच्यांस उपयोगीं पडतो, त्याचप्रमाणें या पृथ्वीवर आजपर्यंत जी अनेक राज्ये होऊन गेलीं त्यांचा अनुभव हल्लीच्यांस कामास येतो. राज्यास हितकर गोष्टी कोणत्या अपाय कारक कोणत्या, त्यावर अनिष्टें आलीं असतां कोणत्या युक्तीप्रयुक्तीनें त्यांचें निवारण करावें, तंटे बखेडे कशामुळें उत्पन्न होतात, प्रजेस सुखी ठेवण्याचें मार्ग कोणते, कायदेकानू कशा प्रकारचे असावे, वगैरे शेंकडो गोष्टी पूर्वी-

वतः दुरच्या देशांचा किंवा काळाचा यथास्थित समजण्यास व त्याची पुरतेपणी गोडी लागण्यास वाचकाची कल्पका जागृत असली पाहिजे असें असल्याविना त्या त्या इतिहासपात्राशीं तादात्म्य पावून तो तो वृत्तांत केवळ प्रत्यक्षता मनास भासणें हें घडत नाहीं. तेव्हां ही शक्ति इतिहास वाचणाराच्या अंगीं सूळची असली पाहिजे. ती असली ह्मणजे मग अर्थातच याच वाचनानें ती पुढें वृद्धिंगतही होत जाते. इतिहासांत नानाप्रकारचे देश, पुरूष, प्रसंग यांचें वर्णन असल्यामुळें कल्पनाशक्तीस रमण्यास हवा तेवढा अवकाश सांपडतो; व त्यामुळें तिचें अर्थातच अधिकाधिक पोषण होत जातें. शिवाय दुसरी गोष्ट ही कीं इतिहासांतील हकीकत सगळी अक्षरशः खरी असल्यामुळे - कारण तशी ती असेल तरच तो इतिहास-कादंबऱ्यांच्या असत्यतेमुळें जो एके रीतीनें त्यापासून मनास खेद होतो तो यापासून होत नाहीं. पहा बरें, ' आरबी भाषेंतील गोष्टी ' तल्या सिंदबाद दर्यावर्दीच्या निरनिराळ्या सफरी वाचल्या असतां मनांस मोठा चमत्कार वाटून कल्पनाशक्ति त्यांत अगदीं चुर होऊन जाते ! पण काय ? वाचणें संपतांच लागलेंच मनांत येतें कीं, या सर्व गोष्टी मोठ्या मौजेच्या खऱ्या, पण शेवटीं काय-येथून तेथून खोट्या ! पण तेच कोलंबसाच्या सफरी वाचाः म्हणजे मनाची कशी स्थिति होते ! पहिल्याच्या सफरी आजपर्यंत लक्षावधि लोकांनीं वाचल्या असतील. व तशास दुसऱ्याच्याही वाचल्या असतील; पण पहिल्या वाचल्याबरोबर कोणी मनुष्य गलबत तयार करून त्याच्या सारखे हिरे आणण्यास निघाला असेलसे वाटत नाहीं; पण दुसऱ्यांचा परिणाम काय झाला तो कोणासही-विशेषतः हिंदूंस तर-सांगायास नकोच ! त्याच जगत्प्रसिद्ध पुस्तकांत अल्लादिनाच्या वाड्याचें वर्णन आहे; आणि इतिहासांत ताजमहालाचें वर्णन आहे. पण दोहोंच्या वाचनानें वाचकांच्या मनांत किती भिन्न वृत्ति उद्भवतात ! याप्रमाणेंच यक्षांनीं, राक्षसांनीं केलेलीं अद्भुत कृत्येंही त्यांत घातलीं आहेत; पण तीं वाचून मनास कांहीं वेळ करमणूक होते इतकेंच. इकडे वायुवेगानें चालणारे अग्निरथ, तेलाशिवाय वत्तीशिवाय जळणारे दिवे, एक ठोका मुंबईस तर दुसरा ठोका लंडनास अशी मनाच्या वेगानें धावणारी वीज

मागील पृष्ठावरून पुढें चालु.

" हिला निर्माण करते वेळीं चंद्र प्रजापति झाला असावा, किंवा वसंत झाला असावा, अथवा एक्या शृंगारांतच जो नेहमीं रमतो असा साक्षात् मदनच प्रजापति होऊन त्यानें हिला घडली असावी ! कां कीं, सदासर्वकाळ वेद घोकून घोकून ज्याच्या बुद्धीस जाड्य आलें, व ज्यास विषयाची प्रीति भास्रेनाशी झाली, तो जुनाट ऋषि (ब्रह्मदेव) असें मनोहर रूप उत्पन्न करण्यास कसा समर्थ होईल ! "

हत्तीच्या अंगासारख्या धोंडी एकावर एक रचून उभारलेले मनुष्यकृतीचे पर्वत -कीं जे आतां जितके जुने भासतात तितकेच हिराडोटसास भासले--, डोंगर कोस कोस पोखरून कोरून काढलेलीं विशाल मंदिरें-ज्यांनीं आपल्या प्रचंडते-पुढें निष्ठुर, हेकेखोर व दुराग्रही अशा यवनांसही हात टेंकायास लावून त्यांकडून त्यांचा दुष्ट हट्ट सोडविला--, इत्यादि मानवा बुद्धीचे व प्रयत्नाचे अद्भुत प्रभाव जेव्हां मनुष्य पाहतो तेव्हां त्यास वरील खोट्या गोष्टी पोरकट वाटू लागतात ! असो; तेव्हां सांगायाचें तात्पर्य काय कीं, मनुष्याच्या मनास स्वभावतः सत्य आवडत असतें, यास्तव खऱ्या इतिहासाकडे त्याची प्रवृत्ति जितकी सहज व जितक्या प्रेमानें होईल तितकी कल्पित कादंबऱ्यांकडे होणार नाहीं. व म्हणूनच मनुष्याची कल्पना इतिहासवृत्तांतांत मोठ्या आवडीनें निःशंक रमते; कारण त्यांत असत्यतादोष मुळींच नसल्यामुळें तींत यथेच्छ विहार केल्याचा तीस अगदीं शीण वाटत नाहीं. तसेंच इतिहासांतील विषय पुष्कळ प्रत्यक्ष इंद्रियगोचर होण्यासारखे असल्यामुळें त्यांचा ठसा मनावर जितका ठळठळीत उठण्या सारखा असता तितका कल्पित कथांतील विषयांचा अर्थातच नसतो. असो; तर याप्रमाणें कल्पनाशक्तीस रंजविण्याच्या संबंधानें कादंबऱ्यांत व इतिहासांत इतकें अंतर आहे. तेव्हां इतिसाहाच्या वाचनानें वाढली जाणारी दुसरी मानसिक शक्ति कल्पना होय. तिसरी विचारशक्ती. ही इतिहासाच्या ज्ञानानें वाढते हें अगदीं उघड आहे,---फार तर काय, पण हें नुसतें लिहिणें म्हणजे सुद्धां ' सूर्य तेजाळ आहे ', ' पाण्याच्या अंगीं प्रवाहित्व धर्म आहे,' इत्यादि वाक्यांप्रमाणें अत्यंत प्रसिद्ध अर्थाचा अनुवाद केल्याप्रमाणें असमंजस दिसतें. तथापि ती कां वाढते व कशी वाढते यावर अंमळ विस्तार करणें जरूर आहे. एक तर इतिहासांत तऱ्हेतऱ्हेची माहिती असल्यामुळें मनाच्या कोठारांत पुष्कळ नव्या गोष्टींचा भरणा होतो. त्या तर्क चालविण्यास किंवा हातीं घेतलेल्या विषयास वैचित्र्य किंवा विशदत्व देण्यास उपयोगीं पडतात. दुसरें इतिहासांत निरनिराळया पात्रांचे निरनिराळे गुणदोष, निरनिराळे स्वभाव, निरनिराळ्या कृति स्पष्ट दाखविल्या असतात, यास्तव मानवी स्वभावाचीं अनेक विध अशीं चित्रविचित्र रूपें वाचकांच्या दृष्टीस पडून त्याचें व्यवहारांत अत्यंत उपयोगीं असें मार्मिक व पूर्ण ज्ञान त्यास होतें. निरनिराळ्या देशांतील लोकस्थिति, राज्यव्यवस्था, रीतरिवाज, धर्मादि विषयांवर समजुती, वगैरे कळल्या असतां मनुष्याची नजर दूरवर फांकते. त्यामुळें बुद्धीची पोंच वाढून एकंदर वस्तुमात्राविषयीं त्यास पहिल्याहून विशेष यथार्थज्ञान होऊं लागतें. एकच स्थिति विशेष नेहेमीं दृष्टीसमोर असल्याच्या योगानें बुद्धीवर जो संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडलेला असतो तो मोडण्यास दोनच मार्ग आहेत; एक देशोदेशीं हिंडून

परराष्ट्रांविषयीं प्रत्यक्ष माहिती करून घेणें; आणि याच्या खालाखालचा दुसरा मार्ग म्हटला म्हणजे अर्थातच तसें ज्यांनीं केलें आहे त्यांपासून भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा तें ज्ञान मिळविणें. आतां पाहिला मार्ग व दुसऱ्यांतील पहिली सोय हीं फारच थोड्यांस अनुकूल असतात; यास्तव एकंदर लोकांच्या उपयोगाचा मार्ग म्हटला म्हणजे इतिहास, देशांतरवर्णनें, प्रवासाच्या हकीकती वगैरेच होत. यांचा यथास्थित अभ्यास केला असतां कूपमंडूक किंवा उंबरांतले किडे यांसारखी सदोदित अवस्था असल्याच्या योगानें ज्या मूर्ख समजुती व जे दुराग्रह मनास स्वभावतःच जडून-काळेंकरून त्यास अगदीं खिळून जातात ते दूर होतात. शहाणे काय ते आह्मी; रीतभात उत्तम ह्मणजे काय ती आमचीच; सर्व सुधारणेचें आगर ह्मणजे आमचाच देश, खरा व सदाचरणप्रवर्तक असा आमचाच धर्म—बाकीच्यांचें ह्मणजे निवळ थोतांड व लोक भ्रष्ट—;देवाचे एकुलते एक लाडके असे आह्मीच; त्यानें आमच्याच भूमींत अवतरून आपलें शुभवर्तमान इतर सर्व पापमग्न व मरणोत्तर अक्षय नरकाचे धनी होणाऱ्या लोकांस जाहीर करण्याचा आह्मास अधिकार दिला; आमची भाषा उत्तम; आमची विद्या, आमच्या कला याच बाकीच्या साऱ्या जगास वंद्य;—फार तर काय, पण आमची पोषाखाची तऱ्हा, आमची जेवणाखाणाची तऱ्हा, आमची तोंड धुण्याची तऱ्हा, ही सुद्धां सर्वांत उत्कृष्ट; अशा प्रकारच्या ज्या निराधार कोत्या समजुती त्या नाहींशा होऊन इतिहासाच्या योगानें आपणाविषयीं व इतर राष्ट्रा विषयीं यथार्थ ज्ञान वांचकांस होतें * आपली मोठी मानवजाति, जी साऱ्या भूमंडळावर पसरली आहे, व एकेक राष्ट्र केवढें ही ज्ञानसंपन्न किंवा थोर असेल तरी तें जिचा केवळ एक कोपरा असते, तिचें सर्वांशीं जेव्हां पर्यालोचन करावें तेव्हांच तिचें एकंदर खरें स्वरूप लक्षांत येतें. मनुष्यस्वभावाच्या नित्य व शाश्वत स्वरूपापासून त्याचें आगंतुक ह्मणजे देशकालविशेषजन्य स्वरूप निवडतां येण्यास अर्थात असेंच एकंदर सर्व राष्ट्रांचे मनानें आकलन झालें पाहिजे. असो;

* इतिहासापासून मनास जें शिक्षण मिळायाचें त्याचा उत्कृष्ट भाग वरील होय. हें यथार्थ ज्ञान, मोठी निष्पक्षपात व उदार बुद्धि धारण केली, किंवा प्रत्यक्ष तो देश पाहिला, किंबहुना तेथें राहून तेथील विद्येचेंही अध्ययन केलें, तरीही नियमानें येईलच असें नाहीं. याचें उत्कृष्ट प्रमाण ज्यास पहावयाचें असेल त्यानें हिंदुस्थानचा इतिहासकार मिल, प्रसिद्ध ग्रंथकार मेकॉले, 'वासवदत्ते'-चे प्रकाशक हॉल यांचे ग्रंथ पहावे? यांनीं आमच्या देशाच्या संबंधानें कित्येक ठिकाणीं शहाणपणाचा मजकूर लिहिला आहे कीं, तसा जर कोणी हिंदु-त्यांच्या देशाच्या संबंधें लिहिता, तर हेच ग्रंथकार त्यास पोरापेक्षां पोर ठरवते, व त्यास कोठें तोंड काढूं देतेना !

तेव्हां मनाचा दृक्प्रदेश वाढवून कोत्या समजुतीपासून व भ्रमापासून इतिहास त्यांस मुक्त करितो, व आपणाविषयीं व इतरांविषयीं यथार्थबुद्धि मनांत आणून देऊन इतरांशीं सलोखीनें वागण्यास तो आपणास शिकवितो हाही त्याच्या अध्ययनानें होणारा एक मोठा लाभ आहे. इंग्रेजांचें राज्य या देशांत होऊन इतके दिवस टिकलें, व पुढेंही बहुधा चिरकाल असेंच अबाधित चालेल, याचें एक मोठें कारण वरील गोष्टींच्या संबंधें त्यांच्यांत व मुसलमानांत जो मोठा भेद दृष्टीस पडतो तो होय यांत संशय नाहीं. इतिहासाच्या योगानें राजकारणाच्या संबंधें विचारशक्ति वाढते हेंही वरील कलमांत सांगण्यांत आलेंच आहे. पण तें खुद्द राजकर्त्यांसच लागू होतें. प्रस्तुत प्रसंगीं हेंही दाखवावयाचें आहे कीं, ज्याच्या हातीं राज्याधिकार लहान थोडा सुद्धां नाहीं अशा घरीं बसून असणाऱ्या सुखवस्तु मनुष्यासही तशा प्रकारचें मार्मिक ज्ञान इतिहासापासून होईल. सध्यां इंग्लंडांत वगैरे अशा प्रकारचे विचार करणारे व अशा विषयांवर ग्रंथ लिहिणारे लोक सगळे मुत्सद्दीच असतात असें नाहीं; तर वर सांगितले तसे सुखवस्तु असणारे लोकही अशा विचारांत मग्न असतात. तेव्हां हा विषय राजकारणी पुरुषांचाच केवळ आहे असें नव्हे; अगदीं सामान्य मनुष्यांसही तो विचारार्ह आहे. राजप्रकारांपैकीं* उत्कृष्ट कोणता, किंवा अमुक अमुक देशास कोणकोणता विशेष हितकर; प्रजेस राजानें अगदीं अटकावांत ठेवावें कीं मोकळीक द्यावी, द्यावी तर कोठपर्यंत, राजाचें हित होत असले तर अनीति आचरावी कीं नाहीं, आचरली असतां तिचा परिणाम काय होईल; देशाच्या स्थितिविशेषाचे परिणाम एकंदर लोकांच्या मनावर व स्थितीवर काय होतात, राज्याचा आणि धर्मखात्याचा कितपत संबंध असावा; राजानें प्रजेवर धर्माचे बाबतींत सक्ती करावी कीं करूं नये; अशा रीतीचे शेकडो विषय एकंदर सर्व लोकांच्या संबंधाचे आहेत. वास्तव यांवर इंग्लंड वगैरे देशांतून सारखी वाटाघाट चालू आहे. गेल्या शतकाच्या शेवटीं फ्रान्स देशांत जी मोठी धामधूम झाली त्या वेळेस सर्व युरोप व अमेरिका अगदी गलबलून गेली; व सर्वांच्या तोंडीं लोकसत्ताक संस्थान चांगलें कीं एकराजक चांगलें हा वाद झाला. त्याप्रसंगीं या मोठ्या विषयावर शेंकडो ग्रंथ झाले; पण ते आतां सर्व बुडून विख्यात वक्ता जो बर्क त्याचा ग्रंथ 'फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीवर विचार' येवढा

---

* या शब्दाचा अर्थ आमच्या मराठी वाचकांस अंमळ फोडून सांगितला पाहिजे. हिंदुस्थानांत व साऱ्या एशियाखंडांत पूर्वीपासून तों तहत आजपर्यंत राजाच्या सत्तेखेरीज दुसरी सत्ता कोणास माहीत नाहीं. पण युरोपांत अल्पजनसत्ताक, प्रजासत्ताक, लोकसत्ताक असे अनेक संस्थानांचे प्रकार होते, व अजूनही प्रसंगानुसार स्थापित होतात.

मात्र अजून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथावरून त्या थोर तत्त्वज्ञाची विशाल बुद्धि स्पष्ट दिसून येते. या ग्रंथाविषयीं दुसरी विशेषतः सांगायाची गोष्ट काय कीं, त्यांत ज्या कित्येक गोष्टीविषयीं मागील इतिहासाच्या अनुभवावरून त्या ग्रंथकारानें भाकीत केलें होतें तें पुढें बरोबर मिळून आलें, असो; वरील शेवटल्या गोष्टीवरून इतिहासाची थोरवी सर्वांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं; आणि सर्वांच्या, व विशेषतः राजकर्त्यांच्या, उपयोगीं इतिहासाचें ज्ञान किती पडण्यासारखें आहे हेंही त्यावरून दिसून येईल. कोणी कोणी तर यांवरून असेंही ह्मणतात कीं, कांहीं काळानें इतिहासज्ञास पूर्वीच्या अनुभवावर पुढें अमुक अमुक देशाची कसकशी स्थिति होईल याविषयीं अगोदर भाकीत करण्याची सुद्धां शक्ति येईल. असो; याविषयीं आणखीही एका प्रकारें विचारशक्ति वाढते. तो हा कीं, सगळ्या जगाचा इतिहास पहिल्यापासून आजपर्यंत सगळा एकदम मनांत आणला असतां जगदीशाचें वैभव त्यांत दिसून येतें. अगदीं प्राचीन राष्ट्रांची मुळची स्थिति कशी होती व ती पुढें क्रमाक्रमानें कालगत्य कशी पालटत गेली, आणि असें होतां होतां हल्लींच्या काळीं जग कोणत्या स्थितींत येऊन पोंचलें आहे, याचा जो यथास्थित विचार करील त्यांस एकंदर जगाच्या राहटीचा रोंख सुधारणुकेकडे आहे असें खास दिसून येईल. या ह्मणण्यास रानटी लोकांनीं रोमन बादशाहीची धूळधाण करून टाकली, ख्रिस्ताच्या जन्मभमीनिमित्त कोट्यावधि युरोपियन लोक मरून शेवटीं त्यांसच मुसलमानांनीं माघारीं पिटून लावलें, फ्रान्स देशांत दंगा होऊन त्याची व त्याबरोबर सगळ्या युरोपखंडाची नासाडी झाली, वगैरे गोष्टी सकृद्दर्शनीं विरुद्धशा वाटतात; पण याच अनर्थांचे पुढें परिणाम कसे झाले याचा जो अंमळ विचार करील त्यास कळून येईल कीं ते अनर्थ केवळ तात्कालिक असून त्यापासून जगाचें चिरकाल कल्याण झालें आहे. सध्यां जी पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशांची स्थिति आहे, तिजमध्यें व चारपांचशें वर्षांमागें जी होती तींत ज़मीन आस्मानचा फरक झाला आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. हल्लीं अगदीं सामान्य मनुष्यास अशीं शेंकडों सुखें व सोई प्राप्त झाल्या आहेत, कीं ज्या त्या वेळीं मोठ्या बादशाहास अनुकूळ नव्हत्या, सध्यां पोरांसोरांस अशा कित्येक गोष्टी माहीत आहेत कीं ज्या त्या वेळच्या मोठमोठ्या पंडितांच्या व तत्त्वज्ञांच्या स्वप्नींही कधीं आल्या नसतील. प्राचीन काळीं पक्षवायुग्रस्त शरीराप्रमाणें जगाची अवस्था होती ह्मणजे एका भागाचें सुखदुःखज्ञान दुसऱ्यास पोंचण्याचा बिलकुल मार्ग नसे, यास्तव जवळजवळचे देश सुद्धां परस्परांविषयीं उदासीन असत. ग्रीक लोकांचें व पारसीकांचें युद्ध अनेक वेळां मोठ्या निकराचें झालें, पण एकीकडे रोमन वगैरे लोक व दुसरीकडे हिंदु वगैरे अगदीं गार होते, तसेंच दुसऱ्या पक्षीं हा-

निबलानें रोमचें राज्य हालवून दिलें, किंवा इकडे बौद्धधर्मी लोकांस ब्राह्मणांनीं तिबेटांत, लंकेंत, चिनांत हद्दपार करून घालविलें, पण ग्रीक लोक आपल्या ठिकाणीं स्वस्थ. पण आतां कसा चमत्कार आहे तो पहा ! अमेरिकेंत लोक भांडतात–एक होतात; आणि त्यांच्या संबंधानें पातालवासी जे मुंबईचे शेटसावकार ते त्या भांडणाच्या योगानें एकदम कोट्याधीश होतात, आणि भांडण एकाएकीं मिटतांच घरोघर शेणाचे दिवे लागतात।—सारांश तारायंत्राची तार जशी सध्यां पृथ्वीच्या एका टोंकाशीं हालवाली असतां दुसऱ्या टोंकापर्यंत ती हालत जाते, त्याप्रमाणें एका भागाचें सुखदुःख तत्क्षणीं दुसऱ्या भागाच्या अनुभवास येतें; किंवा वरचें सादृश्य येथें घेतलें, तर, निरोगी मनुष्याच्या शरीराच्या कोणत्याही भागास झालेलें ज्ञान जसें तत्क्षणीं सार्वत्रिक होतें तसा प्रकार होतो. असो; तेव्हां हा सर्व प्रकार जेव्हां लक्षांत येतो, व एकंदर जगाचा क्रम दिवसेंदिवस सज्ञान व सुखी होण्याचा आहे असें त्यावरून समजतें, तेव्हां धर्मशील पुरुषांस मोठी उमेद येऊन त्यांची परमेश्वराचे ठायीं भक्ति दृढ होते.

याप्रमाणें या आचाट विषयाचें आमच्या वाचकांस किंचित् दिग्दर्शन करविलें. या विषयास साजेलसें पूर्ण निरूपण करणें म्हणजे सामान्य मनुष्याचें काम नव्हे. त्यास ग्रंथावलोकन पुष्कळ पाहिजे, जगाचा अनुभवही पुष्कळ व्हावा, आणि शिवाय विषय प्रतिपादन करण्याची शैलीही उत्कृष्ट साधलेली पाहिजे. हीं सर्व प्रस्तुत लिहिणाराच्या अंगीं आहेत असें त्यांस अगदीं वाटत नाहीं, परंतु तीं सध्यांच्या वाचकांच्या मानानें पाहतां त्यांसही हावीं आहेत, किंवा त्यापासून त्यांस हल्लींच्या स्थितींत उपयोग होणार आहे, असेंही पण त्यास वाटत नाहीं, वाचकांचें ज्ञान व विारक्षमता जसजशी वाढत जाते त्याच मानानें त्यांची सेवा करण्यास तसे ग्रंथकारही अवश्य निपजत जातात; यास्तव आमचे इकडील वाचक इंग्लंडांतील वाचकांच्या तोडीचे होताहेत तोंपर्यंत आपणांत बर्क्, मेकॉले, मिल्ल यांसारखे लिहिणारे खास निपजतलि यांत संशय नाहीं. या दोन्ही गोष्टी परस्पर सापेक्ष होत हें उघडच आहे, असो; तेव्हां सध्यांच्या स्थितीप्रमाणें आमच्या मराठी वाचकांस प्रस्तुत निरूपण पुरे आहे असें आम्हास वाटतें, या व मागील अंकांत सांगितलेलें इतिहासाचे उपयोग नीट मनांत भरून त्याच्या अभ्यासाकडे जर त्यांतून कित्येकांची प्रवृत्ति होईल तर या लेखाचे श्रम फुकट गेले असें होणार नाहीं,

येथवर इतिहासाविषयीं सामान्यतः विचार झाला. पुढील अंकांत विशेषतः आपल्या देशाच्या इतिहासविषयीं चार शब्द बोलूं.

——:——

इतिहास.

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रांतनयना
गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदंबाः करटिनः ।
लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवतो
हरेरद्य द्वारे शिवशिव शिवानां कलकलः *

भामिनीविलास,

मागील अंकाच्या शेवटीं सुचविल्याप्रमाणें यांत आपल्या देशाच्या इतिहासाविषयीं—ह्मणजे या विषयावर इंग्रेजींत व मराठींत जे ग्रंथ आहेत ते कसे आहेत, सध्यां एकंदर लोकांस इतिहासाचें ज्ञान कितपत आहे, त्याची योग्यता त्यांस कितपत कळते, वगैरेविषयीं—लिहावयाचें आहे. आतां या विषयासच खुद्द आरंभ करायाच्या पूर्वी एका मोठ्या गोष्टीविषयीं बरेंच लिहिलें पाहिजे. ही गोष्ट हिंदुस्थानाविषयीं एकंदर जगाचें मत. हें चांगलें लक्षांत आलें असतां पुढील विषय पुरतेपणीं ध्यानांत येण्यास अगदीं सोपें पडेल.

१ आलीकडे पन्नास पाऊणशें वर्षांत या देशाची स्थिति मोठी चमत्कारिक होऊन गेली आहे. त्यास फार दिवसांनीं मोठ्या सुदैवानें जें स्वराज्याचें वारें लागलें होतें तें एकाएकीं नाहींसें होऊन तो हल्लीं एका टोंकापासून तों दुसऱ्या टोंकापर्यंत परराज्याच्या सत्तेखालीं आला आहे. असें पूर्ण पराधीनत्व त्यास यापूर्वी कधींही आलें असेलसें दिसत नाहीं आणि याहूनही विशेष खेदास्पद काय कीं, हींतून मुक्त होऊन त्यास पुनः वर डोकें उचलण्याचा बहुधा प्रसंगही इतःपर येईलसा वाटत नाहीं. सध्यांच्या अत्यंत कष्टावस्थेंत इंग्रेजांच्या तरवारींच्या तिखट धारांशीं दयार्द्रतेचा जो कांहीं थोडा बहुत अंश मिश्रित असेल तेवढेंच बहुतकरून आह्मास त्राण उरलें आहे! असो; पण हीही दशा कदाचित् सह्य होती. कां कीं, ' निचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ' ÷ या न्यायानेंच एकंदर जगाची राहटी चालली आहे. जो मनुष्य, जें कूळ, किंवा जें राष्ट्र आज भाग्याच्या परम शिखरास चढलेलें असतें तेंच उद्यां एकाएकीं डबघाईस येऊन परवां त्याचा मागमूसही मागें रहात नाहीं. पहा बरें, ' ग्रीक ' या नुसत्या नांवाबरोबर किती कल्पना एकदम मनांत उभ्या राहतात! ज्या देशैकनिष्ठ

* " ज्या गुहेपुढें आलें असतां मदोन्मत्त हत्तींनीं भय पावून क्षणभरही तेथें न ठरतां दूर पळून जावें, जींत हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोत्यांचा खच पडला आहे, त्याच सिंहाच्या गुहेंत आतां भालूची गर्जना ऐकूं येते! शिवशिव "

÷ चाकाच्या धांवेप्रमाणें मनुष्याची स्थिति वरचेवर पालटत असते,-ह्मणजे एकदां खालीं होते, पुनः वर होते.

वीर्यापुढें शर्तीवर ज्याचें असंख्यात सैन्य भुसासारखें उडून गेलें, तें वीर्य; सारें जग अजूनही ज्यांच्या योगानें थक्क होतें असें वाक्चातुर्य व बुद्धि; मोठमोठ्या राजांस ज्याचा धाक पडावा असें उत्साहोद्दीपक वक्तृत्व; प्रत्यक्ष पाषाणास बोलता चालता करण्याची अपूर्व करामत; इत्यादि कल्पना वरील नांवाच्या केवळ उच्चाराबरोबर एकसमयावच्छेदेंकरून मनांत प्रवेश करतात ! व यामुळेंच हें नांव आजपर्यंत सर्वांच्या कानांस अमृतासारखें मधुर लागत आलें आहे. फार तर काय, पण या चिमकुल्या देशाचा–कीं ज्याचा एकंदर विस्तार येथील एकाद्या जिल्ह्या इतका सुद्धां नसेल, त्याचा–इतिहास सर्व जगास एकाद्या महातीर्थाप्रमाणें पावन व तारकच जणों काय आहे. यानेंच नुकतें सगळ्या युरोपास दीर्घकालिक महानिद्रेंतून एकदम जागविलें, व त्याचा प्रचार व प्रसार जेथें जेथें होत जाईल तेथें तेथें त्याच्या मागोमाग विद्या व कला या आल्याच असें समजावें. आजवर जे युरोपांत व अमेरिकेंत थोर थोर लोक होऊन गेले त्यांपैकीं ज्याच्य बुद्धीनें येथून पेट घेतला नाहीं असा कदाचित् एकही मनुष्य सांपडणार नाहीं. असो; पण याच ग्रीक लोकांची लवकरच काय दशा होऊन गेली ! ज्या मासिडोनियन लोकांस ते आपणांहून अत्यंत हीन समजून त्यांची अवगणना करीत तेच साऱ्या ग्रीस देशास शिरजोर झाले; त्यानंतर अक्षरशून्य जे रोमचे दांडगे शिपाई त्यांनीं सहज तो सगळा देश सर केला; आणि त्यांच्या मागून तर वाळवंटांतून भटकणारे जे आरब त्यांची एक टोळी इकडे येऊन त्यांनीं मूर्ति फोडण्यास व सगळ्या देशाची धूळधाण करण्यास आरंभ केला. लक्ष्मीच्या चंचलतेचें व दैवाच्या अस्थिरपणाचें आणखी उदाहरण हावें असल्यास रोमचेंही आहे ! या शहरच्या इतिहासापेक्षां चमत्कारास्पद दुसरें काय आहे ! रॉम्युटसानें जी मर्यादा पहिल्यानें नांगरानें आंखून दिली तीच वाढतां वाढतां कोठपर्यंत वाढली ! त्या वेळेस माहीत असलेलें सारें जग तींत आलें ! पण येवढें होऊनही शेवटीं काय राहिलें ! ज्या रोमन लोकांचा मागें पाय ह्मणून कोठें कधींही आलाच नाहीं; ज्यांचें धैर्य असें अढळ कीं, केनीच्या मोठ्या लढाईंत हानिबलानें त्यांचें बहुधा हातपायच मोडून टाकले असतांही जे यत्किंचितही न डगमगतां जो कोणी शत्रूस शरण जाण्याची मसलत काढील त्यास मारून टाकावें असा ज्यांनीं नियम केला; ज्या वीरांचा अद्भुत पराक्रम ऐकून ईजिप्ट, हिंदुस्थान* अशा दूरदूरच्या देशांतूनही त्यांकडे वकील येत; त्यांसच शेवटीं रानटी जे गॉल, व्यांडल, गॉथ,

---

* ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. मुसलमानांच्या संबंधानें ‘ रूमशाम ’ हा शब्दही आमच्यांत आला आहे. तुर्कस्थानच्या सुलतानास ते हा शब्द लावतात. तसेंच एका हिंदु चालीच्या कृत्रिम भूगोलावर ‘ रोमक पत्तनम् ’ असें नांव पाहिलेलें आह्मांस आठवतें !

हून्स, आरब, तुर्क अशा लोकांपुढें थरथरां कांपावें लागलें! असो; तर याप्रमाणें हें कालचक्र सतत फिरत आहे! याच्या सपाट्यांत कोणाचें काय होईल याचा काय नेम आहे? तेव्हां आमचे पूर्वज केवढेही थोर असले, व सध्यां आह्मी कितीही नीच पदवीस आलों असलों, तरी त्यांत चमत्कार कसचा? जी गति ग्रीक व रोमन लोकांसही चुकली नाहीं तीच हिंदूंसही प्राप्त झाली असल्यास नवल कसचें? याप्रमाणें सध्यांच्या पक्षीं मनाचें समाधान करून घेण्यास सवड झाली असती; आणि आमच्या पूर्वीच्या वैभवाकडे पाहून आमचा मान चोहोंकडे अव्याप असता! पण हें तरी कोठें आहे? आमच्या देशाविषयीं व आमच्या लोकांविषयीं एकंदर जगाच्या कशा समजुती आहेत त्या येथें विशेष सांगायाला पाहिजेत असें नाहीं. मोठमोठ्या नामांकित इंग्रेज ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत, हिंदुस्थानासंबंधीं कांहीं प्रकरण निघालें असतां पार्लमेंटसभेंत, येशूख्रिस्तानें वरद हस्त डोईवर ठेवून सर्वज्ञ केलेल्या मिशनरी लोकांच्या मोलवान भाषणांत, त्यांच्या प्रसादानें सर्वज्ञतेची झुळूक ज्यांच्य वरून गेली अशा येशूच्या कळपांत जाऊन फसलेल्या बिचाऱ्या वाह्यांच्या दांभिक बोलण्यांत, किंवा ख्रिस्ताच्या शरीराचे रक्ताचे भोजनापुरतेच अर्धे मुर्धे मेंढे बनून कळपांत शिरलेल्या लबाड लांडग्यांच्या कपटव्याख्यानांत, वगैरे जिकडे तिकडे एक घोष ऐकूं येतो! त्याचा सारांश हा कीं, आह्मांसारखे मूर्ख, वेडगळ, भितरे, लबाड, दुराचारी असे आह्मीच! इंग्लंडांत अगोदर हिंदुस्थानाचें नांव निघालें कीं, लोकांच्या कपाळास तिडीक उठते; पण त्यांतूनही आमच्या देशास आपल्या वास्तव्यानें भूषित करण्यास व आह्मांवर उपकार करण्याच्या बुद्धीनें जे कोणी कोणी इकडे येतात, ते येतांना मेकॉले साहेबाचे 'लॉर्ड क्लाइव्, वॉरन हेस्टिंग्स' हे निबंध रेल्वे स्टेशनांवर विकत घेऊन वाचीत असतील! साहेबांची वृत्ति मुळची सौम्य व ज्ञानही अगाध असतेंच; त्यांतून हे सुंदर निबंध वाचल्यावर तर हिंदुस्थानावर पाऊल ठेवतांच त्यांच्या मनांत अशा वृत्ती उद्भवत असतील:—'अहो! क्लाइव् व हेस्टिंग्स् यांस इतके श्रम तरी पडले! मी असतों तर एका सपाट्यास साऱ्या हिंदूंस चीत करून दिलें असतें! मी एक शब्द बोलेन तर त्यांचे सगळे ग्रंथ त्यांस कस्पटाप्रमाणें वाटवीन!' आह्मांस खचित वाटतें कीं, मोठमोठ्या वरिष्ठ कामदारांपासून तों रेल्वेच्या यःकश्चित गार्डापर्यंत जो अरेरावपणा सर्वांत दृष्टीस पडतो तो इंग्रज लोकांच्या अंगच्या उद्दामपणामुळें व त्यांचें हिंदुस्थानांवर प्रभुत्व झालें आहे यामुळेंच केवळ आलेला नव्हे. हिंदु ह्मणजे काय? कस्पटापेक्षां कस्पट, अधमांहून अधम, सर्वांपेक्षां मूर्ख असे जे वेडगळ समज साऱ्या लोकांचे झाले आहेत, जे अधिकाधिक दृढ करण्याविषयीं ज्याचा त्याचा यत्न चालू आहे, त्याचें जर आमचे लोक खंडण करतील, आणि आपली योग्यता प्रकट करतील, तर वरील

दांडगेपणा बराच कमी होईल यांत संशय नाहीं. याविषयीं दोन उदाहरणांवरून आमच्या वाचकांची खात्री होईल. सर्व इतिहासज्ञांस, किंबहुना इकडील सर्व लोकांस सर मालकम् साहेबांचें नांव ठाऊक असेलच. अव्वल इंग्रजींत ज्या साहेबांचीं नांवें या प्रांतांत अबालवृद्धास माहीत होतीं व ज्यांवर एकंदर लोकांचाही लोभ जडला असे, त्यांत अल्पिनष्टनच्या खालोखाल सदहू मालकम् साहेबांचेंच नांव होतें. या भल्या साहेबानें आपणांविषयीं हा मजकूर लिहिला आहे:—

" माझी स्वतःची एतद्देशीय लोकांविषयीं पहिल्यानें काय समजूत होती ती अजून मला आठवते;—व ती आठवली असतां माझी मला मोठी शरम वाटते, ती अशी होती कीं, माझ्या हाताखालीं जे नेटिव कामगार आहेत ते माझ्यापेक्षां सर्व प्रकारें किती हलके आहेत! असें मला बरेंच दिवस वाटत असे; पण जसजसें येथील लोकांविषयीं व माझे स्वतःविषयीं मला अधिकाधिक कळूं लागलें तसतसा आमच्यामधील भेद कमी कमी होत गेला. आमचे इंग्रज लोकच आपल्या श्रेष्ठपणाचा मोठा डौल मिरवितात हें मीं पुष्कळ ठिकाणीं पाहिलें आहे व ऐकलेंही आहे; पण युरोपांतील व हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रतींच्या लोकांची त्यांच्या मानानें परस्पर तुलना केली, तर तिकडच्या लोकांस गर्व मिरविण्यास मोठेंसें कारण दिसेल असें वाटत नाहीं! तसेंच सगळ्या हिंदूंविषयीं एकंदर सरसकट जें मत ज्याच्या त्याच्या तोंडून ऐकूं येतें. कीं तें सारे लोक येथून तेथून लुच्चे लबाड आहेत, त्यांची भल्यानें संगत करूं नये, आणि ते बुद्धीचे इतके मंद आहेत कीं, विद्याभ्यासाच्या योगानें ज्यांचीं मनें विशाल व उदार झालीं अशा युरोपियन लोकांच्या संभाषणास व स्नेहास ते अगदी लायख नाहीत, हेंही मला बिलकूल मान्य नाहीं. *

दुसरें उदाहरण कोलब्रुनामक प्रख्यात संस्कृतज्ञाचें. आपल्या प्राचीन विद्येचा व्यासंग करून तिची माहिती युरोपांत ज्यांनीं करून दिली, त्या पंडितांच्या मालिकेंत याची गणना मोठी आहे. असें जसतां याच साहेबाचे आधींचे उद्गार येथें दाखल केले असतां सर्वांस मोठा चमत्कार वाटेल; व तो पुनः वाचून कोलब्रूक साहेबांस स्वतःही अनेक वेळां खचीत लाज वाटली असेल! ज्याची पुढें संस्कृतावर येवढी भक्ति जडली, व फारशी वगैरे भाषांशींही ज्यानें चांगला परिचय केला, त्यानेंच विल्किन्स नामक संस्कृतज्ञास ' संस्कृताचें वेड डोक्यांत शिरलेला ' असें ह्मणावें, एशियाटिक मिसलेनी ह्मणून एक बंगाल्यांत पुस्तक काढीत असत त्यास ' वढगळ ' ' ऐन अकबरी ' ग्रंथास ' हा नुसता उकिरडा आहे, यांत एखादें दुसरें मोतीं सांपडेल न सांपडेल ' असें ह्मणावें ही केवढी चमत्काराची गोष्ट! या दोन उदाहरणांवरून आमच्या वाचकांस स्पष्ट दिसून.

* Briggs's letters, XX111.

येईल कीं, एकंदर जगास आमच्या देशांविषयीं यथार्थ ज्ञान बिलकूल नाहीं. तसेंच यावरून आह्मांस असेंही खचीत वाटतें कीं, जे जे युरोपियन लोक येथें येऊन पुनः माघारीं गेले व जातात, त्यांच्या हिंदूविषयीं पहिल्या समजुतींत व शेवटल्या समजुतींत फारच तफावत पडत असेल! नाहीं अशी मेकॉलेसार ख्या दुराग्रही व कोत्या मनांच्या लोकांची; किंवा युरोपांतून शुभवर्तमान घेऊन येऊन तें बहुधा जसेंचें तसेंच गुंडाळून माघारें न्यावें लागल्यामुळें निराश झालेल्या मिशनरी लोकांची मात्र समजूत पालटत नसेल! मग हे सद्गृहस्थ तिकडे गेल्यावर आपलें सर्व पांडित्य हिंदूंवर खुशाल. बिनधोक ओतीत असतील. तिकडे अगोदर हिंदुस्थाना- विषयीं माहिती इतकी जब्बर , कीं, शिंदा हिंदु कीं मुसलमान याची भ्रांत हैदर दिल्लीस राज्य करीत होता कीं त्रावणकोरास राज्य करीत होता कोण जाणे? मुंबईस एखाद्यास पत्र लिहिलें असतां मद्रासेस व कलकत्त्यास असणाऱ्या इष्टमि- त्रांचा समाचार त्यांत पुसायचा! केवळ नकाशाकडे पाहून किंवा इतिहासाच्या चार ओळी वाचून जी माहिती मिळायाची तिची इतकी भ्रांत; मग अशा लोकांस हिंदु धर्माची, हिंदूच्या विद्येची, त्यांच्या भाषांची वगैरे माहिती कितपत असेल हें सांगावयास नकोच! फार कशाला अजूनही हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडत नाहीं काय? संस्कृतामध्यें ओ का ठो करतां येत नसतांहि हिंदुधर्माविषयीं सव्वा सव्वा हात गप्पा झोंकणारे पाद्री साहेब कोणी पाहिले नाहींत? 'पंचतंत्र- या महाग्रंथाचें अकटोविकट अध्यन करून खासे पी. एच्य. डी. बनून आलेले चारी वेद, सहा शास्त्रे, अठरा पुराणें यांत पारंगत झालेले श्वेतद्वीपीय व शर्मण्य- देशीय शास्त्री कोणास माहीत नाहींत? पण अंः! यांत काय आहे? संस्कृतचसें काय एशिया खंडांतील झाडून साऱ्या भाषांत ज्यांचा कोणी हात धरणारा नाहीं असे पूर्वदेशीय भाषांचा बाणा बाळगणारेही युरोपांत तयार होऊन इकडे येत नाहींत काय? त्यांस तुम्ही आरबी विचारा, फारशी विचारा, चिनी विचारा; सगळ्यांत तयारी! प्रश्न करण्याचा अवकाश! साहेबांची बुद्धि येथवर फांकली असल्यावर मग युनिव्हर्सिटींत मराठीचीं बुकें नेमतांना 'विद्येपासून लाभ आणि संतोष', 'ईश्वरी ज्ञान' वगैरे लाखो ग्रंथ त्यांनीं निवडल्यास, किंवा दक्षिणा प्रैज कमिटीकडे कसाही गद्यपद्यात्मक ग्रंथ येवो, त्यावर फाड्कन् न्यायाच्या तराजूंत जोखलेलें मत साहेबांनीं दिल्यास आश्चर्य कोणतें? वाः! एकून अक्कल हा जिन्नस हल्लींच्या काळीं युरोप खंडांत जितका रगड पिकतो तितका एको- णिसाव्या शतकाच्यापूर्वी कधीं कोठेंही पिकला नसेल!! हा देवानें आपल्या आव- डत्या लोकांवर एकदम महाप्रसाद केला असेल, किंवा त्याच्या पुत्रानें आपलें शुभवर्तमान भूमंडळावर फैलावलेंसें पाहून खुष होऊन आकाशांतून हें अपूर्व पारितोषिक पाठवून दिलें असेल कोण जाणें! असो; तेव्हां सांगायचें काय कीं,

असे अरण्यपंडित इंग्लंडांत गेल्यावर 'एरंडोऽपिद्रुमायते' या न्यायानें तेथें मोठी प्रतिष्ठा व विद्वत्तेबद्दल मान पावतात. मग काय सांगतील ती पूर्व दिशा! कोणत्याही लोकांस इतरांचा मोठेपणा व थोरवीचें वर्णन कधीं सहन होत नसतेंच; त्यांतून हिंदूंसारखे लोक; जे त्यांच्या सत्तेखालीं आलेले त्यांचें वर्णन काय करावयाचें आहे? यास्तव लोकांस हसवावयासाठीं व आपण किती थोर आहों हें त्यांस समजविण्यासाठीं हिंदूंचा जितका पाडाव करावा तितका इष्टच! त्यांतून दुसरें काय झालें आहे की, हिंदूंचा फार प्राचीन काळापासून संपत्तीविषयीं कलांविषयीं, विद्येविषयी वगैरे मोठा लौकिक, इतका कीं, युरोपातील सर्व राष्ट्रें तिकडून आलेले अमोलिक जिन्नस पाहून हिंदुस्थानाविषयीं केवळ वेडे होऊन गेले होते. कोलंबस अमेरिकेजवळील बेटात जाऊन लागला. पण त्यांस आपण हिंदुस्थानच शोधून काढला असे वाटून त्याने त्यांस तेच नांव दिले तें अद्याप चालत आहे; तसेच ग्रीक व रोमन लोकातही आमच्या पूर्वजांची मोठी ख्याति होती, असे त्यांच्या ग्रंथावरून वगैरे दिसते. * तेव्हां एवढया नामांकित लोकांचे नाक खाली करून ते अत्यंत नीच आहेत हें दाखविलें म्हणजे इंग्रज लोक मोठे थोर कसे नाहीं झाले? अर्थातच झालें. ख्रिस्ती धर्माकरितां वेडे होऊन गेलेल्या मिशनरी लोकानी हिंदूंविषयी एकंदरीत, व विशेषतः धर्मासंबंधाने, हवी तितकी बडबड केली तरी ती त्यांच्या पोरपणास व येशूच्या नांवास शोभते खरी; पण सत्याचा, न्यायाचा व विद्वत्तेचा बाणा बाळगणाऱ्या अशा मोठमोठ्या ग्रंथकारानींही आमच्या देशाविषयी झोटिंगपाच्छाहीचा मजकूर लिहावा हा केवढा चमत्कार आहे? मेकॉले साहेब मोठ्या तीव्र बुद्धीचा, बहुश्रुतपणाचा, रसिकतेचा व निःपक्षपातपणाचा बाणा मारीत असतां हिंदुस्थानाच्या संबधाने जेथे जेथें त्यानी कांहीं म्हणून लिहिले आहे तेथें तेथे अत्यंत दुराग्रह किंबहुना पोरकटपणाही त्यांनीं प्रकट केला आहे. त्यांची माहिती केवढी जब्बर होती हे त्यांस दहा बारा भाषा येत होत्या यावरून व त्यांच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसतेच. दृष्टांत देण्याविषयी तर त्यांची हद्दच होती. प्राचीन ग्रीक व रोमन

* शिकंदर बादशहा हिंदुस्थानांत आला होता तेव्हां येथील लोकांचें ज्ञान व चातुर्य पाहून तो चकित झाला, ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेच अनेक ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांनी हिंदुस्थानाविषयीं लिहिलें असून येथील लोकांविषयीं त्यांच्या मनांत आदराची बुद्धि पुष्कळ वागत असावी असें दिसतें. पोप कवीने 'टेंपल ऑफ फेम्' (कीर्तिमंदिर) या नांवाच्या काव्यांत पूर्वदेशीय विद्वत्समाजांत ब्राह्मणांस घातले आहे–

'—The Sage Chaldeans robed in white appeared,
And Brachmans deep in desert woods revered.

लोकांच्या ग्रंथांतून अर्वाचीन युरोपांतील भाषांतल्या ग्रंथांतून किंबहुना फारशी वगैरे इकडील ग्रंथांतून नाहीं ते त्यांनीं प्रसंगवशात् दिले आहेत. पण नाहीं असा संस्कृतांतून ! त्यांच्या तडाक्यांतून आमच्या कालिदासाचें ' शाकुंतल ' नाटक-कीं ज्याचें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध होतांच श्लेजेल्, हंबोल्ड्, गेटी अशा महापंडितांस त्यानें गर्कच करून टाकलें, तें चुकलें असेल असें मुळींच संभवत नाहीं. त्यांतून साहेबमजकूर आमच्या देशांत तीन चार वर्षें येऊन राहिलेही होते. पण कांहीं नाहीं. फारशी ग्रंथाचा संबंध जसा त्यांनीं आपली माहिती दाखविण्याकरितां आपल्या ग्रंथांत कोठें कोठें आणला आहे, व फर्दोशी, शेक सादी वगैरे कवींचीं नांवें मोठया प्रेमानें आपल्या ग्रंथांत एके ठिकाणीं आणलीं आहेत, तशीं हिंदु कवींचीं मात्र बिलकुल कोठें नाहींत. आह्मांस खचीत वाटतें कीं, त्यांनीं ' शाकुंतला ' चें भाषांतर जें एखादे वेळेस कधीं वाचलें असेल तें त्यांचे बंधु जेम्स् मिल्ल इतिहासकार त्यांच्यासारखें घूकदृष्टीनेंच वाचलें असेल ! बरें, ते इतके दिवस बंगाल्यांत राहिले तेव्हां नंदकुमारांच्या देशबांधवांची वर्तणूक त्यांनीं ' वॉरन हेस्टिंग्स् ' या निबंधांत लिहिली आहे तशीच त्यांच्या नजरेस आली असेल काय? ह्मणजे लहानापासून थोरापर्यंत सर्वच लबाड, ठक, मूर्ख असे त्यांस आढळले असतील काय ? तसेंच जेवढा टापू त्यांनीं पाहिला असेल तेवढ्यांत कोणत्याही संबंधानें चागलें ह्मणण्यासारखें त्यांत कांहींच दिसलें नसेल? काय असेल तें असो. गरीब बिचारा हिंदुस्थान ! त्याच्या धर्माची तर सर्वांनीं पायमल्ली करावीच—'टुमी हिंडू लोक' करणाऱ्या पाद्री साहेबापासून तों मोठया लाट साहेबांपर्यंत—त्याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथकारानेंही एके ठिकाणीं आपल्या नेहेमींच्या चालीप्रमाणें त्यावर वर्षाव केलाच आहे, त्याचा अंमळशानें उल्लेख करूं—पण नवल पहा काय कीं,आमच्या देशाची संपत्तिही साहेबमजकुरांस सहन झाली नाहीं !!त्यांनीं वर सांगितलेल्या सर्वप्रसिद्ध निबंधांत असा मजकूर लिहिला आहे:—"मोठया शाहण्या व्यापाऱ्यासही हिंदुस्थानांतील संपत्तीचा मोठा अभाव असे. त्यांच्या मनांत अशा वेड्या कल्पना घोळत कीं,हिंदुस्थानांत हिऱ्यांचीं जोतीं, रत्नांचे खांब सोन्याचे वाडे असे आहेत. पण खरोखरी पाहतां हा सगळा भ्रम होता.यूरोपांत पोर्टुगाल देश, किंवा ल्हान ही ऐर्लंड देश, भिकारी समजतात; पण हिंदुस्थान तर ऐर्लंडाहूनही भिकारी आहे !!! "लॉर्डसाहेबाचें हें महावचन ऐकून आमचे वाचक खरोखर भांबावून जातील!—काय! हिंदुस्थान आणि भिकारी!—वा:! दिवसा ढवळ्या साऱ्या जगाच्या डोळ्यांत माती टाकण्याचें हें साहेबांचें धाडस त्यांचें त्यासच शोभो! हिंदुस्थान जर दरिद्री झाला तर मेकॉले साहेबांचा देश कशानें श्रीमंत झाला कोण जाणे! शिशाच्या व कोळशांच्या खाणींनीं तर नाहींना! कोणीं नाहीं ह्मणा-

वें? उद्यां मेकॉले साहेबांचे एखादे बंधु साऱ्या जगास कदाचित् जाहीर करती-ल, कीं 'अहो हिमालयाविषयीं मोठ्या भूगोलवेत्यासही मोठी भ्रांति आहे. आम-च्या इंग्लंडांतलें एखादें लहानसें टेपाड त्यास उंचींत हटवून टाकील ! तसेंच गं-गा ब्रह्मपुत्रा यांची सारे लोक रिकामी बढाई सांगतात. आमच्या लंडनांतलें एखादें गटार पुढें होईल तर त्यांस मागें सारून देईल!'—जुलमी राजांनीं प्रजा चरकांतून पिळून काढल्यामुळें येथील लोकांस अगदीं त्राण उरलें नसतें असें जर आमच्या साहेबांचें म्हणणें असेल, तरी वरील वाक्य क्लैव हेस्टिंग्स अशां-च्या देशबंधूस फारच नामी शोभतें म्यणायाचें! असो? या वरील मतावर आण-खी विस्तार येथें करीत नाहीं? तें आमच्या वाचकांवरच आम्ही सोंपवून देतों. आतां वरील महाविद्वान साहेबांचें आमच्या विचाऱ्या धर्मावरील मत ऐका. सरकारानें प्रजेवर धर्माच्या बाबतींत सक्ती करावी कीं नाहीं असा विषय चालला असतां तदनुरोधानें मेकाले साहेब हिंदुस्थानाविषयीं लिहितातः—" परधर्म जबरीनें लोकांवर बसविला असतां जेथें त्यांचें अपरिमित कल्याण होईल असा देश हिंदुस्थानाखेरीज कदाचित् दुसरा कोठेंही सांपडणार नाहीं. तेथील धर्मासा-रखा नीचतेस पोंचलेला धर्म साऱ्या पृथ्वीवर कोठेंहीनाहीं. त्याचा समूळ उच्छे-द करून ख्रिस्ती धर्माचें अत्यंत दीन जें स्वरूप कधीं कोठें चालू असेल तें त्यां-च्या जागीं आणून बसविलें असतांही त्या देशांतील लोकांचें अतोनात हित हो-णार आहे! + 'वाः!येथें तर अमच्या साहेबांनीं आपल्या सर्वज्ञतेची पराकाष्ठाच दाखविली. आमच्या देशांकरितां राज्यसंबंधाचे कायदे करण्याच्या कामांत हे साहेब पुढारी होते, व सध्यां चोहोंकडे चालू असणारी शिक्षणपद्धतिही त्यांनींच घालून दिली, या डौलावर जाऊन आमच्या धर्मावरही ते घसरले न-सतीलना ! वरील त्यांच्या लेखावरून पाहतां हे साहेब येशूचे पुरे भक्त असून आमच्या धर्मांतला त्यांस खडान् खडा माहीत होता, याविषयीं आह्मांस संशयच उरला नाहीं ! साहेबांचें लिहिणें कोठेंही पहा; तें अर्धबोबड्या मनुष्यासारखें अर्धेमुर्धे कधीं नसायचेंच. त्यांतून हिंदुस्थानासारख्या देशाविषयीं लिहितांना तर तें अगदीं निक्षूनच असायचें. त्यांची व त्यांच्या देशबंधूंची खात्रीच होऊन गेली आहे, कीं आमच्या देशाविषयीं कितीही वाईट लिहिलें तरीं तें पुरें नाहींच होत ! मग कशाला कसर करा! मानवी भाषेनें जेथवर ह्मणून निंदा व्यक्त करतां येते तेथवर तिचें सत्त्व बघून विचाऱ्या हिंदुस्थानावर वर्षाव ! ही मजा ज्यांस पुरतेपणीं पहावयाची असेल त्यांनीं जेम्स मिल्ल साहेबांचा ' हिंदु-स्थानचा इतिहास ' पहावा. यांनीं तर इतिहास लिहिण्याची नवीच तऱ्हा जगांत प्रगट केली. इतिहासकार इंग्लंडांत; ज्याचा इतिहास लिहावयाचा तो

+ Gladstone on Church and State.

देश सात आठ हजार कोस दूर; तेथील लोक काळे कां गोरे कधीं पाहिले नाहींत; तेथील भाषांच्या ज्ञानाच्या नांवानें तर आंवळ्यायेवढेंच ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. अशा थाटानें हे साहेब इतिहास रचावयास बसले. बरें इतकेंही नाहीं ह्मटलें; तेथील देशाची हकीकत ज्यांनीं लिहिली त्यांच्या लेखावरच निर्वाह करून इतिहासकारानें आपलें बुद्धिकौशल्य योजून निदान निःपक्षपातानें खरा मजकूर तरी लिहिला असेल ह्मणावें! पण तसें तर बिलकूल नाहीं. स्वतः हिंदुस्थानाविषयीं माहिती तर मेकॉले साहेबांच्याच तोडीची; तेव्हां दुसऱ्यांचे लेख तर पाहायाला हावेच. पण खुबी काय करायची? जेवढें ह्मणून हिंदूंच्याविरुद्ध लिहिलेलें सांपडेल तितकें मात्र घ्यावयाचें; पण त्याच ग्रंथकारानें त्याविषयीं जेवढा प्रशंसेचा मजकूर लिहिला असेल तेवढाच नेमका गाळायचा! येवढी सगळी सामुग्री असल्यावर मग हा इतिहास किती उत्कृष्ट उतरला असेल हें सांगायास नकोच. या थोर इंग्रेज इतिहासकारांच्या मनांत आमच्या हिंदुस्थानाविषयीं केवढी बळकट अढी होती तीं थोडक्या उदाहरणांवरून वाचकांस कळवितों. सारें जग ज्यांस पाहून विस्मय पावतें अशा- डांकाच्या मलमली, अग्र्याचा ताजमहाल, कालिदासाचें ' शाकुंतल नाटक ' वेरूळचीं लेणीं हीं सुद्धा साहेबांच्या पसंतीस उतरलीं नाहीत!! लेण्याविषयीं त्यांनीं एक तर्क सुचविला आहे तो मोठ्या मौजेचा आहे. साहेबांची कल्पना अशी धांवते कीं, हीं लेणीं कदाचित् भुईंतून स्वयंभू वर निघालीं असतील किंवा आकाशांतील ढगांतून खालीं कोसळलीं असतील !!! विलायती कल्पना खरी! असो; तेव्हां असे दिव्य इतिहास एकंदर जग आमच्याविषयीं कल्पना बांधणार! पण त्यांत आमच्याविषयीं त्या आतांप्रमाणें अत्यंत मूर्खत्वाच्या असल्यास नवल काय?

२. पण वरच्याहूनही विशेष मूर्खपणाचा व लज्जेचा प्रकार अजून सांगणें आहे. तो कोणता तर खुद्द आपल्याच देशांतला. हिंदुस्थानाशीं एवढा निकट संबंध झाला असतांही इंग्रेजास व तद्द्वारेंच काय तें इतरांस ज्ञान होणार; यास्तव बाकीच्या एकंदर जगास, त्याविषयीं यथार्थ ज्ञान बिलकूल नाहीं, यांत वास्तविक पाहतां मोठेसें आश्चर्य नाहीं. कारण आह्मांत व इंग्रजांत हरएक गोष्टींत मनस्वी अंतर आहे. इंग्रेज तरवारीच्या जोरानें अंमलदार झालेले; आह्मी हतवीर्य होऊन त्यांचे बंदे बनलों; आह्मी मूर्तिपूजक व ते मूर्तिभंजक; आह्मी फार झालें तर बायकांस बरोबरीनें वागविणारे, त्यांच्यांत तर मडमसाहेब ह्मणजे प्रतिदैवत; आह्मांस तर कीडमुंगीच्या हत्येनेंहि अंगावर शहारे येणार, व प्राणांत ओढवला तरी मद्यास शिवणें नाहीं; त्यांच्यांत तर दोहोंसही मनाई नाहीं. हें तर काय पण दोन्ही पदार्थ अनुक्रमेंकरून त्यांच्या पैगंबराचें शरीर व रक्त मानलें असून स्वर्गारोहणाची पहिली पायरीच होत; आमच्या स्त्रियांस परपुरुषाचें वारें सुद्धां

पातिव्रत्यभंजक; त्यांच्यांत हें तर काय पण मोठ्या श्रृंगारवेषानें परक्याबरोबर नृत्य करणें हें अत्यंत प्रतिष्ठादायक ! याप्रमाणें हजारों गोष्टींत आह्मांत व इंग्रेजांत रात्रंदिसाचें अंतर असतां इंग्रेजांनीं आपल्या अत्युच्च पदापासून खालीं येऊन हिंदूशीं स्नेह करावा व त्याविषयीं यथार्थ ज्ञान संपादन व्हावें कसें ? हें ज्ञान त्यांस क्रमाक्रमानें होत जाईल, खरें; पण मिल्ल, मेकॉले हे पुरते लबाड ठरण्यास आणखीं शंभर दीडशें वर्षें तरी हावींत असें आह्मांस वाटतें। तेव्हां मुसलमानांचा व आमचा जितपत हल्लीं स्नेहभाव झालेला दृष्टीस पडतो तितका कदाचित् आमचा व इंग्रेजांचा होईल. पण तेथपर्यंत वर लिहिल्यासारखीं मतें मोठे ज्ञाते ह्मणविणाऱ्या साहेबांच्याहि मनांतून निघायाचीं नाहीत, तर॰ याप्रमाणें परदेशस्थ लोकांच्या समजुती आमच्याविषयीं किती वाईट असल्या व कशाही हेकटपणाच्या असल्या तरी त्यांस सवड आहे. पण तशाच किंबहुना त्यांहूनही वेडगळ, अशा जर आपणच आपणांविषयीं मागवूं लागलों, तर मग केवढ्या आश्चर्याची गोष्ट ? आमची पुष्कळ दिवसांपासून पक्की खात्री होऊन गेली आहे कीं, इंग्रेज लोकांच्या अज्ञानानें व दुराग्रहानें, ख्रिस्ती भटांच्या मतलबी व हेकटपणाच्या उपदेशानें, त्यांच्या पुढें पुढें करणाऱ्या बाळ्यांच्या व लबाड शिष्यांच्या मूर्ख व्याख्यानांनीं सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या अर्धबोबड्या लोकांच्या पोकळ शब्दपांडित्यानें, एकंदर देशांत स्वत:विषयींच्या दुर्मतांचें जें महाजाल चोहोंकडे पसरलें आहे तें पार नाहींसें करून लोकांचीं मनें साफ दुरुस्त करणे म्हणजे ग्रीक लोकांच्या हर्क्युलीसानें ऑजियस् राजाच्या तबेल्यांत फार दिवस बिऱ्हाड करून राहिलेली लीद व घाण दोन नद्या धरून आंत सोडून जशी पार धुवून टाकली, तसेंच एखाद्या अचाट महावीरानें उठून येथें केल्याखेरीज दुसरी मार्ग नाही! ज्या गोष्टी धडधडीत डोळ्यांपुढें जणो काय प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या आहेत त्यासुद्धां नाहींशा ह्मणून वरील लबाड व मूर्ख लोकांनीं पंचतंत्रांतील तीन धूर्तांच्या गोष्टीप्रमाणें आमच्या डोळ्यांत माती फेकली आहे ! धूर्तांनी त्या भोळ्या ब्राम्हणांस फसवून प्रत्यक्ष पशूवर जशी कुत्र्याची भ्रांति करविली, त्याप्रमाणे आमचे पूर्वज सर्व राष्ट्रांत अग्रगण्य असतां व साऱ्या जगाचे गुरू असतां त्यांच्या पदरीं या कुत्सित लोकांनीं वेडगळपणा व मूर्खपणा बांधला आहे. बरें हेंही असो; पण प्रत्यक्ष आमच्या पदरीं हल्लींही ते मंदता, क्रूरता, भीरुत्व इत्यादि दोष लावूं पहात आहेत, तेव्हां त्यांच्या धाडसास काय म्हणावें ? युनिव्हर्सिटी स्थापन होऊन नुकतीं पंधरा सोळा वर्षें होताहेत तोंच ज्या लोकांत कितीकी विद्वान पैशापासरी या मोलानें विकूं लागले, ज्यांनीं खुद्द विलायतेंतही बुद्धिमान ह्मणून नाक मिरविणाऱ्या लोकांचा पहिल्याच सपाट्यास त्यांच्यांच भाषेंत नक्षा उतरविला, त्यांच्याच न्यूटनसारख्या महापंडितांच्या ग्रं-

थावरही कोटि चालविणारे आढळतात, तेच लोक ' बुद्धिमंद असून विद्वान युरोपियनांच्या संभाषणास व स्नेहास लायक नाहींत ! ! ज्यांच्यांत प्रत्यहीं लक्षावधि निरपराध प्राण्यांचा वध होत आहे, ज्यांच्यांत मद्याचा तर कधीं कोणीच निषेध केला नसून ज्यांची मगरुरी इतकी कीं, केवळ बोलतां बोलता ज्यांनीं हातघाईस यावें, उन्मत्त पशुप्रमाणें मोठें विद्वान ह्मणविणारांनींही द्वंद्वयुद्धें करावीं, ज्यांची सुधारलेली कर्मणूक ह्मटली तर ' पिजन शूटिंग ' म्हणजे कबुतरांच्या करंड्याचें झांकण उघडें करून तीं बिचारीं पांखरें वर उडूं लागलीं असतां त्यांच्या नाजूक अंगांत छरे रोंवायचे अशा प्रकारची, धर्माच्या कलहांत ज्यांनीं लक्षावधी लोकांचे प्राण घेतले, ज्यांच्या पवित्र शास्त्रानें अंगांत इतकी दया संचरते कीं, सगळें खंडचें खंड जी उजाड करण्यांस प्रवृत्त करून मूर्तिपूजक काळ्या निग्रो लोकांवर धाड घालून जनावराप्रमाणें त्यांचा राजरोस विक्रय केला असतांही जीस बाध येत नाहीं, ताडावर चढणाऱ्या काळ्या माणसांचीं ज्यांच्या अपूर्व ज्ञानदृष्टीनें माकडें बनून जे त्यांवर छऱ्यांची सहज लीलेनें कृपा करितात, अशी अत्यंत सुशील, अत्यंत दयाळु, अत्यंत धार्मिक, एका गालावर मारली तर दुसरा गाल पुढे करणाऱ्या ' देवाच्या आवडत्या पवित्र लोकांपुढें आमच्या बिचाऱ्या हतभाग्य हिंदूंचा काय पाड ! ! तसेच आह्मी भेकड खरेच, वसईच्या किल्यावर भगवा झेंडा रोंवतांना भेदारलेल्या एखाद्या पेद्रूला * किंवा सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी वडगांव मुक्कामीं दांतीं तृण धरावयास लावलेल्या एखाद्या टोपीवाल्यास विचारलें असतें तर तो आमच्या भेकाडपणाचें फार शान वर्णन करता ! ! फार लांब नको; नाना ह्मणतांच × + वर कांटा उभा राहिलेले अजूनही शूर साहेब शेंकडों सांपडतील ! असो; तेव्हां अशा धडधडीत सर्वांदेखतां झालेल्या व होणाऱ्या गोष्टीही ज्या दुरभिमानांध लोकांस दिसत नाहींत त्यांस काय ह्मणावें ? ही तर दुराग्रहाची व मूर्खत्वाची पराकाष्ठाच; पण जे आमचे लोक अशा फू करतां उडून जाणाऱ्या पोकळ शब्दपांडित्यानेंही फसतात त्यांची तर केवढी बहादुरी ! आमच्या लोकांत सध्यां जर स्वतःविषयीं समजुती पाहिल्या तर कशा आहेतः-अहो ! आह्मी कसचे लोक हो ! आह्मी का शूर विद्वान आहों, कां सदाचारी आहों, कां सद्धर्मी आहों ? आमचे पूर्वज तरी कसले ! त्यांनीं ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें राज्यें कार्बीज केलीं , कां हल्लींच्या इंग्रेजांप्रमाणें आगगाड्या काढल्या, तारायंत्रें रोंवलीं, कीं कलाकौशल्य वाढवलें ? काय केलें ? आमचा धर्म काय, आमचीं शास्त्रें काय, आमचें ज्ञान काय सगळें येथून तेथून वेडगळपणाचें या सर्वांचा जेव्हां समूळ उच्छेद होईल तेव्हां कोठें

---

* हा शब्द pedro या फिरंगी शब्दापासून निघाला कीं काय कोण जाणे? असला तर, वरच्या प्रसंगीं कदाचित् निघाला असेल.

हिंदुस्थानास कांहीं सुधारणुकेची कळा येऊं लागेल ' पाद्री भटांनी मेकॉलेसारख्या लहान तोंडीं मोठा घास घेणाऱ्या अप्रयोजक ग्रंथकारांनीं स्वभाषा धेडगुजरी बोलूं लागण्यापुरतें किंवा गिचमिड फर्डेशाई सही करण्यापुरतेंच इंग्रजीचें चुटपुटतें ज्ञान मिळवून तेवढ्यावरच मोठ्या पांडित्याचा आव घालणाऱ्या आमच्या आलीकडच्या नव्या विद्वानांच्या कोणत्या समजुतींनीं वगैरे जीं वरच्यासारखीं कुत्सित मतें चोहोंकडे माजविलीं आहेत त्यांचें पूर्ण खंडन केल्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच बनेल, पण तसें करणें प्रस्तुत स्थलीं इष्ट नसून तें कोणत्याही सामान्य समजुतीच्या मनुष्यास मोठेसें कठीण पडेल असेंही वाटत नाहीं, यास्तव त्यासंबंधानें येथें कांहीं विशेष लिहीत नाहीं. आमच्या लोकांस इतकेंच सुचवितों की; केवळ स्वार्थसाधू मिशनरी लोकांच्या किंवा अजाणत्या हठवादी इंग्रज ग्रंथकारांच्या म्हणण्यावरून आपली पारख करून घेणें हें अप्रयोजकपणाचें व आपणांस अत्यंत लज्जास्पद असें कृत्य आहे. वरील साहसी लोकांचें अज्ञान व दुराग्रह त्यांच्या पदरांत घालून त्यांस चीप न बसवतां जर त्यांच्या अद्वातद्वा बडबडीस आपण उलटी मानच डोलवित गेलों तर मग आपण जसे शरीरानें परकी लोकांचें गुलाम झालों आहों तसेच मनानेंही झालेले होऊं. फार काय पण आपले धनी इंग्रज हे दुसरें मोठें स्वातंत्र्य जे आपणांस उदारपणें देताहेत त्यासही आपण पात्र नाहीं असें होईल? आपले दोष आपणांस जितके कळतील तितके चांगलेच, व ते जो कोणी आपणांस दाखवील तो आपला मोठा दावेदारी असला तरी सुद्धां मनःपूर्वक आभार मानण्यासच तो योग्य होय, हें आह्मी पक्कें जाणतों; पण जो दुष्ट आमच्या सर्व गुणांसही दोषांचें रूप देऊन व दोषांचें अत्युक्तीनें वर्णन करून आह्मी राक्षसतुल्य किंवा पशुतुल्य आहों असें जगांत भासवूं पाहील त्याचे चांगले दांतच पाडणें आपणांस उचित आहे. पण तसें करण्याचें टाकून देऊन आपल्या स्वदेशाच्या निंदेंतच जर आपणांस पुरुषार्थ वाटूं लागला, व त्या मूर्खांचे आपण उलटे साह्यकारी झालों, तर मग आपल्या सत्यनिष्ठेची व शहाणपणाची पराकाष्ठाच झाली असें म्हटलें पाहिजे. आमच्या विद्येविषयीं, आमच्या धर्माविषयीं, आमच्या इतिहासाविषयीं जर यथार्थज्ञान कोणास व्हावें असेल, तर तें त्यानें मेकॉलेपासूनच यांचें इकडील भाषांचें ज्ञान येवढें अगाध होतें कीं, Ali-Nagor or Port of God असें आपल्या सर्वज्ञतेच्या घमेंडींत अप्रयोजक भाषांतर करून ज्यांनीं आपलें अज्ञान व धाडस साऱ्या जगास विदित मात्र केलें,—किंवा मुंबईच्या डॉक्टर विलसनसारख्या हिंदू धर्माचें, मुसलमानी धर्माचें, पारशी धर्माचें एका सपाट्यासरसें एकदम खंडन करून देणाऱ्या अपूर्व विद्वान मिशनरीपासून, किंवा मॉरिस

सारख्या छोटेखानी इतिहासकारापासून तें करून घेणें ह्मणजे आमच्या परसांत भाजी कोणती आहे किंवा तळघरांत भांडीं कोणतीं आहेत तीं समजून घेण्यास इंग्लंडांतल्या किंवा अमेरिकेंतल्या एकाद्या मोठ्या प्रसिद्ध भुगोलवेत्याकडे जाण्यासारखें हास्यास्पद होय ! ज्या इंग्लिश लोकांचा येवढा बाणा आहे कीं, त्यांच्या भाषेचा नुसता उच्चारही एका इंग्रजाशिवाय दुसऱ्या कोणास—प्रत्यक्ष स्कॉटलंडांतल्या त्यांच्यांत हरहंमेश वागलेल्या मनुष्यासही—साध्य नाहीं. त्यांतच येवढेही कळत नाहीं कीं, हजारों कोशावरून दूर आम्ही हिंदूंच्या भाषाविषयीं विद्येविषयीं, धर्माविषयीं, किंवा अत्यंत हक्रत गोष्टींविषयींही बेधडक हवा तसा मजकूर लिहितो हें काय, हा केवढा चमत्कार आहे ! आणि अशा पोरकळ बडबडीसही जे आम्ही महाप्रसाद ह्मणून झेलतों त्या आमच्या शहाणपणाची तर किती तारीफ करावी !

३. गेलीं पंचवीस तीस वर्षें वरील लोकांनी, विशेषतः मिशनरींनीं, बरेच राज्य भोगलें. त्यांनीं ह्मणावी ती पूर्व दिशा होऊन त्यांच्या पोरकट गोष्टींनीं भरलेल्या पवित्र शुभवर्तमानाची बरीच चोहोंकडे भरभर झाली. येशु ख्रिस्ताच्या कळपांत जरी महार, मांग वगैरे हीन जातींतले लोकच काय ते शारीर भुकेनेंच केवळ प्रेरित होत्साते शिरले, तरी एकंदर सुशिक्षित ह्मणविलेल्या लोकांच्या मनांत ख्रिस्ती धर्माविषयी बराच अभाव होता. त्या धर्माविषयीं व तो आचरणाऱ्या सुधारलेल्या इंग्रेज लोकांविषयी त्यांच्या ठायीं एकंदरींत मोठी आदराची बुद्धि वागत असे. इंग्रजी ह्मटलें कीं, त्यांत सर्व गुणांचा समावेश झाला. त्यांस इकडील सर्व गोष्टींची मोठी लाज वाटूं लागली. इंग्रजीशिवाय तर पाणीही प्यावयाचें नाहीं, तितकें अनुकूळ नसलें तर निदान मधून तरी इंग्रजी शब्द बोलण्यांत जितके आणवतील तितके आणायाचे, निदानपक्षीं ' प्यारी ', ' घोरा ' गारव ' अशी तरी इंग्रजीची उर्गाच झाक दाखवायाची; मराठी विसरून गेल्यांत मोठी प्रतिष्ठा; गाडींत बसलें असतां कोचमिलास स्वतःच्या पदवीस चढवून जातीनें सारथ्य पाटलून, बूट वगैरे मिरविण्यांत कांहीं विलक्षण थोरपणा किंबहुना याहूनही निंदास्पद व लज्जास्पद दुसरे विलायतेकडून इकडे आलेले ढंग करण्यांत मोठें भूषण? इत्यादि प्रकार त्या वेळेस चालू असत ते अजूनही अगदीं मोडले नाहींतच! पण ते आतां अंमळ जुने झाल्यामुळें व एकंदर लोकांत ज्ञान व समजूत हीही अंमळ जास्त वाढल्यानें, त्यांचें प्राबल्य आतां पहिल्यासारखें नाहीं. सुमारें आठ दहा वर्षें मागेंच इंग्रजी या नांवाला जितका मान होता तितका आतां नाहीं. त्या वेळच्या पत्रांतून, पुस्तकांतून त्या वेळची स्थिति स्पष्ट दिसते. माजी भोरोबा कानोबा, स्मालकाज कोर्टाचे जज्ज, यांनीं

सुमारें दहा अकरा वर्षांपूर्वी घाशीराम कोतवाल या नांवाची एक कादंबरी रचली होती? ते वर सांगितलेल्या पुस्तकांचाच एक मासला होता हिचा सध्यां विशेष प्रचार नाहीं? तरी येवढया मोठ्या हुद्देदारॅन ती केली असल्यावरून तिचें नांव अर्जून पुष्कळांस माहित असेल. हींत हिंदूस, व विशेषतः महाराष्ट्राकडील लोकांस, रानटी, मूर्ख, वेडगळ असें दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा उद्देश होता! व शाहाणपणा काय तो इंग्रजात! फार तर काय पण जे मुसलमान अजूनहीं अक्षरशून्य, मंद असे सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत त्यांचें सुद्धां ज्ञान आपल्या लोकांपेक्षां विशेष दाखविलें आहे. ह्या कादंबरीवर (सदरील ग्रंथांस येवढें नांव तरी केवळ मुरवतीस्तवच द्यावयाचें!)शालापत्रकांत* आमच्या एका कॉलेजकर मित्रानें फार नामी चरचरीत अशी एक टीका केली आहे ? ती सर्व रसिक व देशाभिमानी अशा आमच्या वाचकांस लक्षपूर्वक वाचण्यास आम्ही शिफारस करतों असो! अशाच प्रकारचें पण अंमळ निराळया तऱ्हेचें, असें दुसरेंही एक पुस्तक साहा सात वर्षामागे प्रसिद्ध झालें आहे. ते पुण्याचें वर्णन होय. हें पुस्तक पुष्कळांनी वाचलें असेल? पण लिहिण्यास फार खेद वाटतो की,या महाविद्वान व अत्यंत थोर ग्रंथकारांची जशी शोभा करणे हावी होती तशी कोणी केली नाहीं! यांची विशेष माहिती आह्मांस बिलकूल नाहीं? पण त्यांच्या प्रस्तुतच्या ग्रंथावरून च हे मिशनरी लोकांच्या हाताखालीं शिकले असून त्यांचा उपदेश मनांत पूर्ण बिंबलेल्या शिष्यवर्गापैकी आहेत हे स्पष्ट दिसते. असे गुरुमुख असल्याखेरीज बेवलचा बुरूज सहा दिवस सतत खपून देवानें पृथ्वी घडली व सातव्या दिवशीं दमून विश्रांती घेतली?आमच्या आईबापांच्या तऱ्हेवाईक अपराधाबद्दल आम्हांस भलत्याच ठिकाणी भयंकर दंड! नोहाच्या एका पोरानें आफ्रिकाखड, दुसऱ्यानें यूरोप, तिसऱ्याने एशिया, अशी तिन्ही खडें तिघांनी बसावली (अमेरीकेंतील व पासिफिक महासागरातील बेटांची काय वाट झाली असेल ती असो!) पवित्र शास्त्रांतील देव सहाव्या दिवसाच्या शेवटीं खोरें कुदळ ठेवून जो निजला तो सार्वजनिक पुनरुत्थानाच्या दिवशीं पुनः उठणार, तोंवर सगळे पापपुण्याचे खटले तसेच तुंबवून ठेवून त्या एका दिवशी फडाफड कोटयानकोटी मनुष्यांचा निवाडा आपण व आपला प्रियपुत्र असे बापलेक मिळून करणार! तेव्हां देवाचे लाडके ख्रिस्ती लोक भराभर आपआपलीं थडगीं फोडून आयतेच बाहेर निघतील? (पण हिंदूसारखे दहन पावलेले, पारशासारखे गिधाड घारी यांच्या पोटांत राहिलेले, तसेंच समुद्रांत बुडालेलें वाघांनी वगैरे खाल्लेल्या लोकांची त्यावेळेस आकाशांतला बाप काय तडजोड काढील ती काढो) इत्यादि खऱ्या धर्मांचीं रहस्यें पुरतेपणीं करून आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या हृदयांत एरवीं येवढा प्रकाश कसा

* फेब्रुवारी

फांकता? सद्धर्माची येवढी बळकट प्रतीति घडली असतां येशूच्या शरीराचें व रक्ताचें पवित्र भोजन करून मोठ्या सुदैवानें हातीं लागलेलें खरें मौल्यवान मोतीं कां स्वाकीरातं नाहींत कोण जाणे! तसे होऊन जर हे कोठें मेंढपाळ बनले असतें, तर सांप्रत पुस्तकांत जो त्यांनीं जागोजाग चारगटपणा केला आहे तो त्यांस पुरतेपणीं शोभता, व ज्या हतभाग्य वाचकांकरितां त्यांनीं सद्धर्माचे विचार इतके भरपूर जिकडे तिकडे ओतून दिले आहेत त्यांच्या मनावरही ते कांहीं अंशीं तरी ठसते. पण तसें न झाल्यामुळें वाचकांस सहजच असा अंदेशा येतो, कीं आपल्या उपदेशकांस फसविल्याबद्दल त्यांचें कांहीं तरी समाधान करण्याकरितां; किंवा वर सांगितलेल्या भोजनाची मोकळीक त्यांच्या प्रसादानें आपणास मिळाली अशा कृतज्ञत्व बुद्धीनें अगर डाक्टर उईलसन प्रभृति आपल्या सद्धर्मी आश्रयदात्यांस वरचेवर हंसवून त्यांनीं पुष्कळ प्रती घेतल्यासारखी त्यांची कांहीं तरी सेवा करावी. असे उद्देश मनांत धरून हें वर्णनकर्ते ग्रंथरचना करायास बसले असतां 'मोलवान मोती' हातीं लागून बाकीचे सर्व धर्म एकदम कस्पटासारखे भासूं लागतात हा 'मोलवान लाभ तर आहेच! पण बुद्धीची अतोनात तिव्रता प्राप्त होऊन सर्वज्ञतेची थोडीबहुत छाया मनुष्यावर पडते! राज्यव्यवस्थेचें, सन्य व्यवस्थेचें, शहराच्या मांडणीचें वगैरे पूर्ण ज्ञान एकदम होऊन जिकडे पहावें तिकडे चुकाच चुका मनुष्याच्या नजरेस येऊं लागतात! अरेरे काय थोड्यानें गेलें! पेशव्यांनीं येवढें सैन्य ठेवायाची. येवढे गुणी लोक पदरी बाळगायाची वगैरे व्यर्थ खटपट न करतां विलायतेहून एक दोन पाद्री जर आणवले असते, तर त्यांनीं असे दिव्य शिष्य तयार करून दिले असते कीं, त्यांच्या हातून फत्ते झणून झाल्याशिवाय राहिलीच नसती! एका चार पांच वर्षांत त्यांनीं त्यास युद्धकलेंत, राजनीतीच्या कामांत, शहरांच्या बांधणीच्या कामांत वगैरे असे तरबजे केले; असते कीं, त्यांनीं कोणाची मात्रा चालूं दिली नसती ! नाहींतर आतां पहा. पर्वतीचें तळें काय बांधिलें आहे, ते साडेतीन शहाणे काय, त्यांच्या मसलती काय, पेशवे किती अप्रयोजक, अंगास तीन चिमट्या राख लावून पळालेच तर कोणत्या उद्देशानें पळावें!' 'उघडें बोडकें होऊन पावसांत जाऊन वेड्यासारखें बनये येवढेंही त्यांस कळलें नाहीं!! असो? एकंदरींत आमच्या बिचाऱ्या पेशव्यांच्या राजधानीचें वर्णन करण्यास येवढ्या ख्रिस्तभक्ताखेरीज दुसरा कोणी मिळाला नाहीं याचें आम्हास फार वाईट वाटतें. तसेंच चमत्कारही असा वाटतो कीं, ज्यानें पांच साहा वर्षें या उद्योगामागें लागून येवढी जुनी माहिती मिळविली. त्यानें पेशव्यांविषयीं, नाना फडणविसाविषयीं वगैरे प्रस्तुत ग्रंथांत दाखल केलेल्या पोरकट, अप्रयोजक गोष्टींखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच गोष्टी बिलकुल ऐकल्या नाहींत ! पण आमच्या शहाण्या वर्णनकर्त्यास बहुधा असें वाटलें असावें कीं, स्वतः मू-

र्तिपूजक असून त्या अत्यंत घोर पापमार्गाचे पुरस्कर्ते असल्यामुळे पवित्र शास्त्राच्या वचनाप्रमाणें जे अक्षय नरकाचे धनी झाले अशा महापातकी लोकांचें, तसेंच शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वी, राहु, केतु, चंद्रसूर्याचे वैरी, पृथ्वी स्थिर, सूर्य फिरणारा असें माननाऱ्या महामूर्ख लोकांचें, काय वर्णन करावयाचें आहे ! हल्लींच्या काळचें एखादें पोर त्यास ज्ञान शिकविण्यास समर्थ झालें असतें ! असें वाटून जगाचे खरे कल्याणकर्ते, अकटोविकट ज्ञानसंपन्न असे मिचल साहेब, गार्डनर साहेब, व जोतिबा फुले प्रभृति त्यांचे सच्छिष्यमणि अशांच्या नांवांनीं आपल्या पुस्तकास पवित्र करून मधून मधून पवित्र शास्त्रांतील अति सुंदर ओंव्या ' बैबलच्या बुरुजा , सारखे अत्यंत सरस दृष्टांत, आमच्या ग्रंथकारांनी मोठ्या प्रेमानें मधेंमधें गोवून दिलें असावें ! असो; एकंदरींत हा ग्रंथ वाचला असता मिशनरी लोकांच्या शिक्षणानें बुद्धि केवढी फांकते व सत्यनिष्ठा केवढी वाढते, वगैरे गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात. तसेंच वरील दोन्ही ग्रंथांवरून इंग्रेजी विद्येचा फैलाव होऊन एकंदर लोकांच्या मनाची पोंच किती वाढली, व त्यांचे ज्ञान किती खोल आहे याचा चांगला अजमास होतो !

४. येथवर जें वर लिहिण्यांत आलें आहे त्याचा चांगला विचार केला असतां आमच्या देशाच्या इतिहासाची एकंदर सर्व लोकांस व आमची आह्मांसच किती गोडी लागण्याचा संभव आहे हें सहजच लक्षांत येईल. उघड आहे; उद्यां जर एखाद्यानें मोठे परिश्रम करून नीग्रो लोकांचा इतिहास जगांत प्रसिद्ध केला तर तो घेणारे व वाचणारे किती मिळतील बरें ! वस्तुतः पाहतां वरचाही दाखला अगदीं बरोबर आहे असें ह्मणतां येणार नाहीं. नीग्रो लोकांविषयीं सर्वांचा व विशेषतः इंग्रेजांचा, जितका कळवळा आहे तितका त्यांशीं समवर्ण व एकंदर जगाच्या मतें त्यांच्याच योग्यतेचे असे जे आह्मी त्यांविषयीं आहे कीं नाहीं हे कोणालाही सांगायाला नको. ज्या पार्लमेंटानें नीग्रो लोकांच्या दास्यमुक्त्यर्थ कोट्यावधि रुपये खर्चले तीतच फॉसेट्, ब्राइट् या वक्त्यांच्या भाषणांचा किती जयजयकार होतो हें सर्वांस माहीत आहेच ! नामांकित कवि लार्ड बायरन् यांनी त्याच सभेंत एक विनोदाचें भाषण केलें ते प्रकृत स्थलीं फार समर्पक आहे. ऐरिश लोकांच्या वतीनें कोणी सभासद तेथें भांडत असतां हे एकीकडे वळून आपल्या जवळच्या लोकांस ह्मणाले, "ह्या ऐरिश लोकांचा वर्ण गोरा आहे हें त्यांचें केवढें दुर्भाग्य आहे ! हेच जर काळे असते तर त्यांच्या मुक्त्यर्थ याच सभेनें केवढा खटाटोप केला असता ! " असो; तर याप्रमाणें साऱ्या जगांत अज्ञान दुराचारी, वेडगळ ह्मणून जे निवडले गेले त्यांविषयीं माहिती कोण करून घेतो ? कोणीं घेतलीच, तर मेकॉले, हॉल यांच्याप्रमाणें केवळ उपहास व तिरस्कार करण्याच्या बुद्धीनेंच घेतात ! मेकॉले, साहेबांनीं लॉर्ड ' क्लाइव ' च्या आरंभीं वर.

च्याच गोष्टीविषयीं मोठें आश्चर्य दाखविलें आहे, व क्लाइव प्रभृति वीरांनीं येथें जे मोठमोठे पराक्रम केले ते कोणासही वाचावेसे कां वाटूं नयेत याचें कारण आह्मांस बिलकूल समजत नाहीं असें ह्मणतात. पण कारण उघडच आहे. त्यांनींच स्वत: आपल्या निबंधांत जर हिंदूंस परम नीच परम दुर्बळ असे सिद्ध करून दाखविले आहेत, तर अशा तृणप्राय लोकांवर मोठे अद्भुत जय मिळविले ह्मणून नवल कसचें असें अर्थातच त्यांचे शहाणे देशबांधव समजत असतील. अबिसिनियाची मोहीम, अशांटी लोकांची लढाई या जितक्या प्रेमानें वाचतील तितक्याच प्रेमानें अर्थात् हिंदुस्थानाचाही इतिहास वाचतील आणि हा लोकांचा तिरस्कार त्यांच्या दोन्ही निबंधानींही तिळमात्र तरी कमी झाला असेल असेंही पण आह्मांस वाटत नाहीं. असो, तर आमच्या याप्रमाणें देशाचा इतिहास परके लोकांस केवळ तिरस्कारास्पद आहे आणि आमच्या देशाच्या संबंधें त्यांचे स्वत:चे पराक्रम वाचण्याचीही जर त्यास हौस वाटत नाहीं, तर खुद्द आमच्याच संबंधाचा इतिहास त्यांस किती रुचेल हें सांगावयासही नको ! हा प्रकार सर्वत्र दृष्टीस पडतो. ' हिंदुस्थानाचा इतिहास ' असे ढळढळीत नांव वर घातलेल्या ग्रंथांतून बहुतेकांस खुद्द हिंदुस्थानाविषयीं किती माहिती असते हें सर्वांस ठाऊक असेलच ! उदाहरणार्थ सध्यां चोहोंकडे चालू असणारा मॉरिस् साहेबांचा इतिहास पहा. या साहेबांनीं अगदीं मुळापासून तों तहत इ० सन १७३९ पर्यंतचा इतिहास सरासरी तीस पसतीस पानांत ओढून टाकून बाकीचा सर्व ग्रंथ इंग्रेजांच्या मजकुरानें भरला आहे.पेशव्यांचें तर त्यांत बिलकुल नांव सुद्धां नाहीं,आणि ज्या मुसलमानी घराण्यांनीं हिंदुस्थानावर कित्येक वर्षें प्रभुत्व भोगलें त्यांची हकिकत कोणाची दोन ओळी, कोणाची चार ओळी देऊन मनुष्याचा आपल्या कीर्तीविषयींचा गर्व किती व्यर्थ आहे हें प्रगट केलें आहे ! अकबरचा पन्नास वर्षांचा इतिहास एका पानांत भरला आहे. आमच्या शिवाजीची दशा तर कांहीं पुसूंच नये ! तो चोर होता येथून आरंभ करून त्यानें केलेला प्रसिद्ध खून मात्र सविस्तर वर्णन केला आहे, आणि बाकीच्या गोष्टींची कल्पना करणें वाचकांवरच सोंपवून दिलें आहे. असा एकंदर मजकूर सुमारें दोन अडीच पानें आहे. पण तेवढ्यांत या विद्वान् इतिहासकारानें शंभर चुका केल्या आहेत ! शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक दहा वर्षें अगोदर ओढला आहे, अफजुलखानास तीन वर्षें उशीरानें मारविला आहे, संभाजीचा वध वगैरे गोष्टी शिवाजी जिवंत असतांच घडविल्या आहेत ! बरें, येवढी घाई व इतक्या चुका करून साहेब पुढें धांवले तरी कोठें ? अर्थातच मेजर लॉरेन्स, कर्नल मॉनसन्, लेफ्टेनंट —, अशा महावीर्यशाली शूरांचे पोवाडे गाण्यास ! खरेंच स्वज्ञातिर्दुरतिक्रमा ' ! तेथें कोणाचा उपाय आहे ! ! परवां सहज 'पेनी सैक्लोपीडिया' नांवाच्या सर्व संग्रहरूप

ग्रंथांत मराठ्यांचा इतिहास कसा काय दिला आहे ह्मणून पाहिलें.तों कांहीं अपूर्वच माहिती मिळाली ! बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र बाळाजी बाजीराव; थोरल्या माधवरावाचें खरें नांव शिवाजी माधवराव; त्याचा पुत्र दुसरा बाजीराव ! ! ! कां कशी खाशी माहिती आहे ! पण इतकें कशाला , आमच्या युनिर्सिव्हर्टींतही हा प्रकार दृष्टीस पडतो. बी. ए. सारख्या परीक्षेस मराठ्यांच्या इतिहासावर असे प्रश्न असतात:—' पेशव्यांची वंशावळी लिहा, ' पानपतची लढाई केंव्हां, कोठें व कोणांमध्यें झाली ? तिचे परिणाम काय झाले ? ' केवढे जाडे प्रश्न हे ! आह्मांस खचीत वाटतें कीं, असे प्रश्न देणाऱ्या परीक्षकांपेक्षां आमच्या मराठी शाळेंतल्या ' महाराष्ट्रदेश ' शिकणाऱ्या मुलांस मराठ्यांच्या इतिहासाची माहिती पुष्कळ ज्यास्त असते. असो; तेव्हां एकंदरींत आमच्या देशाकडे इंग्रजांचें फारच दुर्लक्ष व फारच तिरस्कार ! मेकॉले साहेबांनीं आपल्या दोन निबंधांत जसें केलें आहे त्याप्रमाणें जेव्हां त्यांस हरबऱ्याच्या झाडावर चढवावें, तेव्हां एतद्देशीय इतिहासाचा वगैरे ग्रंथ त्यांस पहावासा वाटतो. आमच्या एका कॉलेजबंधूनें पांच सहा वर्षांपूर्वी येथील ' यंग् मेन्स् असोशिएशन् ' (ही सभा अजून आहे कीं नाहीं हें बाहेरचे लोकांस सांगायाला नकोच !) पुढें ' ग्रांट् डफ्कृत मराठ्यांच्या इतिहासावर टीका ' या नांवाचा एक उत्कृष्ट निबंध वाचला, त्यांत त्यानें एका इंग्रजी पत्रांतून घेतलेली सदर्हू साहेबांची हकीकत वाचली. ती तर आमच्या वरच्या लेखास फारच मजबुती आणते. तींत मराठ्यांच्या इतिहासकारास आपला ग्रंथ छापून बाहेर काढण्यास केवढा भगीरथ प्रयत्न पडला—किती छापखान्यांचें आर्जव करावें लागलें, किती मोठमोठ्या लोकांच्या भिडा खर्ची घालाव्या लागल्या—हें साविस्तर लिहिलें आहे. या प्रसंगींचा मरे (छापखानेवाला) व डफ यांचा संवाद मोठा लक्षांत ठेवण्यासारखा झाला. तो डफ साहेबानें स्वतः असा लिहून ठेवला आहे:—" त्याने मला सांगितले कीं, जर तुह्मी ग्रंथाचें नांव बदलाल तर आह्मी तो छापूं. मीं ह्मटलें कीं, हा ग्रंथ मराठ्याची बखर आहे, यास्तव ' मराठ्यांचा इतिहास ' हेंच नांव त्यास योग्य आहे. तो ह्मणाला, तें खरें; परतु मराठ्याची यत्किंचित् तरी माहिती कोणास आहे ? त्यास मीं उत्तर दिलें, ' हें पुस्तक करण्याचें कारण काय तें तेंच. मराठ्यांची माहिती लोकांस फार थोडी आहे. ' मरेनें उत्तर केलें, ' ठीक; तुह्मी ह्मणतां तें खरें आहे; पण माहिती असावी अशी तरी इच्छा कोणास आहे ? तुह्मी या ग्रंथाचें नांव ' मोगलांचा पाडाव किंवा इंग्रज लोकांचा उत्कर्ष ' असें ठेवल्यास तें ठीक होईल. परंतु ' मराठ्यांची बखर ? ' छे, हें पुस्तक कोणी विकत घेणार नाहीं ! " मरे साहेबांचें भाकीत अक्षरशः खरें झालें. हिंदुस्थान लुटून जे गब्बर झाले त्या कोर्ट ऑफ डायरेक्टरच्या सभासदांनींच मुळीं चाळीस प्रती घेतल्या, पण त्या पावल्याचें उत्तरही

पाठविलें नाहीं. मग इतर लोकांत या इखरीचा किती खप झाला असेल हें सां- गावयासच नको. डफ साहेब शेवटीं लिहितात "हा जो मीं येवढा खटाटोप केला त्यांत मला कवडीचाही फायदा न होतां उलटा ११७०० पेक्षां ज्यास्ती रुपयांस मात्र मी बुडालों."

५. वरील गोष्टींवरून इंग्रेजांस आमच्या देशाचें ज्ञान कितपत आहे व तें मिळण्याची इच्छा तरी कितपत आहे हें आमच्या वाचकांस पुरतेपणीं कळल्या- वांचून राहणार नाहीं, तरी त्याबद्दल त्यांस मोठेंसें नांव आह्मांस ठेवतां येत नाहीं. ज्या त्या प्रकरणीं मोठी घमेंडी मारण्याची जी त्यांस संवय लागून गेली आहे तिचा अप्रयोजकपणा वर दाखल केलेल्या गोष्टींवरून उघड दिसेल खरा; पण ज्या देशांशीं ते अगदीं अपरिचित, जेथील रीतभात, भाषा, लोकांच्या समजुती वगैरे त्यांच्याहून फारच वेगळ्या, त्याचा इतिहास वाचण्याची त्यांस गोडी कशी लागावी! 'अहिल्याबाई' 'माधवराव' हीं नांवें जशीं आह्मांस गोड लागतात, तशीं 'Aila Bye, 'Madhoo Rao'—ज्यांचा उच्चारही त्यांच्या भाषेनें होणें कठीण, व झाला तरी कानास कर्कश लागणारा,—ती त्यांस तशीं न लागून त्यांचा त्यांस त्रास येत असल्यास नवल काय? असो, तर न्यूहॉलंडचा किंवा अमेरिकेचा इतिहास जसा आह्मांस तसाच आमचा इतिहास त्यांना होय; व यास्तव त्यांची त्यावर अप्रीति असल्यास त्यांत कांहीं विलक्षण नाहीं. पण हीच अप्रीति खुद्द आमच्यांतच असल्यास मग तर काय ह्मणावें? आमच्या देशा- चे प्रख्यात वीर होऊन गेल्यास अजून शंभरही वर्षे होऊन गेलीं नाहींत— खुद्द आमच्या आठवणींत ही आमचें राजतेज शेवटच्या धूमावस्थेंतून एकाएकीं प्रज्वलित होऊन त्याच्या प्रचंड लोळानें सगळ्या हिंदुस्थानास धाक दाखविला, व सगळें जग त्याकडे आश्चर्यानें स्तब्ध होत्साते पहात राहिलें! तरी आमची देशप्रीति व बुद्धीची तीव्रता केवढी! आह्मी केवळ हताशदील होऊन एकमेकांस साशंक विचारतों, 'काय हो, आम्ही कसचे लोक-किती भितरे, केवढे भागूबाई, आह्मांस हवें त्यानें खुशाल तुडवावें! आमच्यांत वीर असे हाका मारायला झालें कधीं! आमचे वीर ह्मटले ह्मणजे बाजीरावासारखे बंदु- कीच्या बारला भिणारे! मेकॉले साहेबांनीं बकऱ्यांची उपमा आह्मांस दिली आहे ती ठीक!!' वर शौर्याच्यासंबंधानें आमच्या तर्कशास्त्राचे तारे तुटले! तसेच प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधानेंही हरहमेश तुटत असतात! मेकॉले, मिल, पाद्री साहेब यांच्या सुविचारांचें अखंड सेवन केल्यानें बुद्धींत अतोनात प्रकाश कोंडून तो वरील रूपानें लोककल्याणार्थ बाहेर पडतांना पुष्कळांनीं पाहिला असेल; किंवा त्यांचें स्थिर रूप कोणास पाहणें असल्यास तो हेतु मागें सांगितलेले दोन अनुपम ग्रंथ सहज पूर्ण करतील. एकंदर हिंदु लोकांचा थोडक्यांत पराभव करून टाकून

अल्पायासानें अरण्यपांडित्य ज्यास मिरविणें असेल त्यास वरील कोठारांत हवीं तितकीं अपूर्व शस्त्रास्त्रें सांपडतील! असो; उपाय काय? सांप्रतच्या स्थितींत जाळ्यांत अडकलेल्या वाघाप्रमाणे जो जो मानभंग होईल तो तो आमच्या देशास सोसणें भाग आहे! मेकॉलेच्या देशबांधवांची आमच्या काळ्या लोकांवर जशी सहज लीलेने चाबकांची, छऱ्यांची वगैरे कृपा होते, तशीच त्यांच्या सारख्या महापंडितांची आमच्या विद्यादिकांवरही होते हे अनुरूपच आहे! अशांच्या फर्डेशाईपुढें आमच्या बिचाऱ्या हिंदु लेखणीने टिकाव धरावा हें मुळींच संभवत नाहीं; तरी तिच्या सपाट्याने अगदीं गतप्राणच न होऊन ज्यांच्यांत अजून थोडा धुगधुगी तरी उरली असेल त्यास जिववण्याचा यथाशक्ति यत्न करणें आह्मांस योग्य वाटतें. वास्तव आह्मी अशास इतकेच सांगणार की, बाबानो! ज्यांच्यांत पाणिनि, वाल्मीकि, कालिदास, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, गदाधरभट्ट, वगैरे असख्यात घेंडें निपजलीं, त्या लोकाची केवळ मूर्खांतच गणन करणें कठीण आहे; ज्यांच्यात रामपांडवादिक नाहीं धरले तरी विक्रमादित्य, इतिहासप्रसिद्ध पोरस, शिवाजी, बाजीराव, यशवंतराव, रणजितसिंग, विजेच्या गतीने सैन्यासहवर्तमान धावणारा परवांचा शूर, असे तरवारबहादर होऊन गेले ते केवळ 'मेंढ्या' च असतीलसें नाहीं; तसेच ज्याच्यात तुकाराम, रामदास किंवा रामशास्त्री, माधवराव असे निष्पाप महात्मे, व रमाबाई, आहिल्याबाई, अशीं भूतलास भूषित व पवित्र करणारीं स्त्रीरत्ने निर्माण झालीं, त्याच लोकांस अघोर पातकी दुराचारी, निर्दय ह्मणणे ह्मणजे शुद्ध दांडगाई आहे; आणि जो धर्म सर्वांत प्राचीन असून शंकराचार्यांसारख्यांनीं ज्याच्या रक्षणार्थ आपली बुद्धि खर्चली तो मेकॉले, रेव्हरेंड विलसन् किंवा जोतिबासारखे त्यांचे कल्याण, अशाच्या बडबडीनें व शुष्क तर्कांनी ऱ्हास पावेल हे मुळीच संभवत नाही! वरील गोष्टी इतक्या धडधडीत स्पष्ट दिसत असताही आमच्या लोकास त्या आलीकडे दिसेनाशा झाल्या आहेत, हे तर काय, पण आपणास अधिकाधिक कुत्सित ह्मणून घेण्यांतच पुष्कळास काहीं विलक्षण प्रतिष्ठा वाटते. 'हिंदु' हा शब्द 'मूर्ख' शब्दाशी केवळ समानार्थच होय असे ते समजतात, आणि त्यातून जितकें सुटून जाता येईल तितकें जाण्याचा बहुतेकांचा प्रयत्न दृष्टीस पडतो. ह्या हिंदुत्वाचा द्वेष कित्येकाच्या ठायीं इतका जागृत असतो की, पोषाक, रीतरिवाज, आचार, वगैरे गोष्टींत सर्व प्रकारें इग्रजांचा नमुना उचलला असल्यामुळे त्याच्या पूर्वस्थितीची एक मात्र काय ती मोठी खूण त्यांच्यांत राहिली:—ती अर्थातच काळा रंग! हा जाण्याचा जर एकादा अपूर्व उपाय इंग्लिश लोक काढतील, तर आमच्या देशांत त्यांचे पुष्कळ नवे बंधु बनतील! असो; ह्या प्रमाणे दिवसेंदिवस आमची स्थिति मोठी विलक्षण होत चालली आहे. आ-

मची मूळची स्थिति तर आह्माला नकोच; पिसें लावून थोरांच्या मंडळींत शिरूं पाहतों, पण ते तर आह्मांस निग्रो, हॉटेंटॉट अशाच्यांच पंक्तीस सरासरीं बसवतात! चोहोंकडे इंग्रजी माजल्यानें आमची भाषा आह्मांस येईनाशी झाली, देशाभिमान सहजच विगलित झाला,—कारण चांगलें ह्मणण्यासारखें आमच्यांत कांहींच नसून दोष ठेवण्यासारखेंच सारें पडलें, तेव्हां त्याचा अभिमान ह्मणजे दुरभिमानच होय!—धर्माची तर अशी लाज वाटूं लागली कीं, कांहीं बोलण्याची सोय नाहीं, तेव्हां एकंदरींत देश नाहीं, भाषा नाहीं, धर्म नाहीं, रीतरिवाज नाहीं, असें पोरकें राष्ट्र आह्मी संध्यांच्या स्थितींत झालों आहों! असें झाल्यामुळें जो कोणी पूर्वींच्या संबंधाचें कांहीं चांगलें ह्मणेल तो एक वेडगळ तरी असेल किंवा मूर्ख तरी असावा असा एकंदर लोकांचा ग्रह होऊन गेला आहे. वर 'मराठ्यांच्या इतिहासावर टीका' ह्मणून एका निबंधाचा आह्मीं उल्लेख केला; त्याचा त्या माजी सभेनें व एकंदर लोकांनीं वर सांगितल्या प्रकारेंच आदर केला; ह्मणजे अशा निबंधांपासून तादृश कांहीं उपयोग नाहीं असा त्या ठिकाणींच लिहिणारास सभेचा अभिप्राय मिळून पुढें त्यानें तो छापला असतां आज सात वर्षें बहुधां जसाचा तसाच छापखान्यांत लोळत पडला आहे. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. ज्या रात्रीं तो वाचला त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं ज्ञानप्रकाशांत एकानें पत्र पाठवून सर्वांस कळविलें कीं, त्या निबंधांत कांहीं जीव नव्हता-आणि सभेंत अध्यक्षांनीं वगैरे जी त्याची कांहीं तारीफ केली तो सर्व प्रकार 'पंचतंत्रांतील 'पूर्वं तावदहं मूर्खो...........सर्वं वै मूर्खमंडलम्' असा झाला! असो; वरील गोष्टींवरून आपल्या इतिहासाची आमच्या लोकांस एकंदरींत किती गोडी आहे ती स्पष्ट दिसून येते. तसेंच आमच्यांत विद्वान् ह्मणविणारांसही त्याची किती माहिती असते व माहिती करून घेण्याची इच्छा तरी कितपत असते, तीही येथें विशेषतः सांगायास पाहिजे असें नाहीं.

६. असो. प्रस्तुत निबंधांत ज्या विषयाचें विवेचन करायाचें होतें त्याच्या नुसत्या प्रस्तावनेदाखलच सरासरी इतका मजकूर लिहावा लागला. आतां यापुढें मुख्य विषयावरच जर आणखी लिहूं लागलों, तर त्याचें जसें व्हावें तसें अध्ययन जरी अजून आमचें मुळींच झालें नाहीं, तरी मुद्दा पुष्कळ लिहिण्यास सांपडेल; आणि हा विषय हिंदूसच स्वतः झटला ह्मणजे मोठा मोहक पडला, यास्तव आरंभ केला असतां एकाएकीं तो सोडतां येणेंही कठीण. पण आमच्या वाचकांस इतका लांब मजकूर वाचूनही अगोदर कदाचित् कंटाळाच आला असेल असें आह्मास वाटतें; यास्तव इकडूनही पाहतां सांप्रत विषय, येथेंच तसा तहकूब ठेवणें आह्मास बरें वाटतें. या खेपेस आमच्या देशाविषयीं ज्यांपासून माहिती आह्मास मिळते,—कीं, जी बहुधा 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' या न्यायानेंच आप

ण गृहीत धरून चालतों,—त्यांस ती खरी मिळण्याचा संभव किती, व यास्तव ती आपण किती जपून मान्य केली पाहिजे, ही एक मोठी मुद्याची गोष्ट जर या अंकावरून आमच्या वाचकांच्या मनावर पक्की ठसेल, तर एक मोठीच गोष्ट मिळविलीशी होईल. तसेंच मनोरंजनांत आपल्या देशाचा इतिहास कोणत्याही दुसऱ्या देशाच्या इतिहासाहून उणा नाहीं हेंही जर या एकंदर निबंधावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल, तर तेवढ्यानेंही तो लिहिल्याचा हेतु सफळ झालासें होईल. असो; तरी लिहावयाच्या एक दोन मोठ्याच गोष्टी राहिल्या. त्यांतील पहिली ही कीं, प्रस्तुतचे इंग्रेजी इतिहास फारच अपुरे असतात,—ह्मणजे संस्थानिक वृत्तांताखेरीज आमच्या विद्या, कला, स्थितिरीति, वगैरेंविषयीं त्यांत बिलकुल एक अक्षरही असत नाहीं. दुसरी ही कीं, आमच्या मराठींत इतिहास चांगला वाचण्याजोगा ह्मटला तर मुळींच नाहीं, व एकंदर लोकांत त्याविषयीं येवढें अज्ञान असण्याचें एक मोठें कारण तेंच आहे. यासारख्या आणखी दुसऱ्या कांहीं न्यूनता मागें एक दोन वेळां सांगितलेल्या ‘ ग्रांट डफ्वर टीका ’ नांवाच्या निबंधांत* चांगल्या रीतीनें दाखविल्या आहेत, त्या प्रस्तुत निबंधाच्या परिशेषार्थ वाचकांनीं पहाव्या. तसेंच मराठींतील विद्यार्थ्यांनीं इतिहासांवर शालापत्रकाच्याही एका अंकांत ऽ कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत तेही वाचण्यास आह्मी त्यास शिफारस करतों. आतां सरतेशेवटीं एकंदर लोकांस या विषयाच्या संबंधानें कांहीं सूचना करण्याजोग्या आहेत त्या येथें लिहून हा अंक पुरा करतों.

७. वर जें इतकें विवरण केलें त्यावरून आपल्या देशाचा इतिहास चांगला होऊन त्याची सर्वांस माहिती झाली असतां किती उपयोग होणार आहे हें सर्वांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. यास्तव ज्यांस तशी माहिती मिळण्याचा संभव असेल त्यांनीं ती बुडूं न देतां तिचा संग्रह करून ठेवावा. आमचीं जुनीं लहान मोठीं राज्यें अजून साऱ्या देशभर पुष्कळ आहेत; तर त्यांचा स्वाहा जोंवर झाला नाहीं तोंवर तरी लोकांनीं सावध होऊन आपल्या नुकत्या होऊन गेलेल्या पराक्रमी पूर्वजांची येवढी तरी सेवा करावी. असें केलें असतां आपला देशाभिमान

---

* हा निबंध व मागें सांगितलेली ‘ घाशीराम कोतवाला ’ वर टीका ही आमचे कॉलेजबंधु रा० रा० निळकंट जनार्दन कीर्तने यांनीं रचिली. हे ‘ माधवराव पेशवे, ’ व ‘ जयपाळ ’ या सर्वमान्य नाटकांचे कर्ते रा० रा० विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे धाकटे बंधु यांची लिहिण्याची पद्धति तारीफ करण्यासारखी असून विषयाचें निरूपण प्रौढ व मार्मिक रीतीनें करण्याची यांची शैली उत्कृष्ट आहे. प्रस्तुत निबंधाच्या संबंधानें वरील दोन्ही लेख वाचले असतां वाचकांस हितावह होतील.

ऽ पु० १२ अंक ५.

जागविलास होऊन आपल्या वाडवडिलांचे उपकार फेडलेसे होतील;—कारण त्यांची कीर्ति वाढविणें जर आपल्या हातून होत नाहीं, तर तिचें रक्षण करून ती बुडूं न देणें हें तरी आपण श्रेय घ्यावें; आणि हें पहिल्यापेक्षां पुष्कळ सोपेंही आहे हें उघड आहे. आतां हें कृत्य आपले सध्यांचे धनी इंग्रेज लोक यांच्या विरुद्ध केलेंसें होईल, किंवा केलेंसे ते समजतील, याविषयीं बिलकुल संशय धरण्यास जागा नाहीं. ते इतर संबंधानें कसेंही असले, तरी येवढ्यांत तरी अत्यंत उदार आहेत. फार तर काय, पण त्यांनींच जर ही माहिती मिळवून ठेवली नसती तर माधवराव काय, आणि बाळाजी विश्वनाथ काय सर्व आतांपर्यंत आपणांस एकच होऊन गेलें असतें! शिवाय दुसरे असें कीं, अशी माहिती ग्रांट डफ, मालकम् अशांच्या ग्रंथांत कांहीं आहे खरी; पण ती केवळ राजकीय संबंधांची. पूर्वीची किरकोळ माहिती जगोजागच्या लोकांस जशी अजून तशी सर्व असली हे अगोदर त्यांस कळली नसेल हें एक; आणि दुसरें, ती सर्व त्यांस आपापल्या ग्रंथांत घालतांही आली नाहीं. अशा माहितीचा वास्तविक निराळाच ग्रंथ असला पाहिजे, व 'पिक्टोरियल् हँडबुक् ऑफ् लंडन्' अशा तऱ्हेचे निराळेच ग्रंथ इंग्लंडांत वगैरे करतात. तसें आमच्या पुण्याच्या 'वर्णनां'त असेलसें पाहिल्याबरोबर सर्वांस वाटतें; पण ग्रंथकर्ते ब्राह्मण धर्माचे, व तेव्हां अर्थातच पेशव्यांचे वगैरेही शत्रु असल्यामुळें त्यांचें जिच्या योगानें गौरव होईल अशी एक सुद्धां गोष्ट त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत दाखल केली नाहीं. फुलांतून मधमाशा मध काढतात, पण त्यांतूनच दुसरे किडे विष काढतात, याप्रमाणेंच त्यांनीं कृति केली! असो; येथें शेवटीं इतकेंच सुचवितों कीं, आमच्या मराठी शहरांचीं जर यापुढें अशींच कोणीं वर्णनें रचिलीं तर तें काम पुरें होईपर्यंत तो रचणारा मोठा भाविक ख्रिस्ती असला तरी त्यानें आपलें पवित्र शास्त्र तोंपर्यंत एकीकडे गुंडाळूनच ठेवावें! असो; तेव्हां आमच्या लोकांस या संबंधें हीच सूचना करावयाची कीं, अशी माहिती कितीही क्षुल्लक वाटली, तरी तिचा त्यांनीं नीट संग्रह करून ठेवावा; कां कीं, कधीं कधीं एकाद्या अशा क्षुल्लक गोष्टींतही असें तात्पर्य असेल कीं, तिच्या योगानें कदाचित् इतिहासही फिरूं शकेल! त्यांतूनही नेटिव संस्थानांतून दप्तरी माहिती किंवा जुने लेख ज्यांपाशीं असतील त्यांनीं तर तीं फारच जपून ठेवावीं. अशा प्रकारचा उद्योग आमचे बंधु 'विविधज्ञानविस्तार' कर्ते यांनीं करण्याचें मनांवर घेतलें होतें. पण लोकांच्या अज्ञास्तव, हयगयीमुळें, किंवा वेड्या समजुतीमुळें त्यांस त्यांत फारसें कोणीं साहाय्य केलें नाहीं असें दिसतें. हा प्रकार अत्यंत शोचनीय होय! असो; यांखेरीज जुन्या माहितीचा आणखी एक मार्ग सध्यां तादृश प्रसिद्ध नसणारे इंग्रेजी ग्रंथ होत. गेल्या शंभर दीडशें वर्षांत इकडे असलेल्या इंग्रेज लोकांनीं लिहून ठेवलेले पुष्कळ ग्रंथ आहेत, ते कधीं मधीं दृष्टीस

नव

पडतात. त्या काळीं आपली स्थिति फार निराळ्या तऱ्हेची असल्यामुळें कित्ये तर इतके तल्लीन होऊन गेले होते कीं, त्यांचीं मूळचीं मतें जाऊन बहुतेक आ-मच्यासारखींच झालीं होतीं. अशांस सर जेम्स् म्याकिंटाश् , जे कांहीं दिवस मुंबईचे रेकार्डर (न्यायाधीश) होते त्यांनीं ' ब्राह्मण बनलेले युरोपियन '* असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. वास्तविक पाहतां यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. कांकीं, त्या काळीं हल्लींप्रमाणें ब्राह्मण्य हें रेल्वेच्या गार्डाच्या पायांवारी जात नव्हतें; तर गजमस्तकारूढ झालेलें, किंवा अश्वारूढ होऊन शत्रूंवर गर्जणारे अशांपैकीं होतें! अजूनही वृद्ध लोकांच्या तोंडून जें आपण ऐकतों, कीं पहिले राहेब फार दयाळू असत, इकडच्या लोकांचा ते फार बोज ठेवीत, तें खोटें नव्हे. आतांप्रमाणें चुटपुटती विलायतेस परीक्षा देऊन व येतांना मेकॉलेचे दोन निबंध वाचून अरे-राव होऊन आलेले ते नसत. त्यांस लोकांच्या अनुरोधानें वागणें पडे. असो; तर अशांच्या ग्रंथांत आपणांस अनुकूल असा पुष्कळ मजकूर सांपडतो. माल-कम् साहेबांचा वर एक लेख लिहिला आहेच; व अहिल्याबाईचें त्यानें किती चरित्र मिळवून लिहून ठेवलें आहे तेंही बहुतेकांस विदित असेलच. तसेंच ' वि-विधज्ञानविस्तारा ' च्या एका अंकांत स्कॉट् नामक एका ग्रंथकाराचा अफजूल-खानाच्या वधाविषयींचा मजकूरही पुष्कळांनीं वाचला असेल. अजूनही हिंदूंचे पक्षपाती इंग्रेज लोक कित्येक सांपडतील. ' तारा ', ' सीता ', ' ठगाची जबानी ' यां सर्व प्रसिद्ध ग्रंथांचे कर्ते क्याप्टन मेडोज टेलर हे अशांत अग्रगण्य होत. यांनीं नुकताच एक हिंदुस्थानाचा इतिहास स्वभाषेंत लिहून प्रसिद्ध केला आहे; त्यांत सर्व भागांचें यथास्थित विवरण केलें असून मॉरिस् , मेकॉले, मिल्ल यांच्यापेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेचीं मतें त्यांत प्रदर्शित केलीं आहेत. अशा तऱ्हेचे आणखी एक दोन लहान इतिहास आलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. असो तर गेल्या काळाविषयीं चमत्कारिक व खरी माहिती मिळण्याचा हा तिसरा मा आहे. तर याप्रमाणें असत्यरूप व भ्रांतिरूप धुकें जें या देशभर आजपर्यंत प रून राहिलें आहे त्याचें निरसन करून सत्यरूप सूर्याचा व ज्ञानाचा खरा उद अजूनही व्हावा अशी आजची तर स्थिति आहे.

समाप्त.